

**N. JUMAXO‘JA,
I. ADIZOVA**

O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI

• **XVI-XIX asr I yarmi** •

83.3(562b)
184

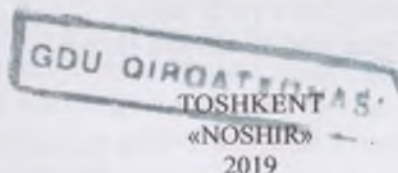
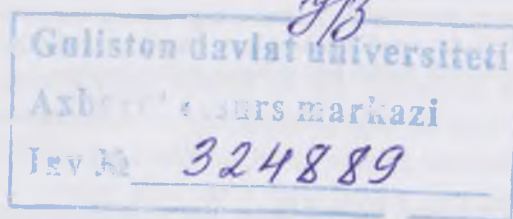
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIYI NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

**N. Jumaxo'ja,
I. Adizova**

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI

(XVI–XIX ASR I YARMI)

5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi bo'yicha
bakalavriat bosqichi talabalari uchun darslik

UO'K 821.512.133.09(091)

KBK 83.3(50')ya73

J-87

Mas'ul muharrir:

Sh. Sirojiddinov – filologiya fanlari doktori, prof.

Taqrizchilar:

H. Boltaboev – filologiya fanlari doktori, prof.

N. Jabborov – filologiya fanlari doktori, prof.

D. Yusupova – filologiya fanlari doktori, dotsent

Jumaxo'ja, Nusratullo.

J-87

O'zbek adabiyoti tarixi (XVI–XIX asr I yarmi) [Matn]:
darslik / N. Jumaxo'ja, I. Adizova. – Toshkent : Noshir nashriyoti,
2019. 432-b.

ISBN 978-9943-5484-6-6

Darslik O'zbekiston respublikasi Oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi hamda o'zbek tili va adabiyotini o'qitish yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan. Shuningdek, undan umumiy, o'rta maxsus ta'lim dargohlari o'qituvchilari, o'quvchilari va talabalari hamda adabiyotimiz tarixi bilan qiziquvchi barcha kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

Darslikda XVI–XIX asr I yarmidagi adabiy jarayon, madaniy muhit, undagi ijodkorlar haqidagi eng muhim ma'lumotlar qamrab olingan. Yangi qarashlar, tushunchalar bilan boyitilib, mavjud matnlarning yangicha talqinlari havola etilgan. Davr adabiyoti haqida yaratilgan ilmiy asarlar, monografiya, risola, so'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlardagi ilmiy yangiliklardan yetarli foydalanilgan. Darslikka ilk bor Qul Ubaydiy, Amiriy, So'fi Olloyor kabi allomalar ijodiga bag'ishlangan boblar kiritilgan.

UO'K 821.512.133.09(091)

KBK 83.3(50')ya73

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligining 2018 yil 21 noyabr 5-sonli qaroriga
asosan nashrga tavsiya etilgan

ISBN 978-9943-5484-6-6

© N. Jumaxo'ja, I. Adizova, 2019

© «NOSHIR» nashriyoti, 2019

UQTIRISH XATI

Vatanimiz O'zbekiston mustaqillikka erishgani sharofati bilan mumtoz adabiy merosimizga munosabat vujudlandi. Uni o'rganishga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmagan. Davlatimiz rahbarining strategik yo'l xaritalarida bu masala alohida inobatga olinmoqda. Ko'plab xorijiy, jumladan, Rossiya, Fransiya, Hindiston, Germaniya kabi ulkan qo'lyozmalar zahirasiga ega mamlakatlar bilan madaniy aloqalarni o'rnatish va mustahkamlash borasida ulkan qadamlar tashlandi. Yurtimizdagi qo'lyozmalarni va mumtoz merosimizni o'rganishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlariga bag'ishlangan qarorlarning qabul qilinishi ham bu yo'ldagi o'zgarishlar qamrovini ko'rsatib turibdi.

Ilmga bo'lgan bunday e'tibor va rag'bat mumtoz adabiy merosimizni o'rganuvchilarga kuch-quvvat va ishtiyoq bag'ishladi. Uni yanada chuqurroq tadqiq etish, falsafiy asoslarini teran anglash jarayoni boshlandi. Natijada, mavjud darslik va qo'llanmalardagi ayrim fikr-mulohazalarning ma'nan eskirganligi, o'z mohiyatini yo'qotganligi ayon sezilib qoldi.

Mazkur darslik yangi qarash va ma'lumotlarni to'la qamrab olib aks ettirish, mumtoz merosimiz namunalarini ob'ektiv va yangicha tadqiq etish ehtiyojini qondirish yo'lidagi urinish natijasidir.

Unda XVI asrdan XIX asr I yarmigacha yaratilgan adabiy merosimiz namunalari, adabiy jarayon, ilmiy-madaniy hayot talqin etilgan. Ularga ob'ektiv baho berishga harakat qilingan. Uzoq yillar darslik va qo'llanmalarga kiritilmagan, merosi o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan Qul Ubaydiy, So'fi Olloyor, Amiriy kabi ijodkorlarning hayoti va adabiy merosini o'rganishga mazkur darslikda alohida e'tibor qaratildi.

Darslikda qo'yilgan muammolarni yoritishda, mustaqil izlanishlar natijasi bilan bir qatorda, ilmda mavjud yangiliklar, tadqiqot va dissertatsiyalardagi muhim ma'lumotlar ham qamrab olishga harakat qilindi. Adabiy namunalar dunyoviy va tasavvufiy nuqtai nazardan yondashishni taqozo etganligi sababli, bunga diqqat bilan yondashildi.

Muhtaram kitobxon! Mazkur darslik bilan bog'liq samimiy fikr-mulohazalaringizni kutib qolamiz.

XVI–XIX ASR I YARMIDAGI TARIXIY SHAROIT, MADANIY HAYOT VA ADABIY-ILMIY MUHIT

Reja:

1. XVI–XIX asrning I yarmidagi tarixiy sharoit.
2. Manbalar va ularni o'rganish tamoyillari.
3. Madaniy hayot.
4. Davr adabiy jarayoni.

Davrning tarixiy sharoiti. XVI asr siyosiy hayotda katta o'zgarishlar bilan boshlandi. Hukmron sulolalar almashishi yuz berdi. 137 yil Movarounnahr va Xurosonni boshqargan temuriylar sulolasi o'rnini shayboniylar egalladi. Temuriylar saltanatining so'nggi vakillari tanazzulga uchradi – Husayn Boyqaro vafot etib, shahzodalar parokanda bo'ldi. Bobur esa o'z vatanidagi parokandalikning, siyosiy tarqoqlikning qurboni bo'lib, yurtini tark etdi. Kobul, undan Hindistonga o'tib, uch asrdan (332 yil) ko'proq hukm surgan boburiylar saltanatiga asos soldi.

Muhammad Shayboniy o'zbek urug'ining shabon sulolasidan bo'lib, Dashti Qipchoqdagi o'zbek davlatining asoschisi Abulxayrxonning nabirasi edi.

Shayboniyxon 1499 yilda Buxoroni, 1500 yilda Samarqandni, 1505 yilda Xorazmni, 1507 yilda Xuroson poytaxti Hiroti egalladi.

1510 yilda Eron shohi Ismoil Safaviy qo'shini bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. So'ng taxtga amakisi Ko'chkunchixon (1510–1530), o'g'li Abusaid (1530–1533), Shayboniyxonning jiyani Ubaydulloxon (1533–1539), keyin Abdullo I (1539–1540), Abdulatif (1540–1551) chiqdilar. 1550 yillarda shayboniylar orasida toj-taxt uchun kurash kuchaydi. Abdullo II ning qo'li baland keldi. U Xuroson va Movarounnahrni birlashtirib yagona saltanatga aylantirishga harakat qildi. Xalqning turmushini yaxshilash, ma'naviy dunyosini boyitish yo'lida ko'p tadbir-

larni amalga oshirdi. Uning faoliyati haqida tarixiy manbalarda ko'p ijobiy fikrlar bayon etilgan. Ammo, u 1598 yilda o'g'li Abdulmo'min tomonidan zaharlab o'ldiriladi. Amakisi, uning o'g'illarini ham qatl ettiradi. Nizomiy «padarkush shoh bo'lolmaydi, bo'lsa ham olti oydan oshmaydi» deganidek, olti oydan keyin u ham amirlari tomonidan o'ldiriladi. Taxt Pirmuhammadxon qo'liga o'tadi.

1599 yilda Astraxanlik o'zbeklardan Boqimuhammad (1599–1605) avval Samarqandni, keyin Buxoroni egalladi. Shundan 150 yil davom etgan Ashtarxoniylar davri boshlandi. Bu davrda ham siyosiy hayotdagi beqarorlik, parokandalik davom etdi. Amir Temur davridagi barqaror, mustahkam, markazlashgan yirik saltanat orzu va armonga aylanib qoldi. Mamlakatdagi ichki tarqoqlikdan tashqari, Eron podshohi Shoh Abbos, Hindiston hukmdorlari Shohjahon va Avrangzebilar ham bobolari Mirzo Bobur uchun armon bo'lgan mamlakatni olishga intilishardi. Bu kurashlar, albatta, yurtning siyosiy va madaniy taraqqiyotiga to'sqinlik qilardi. Jumladan, ashtarxoniylardan bo'lgan Buxoro xonlari Abdula-zizxon bilan Subhonqulixon o'rtasidagi uzoq yil davom etgan kurash taloto'plarini va oqibatlarini shu davrda yaratilgan tarixiy asarlardan, ayniqsa, voqealarning bevosita kuzatuvchisi, ishtirokchisi bo'lgan Tur-di Farog'iy asarlari talqinidan anglab olishimiz mumkin. Yoki Xorazm xonligini talashishgan aka-uka Habash va Elborslar o'z otalari Arab-muhammadxonning ko'zlarini o'yib olishi va qatl etishi kabi jaholat-larning guvohi bo'lishimiz mumkin.

Shu davrlargacha Movarounnahr Sharq mamlakatlari aro savdo yo'li sifatida katta mavqega ega edi. Dengiz suv yo'llarining ochilishi uning bu rutbasiga putur etkazdi. XVI–XVII asrdagi tarqoqlik natijasi sifatida XVIII asr boshlarida mavjud ikki xonlik uch xonlikka (Buxoro, Xeva, Qo'qon) bo'linadi.

Ammo, bu fikrlardan butun jamiyat inqirozga yuz tutgan, madaniyat va adabiyot tanazzulga uchragan degan xulosaga kelish kerak emas (ayrim ilmiy ishlarda shunday fikrlar ham bayon etilgan). Chunki har qanday mushkul vaziyatlarda ham, inson hamisha ezgulikka, taraqqiyotga intiladi. Eng g'amgin, qorong'u kunlaridan ham umid izlaydi. Shuning uchun ham, bizga bu davrlarda yaratilgan ulug' meros yetib kelgan.

Ma'lumki, Sharq mamlakatlarida davlat boshliqlari, podshohlarni har tomonlama yetuk, qomusiy donishmand, ijodkor inson sifatida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilgan. Shu sababli, ularning ko'pchiligi badiiy ijod bilan shug'ullanish iqtidoriga ham ega bo'lishgan. Abulg'oz, Bobur, Qul Ubaydiy, Amiriy kabi (shu davrda yashab ijod etgan) allomalarimiz o'zlarining ana shunday nodir layoqatlarini namoyon eta olganlar. Ular hukmdor sifatida qattiqqo'l siyosatchi bo'lsalar-da, ijodkor qalb bilan hayotning turfa evrilishlari oldida iztirobga tushishgan. Dunyo va bashariyatni kamolga yetkazish dardi bilan yashashgan. Mamlakat ravnaqi yo'lida imkonlar izlashgan. Ular o'z saroylariga uzoq-yaqindagi barcha ijodkorlarni yig'ib, rahnamolik qilganlar. Ko'plab ijod chashmalari ko'z ochishiga da'vatkor va homiy bo'lishgan. Ko'plab adabiyot va san'atning nodir namunalari yaratilishi bevosita ularning faoliyati bilan bog'liqdir.

Davrni o'rganuvchi manbalar. Bu davrning to'g'ri, ob'ektiv bahosini berish uchun, albatta, o'sha paytda yaratilgan ilmiy, adabiy, tarixiy manbalarni mukammal o'rganish taqozo etiladi. Chunki ular davrning ijtimoiy-siyosiy hayoti, tarixiy sharoiti, adabiy muhiti haqida ma'lumot berib, falsafiy, ijtimoiy qarashlarni tahlil etish uchun muhimdir.

Bunday asarlar sirasiga Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma», muallifi noma'lum «Tavorixi guzida-nusratnoma», Kamoliddin Binoyining «Shayboniynoma», Gulbadanbegimning «Humoyunnoma», Boburning «Boburnoma», Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoe' ulvaqoe'» Husayn Voiz Koshifiyning «Rashahot aynul-hayot», Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob», Mutribiyning «Tazkirat ush-shuaro», Maleho Samarqandiyning «Muzakkiri as'hob», Fazliy Namangoniyning «Majmuai shoiron», Vozehning «Tuhfat ul-ahbob», Muhammad Yusuf Munshiyning «Tarixi Muqimxoniy», Mirmuhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullonoma», Hakimxon To'raning «Muntaxab ut-tavorix», Munis, Ogahiy, Abulg'ozining tarixiy asarlarini kiritish mumkin.

Bu asarlarning mohiyati faqat davrning muhim tarixiy, siyosiy hodisalari haqida ma'lumot berish bilangina cheklanmaydi. Balki, u asarlar keng qamrovli, qomusiy mazmunga egadir. Ularda zamonning adabiy va madaniy hayotiga, iqtisodiyotiga, etnografiya, toponimiyasiga doir ma'lumotlarni ham uchratish mumkin.

Memuar va tazkiranavislik. Davr hayotini tasavvur qilishimizda tazkira va memuar asarlarning ham katta o'rni bor. Jumladan, Zayniddin Vosifiyning «Badoe' ul-vaqoe'» asari badiiy-memuar janriga mansub. U «Boburnoma» bilan bir turkumga kiradi. Ammo, undan tasvir uslubi, voqealarga munosabati, badiiylikning nisbati nuqtai nazaridan farqlanadi. «Badoe' ul-vaqoe'»da muallifning munosabati yaqqolroq seziladi. «Boburnoma»da esa izchil tarixiylik tamoyili ustunlik qiladi. Vosifiy asarining qahramonlari turli soha vakillari. Unda sultonlar, musiqachilar, naqqoshlar, rassomlar, adiblar kabi ko'plab xalqimizning ulug', alloma farzandlari haqidagi qiziq hikoyalarni uchratishimiz mumkin. Solnomada ularning hayoti va ijodi bilan bog'liq voqea-hodisalar, qiziqarli ma'lumotlar bayon etilgan. Asarda biz boshqa manbalarda uchratmagan muhim dalillarni uchratamiz. Muallif bevosita o'zi guvohi bo'lgan, insonlardan eshitgan ishonchli fikrlarni o'quvchilar diqqatiga havola etadi. Ayniqsa, Mirzo Ulug'bek, Firdavsiy, Navoyi, Binoyi, Qul Ubaydiy, Muhammad Solih kabi allomalarimiz taqdiri bilan bog'liq noyob hodisalar tasviri yangiligi, ishonchliligi, aniqligi bilan ilmiy qimmatga ega va muhimdir. Ulug'bek haqidagi hikoyatlarda uning adolati, davlat boshqaruv tizimi, ilm-fanga muhabbati va e'tibori namoyon bo'lsa, Firdavsiy va Navoyi shaxsiyatiga oid va Qul Ubaydiyning ijodiy salohiyati borasidagi yangiliklar tasavvurlarimizni yanada kengaytiradi.

«Badoe' ul-vaqoe'» bir necha marta fors tilidan o'zbek tiliga o'g'irilgan. 1826 yilda Dilovarxo'ja, keyinchalik Ogahiy, Naim Norqulovlar tarjima qilishgan.

Zayniddin Vosifiyning bizgacha faqat «Badoe' ul-vaqoe'» asarigina etib kelgan. Hayoti va ijodi borasida xulosalarni shu asar asosida chiqaramiz. Undagi ma'lumotlardan kelib chiqib, taxminan 1485–1486 yillarda Hirotida tug'ilgan degan xulosaga kelamiz. Uning otasi Abdujamil olim va ma'rifatli, ijodkor inson edi.

Zayniddin ziyoli oilada tarbiya ko'rgani sababli yoshligidan she'riyatga, adabiyotga, ilmga qiziqqan. Kitobga muhabbati baland bo'lgan. U 15–16 yoshlaridanoq, shoir, olim sifatida tanila boshlagan. U lirik she'riyat va nasr yo'nalishida ijod qilgan. Ayniqsa, XV–XVI asr Hirot adabiy muhitida eng murakkab janr hisoblangan muammolar yaratish-

da, yechishda eng mahoratli va mashhur ijodkor edi. Kichik hikoyalar yaratishda benazir, mashhur tarixiy shaxslar haqidagi xotiralarni badiiy hikoyalarga aylantirib bayon etishda unga teng keladigani yo'q edi. Bunday mahoratiga dalillarni biz «Badoe' ul-vaqoe'»da ko'plab ko'rishimiz mumkin. U Hirotida madrasani tugatib, Husayn Boyqaroning o'g'illariga mudarrislik qiladi.

XVI asr boshlaridagi temuriylar tanazzuli, avj olgan jangu jadal-lar sababli Vosifiyning sargardonlik hayoti boshlanadi. 1507 yil Hirot Shayboniyxon, Xuroson Eron shohi Ismoil Savafiy tomonidan ishg'ol qilinganidan keyin u Eron, Xuroson, Movarounnahr, Samarqand, Buxoro, Sabron (Turkiston shahridan 40–50 km), Farkat, Toshkent, Shahrisabz shaharlariga safar qiladi.

«Badoe' ul-vaqoe'» 1532 yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Vosifiy hayotining so'nggi yillari Toshkentda kechadi. 1566 yilda shu yerda vafot etadi.

«Badoe' ul-vaqoe'» Xuroson, Movarounnahr, Turkiston va eron-dagi ijtimoiy-siyosiy hayot bilan birga ilmiy-adabiy jarayon, madaniy hayot, mashhur ajdodlarimiz dunyoqarashi, yashash va ijod qilish tamoyillari borasida chuqur ma'lumot beruvchi nodir asardir. Undagi mushoira, munozara, suhbat kechalari haqidagi lavhalarini o'qiganda, ajdodlarimizning idrok va tafakkur qamrovining naqadar bepoyonligini anglaymiz. Jumladan, Keldimuhammad Sulton saroyidagi Jomiy she'riyati, Ubaydulloxon saroyidagi muammo janri borasidagi bahs-munozara manzarasi bizni ulug' moziy sari yetaklaydi. Bobokalon-larimiz tafakkur olamining sarhadlaridan voqif etadi. U davralardagi samimiylik va teran mushohadalar bizni havaslantiradi. Asarda esa bunday lavhalar sanoqsiz. Ular bilan tanishish bizni kamolotga bosh-laydi.

Asarni rus sharqshunosi A.N.Boldirev ilk bor ilmiy tadqiq etib, 1954 yilda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Uning tanqidiy matnini 1961 yilda 2 jildida nashr ettirdi. Mazkur matnni olim 25 ta qo'lyozmani o'zaro qiyoslash asnosida amalga oshirgan. 1971 yilda Kamol Ayniy tomonidan Tehronda asarning 2-nashri e'lon etildi.

Mazkur asar ustida Sadriddin Ayniy ham tadqiqotlar olib borgan. 1956 yilda izlanishlari natijasi o'laroq, «Vosifiy va xulosai «Badoe' ul-

vaqoe'» kitobi nashr etiladi. Asar tarkibini shartli ravishda 2 ga bo'lish mumkin: 1) Movarounnahr safari; 2) Xuroson safari.

Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asari tazkira janriga mansub. Unda XVI asr Movarounnahr, Avg'oniston, Eron, Turkiya, Sharqiy Turkiston va Hindistonda yashagan 288 ta ijodkor haqidagi ma'lumot jamlangan. «Muzakkiri ahbob»ning hozirgacha jahon kutubxonalarida saqlanayotgan 14 ta qo'lyozma nusxasi ma'lum. Shundan muallif hayotligida ko'chirilgan 5 tasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi. 1969 yilda Pokistonda Angliyadagi 1, Hindistondagi 3 nusxa asosida asarning tanqidiy matni ham yaratilgan.

Asar ilk bor 1993 yilda sharqshunos olim Ismoil Bekjon tomonidan Toshkentdagi nusxalar asosida fors tilidan o'zbekchaga o'girilib chop etilgan.

Tazkirada Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» va Navoyining «Majolis un-nafois» asari an'analari davom ettirilgan. Nisoriyning e'tiroficha, tazkirani yaratishdan maqsad «... Amir Alisherning «Majolis un-nafois»idan keyin yuzaga kelgan barcha fozillarning dongdor nomlarini bir bitik qaydiga kiritib va ularning yoqimli nafas-lari isini toliblarning jon dimog'iga yetkazish» bo'lgan.

Tazkira «Maqola» qismi, 4 bob va xotimadan iborat. Maqola Chingiziy va Chig'atoy sultonlariga, xususan, shayboniylar, temuriylar, boburiylardan yetishib chiqqan ijodkorlarga bag'ishlanadi. Birinchi bobda muallif uchrashmagan va bu olamdan o'tgan ulug'lar borasida hikoya qilinadi. Ikkinchi bob Nisoriy uchrashgan va dunyodan ketganlar haqida. Uchinchi bob tazkiranavis uchrashgan va hozirda hayot zotlar haqida. To'rtinchi bob muallif uchrashmagan va hozir yashayotgan tabarruk kishilar haqida. Xotima qismini esa u bobosi, otasi, amakisi, aka-ukalari kabi yaqin qarindoshlaridan yetishib chiqqan ijodkorlar zikriga bag'ishlaydi.

Asardan Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Bobur, Majlisiy, Muhammad Solih, Husomiy, Najmiddin Kavkabiy, Xoja, Komron, Bayramxon, Mushfiqiy kabi buyuk allomalimiz faoliyatlari borasida keng tafsilotlar olishimiz mumkin. O'rni bilan Jomiy, Navoyi, Husayn Boyqaro, Husayn Voiz Koshifiy kabi mashhur ustoz ijodkorlarga alohida muhim

va noyob dalillarga ham duch kelamiz. Undagi ma'lumotlarning aniq va noyobligi mazkur tazkiraning ilmdagi benazir qimmatini belgilaydi.

Tazkirada ijodkorlar faoliyatining yoritilishi orqali XVI asr madaniy, ilmiy-adabiy jarayoni borasida mukammal tasavvur uyg'otiladi. Unda faqat adabiyot, she'riyat muhitigina emas, balki musavvirlik, musiqa, xattotlik, miniatyura kabi san'atning turli yo'nalishlari qamrab olinadi va yetarli darajada baholanadi.

Asarda muallif iste'dodli, hassos va yetuk shoir sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, kitobxonda talabchan va sinchkov adabiyotshunos olim sifatida ham taassurot qoldiradi. U tazkirada asarlarni tanlash, ularni talqin va tahlil etishda o'ziga xos mezonlarga amal qiladi. Ba'zan birgina keltirilgan baytni sharhlash orqali ijodkor faoliyatini aniq va mukammal baholashga erishganligining guvohi bo'lamiz. Ba'zi ijodkorlar haqidagi xulosalarni «Majolis un-nafois» bilan qiyoslaganda, Navoyi fikrlari bilan mutanosiblikka duch kelamiz (Husomiy Xeva'iy v.b.). Ayrim ijodkorlarga baho berilganda, jo'g'rofiy dalillarning ilmiyligi, aniqligi muallif bilimi, dunyoqarashi, tafakkuri va iste'dodining keng qamrovidan, cheksizligidan dalolat berib turadi (Qul Ubaydiy v.b.).

Unda ijodkorlar faoliyatiga baho berish bilangina cheklanilmaydi. Ularga bog'liq ravishda, jo'g'rofiy, handasaviy, astronomik, fizik, zoologik, tabiatshunoslikka oid ma'lumotlar berishga ham e'tibor qaratiladi. Bular unga qomusiylik bag'ishlaydi. U o'zining qomusiy xarakteri bilan ungacha yaratilgan tazkiralardan ustunlik kasb etadi. Bu borada, ayniqsa, asarning muqaddima qismi muhim o'rin tutadi. Unda Buxoro, Hindiston kabi hududlar haqida nodir dalillarni uchratamiz. Mazkur ma'lumotlar hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Adabiyot nazariyasi, adabiy hodisalarga oid yangidan-yangi dalillar bu sohalarini rivojlantirish, taraqqiy ettirishga qo'shilgan ulkan hissa sifatida baholanmog'i lozim.

Bu davrda Nisoriydan keyin ham bir qancha tazkiralalar yaratildi. Jumladan, **Sultonmuhammad Mutribiyning 1604-1605 yillarda tuzilgan «Tazkirat ush-shuaro»** sida XVI asr 2-yarmi – XVII asr boshlarida O'rta Osiyo, Afg'oniston, Pokiston, Hindiston, Sharqiy Turkiston, Eron, Turkiya, Iroq, Yaman mamlakatlarida yashab ijod etgan 343

ta iste'dod sohibi haqida ma'lumot berilgan. Ular orasida shoir, musiqachi, xattot, musavvir, naqqoshlarni uchratamiz. Adabiy muhitlar, ular o'rtasidagi adabiy ta'sir va aloqalar masalalari yoritilgan.

Tazkiradan Ulug'bek madrasasi devoriga chizilgan dunyo xaritasi, muhandislik ixtirolari, ayrim tarixiy voqealar haqida ham muhim ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Tazkirada muallifning qomusiy bilim qamroviga egaligi yaqqol namoyon bo'ladi. U biror ijodkor faoliyatiga baho berar ekan, u bilan bog'liq ko'plab ilmiy-nazariy, tarixiy, manqabaviy manbalardagi dalillarga murojaat etadi. Ular bilan kitobxonni tanishtirib ketadi. Ba'zan o'z mulohazalarini to'ldiruvchi muhim matn va manbalarni tavsiya etish usulidan ham foydalanadi. O'quvchi e'tiboriga yangidan-yangi asarlarni havola etib boradi.

«Tazkirat ush-shuaro» Samarqandda Ashtarxoniylardan Boqi Muhammadga bag'ishlab yaratiladi. Ammo asar yozib tugatilganda, xon vafot etib, o'rniga ukasi Vali Muhammadxon Buxoro bosh xonlik taxtiga o'tiradi. Shu sababli, asarning bag'ishlov qismida Vali Muhammad ismi ham keltiriladi va muallif asarni unga tuhfa etadi.

Asarning dunyoda yagona hisoblangan ana shu muallif qo'li bilan ko'chirilgan qo'lyozma nusxasigina mavjud. U O'zbekiston FA SHI qo'lyozmalar fondida 2253 raqami ostida saqlanadi. Keyinchalik tazkira tojikistonlik olim A. Jonfido tomonidan mazkur qo'lyozmadan qayta ko'chirilgan nusxa asosida eronlik adabiyotshunos A. Marvdashtiy bilan hamkorlikda 1999 yilda chop ettirildi.

«Tazkirat ush-shuaro» o'ziga xos tarkibiy tuzilishga ega. U mumtoz an'anaga ko'ra hamd va na't bilan boshlanadi. So'ngra muallif kitobning yozilishiga sabab va turtki bo'lgan holatlarga to'xtaladi. Ijodkor, shoirlarning jamiyatdagi o'rni, bebaho xizmatlarini e'tirof etadi. Muallif o'zigacha yaratilgan tazkiralar, ularning adabiy jarayondagi o'rni haqida so'zlaydi. Salafлари Davlatshoh Samarqandiy, amir Alisher Navoyi va Mutribiyga bevosita ustozlik qilgan Hasanxoja Nisoriyning tazkiralarni alohida e'tibor va ehtirom bilan tilga oladi. Ayniqsa, «Muzakkiri ahhob»ga «oliy bayonli kitob», «kitoblarning eng sarasi», deya yuksak ta'riflar beradi. Ustozining tadqiq va tahlil uslubining mukammal va teranligini ehtirom bilan ta'kidlaydi.

Shundan so'ng o'zi ham ularning ezgu ishlarini davom ettirish maqsadida zamondosh shoir va fozillarning mo'tabar ismlari va faoliyatlarini «bitik qaydi»ga kiritganini xabar beradi: «Yaxshilar ravishiga ergashmoq savobli ish deyilar. Shu sabab bu gunohlarga to'la yo'qsil kamina imkon doirasida zamondosh shoirlar va fozillarning atoqli otlarini bitik qaydiga kiritmoqqa urinib, ularning salim tab'lari fikrlarining nodir mahsuli va mustaqim zehnlari natijalariga tartib libosi va islohot kiyimini kiydirib, har sohada mos oyatlaru hadislar va hikoyatlar hamda turli-tuman ajib ixtiro' ishlar va badiiy usullar qo'llab, boshlanishining tarovati va yakunlanishining iforidan lato-fat va malohat nasimi ufurib turuvchi, baland maqomi ustunlarining matla va maqtasidan qalb osmoni ufqida dilpazir ma'nolar quyoshi charaqlab turuvchi bir kitob yaratdim»¹.

Asarning yaratilish tarixi izohlanganidan so'ng, davr podshohi Vali Muhammadxonga an'anaviy bag'ishlov keltiriladi. Unda xonning ilm-parvar, saxovatli, adolatli boshqaruv usuli ta'riflanadi va kitob unga sovg'a, baxshida etiladi.

Muqaddima so'ngida muallif asarning tuzilish tarkibi haqida ham alohida to'xtaladi. Unga ko'ra asar tasmiya² va uch qismdan tarkib topadi. Muallif shoirlar ismlarini odatdagi alifbo tartibida emas, abjad³ tartibi bilan joylashtirgan: «Tasmiya mamlakat olmoq martabasi va yurt boshqarmoq rutbasi ulug'vorligiga qaramasdan, ma'nolar o'lkasi va so'zamollik maydonida fasohat bayrog'i va notiqlik tug'ining sanjog'ini hilpiratgan maqsadi hosil xoqonlar hamda nomi mashhur sultonlar zikrida bo'lib, u uch qismdan iboratdir.

Birinchi qism ushbu satrlar muallifi ularni ko'rgan, xizmatlariga yetishish izzati bilan e'zoz topgan podshohlarning humoyun maqtovi va baxtiyor vasflari bayonida.

Ikkinchi qism muallif ularni ko'rgan, ammo xizmatlari sharafini topmagan podshohlarning ahvoli bayonidadir.

¹ *Mutribiy Samarqandiy*. Tazkirat ush-shuaro. –T.: Mumtoz so'z, 2013, 13-bet.

² *Tasmiya* – ism ko'rsatkichi.

³ *Abjad* – arab alifbosining 1–1000 gacha sonlarni belgilashda foydalaniladi. Undagi 1-harflar birikmasi nomi bilan «abjad» (a,b,j,d) deb nomlangan.

Uchinchi qism muallif ularni ko'rmagan, balki vasflarini boshqarlardan eshitgan sultonlar zikridadir»¹.

Ko'ringanidek, tasmiya qismida 17 ta ijodkor sulton faoliyati yoritilgan. Keyingi alifbo harflari bo'limida, ijodkorlar ismi shariflarining bosh harflariga ko'ra joylashtiriladi. Harflarning har biri esa, muallif zikricha, uch nuqtadan iborat:

«**Alifbo harflari** bo'limi she'rdagi taxalluslari o'sha harf bilan boshlanuvchi shoir va fozillar zikrida bo'lib, mazkur harflarning har biri **uch nuqtadan** iboratdir.

Birinchi nuqta muallif ularni ko'rgan, xizmatlariga yetishgan va she'rlarini o'zgalar vositasiz qo'lga kiritgan fozillar zikridadir.

Ikkinchi nuqta muallif ularni ko'rgan, ammo xizmat qilmagan, she'rlarini esa o'zgalar orqali qo'lga kiritgan shoir va fozil kishilar zikridadir.

Uchinchi nuqta muallif ularni ko'rmagan va she'rlaridan boshqalar vositasida xabar topgan shoirlar zikridadir»².

Mutribiyning «Tazkirat ush-shuaro»si qomusiy xarakterga ega. Unda adib allomalar faoliyati borasidagi ma'lumotlar bilan bir qator da adabiyot nazariyasiga tegishli noyob xulosalar, ilmiy yangiliklarni ham kuzatamiz. Muallif asarining o'ziga xos xislatlari haqida so'zlar ekan, shu davrgacha tazkiranavislar e'tibor qaratmagan yangi jihatlarni ta'kidlaydi. Mavjud usullarni esa yanada takomillashtirishga harakat qiladi. Asarda keltirilgan barcha she'riy namunalarning vaznini ham aniqlab, qo'lyozma hoshiyasiga yozib qo'rganini e'tirof etadi: «Va bu so'zlar roqimining hali hech bir muallifning iltifot nuri bul fanda unga shu'la sochmagan maxsus ishlaridan biri shuki, qaerda g'azal yoki qasida yoxud shunga o'xshashlar havola etilgan bo'lsa, aruz o'lchov ruknlari bilan uning bahr nomlarini ma'lumotnoma yo'sini bo'yicha qo'lyozmaning o'shal she'r yozilgan joydagi varaq hoshiyasiga raqam qilindi»³.

¹ *Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro.* —T.: Mumtoz so'z, 2013, 17-bet.

² O'sha asar, 17-bet.

³ O'sha asar, 17-bet.

Asarda adabiyotning ramzlarga boy, tadqiq etish murakkab bo'lgan so'filik haqida, ularning dunyoqarashini anglash, asarlari, faoliyatlari zahiridagi teran ma'no sarhadlarini zabt etish borasida ham muallif noyob iste'dodga egaligini namoyon eta oladi. Hazrati Alining bir mulohazalarini keltiradi. Uni o'z xulosalari bilan yanada rivojlantiradi va soliklar uchun dunyoning ham, oxiratning ham hech qanday ahamiyati yo'qligi, ular hayotning mohiyatini ilohiylikda deb tushunishlariga ishora etadi.

Mutribiy asarini tarixiy voqealar, she'riy namunalar taqdimidan tashqari, kichik va qiziqarli hikoyatlar bilan ham bezaydi. Bu qo'yilgan muammoni yoki ijodkor faoliyatini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi, yanada joziba bag'ishlaydi. Jumladan, Abdullaxon II, Nuh alayhissalom haqidagi hikoyalar ana shunday nodir adabiy namunalardandir.

Muallif adabiy parchalarni tahlil etar ekan, ularning chuqur ma'no qirralariga e'tibor beradi. Aniq, tushunarli tarzda tahlil va tadqiq etadi. Badiiy tasvir vositalarining eng murakkab turlarini ham izohlab, sharhlashga harakat qiladi. Jumladan, Alfiy Shomiy faoliyatini baholay turib, uning noyob tasvir vositalaridan unumli foydalanganini e'tirof etadi va bir misol keltiradi. Unda tadvir (mudavvir – N.J., I.A.) san'ati qo'llangan. Muallif shu o'rinda tadvir san'atini batafsil ta'riflaydi. «Hadoyiq us-sehr» (Rashididdin Vatvot) asaridagi mukammal sharhga ishora qiladi. Hatto, uning shaklini chizib ham ko'rsatadi: «She'riy san'atlardan bexabar emasdi va tadvir (she'r so'zlarini doira shakli ichiga joylashtirish) san'atida bir bayt bitib menga ko'rsatdi.

Bilgilki, tadvir san'ati shundaykim, nazm qiluvchi hazaji musammani solim bahrida to'rt ruknni o'z ichiga oluvchi bir misra aytadi va uni doira shaklidagi yozuvga, qaysi bir ruknni o'qisa, mavzun misra va muqaffo hosil bo'luvchi yo'sinda bitadi. Buni ushbu doiradan bilsa bo'ladi. Yashirin qolmasinkim, «Hadoyiq us-sehr» kitobining muallifi bu san'atni «bolalar o'yini» deb atagan»¹.

¹ Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro. –T.: Mumtoz so'z, 2013, 98-bet.

Tazkirada adiblar faoliyati yoritilar ekan, o'rni bilan adabiy tahlilning noyob namunalari yaratilganining guvohi bo'lamiz. Badiiy san'atlar, turli tasviriy vositalar inkishofini kuzatamiz. Davr adabiy jarayonida faol qo'llanilgan, takomillashtirilgan janrlar tadqiqi bilan tanishamiz. Jumladan, Ashkiy Samarqandiyning she'riyatiga yuqori baho beradi. Muammo, qasida kabi janrlardagi mahorati aniq, tushunarli tilda, noyob, jozibali uslubda yoritiladi: «Yaxshi tab'i so'zamolikda tengsiz va she'rlari ma'nolari g'oyatda dilga o'rnashuvchidir. She'r aytishda tab'i aniqlik ko'rsatadi va pokiza ma'nolarni nazm libosiga burkaydi.

Turli ilmlar bo'yicha tahsil olib, mavlonolik kasb etgan. Muammo fanida o'ta bilimdon bo'lib, amallari tahsilini takmil qilib, ma'nolarni aniqlash bobida mushkila muammolarni juda oson yechib, fazl to'pini yaqinlari qo'lidan olib qochadi. Ko'pgina she'rlari Iroq tarzi bilan bezangan. Qasidago'ylikda ham tili burrodur. Badiiy ma'nolarni latif so'zlar bilan yozadi»¹.

Keltirilgan ayrim asarlarning vaznlari aniqlanadi. Har bir bob kichik muqaddima-debocha bilan boshlanadi.

Mutribiy 1627 yilda «Nusxayi zeboyi Jahongir» tazkirasini ham tuzadi. Unda 300 dan ortiq muhojir Movarounnahrlik ijodkorlar zikr etilgan.

1692 yilda Maleho Samarqandiy «Muzakkiri as'hob» tazkirasini yaratdi. Unda 160 alloma zikri berilgan.

1821 yilda Fazliy Namangoniy «Majmuai shoiron» tazkirasida 101,² 1871 yilda Qori Rahmatulloh Vozeh «Tuhfat ul-ahbob» tazkirasida esa 145 shoir borasida ma'lumot beradi.

XVI–XIX asr I yarmidagi tazkiranavislik tarixini kuzatib, shunday xulosaga kelish mumkin:

1. Bu davrda yaratilgan tazkiralar Navoyining «Majolis un-nafois»i an'alarini davom ettirgan.

¹ *Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro.* –T.: Mumtoz so'z, 2013, 93-94-betlar.

² Tazkiraning turli davrlarda ko'chirilgan nusxalarida ijodkorlar miqdori bir-biridan farqlanadi.

2. Tazkiranavislik takomillashtirilgan. Turli yangiliklar kiritilib, ularning ilmiy qimmatini yanada oshirishga erishilgan. Bu borada, ayniqsa, Hasanxoja Nisoriy va Mutribiyning faoliyati muhim.

3. Tazkiralardagi ma'lumotlar boshqa manbalarda uchramasligi, davr madaniy hayoti, adabiy muhiti haqida yaxlit va yangi tasavvur uyg'otishi bilan ham qimmatlidir.

4. Ayrim tazkiralarda qomusiy, ilmiy qamrov ko'zga tashlanadi. Adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixini yorituvchi va boyituvchi muhim ma'lumotlar ko'pligi bilan ham noyob va qimmatlidir.

Tarixnavislik va uning takomil tamoyillari. Yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur davrni har tomonlama izohlash, xarakteristika berish, yaratilgan meros namunalari to'g'ri anglash va talqin etishda tarixnavislikning muhim o'rni bor. Tarixiy asarlar davrni ko'zgudagidek tiniq namoyon etib bera oladi. Biz ular yordamida siyosiy-ijtimoiy hayotni ham, ajdodlarimiz dunyoqarashiya tafakkur ko'lamini ham, adabiy muhit va jarayonni ham mukammal va aniq tasavvur etish imkoniga ega bo'lamiz. Shunday muhim asarlardan biri Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma»sidir. U tugallanmay qolgan bo'lsa-da, XVI asr hayoti borasida batafsil tasavvur uyg'ota oladi. Ushbu manba shayboniylar sulolasining so'nggi xoni Abdullaxon II hukmronligi tavsifiga bag'ishlangan. U Movarounnahr ravnaqi, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy sohalar taraqqiysi uchun jonfido hukmdorlardan edi. Ammo, umri fojia bilan yakun topadi. O'g'li tomonidan toj-taxt uchun kurashlar jarayonida qatl etiladi.

«Abdullanoma» faqat tarixiy asar emas. Unga Hofiz Tanish Buxoriy mahorati tufayli badiiy asar sifatida ham baho berishimiz mumkin. Tarkibiga kiritilgan «O'g'izxon» kabi hikoya va rivoyatlar asarning ilmiy va badiiy qimmatini yanada oshirgan.

Ikkinchi muhim tarixiy asar «Tavorixi guzida-nusratnoma»dir. U 1502–1504 yillarda yozilgan. Muallifi noma'lum. Asar Shayboniynonning tarixiga bag'ishlangan. Mazmunidan uning saroyda, jangu jadallarda xon bilan yonma-yon yurgan tarixchi tomonidan yozilgani ma'lum bo'ladi. Ushbu manba ma'lumotlarning ko'pligi va aniqligi bilan qimmatlidir.

Guliston davlat universiteti

17

Adabiyot markazi

GDU QIROATXONASI

324889

Bu davrda yaratilgan Abulg'oz Bahodirxonning «Shajarayi turk», Munis va Ogahiyarning tarixiy asarlari ham nodir dalillari, betakror uslubi bilan ahamiyatli manbalardir.

Davr adabiy jarayonida xalq kitoblarning o'rni. Sharq mumtoz adabiyoti buyuk sarchashmalarga ega. Uning o'q ildizi xalq og'zaki ijodi manbalaridan boshlanadi. Ulug' allomalardan biri «birinchi shoir va birinchi faylasuf bu xalqdir», degan edi. Haqiqatan ham, xalq ijodi tuganmas xazina. Uning orzu-o'ylari, dardu armonlari, quvonchu tashvishlari – barcha-barchasi badiiy adabiyotda o'z ifodasini topadi. Bu borada jahon adabiyotida o'zbek xalq ijodi kabi boy adabiyot uchramaydi. Ularni turli – qo'shiq, latifa, rivoyat, ertak, doston, maqol, matl, askiya, topishmoq kabi o'nlab janrlarga ajratib o'rganib kelamiz. Ularning har birining o'ziga xos xususiyatlari, belgilari va tarkiblari mavjuddir.

Xalq og'zaki ijodi namunalarining ko'plab variantlari mavjud. Jumladan, birgina «Go'ro'g'li» dostonining Ozarbayjonda 17 ta, O'zbekistonda esa 40 dan ortiq variantlari bor. Shu yolg'izgina doston misolida ham o'zbek xalq og'zaki ijodi naqadar boy ekanligini tasavvur eta olamiz. «Go'ro'g'li» dostonini Ozarbayjonda chop ettirgan A. Xodako shunday yozgan edi: «uning («Go'ro'g'li» dostonining – N.J, I.A.) Osiyodagi shuhrati Gomerning Gretsiyadagi shuhrati qadar buyukdir»¹.

Og'zaki tarzda yaratilgan bu tipdagi asarlar keyinchalik xalqning talab va taklifi bilan, noshirlik ishlarining taraqqiysi bilan bog'liq ravishda xalq kitoblari ko'rinishida chop etila boshlandi. O'zbek adabiyotshunosligida xalq kitoblari atamasi mavjud. Ammo uning o'ziga xos belgilari, xususiyatlari, shartlari va talablari kabilar yetarli darajada o'rganilgan emas. To'g'ri, ayrim tadqiqotlar amalga oshirilgan². Ayrim mulohaza va qarashlar bayon qilingan. Biroq, bu masala maxsus, yanada chuqur tadqiq etishni taqozo etadi. Akademik V. Abdullaevning bu boradagi kuzatishlari ilk tadqiqotlar sifatida ahamiyatli³. Unda olim xalq kitoblarning shakllanishi, tadriji, ayrim xos xususiyatlari haqida

¹ V. Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. –T.: O'qituvchi, 1980. 54-6er.

² O'sha asar.

³ O'sha asar.

mulohaza bildiradi. Unga ma'lum ma'noda ta'rif beradi: «Ana shunday xalqchil dostonlar, jumladan, «Tohir va Zuhra», «Oshiq G'arib va Shohsanam» dostonlari ayrim shoirlar yoki Mutribiy va Maleho tazkiralarda zikr etilgan xattotlar tomonidan qalamga olingach, og'zaki adabiyot bilan yozma adabiyot o'rtasidagi ko'prik sifatida xalq kitoblari shaklini ola boshlagan edi»¹.

V. Abdullaev darsligida xalq kitoblari haqida nazariy fikrlarni keltiradi. Uning o'ziga xos maxsus belgi-xususiyatlarini ko'rsatishga harakat qiladi. Ammo talqin etilgan xalq kitobi namunalariga biryoqlama yondashuvlar, sinfiylik nuqtai nazaridan baholash hollari kuzatiladi. Jumladan, muallif Sayyodiyning shoir sifatidagi dunyoqarashini baholar ekan, quyidagi xulosalarga keladi: «Sayyodiyning dunyoqarashi diniy-tasavvufiy ideologiyaning ta'siridan xoli emas. Bu hol «Tohir va Zuhra» dostonining ko'p o'rinlarida sezilib turadi. Ba'zan shoir o'z qahramonlarining xatti-harakatlariga, fikr-qarashlariga tamomila diniy tus beradi. Ularni xudoning iltifotiga, madadiga muteqilib qo'yadi»².

Bugun mustaqillik sharofati bilan adabiyotshunoslikdagi yuzaga chiqayotgan teranlikdan, bevosita badiiylik mezonlaridan turib talqin etish tamoyillaridan kelib chiqib, mazkur asarlar o'zgacha yondashuvni taqozo etadi. Shu sababli, ularning har tomonlama: ham mazmun, ham mahorat jihatidan mumtoz adabiyotdagi o'rini belgilash, teran tahlil va talqin etish bugunning nihoyatda dolzarb muammolaridandir.

Xalq kitoblari o'ziga xos xususiyat va belgilarga ega. Ular, asosan, xalq ijodida mavjud syujetlar asosida ma'lum bir ijodkorlar, xattotlar tomonidan ijodiy qayta ishlangan, individual uslub xususiyatlariga ega, badiiy jihatdan original asarlar sifatida yaratilgan. Bunday asarlar o'zidagi sodda, xalqona uslubi bilan el ko'ngliga juda yaqin va ma'qul bo'lgan. O'zidagi ramziylik, falsafiylik, teranlik xususiyatlari bilan esa yozma adabiyotning taraqqiyoti va takomiliga samarali xizmat qilgan. Ular og'zaki va yozma ijod o'rtasidagi mustahkam ko'prik vazifasini o'tagan.

¹ V. Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. –T.: O'qituvchi, 54-6.

² O'sha asar, 64-bet.

Xalq kitoblari atamasining qachondan boshlab ishlatilganligi borasida aniq bir xulosani bayon etish mushkul. U dastlab nemis adabiyotshunosligida XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida ishlatila boshlangan. Olimlarimiz bu atamaning jahon adabiyotshunosligida paydo bo'lishini F. Engelsning 1839 yilda yaratilgan «Nemis xalq kitoblari» maqolasida qo'llanilishi bilan bog'lashadi. O'zbek adabiyotshunosligida esa V. Jirmunskiy va H. Zarifovlarning «Узбекский народный героический эпос»¹ asarida ilk bor istifoda etilgan. Ammo Sharq adabiyotida xalq kitoblari atamasining qachon qo'llanilganligidan qat'i nazar, uning noyob namunalarining yaratilish tarixi juda uzoq yillarga borib taqalishi aniq. Hatto, bizga ma'lum bo'lgan Sa'diyning «Guliston», «Bo'ston», Jomiyning «Bahoriston», Navoyining «Xamsa» asari asosida yaratilgan qator manbalar, Xojaning «Gulzor» va «Miftoh ul-adl», Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi asarlari ko'rsatadiki, xalq kitoblarining turlicha ko'rinishlari asrlar davomida mavjud bo'lgan. O'ylaymizki, ularni bir-biri bilan qiyoslab o'rganish xalq kitoblari tarixi, rivojlanish bosqichlari, turli ko'rinishlari borasida muhim xulosalar chiqarishimizga asos beradi.

Adabiyot tariximizni kuzatsak, ayniqsa, XVIII–XIX asrlarga kelib, xalq kitoblari turkumlari eng yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilganini ko'ramiz. Bu davrga kelib xalq ma'naviyatini, dunyoqarashini o'stirishga juda katta e'tibor qaratilgan. Savdo-sotiq rivojlanishi, dengiz yo'llarining ochilishi natijasida dunyoga keng yo'l ochilgan. Natijada, ko'plab fors, ozarbayjon, hind, usmonli turk tilidagi manbalar Movarounnahr hududiga kirib kela boshlaydi. Hukmdorlar adabiyotga, tarjimaga, madaniy taraqqiyotga katta e'tibor qaratishadi. Navoyi, Nizomiy, Dehlaviy kabi ulug' ustozlar asarlari qatidagi dono hikmatlarni, axloqiy-falsafiy mezonlarni soddalashtirib xalq ongiga mustahkam singdirish tadbirlarini amalga oshirishadi. Inson qalbi va ongini mudroqlikdan uyg'otish choralarini qidirishadi. Natijada, ana shunday niyat tufayli xalqqa yaqin, soddalashgan, muhim ijtimoiy ahamiyatga ega el adabiyoti rivojlanadi va yuksak bosqichga ko'tariladi.

¹ V. Jirmunskiy va H. Zarifov. «Uzbekskiy narodniy geroicheskiy epos». —M., 1947, s. 286.

Taniqli adabiyotshunos olim Abdurauf Fitrat ham o'z takdqiqotlarida xalq og'zaki ijodi va xalq kitoblari borasida muhim xulosalarini bayon etadi. Olim xalq adabiyotini el adabiyoti deb ataydi. Vadud Mahmudning fikrlarini e'tirof eta turib, o'zining bu boradagi qat'iy xulosalarini bayon etadi. U xalq og'zaki ijodining xos xususiyatlarini nihoyatda aniq va tushunarli tarzda belgilab beradi. Jumladan, el adabiyotini shunday izohlaydi: «V. Mahmudning gapi juda to'g'ri. Bu ikki turli adabiyot orasidagi farqni yozmoq, yozilmag'anliqda yoki egasining belgisi belgisiz bo'lg'onida ko'rmak yanglishdir. Shunday bo'lsa ham, bizning san'atkor adabiyotimizga qarshu o'zining samimiyligi, soddaligi bilan o'z borlig'ini saqlab kelgan bir adabiyotning borligi-da ma'lumdir. Biroq buning ayirmasi yozma bo'lmasligida yo egasining ma'lum emasligida emas, o'zining ruhidadir»¹.

Olimning bu fikrlari, biz folklor asarlariga baho berganimizda, uning ruhidan kelib chiqishimiz lozimligini ko'rsatadi. Bu ma'lum ma'noda folklorshunoslikning taraqqiyot tendensiyalarini belgilab beradi. Uning quyidagi fikrlari ham el adabiyotining mumtoz badiiy adabiyotdan farqli xususiyatlarini aniqlashda, yondashuvni teranlishtirishda muhim ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi: «Mana el adabiyotini «adabiyot»dan (tor san'atkorona adabiyotdan) ayirg'an narsa, uning yozilmag'anligi emas, uning ruhidadir. U soddadir, tabiiydir, ko'bchilikning zavqiga yararliqdir»².

Olim el adabiyoti janrlarini sanar ekan, doston haqida so'zlayotib, «Alpomish»ni eslaydi. So'ngra el adabiyotidan yozma adabiyotga o'tgan doston nomlarini sanab o'tadi: «Bundan burun ham yozishga o'tkarilgan el dostonlari bizda ko'bdir. «Sanavbar», «Tohir Zuhra», «Bahrom Gulandom», xivalik Nurmuhammad Andalibning «Yusuf va Zulayxo» hikoyasi shu yo'sunda yozilg'an, hatto bosilg'an el dostonlarimizdandir»³.

E'tibor bersak, Fitratning xalq adabiyoti haqida aytilgan «soddalik, tabiiylik, xalqonalik» kabi xususiyatlarni biz bemalol xalq kitoblariga

¹ A. Fitrat. Adabiyot qoidalari. –T.: O'qituvchi, 1995, 82-bet.

² O'sha asar, 83-bet.

³ O'sha asar, 88-bet.

nisbatan ham qo'llashimiz mumkin. Chunki madaniy merosimizning mazkur turiga oid namunalarni kuzatar ekanmiz, bu belgilarning xos xususiyat sifatida namoyon bo'lishini ko'ramiz. Ularning barchasida xalqonalik, tabiiylik, soddalik kabi samimiylikni ta'minlovchi fazilat-larning guvohi bo'lamiz.

R. Jumaniyozov xalq kitoblari borasida maxsus izlanishlar olib bor-gan. Uning bir qancha xos xususiyatlarini, janriy tarkibini, mavzu qam-rovini, badiiy qimmatini aniqlashga harakat qiladi. Mazkur atamaning adabiyotshunoslikdagi mavjud tarixi bilan tanishtiradi. Jumladan, uzoq yillar u «qissa» atamasi bilan nomlangani, keyinchalik esa xalq kitob-lari atamasi qabul qilingani; ba'zi olimlar uning tarkibi haqida muloha-za yurgizib, janr, ba'zilar og'zaki epos, ba'zilar yo'nalish, ba'zilar esa soha deya turlarga ajratganini ta'kidlaydi. Olim mavjud ma'lumotlarni qiyosan tadqiq etar ekan, bunday asarlarni xalq kitoblari degan nom bilan atash ma'qul ekanligini e'tirof etadi: «...uzoq davrlar mobaynida kuylanib, so'ylanib, tildan-tilga ko'chib yurgan qo'shiq, doston, ertak, rivoyat, latifalar zaminida qayta ishlanib, kitobat qilingan, muallifi, ko'chiruvchisi ma'lum yoki noma'lum bo'lishidan qat'i nazar, bizga-cha etib kelgan, xalq jonli tiliga yaqin bir tilda yaratilgan yozma man-balarni xalq kitoblari atamasi bilan yuritish ma'quldir»¹.

Xalq kitoblarini maxsus o'rgangan R. Jumaniyozov uni turli xusu-siyatlariga ko'ra bir qancha guruhlariga ajratadi. Avvalo, ularni kelib chiqishiga ko'ra 2 turga bo'ladi:

1. Original xalq kitoblari – milliy zaminda tildan tilga ko'chib yuruvchi syujet asosida yaratilgan asarlar (Yusuf va Ahmad, Xirmon-dali, Oshiq G'arib va Shohsanam, Malikai Dilorom, Shoh Mashrab...);

2. Tarjima xalq kitoblari – arab, fors, hind tillaridan tarjima asosida yaratilgan syujetlar («To'tinoma, Kalila va Dimna, Ming bir kecha, Shohnoma...»).

Xalq kitoblarining nazmiy, nasriy va qorishiq shaklda yaratilgan namunalari mavjud. O'zbek xalq kitoblarining ko'pchiligi doston jan-rida yaratilgan bo'lsa-da, ayrim nasriy yo'l bilan yozilgan ertak, latifa, rivoyat shaklidagi namunalar ham uchraydi. Ba'zan esa bir asarning

¹ R. Jumaniyozov. Xalq ijodi – haq ijod. –T.: O'zbekiston, 1993, 40-bet.

turli janr ko'rinishidagi namunalari ham uchraydi. Jumladan, «Tohir va Zuhra»ning xalq dostoni shakli mavjud bo'lishi bilan birga, ertak janrida yaratilgan namunasini ham ko'ramiz. «Shohnoma» asosida yaratilgan «Rustami doston», «Qissai Rustam», «Jangnomai Jamshid» singari xalq kitoblarida esa ertak, afsonaga xos xususiyatlarga duch kelamiz. Afandi, Mahmud G'aznaviy, Amir Temur haqidagi rivoyatlar asosida jamlangan ayrim xalq kitoblarida latifa janriga xos komiklik xususiyatlarini kuzatamiz.

«Anglashilib turibdiki, xalq kitoblari keng ma'noda qo'llanilib, badiiy ijodning bir turi sifatida namoyon bo'lishi bilan birga bir necha janrlar sintezidan ham tarkib topgan ekan. Xalq kitoblarining bunday qorishiq xususiyati esa maxsus tadqiq etilishi lozim bo'lgan masaladir. Mazkur yozma ijodiyot namunalari bo'yicha fikr bildirilgan ishlarda, asosan, xalq kitoblarining faqat doston tipidagi ko'rinishlariga asoslangan xulosalar chiqarish hollari uchraydi. Vaholanki, xalq kitoblarining ertak, afsona, latifa, hikoya tipidagi namunalari ham mavjud bo'lib, ularni e'tibordan soqit qilish aslo mumkin emas»¹.

Xalq kitoblarini kuzatadigan bo'lsak, ayrimlarining og'zaki adabiyotda ham variantlari borligini ko'ramiz. Bulardan kelib chiqib, Xalq kitoblarini tadqiq etish ularga turli jihatdan yondashishni taqozo etadi. Janriy, badiiy tasvir usullari, ifoda tarzi, san'atkorlik, og'zaki va yozma adabiyotga munosabati, mavzu qamrovi kabi masalalarni e'tibordan soqit qilmaslikni talab etadi.

R. Jumaniyozov xalq kitoblarini tadqiq etar ekan, ularni mavzu jihatdan uch turga ajratadi:

1. Qahramonlik mavzusidagi (Qissai Alpomish, YUusufbek va Ahmadbek, Alibek va Bolibek, Qissai Jamshid, Qissai Rustam);

2. Ishqiy-romantik («Oshiq G'arib va Shohsanam, Tohir va Zuhra, Yusuf va Zulayxo, Bahrom va Gulandom»);

3. Tarixiy syujet asosida yaratilgan xalq kitoblari («Tulumbiy», «Shayboniyxon»).

Ko'rinadiki, xalq kitoblari Milliy madaniyatimiz maydonida muhim o'ringa ega. Ularda xalqimizning dunyoqarashi, urf-udumlari, qalb

¹ R. Jumaniyozov. Xalq ijodi – haq ijod. –T.: O'zbekiston, 1993, 43-bet.

tugʻyonlari, dardu armonlari mukammal ifodasini topgan. Ularni oʻqiganda tasavvurda birgina yoki bir nechagina obraz emas, balki butun millatga xos qiyofa paydo boʻladi. Shu sababli ham, xorijiy olimlarning bunday asarlarni oʻrganishga qiziqishi yuqori. Ularga boʻlgan hayrat xorijiy olimlarning koʻplarining diqqatini hamisha oʻziga jalb qilib keladi. Mazkur adabiy meros namunalarini oʻrganishga ruhlantiradi. Jumladan, Vengriyalik sharqshunos H. Vamberi oʻz tadqiqotlarida xalq kitoblari – xalq romanlarining oʻzbek millati madaniyati tarixida tutgan oʻrnini nihoyatda aniq chizib beradi: «Oʻzbekistonda bunday romanlar son-sanoqsiz darajada koʻp boʻlib, oʻzbeklar, asosan, shu xildagi asarlarni gʻoyat sevadilar. Bunday asarlardan oʻzbeklarning milliy his va iftixorini, mardlik va qahramonligini aks ettiruvchi koʻpgina manzarlarni topish mumkin»¹. Demak, xalq kitoblarini har tomonlama, chuqur oʻrganish ajdodlarimizning milliy dunyoqarashi va milliy qiyofasini anglashda nihoyatda muhimdir.

Maʼlumki, Alisher Navoyining «Xamsa» asari taʼsirida juda koʻplab dostonlar, xalq kitoblari yaratilgan. Ayniqsa, «Sabʼai sayyor» asosida Bahrom obrazi, taqdiri bilan bogʻlangan asarlar alohida diqqatga sazovor. Ularning adabiyotdagi oʻrni masalasida, M. Joʻraev va M. Narziqulovalar oʻz tadqiqotlarida, muhim xulosalarni bayon etishgan: «Alisher Navoyi dostonlari asosida shakllangan folklor asarlari hamda xalq kitoblari shoir yaratgan badiiy qadriyatlarning aynan qaytarigʻi emas, balki oʻziga xos motivlar tarkibi va epik talqiniga ega boʻlgan mustaqil asarlar sanaladi»². Mualliflar Fozil shoir repertuaridagi «Bahrom va Gulandom» asari haqida fikr yuritishar ekan, uning yaratilishida Sobir Sayqaliy tomonidan xalq kitobi shaklida yaratilgan «Bahrom va Gulandom» asarining alohida oʻrni borligini taʼkidlashadi. Bu esa xalq kitoblarining oʻzbek adabiyotidagi oʻrnini belgilashda muhimdir. Chunki ular yozma adabiyot taraqqiyotiga qanchalik taʼsir koʻrsatgan boʻlsa, xalq ogʻzaki ijodi ravnaqiga ham shunchalik koʻmaklashgan: «Bizningcha, «Bahrom va

¹ V. Abdullaev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. –T.: Oʻqituvchi, 55-b.

² M. Joʻraev, M. Narziqulova. Mif, folklor va adabiyot. –T.: Alisher Navoyi nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006, 173-bet.

Gulandom» dostonining Fozil shoir repertuaridan joy olishini Alisher Navoyi yaratgan «Sab'ai sayyor» asaridan bevosita ta'sirlanish deb baholamaslik kerak. Bunda yozma adabiyot bilan folklordagi epik an'ana o'rtasida turadigan «oralik shakl»ning badiiy o'rnini ham nazardan soqit qilmaslik lozim. V. Jirmunskiy va H. Zarifovlarning yozishlaricha, xalq dostoni bilan Navoyi asari oralik'ida muayyan bir manba mavjud bo'lib, bu manba xalq kitobidir»¹. Mazkur fikr xalq kitoblarining adabiyotdagi o'rnini ko'rsatib berishi bilan birga, uning ayrim xos xususiyatlarini belgilashi bilan ham muhimdir. Bundan unda ham yozma, ham og'zaki shaklga xos belgilar mujassamlashganini yana bir bor anglaymiz. Mualliflar tilga olgan Sobir Sayqaliyning mazkur asari borasida R. Aliev va M. Muhiddinovlar maxsus tadqiqot yaratganlar.

Xalq kitoblari, albatta, ko'p kitob mutolaa qilgan, yetuk ziyoli, iste'dodli ijodkor shaxslar tomonidan yaratilgan. Shu sababli bunday kitoblarda ham og'zaki, ham yozma adabiyotga xos xususiyatlar mavjud.

2008 yil S. Ro'zimboev, A. Ahmedovlar tomonidan chop etilgan «Oshiqnoma» deb nomlangan asar tarkibiga «Gul va Sanobar» dostoni ham kiritilgan. U O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan. Uning ko'plab variantlari bor. Ayrim manbalarda uning XVIII asrda turkman shoiri Shaydoyi tomonidan yaratilgani aytiladi². Ayrim manbalarda esa asar genezisi yanada chuqurroq va kengroq talqin etiladi: «Gul va Sanobar haqida rivoyat, hikoyat, ertak va dostonlar arab, fors va hind folklorida ham uchraydi. Uning bir manbasi «Ming bir kecha» ertaklariga borib bog'lanadi»³. Mazkur doston 1908 yilda Toshkentdagi G'ulomiya bosmaxonasida chop etilgan. Xorazmda uning ko'plab nusxalari qissaxonlar, xalfalar tomonidan o'qiladi

Mazkur asarda ham ba'zan xalq og'zaki ijodi, ba'zan mumtoz adabiyot uslubiga xos tasvirlaru ifodalarni kuzatamiz. Ayrim qo'llanilgan obrazlar zahirida XVI–XVIII asr yozma adabiyotiga xos tasvir vosita-

¹ V. Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. –T.: O'qituvchi, 175-176-bet.

² V. Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: O'qituvchi, 1980, 126-bet.

³ Мередов А., Ахатлы С. Туркмен классык эдебиятынын созлуги. Ашгабад. «Туркменистан», 1988, 94-bet.

lariga duch kelimiz. Ramziylik, tasavvuf ta'limoti g'oyalarining ifodasini ko'ramiz:

*G'avvosdek jondin kechib do'stlarim,
Shukur sad la'l konig'a etushdim,
Soqiyning qo'lidin bodalar ichib,
Qayta boshdin chiqq'on jong'a yetushdim (240-b.)*

Mazkur baytlar asarning bosh qahramoni Sanobar bog'da tunagan kechasi bog' o'rtasidagi daryodan og'zida nur taratuvchi gavharni olib chiqqan ho'kizni ko'rganda aytilgan so'zlardir.

Muallif gavhar jozibasini mamnunlik bilan ta'riflaydi. Ho'kizni esa ulkan, qo'rqinchli vahshiy sifatida tasvirlaydi. Nur taratuvchi gavharning maxluq og'zida ekanligida ham muallif ramziylikni nazarda tutgani seziladi. Chunki vahshiy maxluq (nafs) va nur sochuvchi gavhar(ilohiylik)ning zidlantirilishi ham ma'lum jihatdan ma'noga ega-dir:

*Bir turfa ho'kuzning ul sifati jabbor,
Chun ko'h tani, boshi oni gumbazi davvor,
Kim shoxi chor va tili mavrudiki g'or,
Bir damda qilodur erning yuzini shudgor,
Azm etdi chiroq etmakka bir shami shabiston.(241-b.)*

Asarning katta qismini she'riy, nisbatan kam qismini esa nasriy parchalar tashkil etadi. Undagi she'riy matnlar murabba', muxammas, g'azal shakllarida berilgan. Ammo aruz qoidalariga amal qilinmagan. Ayrim o'rinlarda ruknlar mutanosibligiga putur etgan. Aruz vazni me'yorlariga qat'iy amal qilinmagan. Misollardan ko'rinadiki, muallif mumtoz adabiyot, undagi janrlar bilan yaxshi tanish. Bu faqat asardagi shaklii mutanosiblikda emas, balki ma'no va badiiy tasvirdagi uyg'unlikda ham o'zini namoyon etgan:

*Shaydoyi giriftori ul qoshi qaro bo'ldim,
Hijron o'tida kuydim o'rtandum ado bo'ldim,
G'am dashtida Majnundek ishqinda gado bo'ldim,
Bir toza nihol erdim g'am birla ado bo'ldim,*

*Albatta borib aytg'il ul yorg'a salomimni.
Hajrinda Samandardek o'tlarg'a tutoshibman,
Bir zarra vafo ko'rmay g'am birla uloshibman,
Majnuni balokashdek cho'llarda adoshibman,
Ko'ksun tilibon har dam qonimg'a bo'yoshibman,
Bu navo borib aytg'il, ul yorg'a salomimni. (242-b.)*

O'z navbatida asarda xalq og'zaki ijodi namunalariga xos fantastik, mifologik tasvirlarga ham duch kelamiz. Jumladan, bog'da to'satdan ho'kizning paydo bo'lishi, gavharni tashlab qaytib ketishi, yana bir bog'da jodugarning Sanobar boshiga tuproq sochishi natijasida uning kiyikka aylanib qolishi, Tush motivining asar kompozitsiyasida alohida muhim o'ringa egaligi kabi hodisayu tasvirlar buni tasdiqlaydi.

Asarda insoniyatni ogohlantiruvchi, hushyorlikka chorlovchi ko'plab donishmandona hikmatlarga duch kelamiz. Jumladan, nafs va dunyo moli zidlantirilib, olamning o'tkinchiligi, vafosizligi ta'kidlanadi. O'quvchi diqqati muhabbat, mehr-oqibatni g'animat bilish lozimligiga qaratiladi (245-246-b).

*Quvonma, ko'nglum, quvonma,
Bu dunyo hech kimga vafo etmadi.
Birovga kiydurib toji Xusraviy,
Birovni el ichra gado ayladi.*

*Hargiz quvonmagin dunyo molig'a,
E'timod etmag'il mohi solig'a.
Birovni yetkurib yor visoliga,
Birovga ming turliq jaf o ayladi (245-b.)*

Sanobar voqealar rivojida ko'p to'siqlarni kechib o'tadi. Ishq yo'lidagi riyozatlarni bosib o'tgandan keyin, asar so'ngida yor diydoriga erishadi. Bunday ifodalar, ramziy mohiyatlar qamroviga egalik XVIII asrlarda yozma adabiyotda mavjud Muhammadniyoz Nishotiyning «Husn va Dil» kabi ramziy dostonlari uslubini eslatadi.

Sanobar bir muhtasham imoratda Mehrangez bilan xayrlashgandan so'ng bir toqqa yetib boradi. Uning ustida bir muddat dam olib mizg'iydi. Shu payt tushida chiltanlarni ko'radi. Ular «nazari iltifot qilib mayi vahdati Ollodin ichirdilar. Masti loyaqil bo'lib (mazkur jumla Nishotiy muxammaslaridan birida naqorat sifatida takrorlanadi. Mazkur dostonning ham Xorazmda yaratilganligini hisobga olsak, muammo yanada oydinlashadi), ko'ziga arshi kursi lavhi qalam ko'rundi:

*Rasulni ham ko'rdum ummat g'amida
Sahoba yonida kavsar labinda.
Har qaysi bir yonda kosa qo'linda,
Rasulni to'rt sevar yorini ko'rdum.
To'rtinchi olamda hazrati Iso,
To'rtinchi falakda masjidi qazo,
Bu maqomg'a yetgan jami anbiyo,
Jabroil maqomin ul joyda ko'rdim (246-247-b.)»*

Mazkur 36 misradan iborat kattagina she'riy parchadagi tasvirlar o'quvchini g'ayb olamiga etaklaydi. Muallif shu o'rinda diniy-tasavvufiy g'oyalar talqiniga e'tiborini qaratadi. «Bu dunyoni ko'rdim yo'qdur vafosi», deya insoniyatga olamning o'tkinchiligi yu g'animatligini ang-lash lozimligini uqtiradi.

Asarda xalq og'zaki ijodi namunalariga xos xususiyatlar ham namoyon bo'ladi. Xususan, «Alpomish» kabi dostonlarda keng qo'llanilgan yumoristik va satirik tasvir uslubi ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, zangilarning qizi ta'riflangan she'riy parchalarda xuddi shunday holatni kuzatamiz:

*Soching arg'amchidur, qadding minora,
Quloqing o'xshaydur shoxi chinora,
Mango boqib ko'p so'zlama beoro,
Zaharli achchug'dur so'zlaring sani (249-b.)*

Asarda ruhiyat manzaralarining noyob va ta'sirli tasvirlariga ham duch kelamiz. Jumladan, Zavarshoh vafot etganda, Sanobar tomonidan

aytilgan marsiya nihoyatda samimiy, ta'sirli va yurakka yetib boruvchi ifodalar vositasida yaratilgan:

*Ishrat bilan yoqa banding ochilmay,
Bu dunyoning sharobidin icholmay,
Mehnat chekib murodig'a yetolmay,
Mening uchun g'arib o'lgan Zevarim. (239-b.)*

Xalq kitoblaridan yana biri XVII–XVIII asrlarda Sayyodiy tomonidan yaratilgan «Tohir va Zuhra» asaridir. Uning 8 ta qo'lyozma nusxasi bor. 1938 yilda Sobir Abdulla shu asar asosida musiqali drama yozgan. 1940 yilda sahnaga qo'yilgan. U asosda kinofilm ishlandi. Bu asar haqida venger olimi Herman Vamberi ham ma'lumot beradi¹ va 1867 yilda Leypsigda undan parcha nashr ettiradi. Asarni 1960 yilda T. Nishonboeva O'zbekiston FA ShI, Adabiyot muzeyi, Leningrad Sharqshunoslik instituti, Leningrad xalq kutubxonasida saqlanayotgan mazkur– 8 qo'lyozma asosida qiyosiy matn tayyorlab, to'liq nashrini amalga oshiradi. Bunga qadar esa «O'zbek poeziyasining antologiyasi»da va Herman Vamberining xrestomatiyasida ayrim parchalar chop etilgan edi, xolos.

«Tohir va Zuhra» asrlar osha xalqimizning eng sevimli kitoblaridan biri bo'lib kelgan. Mazkur sevishganlar qissasidan bexabar biror o'zbekni uchratish mumkin emas. U o'zbeklar hayotida, ularning tabiatida odamiylik, mehr-oqibat, vafo, sadoqat, muhabbat tuyg'ularini shakllantirishda, ulg'aytirishda nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli uning og'zaki va ko'plab yozma variantlari keng tarqalgan. Uni o'zlashtirish va talqin etishda ham turlicha munosabatlarni kuzatishimiz mumkin. Hatto, u xorijlik olimlarning ham diqqatini o'ziga jalb etgan. Jumladan, venger olimi Herman Vamberi asardan parchalar nashr etish bilan birga, u haqdagi ayrim mulohazalarini ham bayon etadi: «Tohir va Zuhra» nomli ushbu she'riy roman arab, fors va usmonli turklarning xalq adabiyotida mavjud bo'lgan shu turdagi qissalardan birining tarjimai bo'lsa ke-

¹ Hermann Vambery. Cagataische sprachstudien, 34-bet.

rak. Bu dostonning tili Buxoro shevasiga yaqin. Bu asar ancha durust yozilgan bo'lsa ham, unda ko'p xato va yanglishlar mavjud»¹.

Ko'rinadiki, asar Vamberi e'tiborini o'ziga tortgan. Muhabbatini qozongan. Olim u haqda o'z mulohazayu munosabatini bildirishni lozim ko'rgan. Bu asarning o'rganilish tarixida juda muhim. Ammo tadqiqotchining hamma fikrlariga ham qo'shib bo'lmaydi.

Bu doston syujeti faqat O'rta Osiyo xalqlari orasidagina emas, balki arab, hind, ozarbayjon xalqlari orasida ham og'zaki ijod namunasifatida keng tarqalgan. Uni ilk bor Sayyodiy XVII–XVIII asrlarda she'riy doston sifatida qayta ishladi.

Doston o'ziga xos kompozitsiyaga ega. U og'zaki dostonlardan, variantlardan farqli ravishda yozma adabiyot namunalari kabi hamd, na't va chahoryorlar tavsifi bilan boshlanadi. Ijodkor forsha, arabcha so'zlarni ham aralashtiradi. Muallif keng bilimga, ulkan she'riy iste'dodga ega. Tafakkuri teran va keng qamrovliligi sezilib turadi.

Asarning mazmuni kichik sarlavhalar ostida bayon etiladi. Har bir bobchalardan keyin, lirik chekinish tarzida 60 ga yaqin g'azallar keltiriladi. Ammo ularning barchasi faqat lirik chekinish vazifasinigina bajarmaydi. Balki asar syujetida va badiiyatida muhim o'rin tutadi. Tim-sollar tabiatini yoritishda ulkan vazifani bajaradi. O'quvchiga voqea va syujetni ta'sirli, badiiy tarovatli shaklda yetkazishga xizmat qiladi. G'azallarning barchasi yuksak saviyada. Mumtoz g'azalchilik qonuniyatlariga amal qilib yaratilgan. Barchasining maqtasida shoirning taxallusi ham keltirilgan. U g'azallarida turlicha, Sayyodiy, Qul Sayyodiy, Miskin Sayyodiy kabi shakllarda qo'llangan. Qofiya ishlatishda mumtoz adabiyotda an'anaviy tarzda uchraydigan «koshki, istaram, qani» kabi so'zlardan ham foydalaniladi. Bu holat Sayyodiyning faqat dostonnavis emas, balki mahoratli lirik shoir, g'azalnavis sifatida ham e'tirof etishimizga asos beradi.

Sayyodiyning adabiy merosi haqida ma'lumot kam yetib kelgan. Manbalarda uning bizgacha «Tohir va Zuhra» dostonidan boshqa, faqat birgina g'azali O'zbekiston FA ShI qo'lyozmalar fondida saqlanayot-

¹ *Hermann Vambery. Cagataische sprachstudien, 34-bet.*

gan 9355- raqamli bayozning 363–364-sahifalarida yetib kelgani haqida soʻzlanadi¹.

Ammo, «Ey mehribonim, istasam, tobqaymumen, yorim seni,

Ey yori jonim, istasam, tobqaymumen, yorim seni», – bayti bilan boshlangan mazkur gʻazal izlanishlarimiz natijasida «Tohir va Zuhra» dostonidagi Tohirni izlab iztirob chekayotgan Mohimxonim tilidan aytilgan gʻazal ekan²ligi maʼlum boʻldi.

Bayozda uchragan gʻazalidan kelib chiqib ikki xil taxminni oʻrtaga tashlashimiz mumkin: 1. Shoir doston uchun, uning syujetidan kelib chiqib maxsus gʻazallar yaratgan. 2. Shoir oʻzi yozgan gʻazallardan tanlab olib mutanosib mazmunlilarini doston tarkibiga kiritgan. Koʻrinadiki, mazkur holat bu borada qoʻshimcha izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Kitobning xotimasi ham oʻziga xos. Unda ham ogʻzaki, ham yozma adabiyotga xos xususiyatlar namoyon boʻladi. Asarning soʻnggi bobi «Mohimxonim birla qizlar korvondin Mirza Tohirning xabarini eshitgani» deb nomlanadi. Bunda Totor elidan karvon kelishi va undan Mohimning kanizaklari Tohirning qatl etilish xabarini eshitgani haqida soʻz boradi. Unda shoirning mahorati, soʻzga chechanligi, soʻzlarni pardali tarzda ifodalash isteʼdodi namoyon boʻladi. Shunday shum xabarni muallif nihoyatda noziklik va mayinlik bilan, istiora sanʼatini qoʻllagan holda oʻquvchiga havola etadi:

*Gulistongʻa xazon bodi tegibdur,
Oʻshal gul tozasin uzub ketibdur.*

*Qilibdur gulni xirman bir daravgar,
Qani ul Tohiri qaddi sanavbar?*

*Bu korvon shum xabarni kelturubdur,
Tutub Tohirni ul shoh oʻlturubdur (155-b).*

¹ Sayyid Muhammad Sayyodiy. Tohir va Zuhra. Toshkent, 1960, 6-bet. Keyingi misollar shu manbadan olinadi va sahifasi koʻrsatiladi.

² Oʻsha asar, 149-bet.

Doston xalq kitobi shaklida bo'lganligi sababli unda ham yozma, ham og'zaki ijod xususiyatlari namoyon bo'ladi:

1. Voqealar rivoji, syujet chizig'ida ko'proq og'zaki ijodga xoslikni;
2. Badiiy tasvir vositalari, badiiy ifoda uslubida esa yozma adabiyot unsurlarini kuzatamiz.

Mazkur doston kompozitsiyasi va uslubida XVIII–XIX asr adabiyoti uchun mansub bo'lgan ramziylik, haqiqiy ishqqa oshuftalik, irfoniylik kabi teran fazilatlariga ham duch kelamiz. Jumladan, bu holat biz so'z yuritayotgan so'nggi bobda ham namoyon bo'ladi. Mohim muhining vafotini eshitgandan so'ng foniy dunyodan ko'ngil uzadi. Kani-zaklari ham, Mohim ham chin, abadiy hayotga rihlat qilishadi. Bundan qattiq iztiroblangan Mohimning ota-onasi tush ko'rishadi. Tushlarida Haqdan nido keladi. Ana shu g'ayb xabarida ishq va oshiqlikning yuksak maqomidan so'z boradi:

*Ikisi uyqug'a birdek qotildi
Ki, nogah bir nido Haqdin etildi.*

*Ki aydi: «Bexabarlar, na yig'idur,
Na sizlarga yig'idur, na sig'idur.*

*Ki o'ldi, jon jonong'a ulondi,
Hama oshiq qo'shulub bir bo'londi...»(157)*

Shoir asar boshlanishidayoq, dostonning ko'p mamlakatlarda tarqalganiga, undagi serqatlam ma'no xosu om uchun saboq ekanligiga ishora qiladi:

*Chunon ertakki erdi xosu oma,
To'lub erdi bu Hindistonu Shoma. (16)*

Dostonning turli o'rinlarida keltirilgan g'azallarda ham tasavvuf ta'limoti bilan bog'liq tushunchalar, obrazlar va ifodalarni ko'ramiz.

*...Kel, ey soqiy, bukun bir jom icholi,
Bu damda sokini mayxonadurman..
...qaroru sabrimi san aylading toq
Ki, sansan jonu man jononadurman.*

*...Jamoling bo'lmasa, rizvonni naylay,
Oningdek jazra'din bezordurman. (32)*

*Tavakkul qilmag'on oshiq emasdur
Kim ul Haq yo'lig'a loyiq emasdur. (47)*

*Muhabbat bog'lasa oshiq tajalli nuri Ollog'a
Ki, bo'lmastur anga aslo zamone fikrati do'zax.
Bu dunyo mo'mina do'zaxki, kofirlarg'a jannatdur,
Chu olmas bahra jannatdin ko'tarur minnati do'zax (139).*

Shoir mohiyatan oshiq va zohid faoliyatini bir-biri bilan qiyoslab, ularga o'zining tanish yo'llaridan saboq beradi. Ishq va zohidona turmush tarziga bir tomonlama yondashuvchilarni ogohlantirib ularni hushyorlikka chorlaydi:

*Yor bila yurdung, Sayyodiy, bilmading el qadrini,
Oqilu dono bilur ham yoru ham el qadrini (123).*

Ishq bilan bog'liq ravishda Sayyodiy oshiqlik maqomi, o'rni va ruhiy holati borasida ham chuqur ma'noli izohlar berib o'tadi:

*Kimki oshiqdur, yoronlar, rahbari Ollohdur,
Kimki oshiq ermas Ollohg'a, o'shal gumrohdur.
...Lof ururlar ko'p xaloyiq bulhavas oshiq kabi,
Oshiqi dononing rangi kahraboyu kohdur (36).
...bu ishq mayxonasig'a kirdim ersa,
Nigirim soqiyu paymona² bo'ldum (44).*

Shoir bob so'ngida, ma'lum ma'noda, doston syujetidagi ishq mohiyatiga izoh beradi. U qizlar misolida asardagi ishq majoziy emas, balki Haqiqiy ekanligini oshkora ta'kidlaydi. Shu sababli ham, Tohir va Zuhra muhabbati borasidagi sevgi, ishq dostoni, ular-

¹ *Jazira* – orol.

² *Paymona* – may piyolasi, qadah.

ning qismati el orasida mashhurligini e'tirof etadi. Qiyomatga qadar musaffo, haqiqiy ishq ramzi sifatida abadiy yashajagini, inson zotiga sevgi-muhabbat, vafo-sadoqat yo'lida saboq va ibrat bo'lajagini baralla kuylaydi. Shoir shu o'rinda majoziy va Haqiqiy ishq mohiyatiga nozik izoh ham berib o'tadi. Uningcha, majoziy ishq – nafsni izlash, haqiqiy ishq esa Haqni izlash demakdir:

*Dedilar: «Bu edi ishq giriftor
Ki, ishq o'ti alarni qildi nokor».
Agar oshiq majoziy bo'lsa qizlar,
Alar gumroh erur, nafsini izlar.
Bu so'z bo'ldi bori elning tilinda,
Vale qizlar edi Haqning yo'linda. (158)*

Dostonning so'ngida yozma adabiyotga xos xususiyatlar yana bo'rtib ko'rinadi. Asarning yaratilish tarixi, sanasi, muallif tarjimai holi haqida ma'lumotlar keltiriladi. O'ziga nisbatan faqir, g'arib so'zlarini ko'p qo'llagan shoir kamtarlik bilan asar yaratilishida ustozlar xizmatini e'tirof etib, uning sayyor syujet asosida yaratilganligiga ishoralar qiladi. Ustozlarni yodlab, ularga ehtiromini izhor etadi:

*Ayo, ustodlar, sizga bu ta'zim
Ki, sizlarning duongiz bizga lozim.
Bu qissa ichra borchasi xatodur,
Ayo, ustodlar, sizdin atodur. (159)*

O'quvchiga murojaat etib, Sayyodiyini unutmashligini, uni xotirlab ruhini shod etishini so'raydi:

*Bu qissadin, rafiq, unutmagaysan,
O'qug'onda unutib ketmagaysan.
Duo birla faqirni yod qilg'il,
G'arib Sayyodiy ruhini shod qilg'il. (159)*

Doston so'ngida adib asarning yozilish vaqtini aniq qilib, kuniga-cha aytadi:

Baqar yili munga bo'ldi inoyat
Ki, jum'a kun edi qildim rivoyat...
Rabiul avval oyinda bitildi,
Yana bilgil, o'shal oyda etildi.
Ki jum'a kunda boshladim to oxshom
Ki, shanba kunda qissa topti itmom...
Arodin to'rt yil o'tdi tamomi
Ki, shanba kuni bo'ldi ihtimomi.
Shukr Allohga bu bitdi nahangda
Ki, har kimki so'rar mehri naharda.
...Tamom topti qissa rajab oyinda,
Dushanba kun to (vuq)'yil oxirinda (160)

Adabiyotshunoslikda shoir Sayyodiy tarjimai holi haqida ma'lumotlar juda kam. Ammo dostonida shoir o'zini o'quvchiga yaqindan tanishtirishga urinadi. Undan tug'ilgan joyi, nasl-nasabi borasida xabardor bo'lamiz:

Ki anda Balxning darvozasidur,
Jahonga ketgan ul ovozasidur
Faqir Sayyodiy Xayrobod eliman
Ki, sayyod eliman, Haqning quliman
Qiyomatda o'ronim² Ko'ktemurdur,
Bu Ko'ktemurdek o'tgan bir umurdur.
Hamisha Ko'ktemur xo'ja o'ronim,
Iki dunyoda manga mehribonim.
... tammatul kitob bi'avnil malikil vahob,
Mulla Sayid Muhammad guftagi kitob hamun ast.(160)

Dostonida tush motivining o'rni betakror. Bir necha o'rinda shoir undan badiiy detal sifatida foydalanadi. Hatto, asarni yozishni boshla-

¹ Noshirlar qavsda «to» so'ziga «vuq»ni qo'shib tovuq yili deya tuzatib qo'yibdi. Bizningcha, asar yuqorida keltirilgani kabi nahang (baliq) yilida tugatilgan. Keltirilgan misrada shoir «to yilning oxirigacha yozib tugatildi», demoqchi bo'lgan, nazarimizda. Bu holat yana qo'shimcha izlanishlarni taqozo etadi.

² O'ron – nasl-nasab.

shiga ham shoirning tush ko'rishi, oshiqlarning o'z takliflariga binoan asarning yaratilishi borasida ma'lumot berib ketiladi.

Ikkinchi marta Tohirning otasi Totor mamlakati podshohi Boboxonning vaziri Bohirning tushida ikkalasining farzand ko'rishi ayon bo'ladi.

Mohimning ota-onasi ko'rgan tush ham asar syujetida muhim hisoblanadi.

Asarda og'zaki va yozma adabiyot xususiyatlari bir-birini taqozo etib, o'rin almashib keladi. Jumladan, dostonning og'izdan-og'izga, xalqdan-xalqqa o'tib kelgan sayyor syujet asosida yaratilgani undagi rivoya, bayon uslubida yaqqol namoyon bo'ladi.

Dostonda Tohir va Zuhraning maktabda hamsaboqlikda bir-biri bilan uchrashuvi va ko'ngil qo'yishi o'quvchiga «Layli va Majnun» dostonini eslatadi.

Mazkur dostonda xalq kitoblarining o'ziga xos ko'plab belgi va xususiyatlarini kuzatamiz. Ammo adabiyotshunoslikda hali ular to'liq o'rganilmagan. Uning o'ziga xos jihatlari aniq belgilab berilmagan. Juda ko'p qirralari yetarli aniqlanmagan. Fitrat xalq og'zaki ijodi haqida gapirib, uning boshqa namunalardan farqi uning ruhida ekanligini ta'kidlagan edi: «Bu ikki turli adabiyot orasidagi farqni yozmoq, yozilmag'anliqda yoki egasining belgili-belgisiz bo'lg'onida ko'rmak yanglishdir. Shunday bo'lsa ham, bizning san'atkor adabiyotimizga qarshu o'zining samimiyligi, soddaligi bilan o'z borlig'ini saqlab kelgan bir adabiyotning borligi-da ma'lumdir. Biroq buning ayirmasi yozma bo'lmasligida yo egasining ma'lum emasligida emas, o'zining ruhiyadir»¹. Xalq kitoblarining ham xuddi shunday o'ziga xos ruhi mavjud. Ammo o'sha ruh nimada namoyon bo'lishini aniqlab berish uchun hali ko'plab tadqiqotlar, izlanishlar olib borish taqozo etiladi. Buning uchun esa bunday adabiyot namunalarini ko'plab nashr etish, ularni bir-biriga qiyoslab o'rganib chiqish lozim. Demak, bu borada adabiyotshunoslar amalga oshirishi lozim ishlar nihoyatda ko'pdir.

Dostonning asosiy mavzusi ishq-muhabbatga bag'ishlangan bo'lsa-da, shoir o'rni bilan dunyoning mohiyatiga, uning g'animat ekanligiga;

¹ Fitrat. Adabiyot qoidalari. T.: O'qituvchi, 1995, 81–85-betlar.

olam, odam va Olloh munosabatlariga; hayotning mazmunini anglab etmagan, dunyo moliga ruju qo'ygan g'ofillarni ogohlantiruvchi saboqlar masalalariga ham e'tiborini qaratadi:

*G'animat tutmadi g'ofil chu o'tkardi hayotini,
Vale qilmadikim, jonig'a bir zarra najotini
Ki, yig'di bu jahonning muncha asbob-olotini,
Bu moldin zarra xayr aylab chu bermadi zakotini.
Sayyodiykim, bu ishlarni suvi yo'q anhoriy ko'rdum. (132)*

Dostonni o'qir ekanmiz, Sayyodiyning donishmand, hayot, inson, va so'z qadrini baland tutuvchi, chuqur anglaguvchi ulug' ijodkor ekanligini his etamiz. Asardagi har bir misra, bayt teran ma'no-ga, noyob did bilan yaratilgan badiiy tarovatga egaligini kuzatamiz. Asarni odamzodga yuksak ma'naviyat, kamolot, madaniyat, did, farosat va donolik yo'llarini ko'rsatuvchi noyob yo'riqnoma sifatida qabul qilamiz. Quyidagi baytda keltirilgan so'zlash madaniyati haqidagi o'gitlari bizni befarq qoldirmaydi:

*So'zni saqlab so'zlaganlar xo'b bilur so'z qadrini,
Farqi yo'q ko'p so'zlaganlar na bilur o'z qadrini. (123)*

Sayyodiy dostonida o'ziga xos pishiq ishlangan, asar syujetini yoritishda muhim o'rinda turuvchi obrazlar galereyasini yaratadi. Jumladan, Boboxon, Bohir, Tohir, Zuhra, Qorabotir, Odilshoh, Mohim, Xubon kabi ko'plab insonlar obrazlari asar voqealarini jonli, tabiiy ifodalashga xizmat qilgan. Ular vositasida shoir inson ruhiy holatlarini o'quvchiga ta'sirli yetkazib berishga erishadi. Oshiq va mahbuba, ota va ona, ijobiy va salbiy timsollar kechinmalari, tuyg'ularining tabiiy va samimiy tasvirlari kitobxonni o'ziga mahliyo etadi. Asarda bunday real, hayotiy obrazlar bilan bir qatorda o'rni bilan yozma adabiyotga xos, tasavvufiy timsollarga ham duch kelamiz. Ba'zan shoir ishqni tasvirlaganda, dunyoviylik sarhadlaridan o'tib, Haqiqiy ishq po'rtanalarida mohirona safar qiladi. Ishaqni insoniyat mohiyatini ochuvchi teran ma'noli falsafa maqomida

talqin etadi. Bu borada, tasavvuf falsafasiga aloqador timsollar unga ko'maklashadi. Jumladan, adib jon va jonona talqinida o'ziga xos yo'l tutadi. Uning nazdida oshiq – jonona, mahbuba esa uning joni-dir. Bu o'rinda oshiq va mahbubani jon va jonona timsolida uyg'un-lashtirilishi xosu om kitobxonlar uchun muhim ochqich vazifasini o'taydi. Ularni mazkur timsollar vositasida ishq oshiqlikning teran mohiyatini anglash maqomiga etaklaydi:

*Qaroru sabrimi san aylading toq,
Ki sansan jonu man jononadurman (32).
Ki Zuhra jonu man jononasiman,
Ki Zuhra sham'u man parvonasiman.(35-b.)*

Mazkur ikki obrazning yagona vujudga uyg'unlashuvi ishq yo'li-dagi birlik va yagonalikni vujudga keltiradi. Jonu jononaning birligi o'quvchiga tafakkur etish, tasavvuf ta'limotidan xabardor xoslarga esa borliq mohiyatini teran anglash imkonini yaratadi.

Soqiy timsoli ham asarda keng qo'llanilgan. Shoir ishq mavzusini qamrovli ifodalash, uning faqat dunyoviy, tor doirada qolib ketmasli-gini ta'minlash maqsadida hayotiy obrazlar bilan bir qatorda, yozma adabiyotga xos soqiy obrazidan ham unumli foydalanadi:

*Sunub soqiy manga sharbat azaldin,
Mani mastonalar qilg'on o'zingsan. (124)
Sunub erdi piyola bizga soqiy,
Olur olmas edim, sundurdi bu ishq. (120)
Kel, ey soqiy, bukun bir jom icholi,
Bu damda sokini mayxonadurman. (32)*

Hatto, shoir dostonning boshlanishida, na't qismidayoq, tasavvuf ta'limoti asosini tashkil etuvchi to'rt bosqich haqida so'zlaydi:

*Bizingdek osi-jofi ummatig'a,
Shariat sharti, sunnatlig' Muhammad.
Tariqatni, haqiqatni deding haq
Ki, ma'rifatda ma'nolig' Muhammad.(14-b.)*

Ana shu, kirish qismida e'tibor qaratilgan bosqichlar, ularning inson hayoti bilan aloqasi masalalari asarning oxirigacha o'rni bilan inobatga olinadi. E'tibordan soqit etilmaydi.

Asarda mumtoz adabiyotda faol qo'llanib kelingan badiiy san'atlar keng istifoda etilgan. Ayniqsa, tashbeh, irsoli masal, ishtiyoq, takrir, mubolag'a, tanosub kabi o'nlab tasvir vositalaridan unumli foydalanilgan. Asar tarkibiga kiritilgan g'azallar ichida noyob san'atkorlikni taqozo etadigan musajja' g'azal turi ham keng qo'llanilgan.

Ammo dostonning noshiri T. Nishonboeva uni badiiy jihatdan pishiq emas deb hisoblaydi: «Sayyodiy asari badiiy jihatdan ancha kuchsiz bo'lsa ham, uning stili, tili ancha yengil va ravondir»¹. Ammo asarni kuzatish jarayonida bu fikr uncha asosli emas deb hisobladik. Chunki shoir voqealarni bayon yetar ekan, har bir so'zni mohirlik bilan qo'llashga harakat qiladi. O'nlab badiiy tasvir vositalaridan foydalanadi. Syujetning pishiq va izchilligiga qat'iy e'tibor beradi. Xususan, bosh obraz Zuhraning ta'rifida mumtoz adabiyotdagi mahbubalar tasviriga mutanosiblikni ko'ramiz:

*Labi la'lu tishi durdona erdi
Ki, ko'rsang turfa bir jonona erdi.
Qamardek qoshi, yuzi shamsi anvar,
Ko'zining ravshani monandi gavhar.
...sochi sunbul, siyohi anbarafshon,
Isi – mushki Xo'tan, nasrinu rayhon (22-b.)*

Shoir dostonida yetakchi badiiy san'at sifatida tashbehni keng qo'llagan. Uning noyob va takrorlanmas namunalari yaratishga muvaffaq bo'lgan. Adib keltirgan oddiygina muqoyasa ishq va obrazlar mohiyatini teran yoritganining guvohi bo'lamiz:

*Chu ishqqa hamdamu hamroh bo'ldi,
Qizil guldek yuzi chun koh bo'ldi. (28-b).
Mani man aylamang bu ishq yo'lidin,
Misoli man tanurning noridurman. (33-b.)*

¹ O'sha kitob, 8-bet.

O'zbek adabiyotshunosligida xalq kitoblari masalasi nihoyatda kam o'rganilgan. Uning o'rganilishi dolzarb bo'lgan xususiyatlari, mavhum jihatlari juda ko'p. Bularga oydinlik kiritish uchun, avvalo, mazkur tipdagi asarlarni maxsus «Xalq kitoblari» seriyasida to'la nashr etish lozim. Matnlar tugal bo'lgandan keyin, navbatdagi hal etilishi lozim masalalarga diqqatni qaratish kerak bo'ladi. Jumladan, nasriy bayonlar, xalq qissalari, qissa-manoqiblar, xalq dostonlari kabi turli yo'nalishdagi asarlar turkumlari borki, ularning xos xususiyatlari belgilab berilmaganligi sababli adabiyotshunosligimizda ularga baho berganda chalkashliklar ko'zga tashlanadi. Ba'zan ular bir-biri bilan aralashtirib yuboriladi. Bir qancha maxsus tadqiqotlar ham amalga oshirilgan. Ammo dastlabki ishlar bo'lganligi sababli muammo yetarli darajada hal etib berilmagan.

Madaniy hayot. Bu davrga kelib madaniy markaz Hirotdan Samarqand va Buxoroga ko'chdi. Hunarmandchilik va savdo rivojlandi. U bilan bog'liq ravishda rabot, sardoba, karvonsaroy kabi ko'plab o'ziga xos binolar qurildi. Ilm maskanlari, madrasalar barpo etildi. «Boburnoma»da ta'kidlanishicha, 1502 yilda Zarafshon daryosida suv taqsimlovchi moslama o'rnatilgan.

Bu davrda Samarqand va Buxoro musiqa maktabi dovrug taratgan edi. Movarounnahr va Xurosonning barcha hududlaridan bu yerlarga toliblar ilm istab kelishardi. Manbalarda Muhib Ali Qonuniy, Hasan Kavkabi, Najmiddin Kavkabi, Mavlono Riyoziy Samarqandiy, Yusuf Dutori kabi ijrochi va bastakorlar haqida ma'lumotlar mavjud.

Xususan, tarixiy va tazkira asarlarda san'atning bu yo'nalishi borasida muhim, mukammal ma'lumotlarni uchratamiz. Jumladan, «Muzakiri ahhob» tazkirasida ham bu holni kuzatamiz. Muhimi shundaki, asar uslubidan kelib chiqib, musiqachi va musiqashunoslar haqida so'zlash bilan bir qatorda muallif musiqa tarixi, etimologiyasi bilan bog'liq qiziqarli dalillarni ham keltirib o'tadi. Bu esa musiqa san'ati bilan bog'liq bilimlarimizni yanada kengaytirishga, boyitishga xizmat qiladi: «... hazrat Muso alayhissalom «hassangni toqqa ur» amriga ko'ra asoni toshga urganlar va Muso alayhissalom asoni toshga urgach, 12 ta chashma buloq oqa boshlabdi va har bir buloq suvi bir kuy va tovush bilan quyilgan. Shunda bir nido eshitilbdikim, «musoq», ya'ni «bu

ohanglarni asra» mazmunida ekan. Va bular 12 maqom nomi bilan mashhur. Shu munosabat bilan bu ilmga «musiqiy» deb nom qo'yganlar...»¹

Qadimda xattotlikka ham san'atning noyob turi sifatida qaralgan. Ularning mahorati samarasi o'laroq, xalq orasiga kitoblar vositasida ma'rifat ulashilgan. Biz o'rganadigan davrda ham Mavlono Sulton Ali Ubahiy, Mavlono Mir Ali Kotib, Mir Abdulla, Mir Husayniy, Sulton Mirak Munshiy kabi mashhur xattotlar tomonidan ko'chirilgan noyob kitoblar davr ma'naviyati, madaniyatini yuksaltirishda munosib o'rin egallagan.

Ushbu davrda rassomlik, naqqoshlik va miniatyura san'ati o'zining yangi bosqichiga ko'tarildi. Ayniqsa, «Boburnoma»ga, «Tavorixi guzida-nusratnoma»ga va Muhammadmurod Samarqandiy tomonidan «Shohnoma»ga chizilgan miniatyuralar diqqatga sazovordir. Bu asarlardagi ruhiy manzaraning, tarixiylikning chuqurligi davrning tirik, teran qiyofasini tasavvur etishimizga ko'maklashadi. Mahmud Muzahhib, Rustam naqqosh kabi rassomlarimizning yaratgan asarlari ham tariximizning nurli, yorqin sahifalarini tashkil etadi. Ularning ijodi shu davrda yaratilgan tazkiralarda batafsil yoritilgan. Madaniy hayotdagi o'rniga yuksak baho berilgan.

Bulardan tashqari, ushbu davrda amaliy san'at yodgorliklari ham yaratilgan. Jumladan, Jalol Buxoriy tomonidan bunyod etilgan antiqa sandiq-soat e'tiborlidir. Manbalarda tasvirlanishicha, Jalol Buxoriy bir sandiq yasaydi. Uning ichida chiroyli daraxt. Daraxt ustida bir maymun bir qo'lida lagan, bir qo'lida tayoqcha ushlagan holda o'tiribdi. Ma'lum bir fursatda maymun harakatga kelib tayoqcha bilan laganga uradi. Shunda soat zangiga o'xshagan tovush chiqadi. Bu harakatlar mexanik tarzda bajariladi.

O'ylaymizki, qisqa ma'lumotlardan ham XVI–XIX asr I yarmi madaniy hayoti haqida, taraqqiyoti haqida yetarli xulosalarga ega bo'lalimiz.

Adabiy-ilmiy jarayon. XVI–XIX asr adabiy jarayoni haqida ko'plab tarixiy, tazkira va badiiy asarlar orqali tasavvurga ega bo'lalimiz. Xususan, Nisoriyning «Muzakkiri ahhob», Vosifiyning «Badoe' ul-vaqoe'» (Nodir voqealar), Boburning «Boburnoma», Mutri-

¹ O'sha asar, , 139-bet.

biyning «Tazkirat ush-shuaro» kabi asarlari qimmatlidir. Ular davr siyosiy-tarixiy hayotidan tashqari, madaniy-adabiy muhit borasida yaxlit ma'lumot beradi. Yashab, ijod etgan adiblar, ularning fe'l-atvori, ijodiga xos xususiyatlar, asarlari ko'lami xususida tasavvur hosil qiladi. Mazkur asarlar ma'lumotlarning aniqligi, asosan, voqea ishtirokchilari tomonidan yozilganligi va dalillarning mo'lligi bilan nodir manbalardir. Ularda Husomiy, Majlisiy, Bobur, Ubaydiy, Shayboniy, Muhammad Solih, Xoja, Husayn Boyqaro, Navoyi, Binoiy, Firdavsiy kabi mashhur ijodkorlar haqidagi takrorlanmas hikoyalar bilan tanishamiz. Uzoq yillar saroy va diniy adabiyot vakillari deb o'rganilmay kelingan Ubaydiy, Shayboniy, Aziziy, Fazliy, Ado, Amiriy, Feruz kabi mo'tabar insonlar-ijodkorlarning haqiqiy, asl qi-yofalari bilan oshno bo'lamiz. Har birlarining ijodlari chuqur tadqiq etishga munosib, ulkan adabiy merosimizga daxldor o'ziga xos noyob namunalardan ekanligini anglaymiz.

XVI–XIX asr adabiyoti Navoyi, Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy, Jomiy, Nizomiy, Xusrav kabi daho ijodkorlar yaratgan badiiy chashmadan bahra olgan. Ular ijodiy maktabini o'tagan adabiyotdir. Shuning uchun ham unda ustoz ijodkorlar an'analari mujassamlashgan. Mavzu, g'oya, janrlar takomillashtirilgan. Ularning yangi qirralari kashf etilgan (Bu masalaga adiblar ijodi tadqiqi jarayonida yana qaytiladi).

XVI–XIX asr adabiyotining o'zidan oldingi davr adabiyotidan ayrim farqli tomonlarini ta'kidlab ko'rsatish mumkin:

1. Navoyi davri adabiyotida romantik uslub yetakchilik qilgan. Biz o'rganadigan davrda esa romantik uslub ham qo'llangan. Ammo, realistik uslub ancha ustunlik qilgan. Bu borada Bobur, Muhammad Solih, Xoja, Turdi ijodlari diqqatga sazovor.

2. Mavjud janrlar takomillashtirildi. Yangi janrlar yuzaga keldi:

a) tarixiy memuar (Bobur. «Boburnoma»);

b) tarixiy doston (Muhammad Solih. «Shayboniynoma»);

v) kichik hikoyalar turkumi (Xoja. «Gulzor», «Miftoh ul-adl»).

3. Ushbu davrda «Xamsa» tipidagi turkumlashgan emas, balki alohida, mustaqil masnaviy dostonlar ko'proq yaratildi.

4. Shu sababli dostonchilikda an'anaviy timsollardan kam foydalanildi.

5. Abulqosim Kohiy, Humoyun, Komron, Bayramxon kabi muhojir shoirlar o'zbek eli va tili mavqeini yanada oshirishga hissa qo'shishdi.

6. Davr adabiyotiga o'g'uz turkchasi, xususan, Fuzuliy tili va ta'siri kuchli bo'lgani yaqqol ko'zga tashlanadi.

7. O'zbek adabiyotining jug'rofiy hududi kengaydi. Turkiya, Hindiston, Ozarbayjon, Eron mamlakatlarida ham o'zbek tilidagi adabiyot namunalari keng tarqaldi. U yerlarda yashayotgan movarounnahrlik ijodkorlar asarlar yaratishdi.

8. Shu sababli boshqa elat ijodkorlariga Alisher Navoyining ijodiy ta'siri kuchaydi.

9. Tarixiy va tazkira asarlar yaratishga alohida e'tibor berildi.

XVI–XIX asr adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari haqida adabiyotshunosligimizda xilma-xil mulohazalar bildirilgan. Ularning ayrimlari bahsu munozaralarga ham sabab bo'lgan. Jumladan, ayrim olimlarimiz ushbu davrda siyosiy hayotdagi tanazzul va parokandalik adabiy jarayonga salbiy ta'sir qilgan. Adabiyotda turg'unlik va pasayish sodir bo'lgan deyishadi. Ammo, bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki, shu davrda birgina Ogahiyi olsak, u hajm jihatidan ham, mahorat jihatidan ham navoyivor maqomda ijod etgan. Bobur, Uvaysiy, Nodira kabi o'nlab ijodkorlar merosini kuzatib, ularning har biri o'ziga xos uslubga, ijodiy yangilikka erishgan mahoratli adiblar ekaniga amin bo'lamiz (Ular ijodidagi yangilik va mahorat masalalariga o'z mavridida yana qaytiladi).

Atoqli olim Abdurauf Fitrat «XVI asrdan so'ngra O'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash» maqolasida XVI asrdan keyingi davr adabiyotiga baho berar ekan, uning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi (uning ayrim fikrlari ham munozaralidir):

«1. Bu davrning adabiyoti o'zidan burung'i davrg'a qaraganda, umuman, san'atcha tuban, biroq son jihatdan ko'pdir.

2. Bu davrning adabiyotiga XVII asrning ikkinchi yarimlaridan boshlab o'g'uzchaning, ayniqsa, Fuzuliyning kuchli ta'siri bor.

3. Bu davrda tarixiy asarlarga ayrica ahamiyat berilgan.

4. She'rda Yassaviy maktabi bu davrda saroyg'acha ko'tariladir»¹.

¹ Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T. 2000, 60-61-betlar.

Fitrat mazkur maqolasida davr adabiy jarayonidagi evrilishlarni sinchiklab tekshiradi. Temuriylar saltanati tanazzulga uchrab, taxtga O'zbekxonlar sulolasi o'tirgandan keyin ular «savdo sarmoyasi adabiyoti»¹ga qarshi bo'lmadi. Balki uni o'sha darajada ushlab qolishga, rivojlantirishga harakat qilishdi. Ammo, tabiiy, ijtimoiy sharoit bunga yo'l bermas edi. Fitratning fikricha: «1) San'at va madaniy hayotni burungidek «davom ettiruv, u davrdagi iqtisodiy sharoitni burung'icha saqlab va taraqqiy qildirishga bog'liq edi»;

2) «dengiz yo'llarining taraqqiysi sababli karvon yo'llarining ahamiyatdan tushub qolishi bu maqsadni vujudg'a chiqarishg'a yo'l qo'ymas edi»².

Ko'ringanidek, Fitrat xulosalariga ko'ra, ijtimoiy hayotdagi iqtisodiy tanazzul, turli tabiiy vaziyatlar adabiy jarayonning pasayishiga sabab bo'ladi. Maqolada muallif davr adabiyotining umumiy darajasini belgilashda shu davrda yetishib chiqqan ko'plab shoirlar merosi yetarli o'rgani lmagani sababli Shayboniynxon, Muhammad Solih, Qul Ubaydiy va Xoja ijodinigina baholab o'tadi, xolos. Shularga tayanib, umumiy xulosaga keladi. Ammo bu unchalik ham to'g'ri emas. Bunday qarashni o'z davrida Fitrat zamondoshlari munosabatida ham kuzatamiz. Jumladan, Fitratning o'zi ham ijodiga yuqori baho bergan Vaddud Mahmudning qarashlarida ham buning isbotini ko'ramiz: «Sharq turk adabiyotining oltin davrlaridan (Navoyi davri – N.A..I.A) so'ngi ishlanmay qolg'onini da'vo qilaturg'onlar bo'lsa ham, bu fikr to'g'ri emasdir, tekshirmaslik va yuzaki qarashdan kelgandir»³.

Davr adabiy jarayonidagi ikkinchi xususiyat, ya'ni Fuzuliy ijodining kuchli ta'siri borligi masalasi asoslidir. Bu, ayniqsa, Qo'qon va Xorazm adabiy muhitida yaqqol namoyon bo'ladi. Uning asarlariga ko'plab tatabbular bog'lanadi. Hatto, «Layli va Majnun» dostoniga ham javob dostonlar yaratilgan. Qo'qon ahli tili o'g'uz lahjasidan uzoq bo'lib, qarluq lahjasida so'zlashiga qaramay, Amiriy, Uvaysiy, Nodira, Xon kabi ko'plab ijodkorlarning asarlarida Fuzuliy tiliga mutanosib

¹ Fitrat bu davr adabiyotini shunday atagan.

² Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. Toshkent, 2000, 56-bet.

³ V. Mahmud. Tanlangan asarlar. T.: 2007, 98-bet.

tarzda o'g'uz lahjasiga kiruvchi so'zlar qatlaminin qo'llanganiga guvoh bo'lamiz.

Fitrat davr adabiy jarayoniga xos uchinchi xususiyat sifatida «tarixiy asarlarga ayrixa ahamiyat berilgan»ini ko'rsatadi. Haqiqatan ham, XVI asrdan boshlab izchil va ko'plab tarixiy asarlar yaratilganining guvohi bo'lamiz. Maqolada buning sababini muallif quyidagicha izohlaydi: «Bu davrda o'zbekcha tarix adabiyoti juda boy edi. O'lkani yangi istilo qilgan o'zbek xonlari Jo'ji vositasi bilan Chingizxonga bo'rib yetar edilar. Chingiz avlodi bo'lmag'an temuriylarg'a ko'ra, xonliqqa o'zlarini haqli ko'rar edilar. Shu tomonni ochib, xalqni o'zlarig'a isindirmak uchun tarixiy asarlarg'a ayrixa ahamiyat berildi»¹.

Fitrat shu davrda yaratilgan «Jome' ut-tavorix», «Zafarnoma» tarjimalari «Shayboniynoma» (Binoyi), «Zubdat ul-asar», «Tarixi Xoniy», «Bahr ul-asror», «Shajarayi turk», «Shajarayi tarokima», «Firdavs ul-iqbol» kabi 20 dan ortiq asarlarni sanab ko'rsatadi.

Fitrat davr adabiy jarayonining real suratini tasvirlab beradi. Ijtimoiy jarayondagi notinchlik va tanazzul O'rta Osiyo san'ati taraqqiyotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Temuriylar davrida yuksak maqomlarga ko'tarilgan adabiyot bu davrga kelib biroz susaydi. Ijodkorlar undagi «saroyning muhtasham, takalluffli, bezakli uslubini tashlab, omma uslubiga yaqinlashuvga tirishdilar»². So'fi Olloyor, Mashrab Namangoni, Huvaydo, Xoja kabi ijodkorlar asarlarida diniy tasavvufiy g'oyalar talqini yaqqolroq va oshkora namoyon bo'la boshladi. Ammo, Turdi Farog'iy kabi ijtimoiy hayotning, jamoa ma'naviyatining noqisliklariga faol, isyonkorona qarshi tura olgan, xalq manfaatini himoya qilishda jonbozlik ko'rsatgan jasoratli shoirlar ham yetishib chiqdi. Ammo shunga qaramay, mazkur davr adabiyotini umumiy baholab Fitrat shunday xulosaga keladi: «Bu davr o'zbek adabiyotining san'atga tuban tushg'an davri bo'lub, XIX asrning boshlarig'acha davom qildi»³.

Ammo Fitratning bu fikriga juda ham qo'shilib bo'lmaydi. Chunki XVI–XIX asrlar orasida ko'plab tazkiralar yaratilgan. Ulardagi ijodkorlar miqdorining ko'pligidan, yaratilgan asarlar yuqori baholangani-

¹ *Fitrat*. 2-jild, 57-bet.

² *O'sha asar*, 58-bet.

³ *Fitrat*. 2-jild, 58-bet.

dan, san'atning rang-barang yo'nalishlaridagi taraqqiyotlar talqinidan adabiy muhitdagi qizg'in va faol jarayonni tasavvur etish mumkin.

Undan tashqari, O'rta Osiyodagi tarqoqlik, ijtimoiy tanazzul tufayli bir qancha ijodkorlar Bobur Mirzo asos solgan, rahnamolik qilgan Hindiston sari hijrat qildilar. Adabiy muhitdagi bunday bo'linish, albatta, undagi mustahkam yaxlitlik, barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Ammo, adabiyotshunoslikdagi Fitratning qarashi uzoq yillar mazkur davr adabiyotiga adabiyotshunoslar e'tiborining susayishiga sabab bo'ldi.

Birinchidan, mazkur davr mahsuli bo'lgan ko'plab namunalar o'rganilmay, chetda qolib keldi.

Ikkinchidan, diniy, tasavvufiy yo'nalishlarning oshkora ustuvorlashishi ham, ma'lum yillar ularning diqqat markazidan chetda qolishiga sabab bo'ldi.

Hozirgacha mazkur davr adabiyotshunoslikdagi eng kam tadqiq etilgan davr hisoblanadi. Ammo mustaqillik sharofati bilan adabiy merosni o'rganishga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Natijada, mazkur adabiy davr namunalarini o'rganish yangi, faol bosqichga ko'tarildi. O'ylaymizki, bu jarayon mazkur davr adabiyotining ob'ektiv bahosini berishga erishishida muhim bosqich bo'ladi.

Fitrat davr adabiyotiga xos muhim xususiyatlardan biri sifatida «Yassaviy maktabining saroygacha ko'tarilgani»ni ta'kidlaydi. Bunda adabiyotshunos nimani nazarda tutadi. Ma'lumki, hikmat janri o'zbek adabiyotida bevosita Yassaviy nomi bilan bog'liq. U XII asrda hikmatning noyob namunalarini yaratgan. Bu janrni didaktik va irfoniy adabiyotning o'ng qanotiga aylantira olgan. Chunki hajm jihatidan qisqaligi, barmoq vazniga yaqin, yengil ohangi unga xalqonalik bag'ishlaydi. Bu esa ijodkor badiiy niyatining o'quvchi va tinglovchiga oson yetib borishini ta'minlaydi. Ammo bu janr Yassaviy va uning shogirdlaridan so'ng nofaol janrga aylanadi. Bu tanaffus 400 yilga cho'ziladi.

Ammo o'zbek adabiyotida o'z tafakkur qamrovi, noyob badiiy mahorati bilan muhim o'rin tutuvchi Qul Ubaydiy ijodida mazkur janr 4 asrdan so'ng qayta faollik kasb etadi. Bu haqda venger sharqshunosi Yanosh Ekman «Qul Ubaydiyning Chig'atoy adabiyotidagi xizmati hikmat janrini qayta jonlantirishidir», – deya baho beradi.

Qul Ubaydiy merosida 235 ta, 7786 misradan iborat hikmat janridagi asar bizgacha yetib kelgan. Qul Ubaydiy ijodiy faoliyatida ikki tariqat g'oyalari amal qilgan. Birinchisi, o'zi yaratgan hikmatlar va amaliy faoliyatidagi jahriylik orqali Yassaviylik; Navoiy g'azallariga ergashuv orqali esa naqshbandiylik yo'liga amal qilgan. Fitrat davr adabiyoti haqida xulosa chiqarganda, shuni nazarda tutgan edi.

Yuqorida aytilgan fikrlardan ma'lum bo'ladiki, XVI–XIX asr I-yarmi o'zbek adabiyoti teran tahlil va talqinni taqozo etadigan ulkan ma'naviy merosimizdir. Uni qanchalik chuqur o'rgansak, ajdodlarimiz orzulagan ma'naviy, ruhiy kamolotga shunchalik yaqinlashamiz. Undagi umumbashariy mazmun va g'oyalar ko'nglimizga va hayotimizga singib boraveradi.

Tayanch tushunchalar:

1. Shayboniylar, ashtarxoniylar, manbalar, tazkiralalar, miniatyuralar.

Savol va topshiriqlar:

1. Nisoriyning «Muzakkiri ahhob» asarini to'liq o'qib chiqing.
2. XVI–XIX asr I yarmida qanday muhim siyosiy voqealar yuz bergan?
3. Qanday tarixiy va tazkira asarlar yaratilgan?
4. Ushbu davrda madaniy hayot qanday edi?
5. Vosifiyning «Badoe' ul-vaqoe» asarini to'liq o'qib chiqing.
6. Adabiy jarayonning qanday o'ziga xos xususiyatlari bor?
7. «Muzakkiri ahhob» asari va muallifi borasida so'zlang.
8. «Badoe' ul-vaqoe» asari va muallifi borasida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
2. Zayniddin Vosifiy. Badoe' ul-vaqoe, T.: 1979.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-4-jild. T.: 1978.
4. Qo'shimcha adabiyotlar:
5. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
6. B.Valixo'jaev. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.:1993.
7. Fitrat. Tanlangan asarlar. II jild. T.: 2000.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR (1483–1530)

REJA:

1. Bobur – serqirra iste’dod sohibi.
2. Bobur hayoti va ijodining o’rganilish tarixi.
3. Ijodkor tarjimai holiga oid ma’lumotlar.
4. Adibning adabiy merosi.
5. Bobur she’riyatiga oid ma’lumotlar.
6. «Volidiya» asarining yaratilish tarixi va g’oyaviy-badiiy xususiyatlari.
7. Mumtoz adabiyotshunoslikda «Risolai aruz» asarining o’rni.
8. «Boburiy xati»ning yaratilish tarixi va taqdiri.
9. «Boburnoma» – qomusiy asar.

Zahiriddin Muhammad Bobur o’zbeklar nomini jahonga tanitgan ulug’ allomalardan biridir. U noyob qobiliyatga ega sarkarda va podshoh, ulkan tafakkur qudratiga ega tarixchi, olim va shoir sifatida dunyoni hayratga soldi.

U adabiyotimizning Alisher Navoyidan keyingi eng teran fikrli va shoir tuyg’ular kuychisi ekanligi bilan bizga qadrlı.

Bobur 1483 yil 14 fevralda Andijonda Farg’ona viloyati hokimi Umarshayx Mirzo xonadonida tavallud topdi. U Amir Temurga beshinchi (Umarshayx Mirzo – Abu said Mirzo – Sulton Muhammad Mirzo – Mironshoh – Amir Temur) avlod edi. Onasi Qutlug’nigorxonim tomonidan esa o’n ikkinchi avlod bilan Chingizxonga tutashgan. Bobur Umarshayx Mirzo uch o’g’lining to’ng’ichi edi (Bobur, Jahongir Mirzo, Nosir Mirzo).

Umarshayx Mirzo 1494 yil 9 iyunda poytaxt shahar Axsi Qo’rg’oni-dan jarga qulab halok bo’ladi.

Bu fojihadan so’ng, temuriylar an’anasiga binoan valiahd Bobur podshoh bo’ladi. Uning shoh asari «Boburnoma» xuddi ana shu xabar bilan boshlanadi: «Tangri taoloning inoyati bilan ... seshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sakkiz yuz to’qson

to'qquzda (1494 y.) Farg'ona viloyatida o'n ikki yoshta podshoh bo'ldim»¹.

12 yoshli Bobur otasining sodiq beklari Shayx Mazidbek, Boboquli Boboalibek, Qosim Qavchinlar yordamida hokimiyatni boshqarishga kirishadi.

Samarqand buyuk Temurxon davlatining poytaxti edi. Shuning uchun har bir temurzodaga uni egallash eng katta orzu bo'lgan. Jumladan, Bobur hayotini ostin-ustun qilib yuborgan ko'p jangu jadallar ham Samarqand bilan bog'liq.

1495 yilda Samarqand Sulton Ali qo'lida edi. Ammo, akalari Sulton Mas'ud va Boysung'ur Mirzolar ham Samarqand uchun kurash boshlaydilar. Amakivachchalaridan ilhomlangan Bobur ham bu kurash girdobiga qo'shiladi. Bir muddat Samarqandni qamal qiladi. Ammo, do'stlik va sulh taklifi bilan chiqqan Sulton Alining so'zini qabul qiladi va ortga qaytadi. Boysung'ur Mirzo esa Samarqandni egallaydi.

1497 yilda Bobur yana Samarqandga yurish boshlaydi. Boysung'ur Mirzo Shayboniyxondan madad so'raydi. Yetti oy davom etgan jangu jadaldan so'ng Boburning qo'li baland keladi. Shahar ahlining xayrixohligi unga madad bo'lib, bobolarining muqaddas poytaxti nasib etadi.

Ammo, Boburning g'alaba nashidasi uzoq davom etmaydi. Talon – tarojar natijasida Samarqand nochor ahvolga tushib qolgan edi. Hatto, lashkar ta'minoti ham qiyinlashadi. Natijada, uylarini ham sog'ingan cherik ahli birin-ketin Andijonga qochib keta boshlaydi. Hatto, ibrat bo'lgan beklari – Ahmad Tanbal, Xonquli, Ibrohim Bekchik kabilar ham Samarqandni tark etadi: «Samarqandni olg'onda Samarqand andoq xarob edikim, madad va tuxm va taqovig'a ehtiyoj bor edi... Bu jihatlardin cherik eli ko'p tanqislik torttilar... Uylarini ham sog'indilar. Birar-ikkirar qochmoqg'a yuz qo'ydilar...»².

¹ *Zahiriddin Muhammad Bobur*. Boburnoma. –T., Yulduzcha, 1989, 5 – bet. «Boburnoma»dan olingan keyingi parchalar shu manbadan olinadi va sahifasi ko'rsatiladi.

² O'sha asar, 49-bet.

Ushbu fursatda Andijonda ham notinchlik boshlanadi. Ahmad Tanbal va Axsini vaqtincha boshqarish uchun qoldirilgan Uzun Hasan xiyonat yo'lini tutishadi. Boburning ukasi Jahongir Mirzoni Andijon hokimi etish rejasini tuzishadi va Andijonni qamal qilishadi. Vaqtincha Andijonni boshqarish uchun qoldirilgan Ali Do'st Tag'oyi Boburning Samarqandda og'ir betoblighi va o'lim to'shagida yotgani xabarini eshitib, vahimaga tushib Andijonni Jahongir Mirzo tarafdorlariga topshiradi.

Shu kunlarni xotirlab «to'rt kungacha tilim tutildi, og'zimg'a paxta bilan suv tomizurlar erdi»¹, deya yozgan xasta Boburni bu xiyonat va nomardona hodisa qattiq qayg'uga soladi.

Bobur volidasi va piri murshidi Xoja Qozi maktublari va da'vatlari sababli Samarqandni tark etdi. U bu fathida Samarqandda 100 kun podshohlik qilganini e'tirof etadi: «Bu navbat Samarqand shahrida yuz kun podshohlik qildim»².

1498 yil fevral oyida Andijon sari yo'l olgan Bobur bir haftadan so'ng Xo'jandga yetganda, Andijonning muxoliflar qo'liga topshirilganini eshitadi. O'rtada ham Samarqand, ham Andijondan ajragan, davlatsiz va mulksiz qolgan Bobur qattiq ruhiy iztirobga tushadi: «Andijong'a bo'la Samarqandni ilikdin berduk. Andijon ham ilikdin chiqmish edi... Bisyor shaq va dushvor keldi. Ne uchunkim, to podshoh bo'lub edim, bu nav' navkardin va viloyattin ayrilmaydur edim. To o'zumni bilib edim, bu yo'sunluq ranj va mashaqqatni bilmaydur edim»².

Ammo, Bobur o'zini yo'qotmaydi. Bu mushkullikdan qutulish yo'lini izlab topadi. U sodiq beklaridan Qosimbekni Toshkentga Xon bobosi huzuriga madad uchun yuboradi. Xon Ohangaron orqali Kandır dovoniga kelib Bobur bilan birlashadi va Pop qo'rg'onida muxoliflar bilan sulh tuzadi. Bobur Xonning Andijonni qaytib olish imkoni bor joyda sulhga rozi bo'lganidan qattiq ranjiydi. Bu holdan umidsizlangan ko'pchilik cherik ahli Boburni tark etishadi. Uning oldida 200 dan

¹ O'sha asar, 50-bet.

² O'sha asar, 51-bet.

ko'proq, 300 dan kamroq kishi qoladi. Bu adolatsiz mag'lublik Boburni qattiq iztirobga soladi: «Mening bila qolg'onlar g'urbat bila mehnatni ixtiyor qilg'onlar, yaxshi– yomon, taxminan ikki yuzdin ko'proq, uch yuzdin ozroq bo'lg'ay edi... Manga bisyor dushvor keldi, beixtiyor g'alaba yig'ladim»¹.

Shundan keyin Boburning sargardonlik kunlari boshlandi. U ikki yilga yaqin Xo'jand, O'ratepa atroflarida davlatsiz, mulksiz, ma'naviy mashaqqatli hayot kechirdi.

1499 yilning yoz oylarida O'ratepa atrofida Ali Do'st Tag'oyidan xabar keladi. Agar gunohlari afv etilsa, Marg'ilonni Boburga topshirish niyatida ekanligini aytadi.

Bu taklifni Bobur uzoq muhokama etmay qabul qiladi. Bir necha kun yo'l yurib, Bobur atrofidagi 240 kishisi bilan Marg'ilonga yetib keladi. Ahmad Tanbal va Uzun Hasanning zulmu sitamidan bezgan xalq Boburni mamnunlik bilan qarshi oladi. Bir necha kunlik jangdan so'ng Andijon qayta qo'lga kiritiladi: «Ota viloyatim, ikki yilga yovuqlashib edikim, ilikdin chiqib edi, tengri inoyati bila zulqa'da oyida sana 904 da (1499 y.) yana muyassar va musaxxar bo'ldi»².

Ammo, Ahmad Tanbal Jahongir Mirzoni podshoh ko'tarish rejasidan qaytmagan va janglar davom etar edi. Nihoyat, urush sulh bilan yakunlanadi. Jahongir Mirzoga Axbi, Bobur Mirzoga Andijon taraflar bo'ysundi.

Bobur 1500 yilda Sulton Ahmad Mirzoning qizi Oyshabegimga uylandi. Shu yildan boshlab she'rlar mashq qila boshladi.

Bu davrda hali ham ichki ziddiyatlar davom etar, Ahmad Tanbal va uning og'a-inilari o'z rejalaridan voz kechmaganliklari sezilib turardi. Shunday notinchliklar bezdirgan Bobur Muhammad Mazid Tarxon hoshliq Samarqand beklarining anchadan beri davom etayotgan taklifini qabul qiladi.

¹ O'sha asar, 52-bet.

² O'sha asar, 59-bet.

Bobur Samarqandga yo'l oladi. Sangzorga kelganda Samarqand beklari bilan maslahatlashadi. Bir qancha muzokaralardan so'ng Samarqand taxti «xohoni» – talabgorlaridan Xoja Yahyo uni Boburga jangsiz topshiradi.

Shayboniyxon katta qo'shin bilan Samarqandga kelayotganini eshitib, Bobur bir qancha Samarqand beklari bilan Keshga ketadi. Bir– ikki haftadan so'ng Sulton Ali Mirzo Samarqandni Shayboniyxonga topshiradi. Onasi Zuhrabegim bunga sababchi bo'ladi. Zuhrabegim o'zini Shayboniyxon qo'liga topshirib, o'g'lining hayoti va saltanatini saqlab qolmoqchi bo'ladi. Ammo, Shayboniyxon Sulton Ali mirzoni bir qancha beklari bilan o'ldiradi. Xoja Yahyoni ikki o'g'li bilan Xurosonga ketishga ruxsat berib, ortidan odam yollab, ularni ham shahid qiladi.

Bobur Samarqand atrofida uni egallash rejasini tuzar edi. Niho-yat shaharning «Feruza» darvozasidan yorib qo'rg'onga kirishadi va Samarqandni ikkinchi marta qo'lga kiritadi. Shahar ahli Boburshohni xayrixohlik bilan qarshi oladi. Xalq Shayboniyxon navkarlariga qarshi jangga kirishadi. Ahvolni anglagan Shayboniyxon Samarqandni tark etishga majbur bo'ladi. Bobur g'alaba nashidasini «Boburnoma»da shunday eslaydi: «Yuz qirq yilg'a yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavodada edi. Qandag'i yot yog'iy, o'zbek kelib mutasarrif bo'lub edi. Ilikdin ketgan mulkni yana tengri berdi. G'orat va toroj topgan viloyat tasarrufimizg'a kirdi»¹.

Zafaridan mamnun Bobur O'ratepadan onasi va ahli ayolini Samarqandga ko'chirib keladi. Oyshabegimdan Faxrunniso ismli qiz ko'radi. Alisher Navoyidan maktub oladi. Bobur ham javob maktubi yozadi. O'zining turkiyda yozgan she'rini ham jo'natadi. Mullo Binoyi Shayboniy huzuridan Bobur mulozamatiga keladi.

Ammo, quvonchli kunlar uzoqqa cho'zilmaydi. Faxrunniso qizi chillasi chiqmay qazo qiladi. Bobur Samarqand qo'rg'onini berkitishga majbur bo'ldi. Qamalning mashaqqatli kunlari boshlandi. U olti oy davom etdi. Xalq og'ir kunlarni boshidan kechirdi: «Elga bisyor tanqislik

¹ O'sha asar, 76-bet.

bo'ldi. Anga ettikim, faqir va miskin it etini, eshak etini yiya kirishtilar. Otga bo'g'uz kam yoft bo'ldi. Daraxtlarning bargini otga berurlar edi... ba'zi quruq yig'ochlarni randa qilib, taroshasini suvg'a ibitib otg'a berurlar edi»¹.

Bobur har tarafga elchilar yuborib ko'mak so'raydi. Ammo, hech kimdan madad kelmaydi. Bobur, ayniqsa, Husayn Boyqarodan ranjiydi. U Boburga qayishish o'rniga Shayboniyxonga elchi yuboradi.

Muhosara uzoqqa cho'ziladi. Shayboniyxon sulh taklif qiladi. Boburning boshqa chorasi yo'q edi. Taklifni qabul qilishga majbur bo'ladi. Tunda o'z yaqinlari bilan Samarqandni tark etadi. Ammo, Bobur «Mening egachim Xonzodabegim ushbu chiqqonda Shayboniyxonning iligiga tushti»² deb, afsus bilan xotirlaydi.

Samarqanddan chiqqan Bobur Jizzax, O'ratepa, Dahkat atroflarida sargardonlikda qoladi. Toshkentga Xonbobosi huzuriga madad izlab boradi. Ular yaxshi mehmon qilishadi. Ko'p va'da ham berishadi. Ammo, vafo qilishmaydi. Amalda hech qanday yordam berishmaydi.

Pskent, Shohruhiya atroflarida Shayboniyxon bilan qisqa to'qnashuvlar bo'ladi.

1502 yilda Ahmad Tanbalning Toshkentga hujumga tayyorlanayotgani xabari keladi. Buni eshitib, Boburning tog'alari – Sulton Mahmudxon va Sulton Ahmadxon Andijonga yurish boshlashadi. Bobur ham ularga qo'shiladi. Bu jangda Bobur katta jasorat ko'rsatadi. «Boburnoma»da uning mahoratli sarkarda ekanligini ko'rsatuvchi jonli manzaralar, mardona janglar tasvirini ko'ramiz.

U O'shni qo'lga kiritadi. O'zgand va Marg'llon xalqi xayrixohlik bilan Boburni chorlashadi. Raboti Ro'zaqda qattiq jang bo'ladi. Tunda g'afiatda bostirib kelgan Tanbal lashkarining qo'li baland keladi. Shu jangda Bobur boshi va oyog'idan yaralanadi. Tanbal bilan yuzma-yuz to'qnashib jang qiladi.

Nihoyat, mo'g'ul xonlari g'olib keladi. Ahmad Tanbal qochadi. U Shayboniygga birlashish uchun odam yuboradi.

¹ O'sha asar, 83-bet.

² O'sha asar, 85-bet

Andijon qaytib olindi. Ammo, tog'alari Boburga viloyat berishmadi. Jon chekib qo'lga kiritgan hududlarini ham unga taklif qilishmadi. Bundan Bobur qattiq ranjiydi.

U «Boburnoma»da 1502 yil voqealari haqida hikoya qilar ekan, ilk bor bosh olib ketmoq fikriga keladi: «Dedimkim, mundaq dushvorliq bila tirilguncha, bosh olib itsam yaxshi. Bu nav' xorliq va zorliq bila el bilguncha, oyog'im etgancha ketsam yaxshi»¹.

Shayboniyxon katta qo'shin bilan Andijon sari yo'lga tushganini eshitib, tog'alari orqaga qaytishadi. Shu kunlarda Axsida 100 tacha navkari bilan qolgan Boburga qarshi Ahmad Tanbal bir necha ming yigiti bilan jang boshlaydi. Tengsiz to'qnashuvda Bobur yengiladi. U ikki kecha-kunduz dushman ta'qibidan yolg'iz qochib qutuladi, omon qoladi.

Kobulga yo'l. 1503 yilda Bobur Xurosonga yo'l oladi. Hech qanday madad yo'q edi. Husayn Boyqarodek zabardast temurzoda Shayboniyxonga qarshi hujumga o'tmay, o'z hududi himoyasiga kirishadi. Hisorda Xusravshohdan ham hech bir yorug'lik chiqmaydi.

Shayboniyning esa borgan sari dovrug'i ortib, Xurosonga yaqinlashayotgani xabari kelar edi. Bunday beparvolik va sustkashlikdan Bobur iztirob chekar edi. Bunday nochor vaziyatda Boburning otabobolari yurtini qo'lga kiritishdan umidi uzildi: «Sulton Husayn Mirzodek Temurbek o'rniga o'lturg'on ulug' podshoh g'animning ustiga yurumakni demay, yer berkitmakni desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolg'ay?»².

1503 yil kuzda Bobur Kobul va G'aznani jangsiz qo'lga kiritadi: «... Tengri taolo fazl va karami bila Kobul va G'azna mulk va viloyatini bejangu jidol muyassar va musaxxar qildi»³.

«Boburnoma»da Bobur Afg'oniston haqida ma'lumot beradi. Uning iqlimi borasida so'zlab, «Bisyor latif havosi bor. Kobul havosidek havoliq yer olamda ma'lum emaskim, bo'lg'ay...», – deydi.

¹ O'sha asar, 92-bet.

² O'sha asar, 111-bet.

³ O'sha asar, 116-bet.

Ushbu hududda yetishtiriladigan mevalar xususida ma'lumot beradi. Vatanidan olubolu niholini keltirib ektirgani, mevalar berayotganini eslaydi.

Afg'oniston 14 viloyatga bo'linishi, ular tuman deb atalishini so'zlab, har biriga batafsil tavsif beradi. Ushbu hududlarda arab, fors, turk, mo'g'ul, hind, afg'on kabi o'n bir-o'n ikki tilda so'zlashuvchi aholi qatlamining yashashi haqida xabar beradi.

Afg'onistondagi ko'p g'aroyib joylar, tog'lar, daryolar nomlarining (Ko'hi Safid, Lamg'on, Xoja Seyoron, Go'spandliyor) etimologiyasi borasida o'z mulohazalarini bildirib, izohlab ketadi.

1508–1509 yillarda Bog'i Vafoni bunyod etganini yozadi.

Ammo, Boburning Kobulda kechirgan dastlabki yillari, ayniqsa, og'ir keldi. 1505 yilda bir haftalik og'ir xastalikdan so'ng onasi Qutlug'nigorxonim vafot etdi. 1506 yilda Boburning o'zi 40 kun og'ir xastalanib yotib qoldi. Bir necha bor bo'lgan davomli, vayronkor zilzila va suv toshqinlari mashaqqatli qismatini yanada og'irlashtirar edi.

Boburning o'zi Afg'oniston hududida bo'lsa ham, o'sha erda Shayboniyxon yurishlarini kuzatib turardi. Ularga munosabatini bildirib borar edi. Ayniqsa, Xorazm muhosarasi tasvirida Chin So'fining mardligi, jasorati, vatanparvarligiga tahsin aytadi. Unga havas qiladi. Uning mag'lubiyatiga ham o'z kishilarining xiyonati bois bo'lganini fosh qiladi. Bu voqealar bayonini o'qir ekanmiz, Bobur yuragidagi ichki bir armon va iztirob tuyg'ularini his qilamiz. Chunki Bobur temuriy shahzodalarning birlashib, xuddi shunday mardonalik bilan o'z yurtlarini himoya qilishlarini orzu qilgan edi: «Ushbu yil Shayboniyxon Chin So'fini Xorazmda o'n oy muhosara (qamal – I.A.) qilib oldi, bu muhosarada qalin urushlar bo'ldi. Xorazm yigitlari bisyor mardonaliqlar qildilar...

O'n oy qabaldorliq torttilar, hech yerdin umidvorliq bo'lmadi. Ba'zi yigit-yalangi bedillik qilib, o'zbak bila so'zlashib, o'zbakni qo'rg'onga chiqardilar...

Chin So'fi xabardor bo'lib, o'zi kelib qo'rg'onga chiqqanlarni urib tushurur mahalida shiba o'qi tegib, o'zining chuhrasi keyindin

o'q bila urdi, o'ldi. Urushur kishi qolmadi, qo'rg'onni oldilar. Rahmat Chin So'fig'a»¹.

Shayboniyxon Chin So'fini yengib, Xorazmni egallagandan so'ng Xuroson sari yo'l oldi. Unga qarshi Husayn Boyqaro hujum rejasini tuzadi. Barcha temuriy shahzodalarning boshini birlashtiradi. Boburni ham taklif qiladi. Bobur bu taklifni «Shayboniyxondek g'animning ustiga ozim bo'lg'onda, el oyoq bila borg'onda, biz bosh bila borg'aymiz, el tayoq bila borg'onda, biz tosh bila borg'aymiz», – deya mamnuniyat bilan qabul qiladi.

Ammo, bu reja amalga oshmay qoladi. 1506 yilning mayida «Sulton Husayn Mirzo cherik tortib Bobo Ilohiyga yetganda» vafot etadi.

1506 yilning kuzida yana barcha shahzodalar Murg'obda yig'ilib, Shayboniyga qarshi yurish rejasini tuzishadi. Muzokaralardan so'ng yurish bahorga qoldiriladi. Shu muddatda Bobur 20 kuncha Hirot-da bo'ladi. Navoyi yashagan uyda istiqomat qiladi. Ko'rish orzusida yurgan shaharni tomosha qiladi. Muhtasham obidalar bilan tanishadi. Bog'i Safidda, Bog'i Jahonoroda bo'ladi. Hirot safari unga katta xursandchilik va faxr tuyg'usini bag'ishlaydi.

Dekabr oxirlarida Bobur Hirot dan Kobulga qaytadi. Qish edi. Kobul tog'larida ko'p mashaqqatlar chekadi. «Har qadam qo'yg'onida beligacha, ko'ksigacha bota-bota qor tepib yo'l ochib oldinga yurishganini hikoya qiladi.

Shunday og'ir mashaqqatli yo'lni bosib Kobulga yetganda, Bobur xiyonatning ustidan chiqadi. Xiyonatchilar Husayn Boyqaro o'g'illari Boburni Ixtiyoriddin qal'asida hibsga olgan, deya bo'hton tarqatib, jiyani Mirzoxonni podshoh ko'taradilar. Bobur jasorati va mardonaligi tufayli Kobulni qaytarib oladi. Jiyani Mirzoxonni qattiq jazolamaydi. Ammo, zamon nosozliklari va zamondoshlari xiyonatidan yana bir bor ranjiydi. Ozurda ko'ngil iztiroblarini shu kunlarda yozilgan quyidagi matla bilan boshlanuvchi g'azalda sharhlaydiki, undan Boburning ruhiy tug'yonlarini anglash mushkul emas:

¹ O'sha asar, 146-bet.

*Mening ko'nglimki gulning g'unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o'lsa ochilmog'i ne imkondur¹.*

1507 yil Shayboniyxon Xuroson poytaxti Hirotni ham egallaydi. Shundan so'ng Boburning o'z yurtiga umidvorligi yana bir karra susayadi. U temuriylar an'anasini o'zgartirib, o'zini Mirzo deb emas, podshoh deb atay boshladi. Ammo, «Boburnoma»dan ko'rinadiki, Bobur umrining so'ngigacha ham o'z yurtidan ko'nglini uzmagan. Har doim unga qaytish ishtiyoqi va orzusi bilan yashagan.

Bobur Hindistonda. Bobur o'z rejasini o'zgartirib, Hindistonni zabt etish maqsadini ko'ngliga tugdi. Biroq u 1525 yildagina Hindistonni egalladi.

Bobur 1519–1525 (295–932 h) yillar orasida Hindistonga 5 marta yurish qilib, uni beshinchi marta 1525 yil Sulton Ibrohim Lo'diydek 100 ming lashkar va mingdan ortiq jangovar fillarga ega g'animning qo'lidan atigi 12000 lashkari bilan oladi.

Bu juda ulkan mashaqqatlar, ranjlar evaziga erishilgan g'alabaning qimmatini Bobur tarixiy ma'lumotlar bilan qiyoslab ko'rsatib beradi. Uning turli tarixiy-ilmiiy manbalar asosida dalolat berishicha, hazrati payg'ambarimiz «zamonidin bu tarixqacha ul yuz podshohlarning uch kishi Hindiston viloyati»ni zabt etishga muvaffaq bo'lgan:

Sulton Mahmud G'oziy.

Sulton Shihobiddin G'uriy.

Bobur.

Ammo, Boburdan farqli o'laroq, ikkala podshoh ulkan hududli mamlakatga va biri 200 mingga, ikkinchisi 120 mingga yovuq lashkarga ega edi. Boburning qo'lida esa Afg'onistonning ayrim viloyatlari va 12 ming lashkar bor edi, xolos. Bu tafovutdan Bobur g'alabasining ko'lami va bahosini anglashimiz mumkin. Bobur fathini qiyinlashtirgan ikkinchi sabab, ilgari Hindiston tarqoq – viloyatlarga

¹ O'sha asar, 182-bet.

bo'lingan edi. Bobur zamonida esa ancha mustahkam, nisbatan markazlashgan edi.

Bobur: «G'arib qavme bila elning ishi tushub edi. Ne biz alarning tillarini bilur edik, ne alar bizning tilimizni»¹, – deya yozgan edi. Albatta, butunlay yot bir mamlakatni zabt etish oson bo'lmagan.

Bobur Hindistonning har bir qarichini kurashlar evaziga qo'lga kiritgan: «Bir Dehli va Ogradin o'zga jami' qo'rg'onliq erlar qo'rg'onlarini berkitib, itoat va inqiyod qilmadilar...

O'zga va otga oshliq va xas topilmas edi. Yo'llar ravon bo'lmaydur edi...

Yana ul yil xeyli issiq edi. Xeyli yel bodi samumning ta'siridin har zamonda yiqilib-yiqilib, o'la kirishtilar»².

Yuqoridagi parchalardan mashaqqatlar ko'lamini biroz tasavvur qilish mumkin.

«Boburnoma»da Hind elining o'z mustaqilligini qattiq turib himoya qilganini ko'rsatuvchi chizgilar ham uchraydi. Bobur ba'zi hududlarni oson qo'lga kiritgan bo'lsa, ayrim joylarni katta talafotlar, mashaqqatli janglar evaziga olgan. Ayniqsa, Chandiriyni olishda hindlarning vatan va ozodlik uchun ko'rsatgan jasoratlari hayratlanarli. Ular ahli ayollari va o'zlarining ham g'anim tomon qo'lga tiriklay tushishlaridan orlanishgan. Ularning jasoratlarida Muqanna kabi tarixiy qahramonlar shijoatini ko'ramiz: «O'ldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, o'lturub, o'zlariga o'lumni ko'rib, yalang'och bo'lub urushqa kelmishlar...

... Ushbu havolida aksar o'zlari bir-birlarini o'lturubtur. Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur, o'zgalari birar-birar rag'bat bila bo'yunlarini uzatib turubtur»³.

Bobur «Boburnoma»da Hindistonning taraqqiyot darajasi, miqyosi haqida ham batafsil ma'lumot beradi: «... yaxshi ot yo'q va yaxshi it yo'q va uzum va qovun va yaxshi mevalar yo'q va yax yo'q va

¹ O'sha asar, 243-bet.

² O'sha asar, 270-bet.

³ O'sha asar, 307-bet.

sovuq suv yo'q va bozorlarida yaxshi osh va yaxshi non yo'q va hammom yo'q va madrasa yo'q va sha'm yo'q va mash'al yo'q, sham'don yo'q.

...Bog' va imoratida oqar suvlar yo'q. Va imoratlarida safo va havo va siyoq va andom yo'q. Raiyat rezapoy, eli tamom yalang'och yuruydurlar. Lunkutadek bir nima bog'laydurlar»¹.

Boburning Hindiston to'g'risidagi chizgilarini o'qib, uning u yerda amalga oshirgan obodonchilik ishlarining ko'lamini va ahamiyatini tasavvur qilish mumkin. Uning Hindistonga rivojlangan sharqona madaniyatni olib kirganini ko'ramiz.

Hindistonning yuksalishi, madaniyatining taraqqiy etishida Bobur va boburiylarning o'rni beqiyos.

Bobur Hindistonga dastlab kirib borganda, uning suvlarsiz, bog'larsiz, tarovatsiz, sahrovash bir o'lkaligidan dilgir bo'ladi: «Andoq besafo va xarob yerlar edikim, yuz karohat va noxushluq bila andin ubur ettuk»².

Ammo, ko'p o'tmay u yerni ham o'z ona Vatani kabi sayilgoh, so'lim go'shaga aylantirganini faxr bilan so'zlaydi. Hovuzlar, bog'lar, hashamatli imoratlar barpo etgani haqida ma'lumot beradi. Hammom qurdirganini so'zlaydi: «Ul ulug' chohkim, hammom suvi andindur, bunyod bo'ldi. Yana bu parcha yerkim, ambuli daraxtlari va musamman havz andadur, bulardin so'ng ulug' havz va sahne bo'ldi. Andin so'ng tosh imorat olidag'i havz va tolur bo'ldi. Andin so'ng «Xilvatxona» bog'chasi va uylari bo'ldi. Andin so'ng hammom bo'ldi. Mundoq besafo va besiyq Hindta tavr tarroqliqlar va siyoqliq bog'chalar paydo bo'ldi. Har go'shada maqbul chamanlar, har chamanda muvajjah gul va nastaranlar murattab va mukammal bo'ldi»³.

Bobur Hindistonda hirfagar – hunarmandlarning ko'pligi va hunarlarning qadimligidan mamnun bo'ladi. Hindistonni bog'u bo'stonga

¹ O'sha asar, 267-bet.

² O'sha asar, 275-bet.

³ O'sha asar, 275-bet.

aylantirishda, muhtasham shaharlar bunyod etishda Hind xalqining hunarmandu mehnatkashligi qo'l kelganini e'tirof etadi. O'zining bunyodkorlik ishlarini bobokaloni Temurning faoliyati bilan qiyoslab, uning miqyosu qimmatini baholaydi. «Zafarnoma» ma'lumotlariga ko'ra, Temurning «Masjidi sangin» imoratini qurishda 200 kishi ishlagan bo'lsa, Bobur e'tiroficha, u bunyod etgan inshootlarda Agrada 680, boshqa hududlarda 1491 kishi mehnat qilgan.

Bobur Hindistonning o'ziga xosliklari, latofatli jihatleri haqida ham so'zlaydi. Uning ulkan hududga ega bo'lib, yetti xonlikdan iboratligi, boyliklari bisyorligi, kuz havosining yoqimli bo'lishi haqida ma'lumotlar beradi.

U «Boburnoma»da Hind eliga xos ilg'or odatlar, o'ziga xos urfudumlar haqida ham xabar beradi. Yil fasllari, kalendar, vaqt va og'irlik o'lchovining qiziqarli, farqli tomonlari haqida so'zlaydi.

Hindistonning o'ziga xos olami, Movarounnahr va Xurosondan farqli tabiati, boyliklari, daryolari, tog'lari, hayvonot va nabotot dunyosini mukammal tavsiflaydi.

Bobur Hindistonda mustahkam bir davlatni maydonga keltirdi. U davlatni tashkil etish va boshqarishda Temur tajribalaridan mohirona foydalandi. Ovrupoda «Buyuk mo'g'ullar imperiyasi» nomi bilan shuhrat topgan boburiylar sulolasi XIX asr o'rtalarigacha – inglizlar istilosiga qadar Hindistonda davlatni boshqardilar.

Hayotining so'nggi yillari. Bobur hayotining so'nggi yillari Hindistonda kechdi. U Hindiston kelajagi va ravnaqi yo'lida katta xizmat qildi. Uning bu xizmatlarini qadrlagan Hind xalqi uni o'z farzandlari qatorida aziz biladi. Rajiv Gandi so'zlarida ana shu yaqinlikning ifodasini ko'ramiz: «Farg'onalik mard, nozikdid Bobur Gang tekisliklarimizgacha yetib kelgan, buyuk mo'g'ullar sulolasi atalgan saltanatimizga asos solib, o'zini hind deb bilgan edi».

Bobur Hindistondagi tarqoq viloyatlarni markazlashtirdi. Davlat ishlarini adolat bilan boshqardi. G'ayridinlik solig'ini bekor qildi. Vafot etgan erni tirik xotin bilan kuydirishni man' etdi. Kiyinish madaniyatini takomillashtirdi. Adabiy muhit tashkil etdi. Ijodkorlar ahliga rahnamolik qildi. Hindistonda so'lim bog'lar barpo qildi. O'z vatanidan uzum va qovun urug'larini oldirib, ektirdi.

Hindiston elining o'ziga xos urf-udumlariga, qadriyatlariga hurmat bilan qaradi. Yutuqlarini o'rgandi. Keng tatbiq qildi. Kamchiliklarni bartaraf etdi. O'lkani madaniy va so'lim go'shaga aylantirdi.

Ammo, Bobur 1526 yil dekabrda dushmanlari tomonidan zaharlandi. Tasodif tufayli omon qoldi. Rano Sango boshliq hind va afg'on feodallarining katta qo'shini bilan mardona kurashdi. Unga g'alaba muyassar bo'ldi.

Ammo, borgan sari sog'lig'i yomonlashdi. Bir oyga yaqin isitma, uyqusizlik, holsizlik azob beradi. Shu o'rtada o'g'li Humoyun Mirzo og'ir xastalanib qoladi. Dori-darmonlar kor qilmaydi. Shunda tabiblar Humoyunning eng yaxshi ko'rgan narsasini sadaqa qilishni tavsiya qilishadi. Shunda Bobur «Men o'zum tasadduq bo'layin, xudo qabul qilsun» – deya iltijo qiladi. «O'shal holatda kirib, uch qatla boshidan o'rgulub, dedimkim, men ko'tardim harne darding bor. O'shal zamon men og'ir bo'ldum, ul yengil bo'ldi. Ul sihat bo'lub qo'pti. Men noxush bo'lub yiqildim»¹.

Bobur 1530 yil 26 dekabrda Agrada vafot etdi. Keyin uning vasiyatiga ko'ra xoki Kobulga ko'chirildi.

Boburning adabiy merosi. «Bobur – dilbar shaxs... Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan».

Javoharla'l Neru tomonidan berilgan bu baho Boburning shaxs sifatidagi qiyofasini mukammal ko'rsatib beradi. Bobur shoh sifatida ham ijodkor sifatida ham takrorlanmas shaxsdir.

U o'z faoliyati, hayot yo'li bilan odamzodning sabr-toqatiga haykal qo'ygan jasoratli insondir. Bobur hayoti harakatchanlikning, mehnatkashlikning, izlanuvchanlikning noyob namunasi. Shuning uchun ham u sarson-sargardonlikda, vatandan yiroqda kechgan mashaqqatli qismatdan g'olib keldi. Shoh sifatida hamma hukmdorga ham nasib etavermaydigan buyuk imperiya tuzdi. Ijodkor sifatida esa o'zining nodir salohiyat va iqtidor sohibi ekanligini namoyish eta oldi.

¹ O'sha asar, 335-bet.

U sohibi devon shoir. O'z devonini bir necha nusxada ko'chirtirgani, bir nusxasini Samarqandga yubortirgani haqida «Boburnoma»da ma'lumot beradi. Asarda ayrim she'rlarining yozilish tarixini yoritadi. She'riyatidagi samimiy, dardli va sohir tuyg'ular tasviri hech bir o'quvchini loqayd qoldirmaydi.

Uning «Boburnoma» asari o'zbek mumtoz adabiyotining shoh asarlaridan biri. Uning jahon madaniyati tarixidagi beqiyos ahamiyati butun dunyoda tan olingan va e'tirof etilgan.

Bobur – shoir, yozuvchi, tarixnavislikdan tashqari teran tafakkur miqyosiga ega olim sifatida ham nom taratgan. Uning «Risolayi aruz» asari turkiy aruz nazariyasi va amaliyotini yorituvchi noyob hodisadir. Undagi yangi fikrlar va umumlashmalar aruz ilmi taraqqiyotida muhimdir.

U soliq ishlarining qonun-qoidasiga bag'ishlangan «Mubayyin al-zakat» nomli asar ham yaratdi.

Musiqi bilan shug'ullandi. «Chorgoh», savtini bog'ladi. Musiqiy bilimlarini umumlashtirib «Musiqi ilmi» risolasini yaratdi. Mohir sarkarda sifatida jang qoidalari, yo'l-yo'riqlari va o'zi yaratgan yangicha usulu yo'sinlar haqida ma'lumot beruvchi «Harb ishi» asarini yozdi. Afsuski, bu ikki risola hozirgacha topilgani yo'q.

Bobur tarjimon sifatida ham o'z salohiyatini sinab ko'rdi. U Xoja Ahrori Valining «Volidiya» asarini fors tilidan o'zbek tiliga o'girdi.

U «Boburnoma»da xattot sifatida Navoyi she'rlaridan saralab, «Saylanma» tuzganini eslaydi. Bobur 1504 yilda «Boburiy xati»ni yaratgan. Ushbu alifboda asarlar kitobat qilingan. Dunyoning turli hududlariga yuborilgan.

Bobur she'riyati. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari jahon adabiyoti durdonalariga aylandi. «Boburnoma», «Risolayi aruz», «Mubayyin», «Volidiya» kabi ijod namunalari avlodlarni ma'naviy kamolotga ko'taruvchi ulkan badiiy chashmalar. Sohir tuyg'ularga, chuqur fikrlarga boy she'riyati shoirni dillarga yaqin etguvchi qanotlardir.

Boburning she'riy asarlari – lirik she'rlar (devon), masnaviylar («Mubayyin», «Volidiya») dan iborat. Ular sodda va ravon uslubda yozilgan.

Shoir she'riyatining o'ziga xosligi shundaki, tasvir umumiylikdan konkretlikka o'tadi. Tarixiylik badiiylik bilan muzayyan holda ifodalangani. An'anaviy oshiq tuyg'ulari real shaxs kechinmalari bilan hamohanglashadi.

Bobur «Boburnoma»da she'rlaridan ikki marta devon tartib berganligi haqida ma'lumot beradi. Birinchi marta 1519 yillarda Afg'onistondaligida devonini tilga oladi: «Hofiz Mir kotibning og'a-inisi Samarqandtin kelib erdi, bu fursatta Samarqandg'a ruxsat berib, Fo'lod sultong'a devonimni yibordim» (217-bet). Bu devon adabiyotshunoslikda «Kobul devoni» nomi bilan ataladi. U topilgan emas.

Bobur 1528–1529 yillarda Hindistonda yaratgan lirik she'rlarini jamlab ikkinchi marta devon tartib bergan. «Boburnoma»da Ushbu asarlarini o'z yaqinlariga taqdim etgani borasida so'zlaydi: «Humoyung'a tarjimanikim, Hindustong'a kelgali aytqon ash'orni yuborildi. Hindolg'a va Xoja Kalong'a ham tarjima va «Ash'or» yiborildi. Mirzobek tag'oyidin ham Komrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or va «Boburiy xati» bila bitilgan sarxatlar yiborildi» (328-bet).

Boburning ushbu she'rlar majmuasi «Hind devoni» nomi bilan yuritiladi. U 38 varaqdan iborat. Tarkibida Xoja Ahrori Valining «Volidiya» asari tarjimasi, 2 ta kichik masnaviy, 2 g'azal, 24 ruboiy, 3 qit'a va «Aruz risolasi»dan bir parcha jamlangan. Asl nusxasi Rampur kutubxonasida saqlanuvchi ushbu devonga turlicha qarashlar bor. Ba'zi olimlar uni shoir devonining avtograf nusxasi sifatida baholashgan. Ammo, Denison Ross (noshirlardan biri) uning juda chiroyli yozuvda, mukammal xattotlik san'ati namunasi darajasida ko'chirilganini hisobga olib, bu avtograf emas, degan xulosani bayon etadi. Rampur nusxasi tarixini mukammal o'rganib chiqqan olim S. Azimjonova ham D. Ross fikrini ma'qullaydi: «Tak tshatelno oformit rukopis mog tolko kalligraf, a ne sam Babur, tak kak u nego ne bylo by vremeni dlya etogo». Ammo, nazarimizda, bu muammoni chuqurroq tahlil qilib ko'rish lozim. Chunki, «Boburnoma» tasvirlaridan biz Boburning yaxshigina xattot bo'lgani haqida ham ma'lumotga ega bo'lamiz. Bir necha o'ringda asarlarni ko'chirayotgani haqida so'zlaydi. Jumladan, Navoyi «Xazoyin ul-maoniy» devonidan «Saylanma» devon ko'chirib tugatganini

eslaydi: «Odina kuni oyning yigirma uchida Alisherbekning to'rt devonidin buhur, avzon tartibi bila g'azallar va abyotkim, intixob qililadur edi, itmomig'a etti»(227-bet). «Hind devoni» 20 ta varaq hoshiyalardagi Shohjahonning yozuvlari, Bobur tomonidan amalga oshirilgan tuzatishlar, yozuvlar va so'nggi varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga avtograf nusxa bo'lishi ham mumkin, degan xulosaga kelishimizga asos beradi:

Bobur «Devon»ining zamonamizdagi mukammal nashrlaridan biri Turkiyada amalga oshirilgan. Uni Bilol Yujel Anqarada Otaturk madaniy markazi tomonidan 1995 yilda chop ettirgan. Yujel uni nashrga tayyorlashda 5 ta – Parij, Rampur va Istanbulning turli kutubxonalarida saqlanuvchi yana 3 ta qo'lyozma nusxadan foydalangan. She'rlarning vazni aniqlab ko'rsatilgan.

Dunyo kutubxonalarida Bobur devonining 9 ta qo'lyozmasi mavjud. Shulardan bittasi Fransiyada, 3 tasi Turkiyada, 3 tasi Hindistonda, 1 tasi Angliyada, 1 tasi Toshkentda saqlanadi.

1. Hindiston, Rampur Navvob kutubxonasida 19 raqami ostida;
2. Fransiya, Parij Milliy kutubxonasida 1230 raqamida;
3. Istanbul universiteti kutubxonasida 3743 raqami ostida saqlanadi. Bu nusxani Turkiya olimi B.Yujel tadqiq etgan. Ayrim dailillarga asoslanib, dastxat nusxa degan xulosaga keladi. U mavjud nusxalar ichida eng to'lig'idir. 105 varaqdan iborat. U ham an'anaviy devon tartibida emas. Tarkibida 121 g'azal, 211 ruboiy, 8 masnaviy, 53 muammo, 18 qit'a, 15 tuyuq, 79 fard, masnu' g'azal, «Risolai Volidiya» va nasriy parchalar bor. Qo'lyozma faksimilesini B. Yujel 1995 yilda nashr ettirgan.

Turkiyadagi 2314 raqamli qo'lyozma Istanbul, To'pqopi saroyi Ravon kutubxonasida, 332-qo'lyozma ham Turkiya, Istanbul shahar kutubxonasida saqlanadi.

Hindistondagi yana 2 ta nusxa 18 raqami bilan Haydarobod, Salorjang muzeyida saqlanadi.

Angliyadagi nusxa London, Britaniya muzeyi kutubxonasida 1402 raqami bilan saqlanadi.

Hindiston va Angliya nusxalarining kotiblari va ko'chirilgan vaqti ma'lum. Ko'pchiligi XVIII asrda ko'chirilgan.

Bobur devonining 9-nusxasi Toshkentda O‘z FA Alisher Navoyi nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi fondida 317 raqami bilan saqlanadi. Matn novvotrang Qo‘qon va fabrika qog‘ozlariga 1996 yil To‘xtamurod Zufarov tomonidan nasta‘liq xatida ko‘chirilgan.

Bobur she‘rlarini devonchilikning an‘anaviy qolipiga amal qilgan holda tuzishga ulgurmagan ko‘rinadi. Chunki dunyo kutubxonalarida saqlanuvchi 9 qo‘lyozma nusxaning birortasida ham devonning mukammal talablari to‘liq bajarilmagan. Faqat 1776 yilda ko‘chirilgan, Britaniya muzeyi kutubxonasida saqlanuvchi nusxa ma‘lum talablarga biroz javob beradi. Ammo u qo‘lyozma kotib tomonidan tartiblangan. Shoir devoni hozirgacha 10 martadan ortiq chop etilgan. Bobur lirik she‘rlarini 8 ta janrda yaratgan. Hozirgacha uning 126 ta g‘azal, 12 ta masnaviy, 23 ta qit‘a, 20 ta tuyuq, 117 ta fard, 54 ta muammo, 230 ta ruboiy, 2 ta masnu‘ she‘ri bizga ma‘lum. Lirik she‘rlarida ramal, rajaz, hazaj, mujtass vaznlari faol maqomda turgan.

Bobur g‘azallari o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ular qisqa hajmli. U, asosan, 5-7 baytli g‘azallar yaratgan. 4 baytli lari ham uchraydi. Musajja‘ g‘azalning noyob namunalari ijod etgan. Mumtoz adabiyotda noyob hisoblangan «Masnu‘» g‘azal ham yaratgan. Shoir, ayniqsa, ruboiy janrida o‘zining betakror iqtidorga egaligini namoyish etgan. U an‘anaviy janrni takomillashtirishga erishadi. Ayrim ruboiylarida taxallus qo‘llaydi. Shoir mumtoz adabiyotda faol hisoblangan – tuyuq, qit‘a, fard, masnaviy kabi janrlarda ham o‘z mahoratini ko‘rsata olgan. U zullisonayn shoir. Ikki – turk va fors tilida erkin ijod qila olgan.

Bobur tuyg‘ulari samimiy, tabiiy shoir. She‘rlarining katta qismi hasbi hol yo‘nalishida. Ularda shoirning taqdiri, qismati, hayoti va faoliyati bilan bog‘liq hodisalarga aloqador kechinmalarning ifodasini ko‘ramiz.

Shoir she‘riyatining mavzu qamrovi xilma-xil. Ularni shartli ravishda oshiqona, hasbi hol, falsafiy-orifona yo‘nalishlarga ajratib talqin etish mumkin.

Bobur tuyg‘ulari tovlanuvchan shoir. Lirik qahramon ba‘zan hayotning g‘animatligini teran anglagan, ruhiy erkinlikni qadrlagan hayotsevar inson sifatida, ba‘zan esa armonlar iskanjasida azoblanuvchi

mahzun, tushkun kayfiyatli inson sifatida tasavvurimizda paydo bo'la-
di. Ammo, har qanday vaziyatda ham shoir chapdastlik bilan o'z ruhiy
holatini yaxshilik va umidvorlikka yo'naltira oladi. Quyidagi baytda
shoir o'zining yashash tamoyilini ifodalab bera olgan:

*Bori elga yaxshiliq qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar, dahr aro qoldi falondin yaxshilig'.*

Shoir she'riyatini kuzatar ekanmiz, nazarimizda, shunday bir
mavzu borki, har bir asariga tomirda oquvchi qondek jon, tiriklik ato
etib turadi. Bu keng ma'nodagi sog'inch, sog'inish tuyg'usidir. Mu-
habbatni sog'inish, yaxshilikni, vafo, sadoqatni, xiyonatsiz dunyoni,
vatanni sog'inish...

Bobur-tuyg'ulari ulkan shoir. U dunyoni ko'ngil ko'zlari bilan
ko'ra oladi. Borliqdagi har bir ashyodagi mo'jiza, tilsimni anglaydi.
Ularning tilini, qalbini tushunadi. Atrofidagi insonlarning ham xuddi
shunday ruhiy yuksaklikda umr kechirishlarini orzulaydi. Ammo, shoir
«ko'ngliday ko'ngil topa olmay» ozor chekadi:

*Hamdard yore qonikim, bir g'amgusore qonikim,
Abri bahore qonikim, Bobur kibi yig'lay bila.*

Hayotdagi eng katta fojia beparvolik, loqaydlikdir. Ko'p yo'qotish-
larning sababchisi – shu. Bedardlar hamisha dard ahlini iztirobga sol-
gan:

*Mening ko'nglumni har dam og'ritib parvoe qilmaysen,
Sen, ey bedard, naylaykim, ko'ngul dardini bilmaysen...*

Bu tuyg'ular, zamonlar o'tsa-da, bizning dilimizga qanchalar yaqin,
qanchalar tanish va oshno. Bu, albatta, tasvirdagi samimiylilik, tabiiylilik
va hayotiylik natijasidir.

Ko'ngul timsoli mumtoz she'riyatimizda keng qamrovli, katta tad-
qiqotlarga manba bo'lgulik mavzudir. Bu Bobur she'riyatida ham o'zi-
ga xos, yangicha talqinini topgan:

*Tanimg'a nechakim nazzora qilsang, dog' ko'rgaysen,
Ko'ngulda, har nechakim istasang, ozor topqaysen...*

Lirik qahramon tani otilgan «o'qlaru tikanlardan» dog'larga to'lgan. Ozoru og'riqlardan bag'ri pajmurda. Zamona zarbidan, xiyonatu sot-qinliklardan yuragi tilkalangan. Mana, baytdan paydo bo'ladigan ta-savvur.

Bobur she'rlari hayotiy falsafaga, teran fikrlarga boy. Yuqoridagi baytda ham biz ana shu inson ruhiy holati manzarasining noyob tasviri-ni, uning yangicha, o'ziga xos badiiy ifodasini kuzatamiz. Bir qaragan-da, bayt oddiygina ruhiy kechinma izhoridek tuyuladi. Ammo, misra-larning tashqi ma'nosi bilan birga, mumtoz adabiyotda keng qo'llangan harfiy san'atlar orqali ifodalangan ichki mazmun ham borligini anglash qiyin emas. «Tanimg'a nechakim nazzora qilsang, dog' ko'rgaysen» satriga «tan» so'zining arab imlosida yozilishiga ishora bor. «Tan» so'zida «te» va «nun» harflari ustida qo'yilgan nuqtalar zadalangan tan ifoda mohiyatini chuqurlashtirishga xizmat qilgan.

«Ko'ngulda, har nechakim istasang, ozor topqaysen».

«Ko'ngul» so'zining yozilish shaklidagi egilishlar, siniqliklar dilza-dalik inkishofini teranroq aks ettirgan.

Bobur – yuksak badiiy mahorat sohibi. O'zbek adabiyotida Alisher Navoyidan so'ng ruhbob she'riyat (lirika) ravnaqi va takomilida Za-hiriddin Muhammad Bobur alohida o'rin tutadi. Bobur she'riyatning o'zi qalam surgan har bir turida mislsiz badiiy mahorat namunalarini ko'rsatgan. Butun Sharq she'riyati singari, Bobur nazmida ham g'azal yetakchi mavqe egallaydi.

G'azalshunoslikda g'azalning eng yetuk va nodir turlaridan biri voqeaband g'azal ekanligi e'tirof etiladi. Voqeaband g'azalda lirik maz-mun biror voqea-hodisa bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi. Bunday g'azal ikki xil usulda shakllanadi: 1. G'azal biror voqea-hodisa mu-nosabati bilan, uning ta'sirida yoziladi. Bunday g'azalda o'sha voqea taassuroti yaqqol sezilib turadi. 2. G'azal mazmuni muayyan voqea-ho-disa asosiga quriladi. Ya'ni asarda bevosita bo'lib o'tgan voqea ruhbob

yo'sinda tasvirlanadi. Bunday voqeaband g'azallarda lirik qahramon kechinmalari bilan bog'liq voqea-hodisa ixcham shaklda, ruhbob manzaralarda ehtirosli ifodalanadi.

Bobur voqeaband g'azalni ham nazariy, ham amaliy jihatdan kashf etgan olim va ijodkordir. O'zbek g'azaliyotida voqeaband g'azalning keng yoyilishida Boburning alohida xizmati bor. Birinchidan, Bobur Alisher Navoyi g'azaliyotidagi voqeabandlikni birinchi bo'lib olimona baholadi va bu to'g'rida aruz haqidagi risolasida yozdi. Bu – Navoyi g'azaliyoti, shu bilan birga, voqeaband g'azal ham tadqiq va targ'ib etildi, degan so'z. Ikkinchidan, Boburning o'zi ham voqeaband g'azalning ajoyib namunalarini yaratdi. Voqeaband g'azal lirik hikoyat deb ham yuritiladiki, ushbu atamaga Bobur ta'biri asos bo'lgan. «Risolayi aruz»da Bobur Navoyining voqeaband bir g'azaliga: «Boshtin oyoq bu g'azalda bir hikoyat manzum bo'lubtur», – deya ta'rif beradi va asarni o'rnak sifatida to'liq keltiradi.

*O'tgan kecha men erdimu ul siymtan erdi,
Gulshan to'rida maskanimiz bir chaman erdi.
Gulbun uza ikki kishiga siqqucha manzil,
Bulbul ila guldek ikimizga vatan erdi...*

Shubhasiz, bunday badiiy mazmun va qurilmali g'azal yaratish mahoratini Bobur Navoyi maktabidan o'zlashtirgan. Aruz haqidagi risolasini yaratish chog'ida voqeaband asarlar Bobur g'azaliyoti g'aznasida bor ediki, kezi kelganda u: «Mir Alisher Navoyi g'azali tarzida bu g'azalda dog'i boshtin-oyoq bir hikoyat manzum bo'lubtur», – deb yozadi va o'z voqeaband g'azallaridan birini keltiradi:

*Tuno kun birla bu tun majlisi asru xush edi,
Majlis ahli bori dilxohu bori dilkash edi.
Borining so'zi edi xo'bu latifu rangin,
Ne parishonu ne bema'nivu ne chirmash edi.
Yaxshi may yo'q edivu nash'ayi may yaxshi edi,
Noxush el yo'q edivu asru havoyi xush edi.
Bori ahbob edi hozir, bori asbob edi jam',*

Sozu xonanda bila naqlu mayi beg'ash edi.
Goh purxanda edi el base sarxushluqtin,
Mastlig'din yana goh el ko'zi to'la yosh edi.
Barcha ta'zim qilib bir-birini mastona,
Goh boshta oyoq erdi, goh oyoqda bosh edi.
Tun yarmig'acha bu nav' edivu ondin so'ng
Majlis ahlining ishi har sorig'a tarqash edi.
Men iliktin borib erdim, tutib ilgimni birov
Meni uyg'otti, ko'z ochtim esa, ul mahvash edi.
Bobur ar harza dedi, majlis eli, ayb etmang,
Karam aylang, oni ma'zur tutung, sarxush edi.

Ushbu g'azal bo'lib o'tgan voqea manzarida lirik qahramon kechinmalarini nafis tasvirlashi bilan go'zaldir. Boburning yana bir g'azali do'st-u yor diydoridan, munis va g'animat davradan tug'ilgan taassurot asosida yozilgan. G'azal yozishga ilhom bergan voqeaning manzili, mavsumi, sharoiti ilk baytdayoq san'atkorona izhor etilgan:

Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbatlari,
She'r bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati.

An'anaviy g'azalnavislik qoidasidan farqli o'laroq, ushbu matlada pishiq, lisoniy tugal jumla tuzib, hikmatomuz bir fikr-g'oyani ilgari surish ko'zda tutilmagan. Unda faqat shoir xotirasiga o'rnashgan huzurbaxsh bir manzara chizilgan, xolos. Lekin shu manzara g'azalning mavzui, mundarijasi hamda g'oyaviy mazmunini belgilashga tatigulikdir. Matlaning san'atpardozligi shundaki, bir-biriga mutanosib, har misrada uchadan, oltita tushuncha yoxud holat uyg'un aks etgan. Ular buyt doirasida ataylab, badiiy sir saqlash ma'nosida, tartibsiz joylashtirilgan. Bu usulni laf va nashri nomurattab deb ham ataydilar. Ziyrak g'azalxon bu san'atni sharhsiz ham sezadi. Jumboqning bor-yo'q murakkabligi shundaki, baytda uch narsa uch narsaga muvofiqligi aytilgan. Ularning o'zaro tanosibini matladan maqtagacha bo'lgan baytlar izohlaydi.

*Yoz faslida chog'ir ichmakning o'zga holi bor,
Kimga bu nash'a muyassar bo'lsa, bordur davlati.*

Matla bilan qiyoslab, ko'rish mumkinki, undagi birinchi mafhum va oltinchi mafhum ikkinchi baytda mutanosib. Yoz mavsumi bilan mayxo'rlik bazmi matla turkibida o'zaro olisda joylashgan bo'lsa, keyingi baytda yonma-yon keltirilgan. Demak, bodaning kayfiyati bilan mashg'ul bo'lmoq yoz fasliga munosib ekan. Mantiqiy muvofiqlik shakliy mutanosiblikni ham tartibga solmoqda. Bunday so'z san'atkorligidan chiqadigan hissa-hikmat oraliq baytlarning ikkinchi misralarida mujassamlashgan. Kimda-kim chog'ir ichmaklikning nash'asini yoz faslida sursa, u davlatmand, «Sog'lig'ing – boyliging» degan naqldan kelib chiqadigan bo'lsak, sog'-salomat bo'lar ekan.

*Ishq dardini chekib, har kimki topsa vasli yor,
Ul zamon bo'lg'ay unut yuz yilg'i hijron shiddati.*

Boshlanma baytda «yor visoli» bilan «ishq dardi» eng yaqin, ustma-ust joylashtirilgandir. Uchinchi baytda esa ushbu timsollar misraning avvali va oxiridan o'rin olgan. Baytlarning shakliy-mantiqiy qiyosi, avvalo, ishq dardi bilan «vasli yor» timsollari mutanosib ekanligini ko'rsatadi. Qolaversa, timsollar masofasining torayib, kengayishi shunchaki shaklbozlik emas. Timsollarning yangi tartibi lisoniy, ruhiy, mantiqiy asoslarga tayangan. Jumlani boshqacha tuzish kutilgan badiiy hosilani bermaydi. Aytaylik, timsollar ters joylashtirilsin: «Toparga vasli yor har kimki cheksa ishq dardini». Yoxud timsollar yonma-yon o'rin olsin: «Chekib har kimki ishq dardini vasli yor topsa». Har ikki holatda ham lisoniy, ruhiy, mantiqiy asoslarga putur yetadi. Jumlaning boburo-na tuzilishi qonuniy. Chunki sabab va oqibat qonuniyati timsollarning oldinma-ketin kelishini taqozo etadi. Ishq dardini chekish bilan yor vasliga muyassar bo'lish mobaynida bepoyon hijron vodiysi yastanib yotibdiki, bu ruhiy masofa timsollar misraning ikki qanotida qoyim-maqom turishini muqarrar etgan. Demak, shaklan «ishq dardi»ning muvofiq'i «vasli yor» bo'lsa, ma'nan, ishq dardining malhami yor vasli ekan. Alqissa, baytdan chiqadigan hikmat shuki, ishq dardini chekish

har qancha uqubatli bo'lmasin, oxir-oqibatda oshiqqa yor diydori nasib etarkan, ayriliqning asriy azobi o'sha lahzadayoq unutiladi.

*Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay bahsi she'r,
To bilingay har kishining tab'i birla holati.*

Yana timsollar tizimi e'tiborni tortadi. Bu gal timsollarning o'rin almashtirish jarayonida tardi aks – ters takror usuli qo'llangan. Ya'ni avval «do'stlarning suhbatida» misra oxirida, «she'r bahsi» misra boshida turgan bo'lsa, endi ular teskari tartibda joylashgan. Demak, o'zaro muvofiq timsollarning uchinchi jufti ham mazmunga muvofiq qaror topgan. Do'stlarning suhbatida eng maroqli mashg'ulot – she'r bahsi. Bu shoh va shoir Boburning hayotiy tajribasidan kelib chiqqan umumlashma xulosa. Baytning ikkinchi misrasida she'r bahsi jarayonlarida Bobur insonshunos sifatida hosil qilgan yana bir xulosa mujassam.

She'r bahsi, mushoirayu bahri mashqlari shunisi bilan go'zaliki, har bir davra ahlining ruhiy holati, kayfiyati, dunyoqarashi, didi, saviyasi, tab'i nazmi, hofizasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, matlada qo'yilgan uch narsaning uch narsaga muvofiqligi keyingi uch baytda to'lig'icha badiiy sharhlandi. Bu sharhlar nimaga xizmat qiladi ? Matla mohiyatini maydalab tushuntirishgami ? Yo'q, badiiy misraning vazifasi bu emas. Oraliq baytlar kattaroq hayotiy-adabiy umumlashma izhori va iqroriga zamin hozirlaydi. Maqta-tugallanma bayt ana shunday uzil-kesil, tugal xulosa yanglig' maydonga keladi.

*Gar bu uch ishni muvofiq topsang ul uch vaqt ila,
Mundin ortiq bo'lmag'ay, Bobur, jahonning ishrati.*

Darvoqe, bu uch ishni uch vaqtga muvofiq keltirish chog'ir ichmaklik bilan yoz faslida lazzatlanish, ishq dardiga yor vaslidan shifo topish, do'stlarning davrasida she'r bahsidan bahramand bo'lish har kimga ham muyassar bo'lmaydigan saodat. Ammo sudmandu saodatmand biror zot u uch narsani bu uch narsaga muvofiq topolsa, jahonning ishratiga erishgan bo'lar ekan.

Endi oraliq baytlarni bir lahza nazardan soqit qilib, matla bilan maqta munosabatlariga e'tibor bering. Shu holatda ham baytlar orasida chambarchas mantiqiy jipslik, muammo va uning yechimi, tugal va yaxlit badiiy mazmun mujassam. Ammo bu holatda qo'shbayt faqat umumlashma badiiy fikrdangina iborat bo'lib qolardi, g'azalning emas, balki to'rtlik, ruboiy yoki qit'aning masallig'ini tashkil etardi. Demak, g'azal badiiyati (poetikasi), janr qonuniyati matlada adabiy muammo izhori, oraliq baytlarda uning badiiy tahlili, maqtada chiroyli yakun. umumlashma xulosa o'rin olishini taqozo etarkan. Voqeaband g'azalning ahamiyati shundaki, shoir hayotiy hodisalardan olgan taassurotlari, shaxsiy kechinmalarini badiiy ifodalar bilan yo'g'irib, mag'zi to'q xulosalar izhori orqali umuminsoniy qadriyatga aylantirgan.

Mantiqiy izchillik, timsollar tizimining pishiqligi, fikriy tugallik Boburning voqeaband bo'lmagan boshqa turdagi g'azallari badiiy go'zaligiga ham xos xususiyat. Bobur g'azallari puxta ishlangan zanjirga, mustahkam va munaqqash qurilgan me'moriy obidalar imoratiga o'xshaydi. Bu obidalarni maxsus mutolaa chog'idagina ziyorat etmaysiz. Ya'ni ularni ko'rgandagina eslamaysiz, balki tabiat manzaralari, hayotning quvonch va tashvishlari Bobur g'azallarini tez-tez yodlab turishga undaydi. Mana, tiyramoh – xazon fasli. Siz xazonrexta xiyobonlardan Bobur g'azalini xotirlamay o'tolmaysiz.

*Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzing hajrida sarg'ardim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrayi zardim...*

Yoniq dard bilan kuymanayotgan xazon yaproqlari tiyra ko'nglin-gizga shuur shu'lasini soladi. Ko'ngil ka'basi yorishadi. Xazon fasli bilan Bobur g'azalining mahzun kayfiyati ruhingizda ajib uyg'unlik uyg'otadi. Lirik qahramon bilan ruhiy vahdat hosil qilasiz. Muztarib oshiq gulyuz nigorining hajrida xazon yaprog'i yanglig' sarg'ayib so'lmish. U «o'lmagan jondan umid» qabilida najot tilaydi. Ishq qismatidagi chigallik chehralarga nomuvofiqlik nurini solgan: mahbub yuzi hayot gupurib turgan qizil qondek lolarang – habib chehrasi o'lim soya solgani singari za'faron. Ularning biri gul, ikkinchisi gulbarg. Asl o'zani, sarmoyasi bir. Ilk yaratilishda gul bilan gulbargning vujudi vah-

datda bo'lgan. Ular yana vahdati vujud hosil qilishlari kerak. Lirik qahramon shu ishq bilan o'rtanadi.

*Sen, ey gul, qo'ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,
Ayog'ingga tushib bargi xazondek buncha yolbordim.*

Oshiqning bargi xazondek yolborishi kuzning salqin yellari eldirayotgan qovjiroq yaproqlarga naqadar monand. Oshiq mana shu yaproqlardek jonsarak yelib-yugursa ham, ma'shuqa sarkashligini qo'ymaydi. Voqean, shoir nima uchun uning sarkashligini sarvga qiyoslaydi, nega mahbuba sarvdek sarkashlik qiladi? Negaki, Tangri taolo azal-azaldan sarvni ozod yaratmish. U – mevasiz daraxt. U boshqa hech bir o'simlik bilan chatishmaydi, juft bo'lmaydi, qovushmaydi, yakka-yolg'iz, mag'rur va sarkash umr o'tkazadi.

Mazkur g'azalni sof dunyoviy ruhda talqin etish dushvor. Undagi badiiy manzara va timsollar chuqur ramziy mohiyatga ega. Lekin «Ulusning ta'nu ta'rifi manga, Bobur, barobardur, Bu olamda o'zumni chun yamon, yaxshidin o'tkardim» satrlari Boburning og'ir hayotiy kechmishi asoratidan darak beradi. Bobur she'riyatini shoir ruhiyatining vujudi deb oladigan bo'lsak, yamonu yaxshidan ko'rgan jabrlari. chekkan azob-uqubatlari haqidagi baytlar jarohatdek qontalash bo'lib turadi:

*Har yong'aki azm etsam, yonimda borur mehnat,
Har sorikim yuzlansam, o'trung'a kelur qayg'u.
Yuz javru sitam ko'rgan, ming mehnatu g'am ko'rgan,
Osoyishi kam ko'rgan mendek yana bir bormu ?!*

Haqiqatan, ezgulik izlaganidan yovuzlik ko'rgan, xayrixohlik kutganidan badxohlik qaytgan ko'ngil muayyan darajada vaqtincha badgumonlikka berilishi, yaxshidan ham, yomondan ham umidsizlanib qolishi tabiiy. Lekin yomonlik qilgan kishiga ham yaxshilik bilan javob qaytarish, yaxshilik qilmagan taqdirda, loqaq, yomonlik ham qilmaslik milliy islomiy mafkuramizning umuminsoniy, umrboqiy hikmatlaridandir. Musulmonlarning eng yaxshisi elga hamisha yax-

shilik qiluvchilar ekanligi Qur'oni karim va hadisi shariflarda xo'b aytilgan. Bobur ham komil inson orzusida shu fazilatni ulug'laydi va yaxshilikni katta umidvorlik bilan targ'ib etadi.

*Bori elga yaxshilik qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshiliq.*

G'azalning ibtidosi bo'lganidek, intihosi ham bo'ladi. Mazmun va shakl butunligi, g'azal imoratining Bobur ko'zda tutgan badiiy qurilmasi tugallanma baytni ham taqozo etadi.

*Yaxshiliq ahli jahonda istama Bobur kibi,
Kim ko'rubdur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshiliq.*

Yaxshilikning bezavol va umriboqiy xislat ekanligi haqidagi saboqdan so'ng bu baytni shunday tushunish mumkinki, «ey ko'ngil, sen yaxshi bo'l va hamisha yaxshilik qil, ammo bu yaxshiligingga javob tama etma, bunga Tangrining o'z mukofot-va'dasi bor, hargiz Bobur kabi ahli jahondan yaxshilik qidirib sarson-sargardon bo'lma. Zero, dunyo va dunyo ahlidan kim yaxshilik ko'ribdiki, sen ko'rsang». Matladagi birinchi misraning maqtaning ikkinchi misrasida aynan takrorlangani mumtoz badiiyat ilmidagi radd ul-matla (matlanning qaytarilishi) san'ati bo'lib, bu usul g'azalning shakliy-mantiqiy butunligini ta'minlovchi muhim omildir. Bobur asarni qanday kayfiyat va so'zlar bilan boshlagan bo'lsa, oxirigacha shu ruhiy muvozanatda saqladi. Muxlisni g'azal mulkiga qaysi makondan olib parvoz etgan bo'lsa, shu manzilga ohista qo'ndirdi. Bobur g'azaliyotining maftunkor, ko'ngilni shavqqa to'ldiruvchi, ruhni ko'taruvchi, aqlga quvvat beruvchi sehri mana shularda.

Shoir xazon yaprog'ining mahzun taqdirida ham o'z qismati ifodasini ko'radi:

*Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrai zardim*

Bobur soʻz qoʻllashga katta masʼuliyat bilan yondashadi. Har bir soʻzga chuqur maʼno yuklaydi. Ushbu baytdagi birgina «xazon yaprogʻi yangligʻ» tashbehining zaminida qancha teranlik mujassam. Yaproq bahordan olisda – kuzda, uni qoʻmsab, sogʻinib sargʻayadi. Uning ildizi daraxtda. Daraxtdan uzildimi, tamom. Qovjiraydi. Uning yaproqligi unutiladi. Bu bizga inson taqdirini qanchalar eslatadigan holat. Gʻazaldagi «lolarux»-yor va unga murojaat koʻp maʼnoda. Shulardan birini vatan va unga nido deb tushunamiz. Gʻazalni biz shoirning ona Vatani – Movarounnahr bilan bogʻliq armonlari, sogʻinchlari ifodasi sifatida tushunishga harakat qilamiz.

Vatan tuygʻusi, unga muhabbat inson koʻngliga ravshanlik berib turuvchi noyob moʻʼjizadir.

Undan ayro tushgan inson taqdiri xazon yaprogʻi yangligʻ fojiaidir. Boburning mahorati shundaki, shu birgina oʻxshatish vositasida butun boshli bir taqdir tadrijini, kechmishini ifodalashga erishgan.

Bobur sheʼriyati – mahzun sheʼriyat. Unda armonning suratini koʻrish mumkin:

*Mening koʻnglumki gulning gʻunchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor oʻlsa ochilmogʻi ne imkondur...*

Yoki:

*Gʻunchadek koʻnglum mening gulzor mayli qilmagʻay,
Gʻam bila butgan koʻngul gulgasht ila ochilmagʻay...*

Gʻuncha – ayriliqdagi oshiq kayfiyatini, ruhiyatini ifodalovchi timsol. Uning gul boʻlib ochilishi shodlik barq urib turgan yuzga monanddir. Bobur lirik qahramoni koʻngli esa gʻunchadek yumilgan. Nega? Chunki, unga yorugʻlik baxsh etuvchi Vatan ismli quyoshdan mosuvo.

Shoir faqat soʻzlar bilan emas, balki timsollar bilan fikrlaydi. Bu esa tuygʻular manzarasini ranginroq ifodalash imkonini yaratadi. «Gʻuncha» soʻzi zamiriga singdirilgan dard tilsimlarini anglashga koʻmak beradi.

Boburning quyidagi g'azali 5 baytdan iborat kichik hajmli asar. Ammo, unda shoirning mahorati, uslubi yaqqol ko'ringan. G'azal oshiqona yo'nalishda. Unda oshiq va ma'shuqa timsollari ishtirok etadi. Shoir dastlab tabiatdagi noyob manzaralar muqoyasasida mahbuba tashqi qiyofasini tasvirlaydi. Keyingi baytlarda uning fe'l-atvoriga e'tiborni qaratadi. Nihoyat, so'nggi baytlarda ma'shuqa go'zalligi va tabiati tufayli yuzaga kelgan oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini topadi:

*Xating aro uzoring sabza ichida lola,
Ul chashmi purxumoring loladag'i g'azola.
Barcha parilar, ey jon, girdingda zoru hayron,
Go'yo erur namoyon oy tegrasinda hola.
Mehru vafoni ag'yor ko'p ko'rди sendin, ey yor,
Javru jafoni bisyor qilding manga havola.
Hajringda, ey parirol, ko'zumdin uchti uyqu,
Har kecha tongg'a degru ishimdur ohu nola,
Yuz safhasinda xatlar yoshdinki har taraf bor,
Ishqingda Bobur aylar bu nav'yuz risola (35-bet)*

Shoir dastlabki baytda ma'shuqaning yuz ila ko'ziga e'tiborni tortadi. Ularni tasvirlar ekan, tabiatdan go'zal manzarani topadi va uni musavvir mo'yqalamidan toza chiqqan suratdek tasavvurimizda namoyon eta oladi. Nafis maysalar uzra ochilgan lola — mahbubaning e'tiborni tortuvchi mayin tukli yuzi. Lolazor ichra turgan ohu esa uning xumor ko'zlari. Yuzni lolaga, ko'zni ohuga o'xshatish yangilik emas. Ammo, Bobur shu an'anaviylikni birlashtirib, yangi manzara yarata oladi. Uning mahorati ham shunda. Lolazor va undagi ohu qiyofasiga o'quvchi manzaradan ko'ra ko'proq so'zlaydi. Uni tasavvur va mu-shohada etishga undaydi. Ammo, shoir bu tasvir bilan qanoatlanmaydi. Ma'lumki, mahbuba yuzini oyga qiyoslash mumtoz adabiyotda an'ana. Bobur bu tashbehni ham kengaytiradi. Oy va uning atrofidagi halqani mahbuba go'zalligidan hayratda, uning jamolini tomosha qilayotgan parilar zanjiriga o'xshatadi. Bu ham yuqoridagi kabi tasvirdagi mubog'ani kuchaytiradi. Uni yanada jonlantiradi.

Navbatdagi baytda mahbuba qiyofasiga uning fe'l-atvori zidlantiriladi. Bir kam dunyo ekanligi uning qilmishida o'z ifodasini topadi. Chunki u ag'yorga qancha mehru vafo ko'rsatsa, oshiqqa shuncha javru jafo havola etadi. Uning tabiatidagi ziddiyat, o'jarlikni fosh etishga shoir tazod-qarshilantirish san'atidan foydalanadi:

*Mehru vafoni ag'yor ko'p ko'rdi sendin, ey yor,
Javru jafoni bisyor qilding manga havola.*

Bobur she'riyatida tazod san'ati faol qo'llanilgan. Bu san'at lirik qahramonning ziddiyatli kechinmalarini ifodalash uchun qo'l keladi. Uning yuragidagi hijron, g'urbat, sog'inch va armon ranglarini tasvirlashga xizmat qiladi. Zid tuyg'ularning parallel qo'llanishi ruhiy tahlilni chuqurlashtiradi.

Nihoyat, so'nggi ikki baytda hijron azobida qolgan, yor yodi ishtiyoqida ko'zidan uyqu qochib, tonggacha to'lg'anib chiqayotgan oshiqning ruhiy holatlari o'z ifodasini topadi.

Ushbu g'azalda Boburning ruhiy manzaralarni chuqur talqin etuvchi shoir sifatidagi mahoratini kuzatamiz. U psixologik tahlilning teranligiga badiiy san'atlardan unumli va o'rinli foydalanish orqali erishgan.

So'nggi baytda shoir tajnis, iyhom, kitobat kabi bir necha san'atlarni qo'llagan:

*Yuz safhasinda xatlar yoshdinki har taraf bor,
Ishqingda Bobur aylar bu nav'yuz risola (35-bet).*

Bayt boshida va oxirida ishlatilgan «yuz safhasinda» «yuz risola» yaratishda ham bir hikmat ko'ramiz. Shoir «yuz» so'zi orqali tajnis san'atini qo'llagan. «Xat» so'zi vositasida ikki — yozuv va xat (mayin tuklar) ma'nolarini nazarda tutib iyhom san'atini yaratadi. Yuz so'zining arab yozuvidagi shaklini (يوز) e'tiborga olib, undagi nuqtalarni yosh tomchilariga qiyoslab, kitobat san'atini ham qo'llaydi.

Ko'rinadiki, Bobur so'zlarni qo'llashda bor mahoratini namoyon eta oladi. Har bir so'zning turli ma'no tovlanishlarini nazarda tutib ishlatadi.

Bobur oshiqona mavzudagi she'rlarida faqat ishqiy kechinmalar – iztiroblar, vasl ayyomidagi shodumonliklarni kuylash bilangina cheklanmaydi. Ularning zahiriga hayotiy tajribalaridan anglagan, murakkab qismat zarbalaridan his qilgan falsafalarni, xulosalarni ham singdiradi:

*Ey ko'ngul, yuzin ko'rib zulfi parishonin sog'in.
Shomi hijrondin tavahhum ayla vasl ayyomida (27-bet).*

Hayot ziddiyatlarga serob. O'z taqdirida buning guvohi bo'lgan Bobur yuqoridagi baytda qarama-qarshiliklarga yo'g'irilgan inson umri sahifalarini tazod san'ati vositasida yoritishga harakat qiladi. Shoir ko'ngilga murojaat etib, diydorga erishganda, yuzni to'suvchi zulfni, visol ayyomida esa hijron tunini unutmaslikni uqtiradi. Bundan shoirning maqsadi, birinchidan, bu ikki – shodmonlik va qayg'u holati har daqiqada o'rin almashishi mumkinligini eslatish bo'lsa, ikkinchidan, masrur damlar g'animatligini, uni qadrlashni anglashga da'vat, uchinchidan esa, har qanday vaziyatda ham insonni o'z muvozanatini saqlashga chorlovdir. Bu kabi chuqur hayotiy mulohazalar shoir she'riyatining ijtimoiy mohiyatini oshiradi.

«Boburnoma» tarixiy asar bo'lgani sababli, unda Bobur siymosi tarixiy shaxs sifatida namoyon bo'ladi. U ishtirok etgan voqealar ham, fikrlar ko'lami ham, asosan, tarixiylik nuqtai nazarida turadi. Shundan kelib chiqib, adabiyotshunoslar Bobur she'riyatiga baho berganda ham, asosan, shoir hasbi holi bilan bog'lash yo'lidan borishgan. Aslida esa, Bobur she'rlarini kuzatar ekanmiz, lirik qahramon tabiati biz bilgandan ko'ra murakkabroq ekanligini ko'ramiz. Shoirning falsafiy dunyoqarashi, olam va odam mohiyatini anglash miqyosi, hodisa va mohiyatning aloqadorlik darajasiga munosabati kabi chuqur masalalar she'riyatida o'z ifodasini topgan. Boburning botiniy olami, ruhiy dunyosi lirik qahramon tabiatida ko'proq oydinlashgan.

Ta'kidlaganimizdek, Bobur she'riyatida ishq yetakchi mavzu. Biz uni ko'proq dunyoviy yo'nalishda talqin etamiz. Ammo, timsollar olamini, ularning mohiyatini sinchiklab o'rgansak, Bobur she'rlari falsafiylikdan, orifona hikmatlardan yiroq emasligini anglaymiz. She'ri-

yutida shunday ishoralar, ramzlar borki, uni chuqurroq tahlil etish maqsadga muvofiqdir:

*Olam ahli birla odamdin manga sensen g'araz,
Zoti poking bo'lmasa, olamda odam bo'lmasun (108-bet).*

Olti baytli ushbu g'azalda shoir ilohiy ishq kechinmalarini tasvirlashni nazarda tutgan. Ma'lumki, olam va odamning mavjudligi, bir-biriga munosabati ilohiy tajalli bilan bog'liq.

Ularning mohiyatini anglash komillashish, ilohiylashish bilan barobar. Shu sababli lirik qahramonning asosiy maqsadi ham ana shu – asl mohiyat. U mohiyatsiz hodisada mantiq ko'rmaydi.

*Yangi oy yor yuzi birla ko'rub el shodu bayramlar,
Manga yuzu qoshindin ayru bayram oyida g'amlar*

matlasi bilan boshlanuvchi g'azalni ham shoir hasbi holi bilan bog'liq zoiriy va mohiyatu hodisa munosabatlariga aloqador botiniy mazmun-da anglash lozim. Adabiyotshunoslikda uning yor va diyordan ayro oshiq kechinmalari sifatidagi talqini ma'lum. Ammo, g'azalni mutolaa etib, uning zamirida ramzlar vositasida ilohiy oshiqlikka ham ishoralar borligini ko'ramiz:

*Menu g'am kunjiyu ohu fig'onu ashki xunolud,
Ne xushdur go'shai xoliy, mayi sofiyu hamdamlar (109-bet).*

G'am, oh, ashk, kimsasiz go'sha, sof may bilan hamdamlik oshiqqa mushohada imkonini yaratadi. «Mushohada esa o'z navbatida g'ayb pardalarining ochilib, ilohiy sirlarning kashf etilishiga yo'l ochadi».

Shunday ruhiy holat tasviridan so'ng esa shoir «yuz navro'zu bayramlardan» a'lo «yuzi navro'ziyu vasl iydi» haqida shavq bilan so'zlaydi:

*Yuzi navro'ziyu vasli iydin, Bobur, g'animat tut
Ki, mundin yaxshi bo'lmas, bo'lsa yuz navro'zu bayramlar (109-bet.)*

Iymon – e'tiqod ko'ngil ishi. U ruhiy ehtiyoj mahsuli. E'tiqodni ko'rsatmalar vositasida singdirib bo'lmaydi. Buni yaxshi tushungan shoir zohid ko'rsatmalaridan og'rinadi. Shaxs erkini qadrlashni talab qiladi:

*Agar muxlismen, ar mufsid va gar oshiqmen, ar obid,
Ne ishing bor sening, zohid, meningki ixtiyorim bor (111-bet).*

Shoir lirik qahramoni e'tiqodni, toat-ibodatni yuzaki tushunmaydi. Botiniy a'mol deb biladi.

*Ibodot vaqti bo'lsa har necha mehrob o'trumda,
Qoshin naqshin tasavvur qilmag'uncha yerga bosh cholmon (105-bet).*

Lirik qahramon ishqni taqvo bilan qiyoslaydi. Haqiqiy ishqqa giriftor bo'lgan oshiq o'zini, borlig'ini unutadi. Fikri yodini mahbuba xayoli chulg'aydi. U jazba holatiga tushadi. Shuning uchun ham oshiq nazdida, taqvo ishq bilan muqoyasalanganda, majoziy, malakaviy vosita bo'lib ko'rinadi:

*Ishq borida salohu tavbau taqvo
Barchasi tahqiq bil majoz ko'rundi*

Tasavvuf ta'limoti bo'yicha, vujud solikni asl muddaodan chalg'itadi. Shu sababli ham, avvalo, u shu ashaddiy raqibni, ulkan to'siqni yengishga da'vat etiladi:

*Tan hijobin ra'f qil gar yor vaslin istasang,
Ey ko'ngul, bilkim aroda hoyil ushbu pardadur (112-bet)*

Tariqat maqomlarining eng yuqori bosqichi fanodir. Bu mohiyatan o'zlikdan kechib, o'zi bilan tirilishdir. Ya'ni, bu bosqichda solik vujudiy intilishlardan forig' bo'ladi. Faqat jamolga ehtiyojgina qoladi. Butun nafsoniy g'ovlarni yengib yagona – Ilohiy birlikka erishadi. Boburning yuqoridagi baytida ana shu mohiyatga e'tibor qaratilyapti.

Bobur she'rlariga xos mazmuniy teranlik boisi uning so'zlarni, badiiy tasvir vositalarini va timsollarni mahorat bilan qo'llashidadir.

Tavsifiy yo'nalishdagi g'azallarida Bobur mahbuba qiyofasidagi go'zal va jozib holatlarni ifodalashda tabiatdan juda mutanosib ko'rinishlarni topa oladi:

*Ochildi zulfiyu xaylar namudor o'ldi yuzinda,
Gul uzra chun bo'lur paydo kecha ochilsa shabnamlar (109-bet).*

Nazarimizda, subhidamda ustida shudringlar olmosdek jilolana-yotgan chaman gullar tabiatdagi eng go'zal manzaradir. Bobur yuqoridagi baytda mahbubaning yuzida yoyib taralgan sochlarini yig'ish holatini tabiatning xuddi ana shu maftunkor lahzalariga qiyoslaydi. Tin qora sochlarning ochilib, ter bosgan yuzlarning ko'rinishi qop-qora tun tarqab tongda shudring tushgan gulga qiyoslanyapti. Bu bir qaraganda, zohiran ko'zga tashlanadigan o'xshatish. Ammo, shu o'rinda Boburning so'z tanlash va qo'llash mahoratini namoyon etuvchi yana bir xususiyatni sezish qiyin emas. Shoir bu noyob tashbehni qo'llar ekan, unda tilga olinayotgan har bir timsolning o'z muqobilini ham tashbehlantirib qo'llaydi. Birinchi misrada zulf, xay (ter), yuz timsollariga, ikkinchi misradagi kecha, shabnam va gul timsollari parallel qo'yiladi. Mumtoz adabiyotda laff va nashr deb ataluvchi bu san'at shoirning tasviriy maqsadini mukammal yuzaga chiqarish imkonini beradi.

Shoirning ayrim g'azallari boshdan oxirigacha ma'lum bir badiiy san'at bilan muzayyan bitilganini kuzatamiz. Jumladan, quyidagi g'azal laff va nashr san'ati bilan yaratilgan. Bu san'at Bobur yuragidagi armonni aniqroq va ta'sirliroq sharhlashga xizmat qilgan:

*Ko'ngulni zoru meni xoru tanni tor etgan,
Biri jafou biri g'urbatu biri hijron.
Tanu ko'ngul bila ko'z vaslu nozu husni uchun
Biri xarobu biri volau biri hayron.
Tamomi umrida Boburg'a uch so'z aytibdur,
Biri so'kunchu biri qattiqu biri yolg'on.*

Bobur she'rlarida iyhom, tajnis kabi murakkab san'atlardan ham mahorat bilan foydalangan.

*Do'stlar, ko'nglumdagin qabrim toshig'a yozg'asiz
Toki birdek bo'lgay ul oy ishqida ichim, toshim.*

Ushbu baytda shoir «tosh» so'zi orqali ham tajnis, ham iyhom san'atini qo'llagan. Ikkinchi misradagi «tosh» so'zi tosh va tashqari ma'nolarini ifodalagan. Bu san'atlar shoirga qisqa jumalarda kengroq mazmunni ifodalash imkonini bergan. Bunday misollarni shoir devonidan ko'plab topish mumkin.

Bobur she'riyati ulug' daryo. Biz aytgan fikrlar undan bir tomchi. Uni o'rgangan sari naqadar teran she'riyat ekanligini anglab yetish mumkin, xolos.

«**Volidiya**» asari. Xoja Ubaydulloh Ahror Naqshbandiya tariqati piri komili, oshiq va orif zot. U musulmonlar hayotida katta rol o'ynagan. Hayotining mohiyati, insoniyat taqdiridagi xizmatlarini uning qabr toshiga yozilgan lavhidagi quyidagi so'zlar oydinlashtiradi, deb o'ylaymiz: «...Alloh taolo menga boshqa vazifani yukladi. Mening zimmamga musulmonlarni ozod qilish vazifasi yuklandi».

Ma'lumki, temurzodalar Xoja Ahrori Valini o'zlariga pir deb bilishgan. Davlat boshqaruvida ko'p masalalarda u bilan maslahatlashishgan. Xojaning sa'yi harakati tufayli ancha urushlar yarashga aylangan. Ziddiyatlar sulh bilan bartaraf etilgan.

Bobur «Boburnoma»da bir necha marta Xoja Ahrorning o'z faoliyatiga ta'siri haqida, temurzodalarning unga munosabati borasida ma'lumot beradi.

Bobur otasi – Umarshayx Mirzoning ham Xoja Ahrorga ixlosmandligi, o'z navbatida u ham otasini farzand qatorida ko'rishi haqida ma'lumot beradi. Bir necha bor Boburning ham tushlariga kirib, unga ruhan madadkorlik qilganini eslaydi.

Ana shu ruhiy yaqinlik, Xoja Ubaydulloh ilmu kamoliga ehtirom uning «Volidiya» asarining Bobur tomonidan tarjima etilishiga sabab bo'lgan. «Volidiya» risolasini Xoja Ahror otasi Xoja Mahmudning iltimosiga ko'ra yozgan. Shuning uchun u «Volidiya» (otaga atalgan) dey-

ladi. Unda naqshbandiylik tariqati aqidalari, boshqa tariqatlardan farqlari, Muhammad s.a.v.ning mukammal axloq va sunnatlarining ibratli jihatlari yoritib beriladi.

Asarning forsiydan turkiyga o'girilish tarixi «Boburnoma»da bayon etilgan: «Seshanba kechasi safar oyining yigirma ettisida (1528 yil – N.J., I.A.) Hazrati Xoja Ubaydulloning «Volidiya» risolasini nazm qilmoq xotiring'a kechti ...»¹.

Bobur o'sha paytda xastaligiga qaramasdan, asarni tezkorlik va ilhom bilan tarjima qiladi. Uni besh kunda – seshanbada boshlab, shanba kuni yakunlagani haqida xabar beradi. Ilgarilari 30-40 kunga cho'ziladigan shunday xastaligidan ham payshanbaga borib, ya'ni uch kunda xalos bo'lganini aytadi: «... Ushbu niyat bila ramali musaddasi maxbuni aruz va zarbgohi maxbuni mahfuz vaznidakim, mavlono Abdurahmon Jomiyning «Subha»si ham bu vazndadur, risola nazmig'a shuru' qildim, ham o'shal kecha o'n uch bayt aytili. Iltizom yo'sunluq, kunda o'n bayttin kamrak aytilmas edi... Bir kun ellik ikki bayt aytili»².

Tarjima yozilgan vazn haqida Bobur «Muxtasar» asarida quyidagi fikrlarni bayon etadi: «Bu vaznda masnaviy oz aytibdurlar. Xoja Xusravning «No'h sipehr»ining bir sipehri bu vazndadur. Mavlono Abdurahmon Jomiyning «Subha» si dag'i bu vazndadur, xeyli latif»³.

«Volidiya» tarjimasining 15 ta qo'lyozma nusxasi ma'lum. Ularning 10 tasi Turkiya kutubxonalarida, 1 tasi Afg'oniston, Kobul tarix jamiyati muzeyida, qolgan 4 tasi O'zR FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi.

Pokistonlik olim Orif Navshoniy 2 qo'lyozma nusxa (O'z FA ShI, Bursa Milliy kutubxonasi) asosida tanqidiy matn tuzgan (Tehron, 1994 yil). M.Hasaniy, D. Rajabova o'zbek tiliga nasriy tarjima qilgan (2004 yil). M.Kenjabek tarjima va sharhlar bilan nashr ettirgan.

Tarjima 318 misra 159 baytdan iborat. U hamd va na'tdan tashqari 4 faslga bo'lingan.

¹ Bobur, *Boburnoma*. –T.,1989, 318-bet.

² O'sha asar, –T.,1989, 318-bet.

³ Bobur. *Muxtasar*. T., Fan, 1971, 165-bet.

«Volidiya» asliyatda fasllarga bo'linmagan. Uni Bobur o'z maqsadini o'quvchiga aniqroq yetkazish uchun fasllarga ajratgan. Bobur «Risola» nazmining sababini izohlar ekan, to'rtta asos keltiradi.

1-asos: Asardan o'zi anglagan hikmatlarni o'quvchilarga, toliblarga yetkazish maqsadi:

*Har so'z andaki, man anga etsam,
Etti ko'nglimga: ani nazm etsam.*

2-asos: Risolani tarjima qilish jarayonida, undagi ilm va ma'rifat shoir ko'nglini ham nurlantirishi. Shu nur vositasi bilan ilohiy ishq asroridan ogohlik ko'shkiga ko'tarilish maqsadi:

*Toki bo'lg'ay manga hushyorlig'i,
Uyqulik ko'nglima bedorlig'i.*

3-asos: Ushbu nazmni o'qigan har bir talabgor ko'ngliga ham ilohiy fayz etib, poklanib, ko'zgu kabi tiniqlik va yorug'lik kasb etish maqsadi:

*Yana bu nazm o'qusa har tolib,
Ko'ngluning rag'batlari bo'lgay g'olib.
Rag'bat aylab, anga fayze etsa,
Tiyralik ko'nglidin aning ketsa.*

4-asos: «Volidiya»dagi chuqur va murakkab mazmunni Boburning sodda she'riy uslubi bilan o'quvchiga singdirishning osonligi.

Shundan so'ng Bobur o'quvchini bevosita «Risola» mazmuni bilan tanishtirishga kirishadi. U diniy – tasavvufiy yo'nalishdagi asardir. Bu yo'nalishning bosh g'oyasi kamolot hosil qilish – komillik yo'lidir. Komillikning asosi – ma'rifatdir. Ma'rifat hosil qilishning ham uch yo'li bor. So'z, fe'l va hol ma'rifati, Bobur tarjimada ana shu uch masalani tushunarli, sodda tilda izohlab, sharhlab beradi. Bobur tarjimasining muhimligi shundaki, unda u so'zma-so'z tarjima qilish yo'lidan bormaydi.

Asar faqat tarjima emas. Bobur nasriy yo'lda yozilgan manbani she'riy yo'lda erkin o'giradi. O'zidan yangi talqinlar, izohlar qo'shadi. Xoja Ahror aytgan irfoniy fikrlarni sharhlab, izohlab o'quvchiga mantiqiy mohiyatni tushuntirib beradi. Ilohiy ishq va uning asrori bilan o'quvchini chuqurroq tanishtirishga intiladi. Kirish va xulosa qismni yangidan yozib, asarga qo'shadi. Yetuk, badiiy nazm namunasi sifatida asarga yangi hayot bag'ishlaydi.

«Validiya» ingliz, turk, urdu tillariga tarjima qilingan. Xorijda A.Ayyubiy, J.A. Bodrojlijeti, A.F. Bilkan, E.Mano, M. Abdusalom, M.Sobir va A.Z.Xon kabi sharqshunoslar asar tadqiqiga bag'ishlangan maqolalar e'lon ettirishgan.

«Risolai aruz». Bobur «Boburnoma» asarida noyob salohiyatli adabiyotshunos olim sifatida tasavvur uyg'otadi. U ijodkorlarga baho berarkan, adabiyotshunoslikning ko'p masalalariga e'tibor qaratadi. Bobur 1526 yil voqealari bayonida bir baytini keltirib, uni 504 vaznga solganini aytadi. Bu ish «Risola» yozilishiga turtki bo'lganini ta'kidlaydi: «Ushbu ayyomda bu baytimni:

*Ko'zu qoshu so'zu tilinimu dey,
Qadu xaddu sochu belinimu dey, –*

besh yuz to'rt vaznda taqti' qildim. Bu jihatdin risola tartib berildi»¹.

«Risolayi aruz»da ham Hindiston fathining so'nggi yili Sanbalga ketayotganda 16 ruknli bir bayt aytganini eslaydi: «Aruz itmomidin ikki – uch yil so'ng, Hindiston fathining so'ngg'i yili, Sanbal sarig'a borur fursatta bir mutatavval bayt o'n olti rukn bila aytilib edi»².

«Boburnoma»dan keltirilgan yuqoridagi baytni zulhijja oyining ikkinchisida yozganini aytgan. Xuddi shu o'rinda shu oyning yigirma to'qqizinchisida Sanbal sayriga otlangani haqida gapiradi.

Demak, xulosa qilish mumkinki, Bobur 1526 yilning zulhijja oyidan boshlab «Risolayi aruz»ni yoza boshlagan. Chunki ikkala asaridagi vaqt va voqealar rivoji bir-birini quvvatlaydi. Faqat, nazarimizda,

¹ *Boburnoma*. –T.,1989, 303-bet.

² *Bobur. Muhtasar*. –T., Fan,1971, 54-bet.

«Risola»ni ko'chirgan kotib yo'l qo'ygan xato adabiyotshunos olimlarimizni chalg'itgan. Asarning yozilgan yili to'g'risida ularning turli fikrga kelishlariga sabab bo'lgan.

«Risolayi aruz»ning yagona qo'lyozmasi Parij milliy kutubxona-sida 1308 raqami bilan saqlanadi. Ushbu qo'lyozma haqida dastlabki ma'lumot E. Bloshé¹ katalogida uchraydi. XX asr 30-yillaridan boshlab adabiyotshunoslik ilmida «Risola» haqida mulohazalar bayon etila boshlagan. Turk olimi F. Ko'prulizoda, 60-yillarda uyg'ur adabiyotshunos M. Hamroev, rus sharqshunoslari V.I. Aslanov, A.M. Shcherbak va M. Shayxzodalarning tadqiqotlarida asarning ilmdagi qimmatini e'tirof etila boshlandi.

1968 yil prof. Hamid Sulaymon Alisher Navoyining 525 yillik yubileyi munosabati bilan Angliya va Fransiya uyushtirgan ilmiy safari natijasida asar qo'lyozmasining mikrofilmini O'zbekistonga Adabiyot muzeyi fondiga olib keldi.

1970-yillar boshlarida o'zbek olimlari «Risolayi aruz»ni maxsus tadqiq etishni boshladilar.

1971 yil Sayidbek Hasan asarning transliteratsiyasi va faksimilini chop ettirdi².

Risola XVI asrdayoq adabiyot ixlosmandlari va mutaxassislarida katta taassurot qoldirgan. 1556 yilda yozilgan Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkirasida muallif unga «Risolayi aruz» duru gavharlarga to'la dengizdir³, – deya juda yuqori baho beradi.

«Boburnoma» asari qo'lyozmasi kotibi tomonidan ham «Risola» alohida e'tirof etiladi. Shoir ijodidagi muhim va qimmatli hodisa ekanligi ta'kidlanadi: «Va ul podshohning aruz va qofiyag'a ham oid risolalari bor va ul jumladan «Mufassal» degankim, ushbu fan sharhi bo'lg'ay, ko'pdin ko'p yaxshi tasnif qilibturlar». Asar Azfariy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan.

¹ Blochet E. Catalogue de la collection de manuscrits orientaux – arabes, persans et turcs, formée par M.CH. Schefer, Paris, 1900.

² Bobur. *Muxtasar*. –T., Fan, 1971.

³ Hasanxoja Nisoriy. *Muzakkiri ahbob*. T.: «Xalq merosi» nashriyoti, 1993, 53-bet.

Bobur «Risola»da arab va fors aruzi nazariyasini aynan takrorlamaydi. Balki uni turkiy fonetika va grammatikasi qonuniyatlaridan kelib chiqib boyitadi va takomillashtiradi. Ilmiy bayon uslubida o'ziga xos tizimga asoslanadi. Boburgacha vaznlar 7 tagacha doiraga solingan bo'lsa, «Aruz risolasi»da u yanada takomillashib, 9 taga yetkaziladi. Hazaj bahrining mahbuz va ramal bahrining makfuf vaznlari o'rtasida o'xshashlik topib, mujtalibai muxtari'a nomli doira tuzib aruz ilmiga yangilik kiritadi.

Ma'lumki, mumtoz aruzshunoslikda nazariyani o'rganishni osonlashtirish maqsadida doiralardan foydalanilgan. Aruz doiralari ruknlar tarkibi jihatidan bir-biriga yaqin bahrlarni bir doirada birlashtirish, jamlash imkonini beradi. Yaqin bahrlar soniga qarab doira bo'laklarga bo'linadi. Keltirilgan misra bir necha vaznga solib ko'riladi (1-so'zdan o'qilsa, boshqa vazn, 2- yoki 3-so'zdan o'qilsa, boshqa vaznlar hosil bo'ladi). Biz yuqorida shunday usul bilan Bobur bir baytni, hatto, 504 vaznga solib o'qigani haqidagi fikrini ham keltirgan edik.

Mumtoz aruzshunoslikda turli olimlar vaznlarni turli miqdordagi doiralarga solishgan. Jumladan, Xalil ibn Ahmad 5 doira, Shams Qays Roziy 4 ta, Nosiriddin Tusiy 5 ta, Sayfi Buxoriy 5 ta, Atoulloh Husayniy 5 ta, Vohid Tabriziy 6 ta, Alisher Navoyi 7 ta, Bobur esa 9 ta doiradan foydalanishgan.

«Risolai aruz» asarining qo'lyozma nusxasi kotib Muhammad Samarqandiy tomonidan 1533-1534 yillarda ko'chirilgan.

Risola ikki bobdan iborat. Birinchi bob hijolar va ularning turlari, ruknlar, zihoflar, bahrlar va doiralarga bag'ishlangan. Ikkinchi bobda vazn va taqti' haqida ma'lumot beriladi. Bobur vaznlarga namunalarni turk va fors adabiyotidan keltiradi. Har bir misol muallifini ko'rsatgan. Muallifi ko'rsatilmagan she'rlar Bobur qalamiga mansubligi aytib o'tilgan.

Aruz ilmida 19 ta bahr borligi ma'lum. Bobur risolasida esa ularni yanada mukammal tasniflab, 21 bahr, 537 vazn taqdim etiladi. Musta'mal (faol qo'llanuvchi) va muxtara' (yangi ixtiro qilingan) vaznlar haqida ma'lumot beriladi: «Xotirg'a mundoq kechdikim, jami' buhurning musta'mal va muxtara' vaznlarining adadlarini bitilgay...

Bilgilki, bu yigirma bir bahrda besh yuz o'ttiz yetti vazn kelturildi. Bu jumladin musta'mal vazn ikki yuz sakson to'qquz, muxtara' vazn ikki yuz qirq sekkiz... »¹.

Bobur «Aruz risolasi»da turkiy aruz tadqiqiga bag'ishlangan Navoyining «Mezon ul-avzon», Sayfiy Buxoriyning «Aruz», Nosiriddin Tusiyning «Me'yor ul-ash'or» asarlari bilan ko'p masalalarda munozaraga kirishadi. Aniq va qimmatli yechimlar, xulosalarni bayon etadi. Bu bilan turkiy aruz ilmining taraqqiyotiga munosib hissa qo'shadi.

Bobur asari «Risolayi aruz» deb atalsada, unda adabiyotshunoslikning ko'p muammolari tilga olingan. Ularga oydinlik kiritilgan. Jumladan, o'zbek mumtoz she'riyatidagi janrlar bilan, badiiy tasvir vositalarini qo'llash bilan bog'liq masalalarga ham e'tibor qaratiladi. Ayniqsa, uning tuyuq janri vaznlari bilan bog'liq qismdagi mulohazalari muhimdir. Bobur u erda tuyuqning 7 turini ajratib ko'rsatadi. Shundan 4 turi o'sha davr she'riyatida uchraydi. Ularga misollarni Bobur va boshqa shoirlarning merosidan keltiradi. Yana 3 turiga misol keltirar ekan, Bobur o'zi ijod qilganini e'tirof etadi. Ular boshqa hech bir ijodkorda ko'rilmaganini ta'kidlaydi: «Tuyuqda yana bir necha nav' xotirg'a etibturkim, hech yerda ko'rilmaydur...»².

Bundan tashqari, asarda o'lan, turkiy, tarxoniy kabi xalq qo'shiqlari va ularning vaznlari haqida noyob ma'lumotlar beriladi. Mumtoz adabiyotda juda kam qo'llaniladigan mutatavval she'rlar haqida alohida to'xtalib o'tadi.

Bobur «Risola»da hazaj bahri haqida ma'lumot bera turib, Navoyining hazaji musammani maqsur (V---/ V---V--) vaznida yaratilgan bir musajja g'azalini keltiradi. Shu o'rinda musajja' bilan bog'liq tanqidiy mulohazalarini bayon etadi. Bu bilan ijodkorlar e'tiborini poetikaga oid ma'lum muammoga qaratadi. Va o'z ijodidan bir namuna keltirib, poetikadagi kemtiklikni to'lg'azishga intiladi: «bu baytning (Navoyi baytining – N.J., I.A.) misra'larining hashvidag'i qofiyalari ruknning oxirida voqe bo'lmaydur, musajja g'azallarning matlaida saj kamroq rioyat qilibturlar.

¹ Bobur. Muxtasar. T.: Fan, 1971, 116-b.

² O'sha asar, 168-bet.

Agar rioyat qilinsa, yaxshiroq bo'lg'usidur, nechukkim:

*Qaro zulfing firoqida parishon ro'zgorim bor,
Yuzungning ishtiyoqida ne sabru ne qarorim bor...*

Ko'rinadiki, «Risolayi aruz» o'zbek adabiy-tanqidiy qarashlar taraqqiyotini o'rganish uchun muhim manbadir. Unda bahr, vazn, janr, poetika bilan bog'liq ko'p masalalar tadqiq etilgan. «Risolayi aruz» o'ziga xos bayoz - majmua sifatida ham qadrlidir. Chunki unda Bobur 70 dan ortiq ijodkorlarning eng sara asarlaridan namunalar keltiradi. Eng mashhur masnaviylar yozilgan vaznlar sarhisob etiladi. Bu ma'lum darajada dostonchilik borasidagi tasavvurlarimizni ham boyitadi. Asardagi «Gul va Navro'z» dostonining Haydar Xorazmiy qalamiga mansubligi kabi ayrim dalillar adabiyotshunoslikdagi munozarali masalalarga oydinlik kiritadi. Ko'ringanidek, «Risolayi aruz» asarining ahamiyati beqiyos. Uni kelajakda chuqur tadqiq etish, o'zbek adabiyotshunoslik ilmi rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shiladi.

Boburiy xati. Bobur «Boburnoma»da «Boburiy xati» borasida bir necha o'rinda ma'lumot beradi. Husayn Boyqaro umarolaridan biri Qozi Ixtiyor haqida yozar ekan, 1507-1508 yillarda u bilan Murg'obda Mirzolar qarorgohida ko'rishganini, suhbat davomida «Boburiy xati» borasida so'z ketganini eslaydi. Fiqhda donishmand, risolalar yozgan Qozi Ixtiyor «Boburiy xat»iga qiziqib qoladi. Uning qoidalarini Bobur yordamida o'zlashtirib namunalar yozib ko'radi: «Murg'obta Mirzolar bila muloqot qilganda, Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusuf bila kelib meni ko'rdilar. «Boburiy xati»din so'z chiqdi, mufradotni tiladi, bitidim. O'shal majlisda mufradotni o'qub qavoidini bitib, nimalar bitidi» .

Bobur 1504 yil voqealari bayonida «Ushbu mahallarda Boburiy xatni ixtiro' qildim», deya ma'lumot bergan. U o'z ona tili tovushlariga mos alifbo yaratishni maqsad qiladi. Niyatiga erishib, arab alifbosi asosida 29 harfdan iborat alifboni yaratadi. «Boburnoma»ni kuzatar ekanmiz, ayrim dalillar ushbu xat bilan Bobur umrining oxirigacha ham ayrim asarlar kitobat qilganini tasdiqlaydi.

U 1528 yilda Kobuldagi o'g'illariga maktub yo'llaganda, sovg'a – salomlar jo'natganda, «Boburiy xati» bilan ko'chirilgan o'z asarlarini ham yuborganini eslaydi: «Hindolg'a ... Boburiy xatning mufradotini yuborildi. Yana Boburiy xati bila bitilgan qit'alar yuborildi...

...Komrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or va Boburiy xati bila bitilgan sarxatlar yuborildi» .

Ko'rinadiki, garchi keng tarqalmagan bo'lsada, «Boburiy xat» unutilib ketmagan. U asosda asarlar ko'chirilib turilgan. Arab xati bilan yonma-yon ishlatilib kelingan. Turli manbalarda uning «Xatti Boburiy» deb forsiy izofa bilan ishlatilganini ko'ramiz. Ammo, Boburning o'zi uni hamma o'rinda «Boburiy xat» deya ataydi. Bu xat turkiy grammatika qoidalarini nazarda tutib yaratilgan ekan, uni nomlashda ham muallif buni e'tiborda tutgan. Shuning uchun «Boburiy xati» atamasini qo'llash o'rinni deb hisoblaymiz.

Nizomiddin Huluviy «Tabaqoti Akbariy» asarida Boburning xat ixtiro qilgani, shu xat bilan ko'chirilgan qo'lyozmani Makkaga va boshqa yirik shaharlarga yuborgani haqida ma'lumot beradi¹. Uning bir qo'lyozmasi «Al-Mushafin Boburiya» nomi bilan Mashhaddagi Imom Rizo yodgorlik majmuasi kitob fondida saqlanadi. Afg'on olimi Halim Yorqin xatga bag'ishlangan kitob chop ettirgan (Kobul, Oydin farhangi bunyodiy, 2005, 54 sahifa). Kitob kirish va Boburiy xatning o'rganilishi qismlaridan iborat. Unda «Boburiy xat» bilan arab alifbosining qiyosiy jadvali berilgan.

Muhammad Tohir binni Abulqosimning «Ajoyib ul-tabaqot» asarida esa «Boburiy xat» bilan ko'chirilgan mufradot keltirilgan².

*Bobur bir she'rida ham «Boburiy xat»ni eslab o'tgan:
Turklar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong,
Boburiy xatti emasdur, xatti sig'noqiydurur .*

«**Boburnoma**». Zahiriddin Muhammad Boburning eng yirik va mashhur asari «Boburnoma»dir. U o'zbek adabiyotidagi dastlab-

¹ Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan. –T.: Fan, 1971, 122-bet.

² O'sha asar, 122-bet.

ki nasriy-memuar, tarixiy-ilmiy asardir. Muallif barcha asarlarining yozilishi, tarixi haqida ma'lumot beradi. Ammo, «Boburnoma»ning qachon yozilgani haqida ma'lumot bermaydi. Asardagi ayrim chizgilar, dalillardan kelib chiqib, u taxminan 1518–1519 yillardan boshlab maxsus asar sifatida yozila boshlangan degan xulosaga kelamiz. Ammo, uning qoralamalari, kundaliklar sifatidagi nusxasi mavridi bilan yozib borilgan.

Bobur o'z asariga «Boburnoma» deb nom bermagan. U uni «Vaqoyi» (Voqealar) deb atagan. Bir ruboiysida ham buni e'tirof etib, asarining qimmatini ta'kidlab o'tgan:

*Bu olam aro ajab alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum,
Har kim bu «Vaqoe'» ni o'qur, bilgaykim,
Ne ranju ne mehnatu ne g'amlar ko'rdum¹.*

Bu ruboiyda Bobur «Boburnoma» o'z hayot yo'lini yorituvchi, zamon va ahli zamon – insoniyat borasidagi fikr-o'ylarini ifodalovchi ko'zgu ekanligini ta'kidlaydi. Turli adabiyotlarda u «Voqeoti Boburiy», «Tuzuki Boburiy», «Tavorixi Boburiy», «Boburiya», «Boburnoma» kabi nomlar bilan ataladi.

Bobur ushbu asarini asosan «Vaqoyi» deb tilga olgan. Faqat ikki o'rindagina «Tarix» deb atagan. Qizi Gulbadanbegim «Humoyunnoma» asarida ham uni «Vaqoyi», «Voqeanoma» deb eslaydi. Ammo, «Boburnoma» nashrlari bunday nomlanmagan. Faqat XX asrning 40-yillarida Turkiyada chop etilgan nusxa «Vaqoyi» nomi bilan atalgan. 2002 yil Toshkentda chop etilgan eng so'nggi nashr ham «Boburnoma» nomi bilan chiqdi.

Nazarimizda, bu xatoni tuzatish fursati etdi. Asarni muallifning o'zi nomlaganidek «Vaqoyi» deb atash va nashr ettirish lozim.

«Boburnoma» 1494 yil, otasining Axsi qo'rg'onida jordan qulab vafot etishi va Boburning 12 yoshida Farg'ona viloyatida podshoh

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. Asarlar. Uch jildlik. I-jild. Devon. T.: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965, 168-bet.

bo'lgani voqeasi tasviri bilan boshlanadi. Hijriy 936 (milodiy 1529) yil voqealari tasviri bilan yakunlanadi. Ammo, ushbu yillar oralig'idagi voqealar to'liq emas.

Yillar oralig'ida uzilishlar ko'zga tashlanadi. Shundan kelib chiqib asarni 3 qismga bo'lish mumkin:

1494–1509 yil voqealari bayoni;

1519–1520 yil voqealari bayoni;

1525–1529 yil voqealari bayoni;

«Boburnoma»ni fransuz tiliga tarjima qilgan Pave de Kurteyl, bunday uzilishlar asl nusxada ham, forsha, inglizcha tarjimada ham mavjudligini ta'kidlaydi. Bu esa ilmda ayrim muhim hisoblamagan yillar va voqealarni Bobur asliyatda umumlashtirib ketgan, ularga alohida, maxsus to'xtalishni lozim topmagan, degan fikrning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

O'rganilishi. «Boburnoma»ning 20 dan ortiq qo'lyozma nusxalari bor. Ular dunyoning turli kutubxonalarida saqlanadi. Asarni 1857 yilda Qozonda N.I. Ilminskiy, 1905 yilda Londonda A.S. Beverij nashr ettirdilar. O'zbekistonda dastlab professor Fitrat 1928 yilda asardan parchalar e'lon qildi. «Boburnoma» 1948–1949 yillarda 2 jildda nashr etildi. 1960, 1965, 1989 yillarda tuzatilgan nashri amalga oshirildi. 1993 yil V. Tekston, 1995 yil yapon olimi E. Mano tomonidan 4 jildda «Boburnoma»ning tanqidiy matnini nashr etdi. 2002 yil S. Hasanov tomonidan to'ldirilgan, mukammallashtirilgan nusxa chop qilindi. 2007, 2008 yillarda Sh. Yorqin Afg'onistonda nashr ettirdi.

«Boburnoma» XVI asrdayoq turli tillarga tarjima qilina boshlangan. 1586 yil fors tiliga, 1705 yil Vitsen Golland tiliga, 1826 yil J. Leyden va V. Erskin ingliz tiliga, 1871 yil Pave de Kurteyl fransuz tiliga, Mixail Sale ruschaga, XX asrda Rashit Raxmati Orat turkchaga tarjima qildilar. 1995 yil Eyji Mano yapon tiliga o'girib, tanqidiy matnini chop ettirdi. 2002 yil asar Ispan tilida ham yangi hayot boshladi.

«Boburnoma» 20 dan ortiq xorijiy tillarga tarjima qilingan. Jumladan, 9 marta ingliz, 3 marta fransuz, 4 marta fors, 1 marta nemis tiliga o'girilgan.

Jahon adabiyotida «Boburnoma» asosida o'nlab badiiy asarlar yaratilgan. Flora Anna Stilning «Boburxon» (Parij, 1940), Fernard Gre-

nardning «Bobur» (Parij, 1930), Harold Lembning «Bobur-yo'lbars» (Nyu-York, 1961) romanlari, Vambek Gaskonining «Bobur va uning avlodlari yoki Buyuk mo'g'ullar» (Nyu-York, 1980) esse – romanlari shular jumlasidandir. Hindistonlik Muni La'l boburiylar haqida 6 ta roman yozgan.

O'zbek adabiyotida P. Qodirov, X. Sultonov, B. Boyqobilov, X. Davron kabi ko'plab ijodkorlar Boburga bag'ishlab roman, qissa, doston va she'rlar yaratdilar.

Bobur ijodiga, xususan «Boburnoma»ga Rossiya va G'arbiy Yevropa olimlari – Veselovskiy, Ilminskiy, Erskin, Eduard Xolden, Elfiniston kabilar yuqori baho berishgan. Javoharla'l Neru «Hindistonning kashf etilishi» kitobida Bobur va boburiylarning Hindiston taraqqiyotidagi, jahon sivilizatsiyasidagi mavqeini haqqoniy e'tirof etdi.

Bobur ijodi o'zbek adabiyotshunosligida ham chuqur o'rganilmoqda. Bu borada olimlarimiz – V. Zohidov, S. Azimjonova, P. Shamsiev, S. Hasanov kabilarning tadqiqotlari ahamiyatga molik. Adib ijodi bilan qiziquvchi, maqola-tadqiqotlar yaratuvchilar jahon adabiyotshunosligida shu qadar ko'pki, ularni bu o'rinda sanab ko'rsatishning imkoniyati yo'q.

«Boburnoma» – **qomusiy asar.** «Boburnoma»da, avvalambor, 1494-1529 yillar orasida Movarounnahr, Xuroson, Afg'oniston, Hindiston kabi ulkan hududda sodir bo'lgan tarixiy voqealar haqida ma'lumot beriladi. Muallif temuriylar tanazzuli, o'zbekxonlarning hukmronlikni o'z qo'liga olishi, temuriylar so'nggi vakillarining taqdiri, qismati, o'y-kechinmalari, toj-taxt uchun kurashlari tarixi bilan tanishtiradi.

Undan tashqari, asardan o'quvchi davlatchilik tarixi, boshqaruv usullari, himoyalash va hujumga o'tish yo'sinlari, davlatni mustahkamlash yo'riqlari, siyosat yurgizish tamoyillari haqida ma'lumotga ega bo'ladi.

Bobur asarni yozayotgan davrda bu borada ancha tajribaga egaligi, siyosatdon sifatida kamolga yetganligi seziladi. Podshohlar faoliyati haqida so'zlar ekan, ularning yutuq va kamchiliklarini bilimdonlik va donolik bilan tahlil etadi. O'zining yutuqlari va nuqsonlarini mashhur podshohlar faoliyati bilan qiyoslaydi. Mag'lubiyat va yutqiziqklarining sabablarini topishga va ularni bartaraf etishga urinadi.

Bobur temurzodalar tanazzulidan ko'p qayg'urgan. Ularning xatolarini tahlil qilgan. Bu tahlillardan Boburning tabiati ancha boshqacha – jiddiy, mas'uliyatli, jonkuyar ekanligi sezilib turadi. U Sulton Husayn Boyqaroni tadbirkor, ishbilarmon, jasur, mard xonlardan deb biladi. Unga ehtirom bilan qaraydi. O'g'illari – shahzodalarning hayotga yengil qarashlari, aysh-ishratga berilishlarini tanqid qiladi, afsuslanadi, ulardan ranjiydi: «Bu mirzolar andoq ifrot bila fisq va ayshg'a mashg'ul edilarkim, otasidek kordiyda va kordon podshoh tushchilik yo'l kelib, ramazondek mutabarrak va aziz oyg'a kechalik fursat qolib, otasidin iymanmay, tengridin qo'rqmay, hanuz ishi chog'ir ichmak edi. Nashot bila majlisoroliq edi. Inbisot bila muqarrardurkim, mundoq bo'lg'on kishi andoq shikast topqay va bu nav' o'tgan elga har kim dast topqay»¹.

Ba'zan Bobur tadbirlar ko'rishda o'zining oldingi faoliyatlaridan ham saboq chiqarganini ko'ramiz. Xatolarining yana qaytarilib qolishining oldini olishga harakat qilgan. Har bir hukm chiqarganda chuqur, har taraflama o'ylab mulohazakorlik bilan ish yuritganining guvohi bo'lamiz: «Mulkgirlikda va mamlakatdorlikda agarchi ba'zi ishlar zohirda ma'qul va muvajjah ko'runur, vale har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur. Ushbu bir bemulohaza hukm qilg'onimizdin ne miqdor sho'r va fitnalar qo'pti. Axir Andijondin ikkinchi navbat chiqg'onimizg'a sabab ushbu betaammul hukm qilg'onimiz bo'ldi»².

Bu o'rinda Bobur o'zining xatosidan saboq chiqarganini anglaymiz. O'ylaymizki, bu kabi saboq, ibratlar faqat Bobur uchungina emas, balki kelajak uchun, tarix uchun ham muhim ahamiyatga molik.

Bobur «Boburnoma»da o'z faoliyatini hamisha tahlil etib borganini ko'ramiz. Xatolari haqida ham, yutuqlari haqida ham oshkora so'zlaydi. Xususan, yutuqlari borasida eslar ekan, ob'ektiv, asosli so'zlashga urinadi. Jumladan, o'zinig 19 yoshida Samarqandni egallagani bilan Husayn Boyqaroning Yodgor Muhammad Mirzo qo'lidan Hirotni olganini muqoyasa etadi. Va bu ikki muhorabaning farqini 5 asos bilan ko'rsatib beradi. O'zining, birinchidan, yosh va

¹ Bobur. Boburnoma. –T. Yulduzcha, 1989, 40-bet.

² O'sha asar, 60-bet

tajribasizligi, ikkinchidan, g'animi Shayboniixondek «putajriba» kishi ekanligi, uchinchidan, Samarqandning ichki ahvolidan xabar yetkazuvchi kishining yo'qligi, to'rtinchidan, g'animning mustahkam qo'rg'onda o'rnatilgan, beshinchidan, shaharni ikkinchi kelishda olayotgani edi.

Yuqorida sanalgan farqlar bizga Boburning sarkardalik salohiyati, tadbirkorlik layoqati haqida xulosa chiqarishimizga asos beradi. U erishgan g'alabani miqyosini, sipohigarchilikdagi noyob qobiliyatini ko'rsatadi.

Bobur tarixiy hodisalarni bayon etar ekan, ma'lumotlar miqyosini kengroq qamraydi. Voqealar bilan bog'liq shaharlar haqida ham ma'lumot beradi. Ayniqsa, uning bobokaloni Amir Temur jahongirga poytaxt bo'lgan Samarqandga muhabbati beqiyosligini ko'ramiz.

Asarda «baldai mahfuza» deya alqangan shahar haqida izchil, mukammal ma'lumot beradi. Unga o'zgacha mehr-muhabbat, ixlos va havas bilan qarashi sezilib turadi. Samarqandning jo'g'rofiy o'rni, daryolari, havosi, tabiati, hayvonot va nabotot olami haqida ma'lumot beradi. U erda yashab o'tgan ulug' shayxlar, allomalar, ularning amalga oshirgan ishlari haqida iftixor bilan so'zlaydi. Temur bobosini chuqur ehtirom bilan eslaydi. Uning davrida bunyod etilgan inshootlarni kuzatadi. Shu o'rinda Bobur tabiatidagi sinchkovlik, olimona kuzatuvchanlik yaqqol ko'zga tashlanadi. Hatto, u Samarqand qo'rg'oni uzunligini qadamlatib o'lchatganini so'zlaydi. Uning 10600 qadam (metr) chiqqani haqida avlodlarga ma'lumot qoldiradi. Samarqandda yashab, dunyoga dong'i ketgan Abu Mansur Motrudiy, imom Ismoil Buxoriy, Ahmad Farg'oniylar kabi ulamolar haqida muhim ma'lumotlar beradi. Amir Temur, Ulug'bek Mirzolar amalga oshirgan ishlar sarhisob etiladi. Ziji Ko'ragoniyni jahonshumul ahamiyati dunyo fani bilan qiyosan ko'rsatib beriladi. Jahon ilmida Ulug'bekka qadar 7-8 zij yaratilgani, ammo Ulug'bek yaratgan zij amalda qo'llanishi faxr va g'urur bilan e'tirof etiladi: «Ulug'bek Mirzo bu rasad bila Ziji Ko'ragoniyni bitibturkim, olamda holo bu zij musta'maldur. O'zga zij bila kam amal qilurlar»¹.

¹ Bobur. Boburnoma. —T. Yulduzcha, 1989, 45-bet.

Yaratilgan Zijlarning, bir-biri bilan qiyoslab, ilmiy qimmatini ham belgilaydiki, bu Bobur dunyoqarashi kengligidan, bilim qamrovi va salohiyatidan dalolat beradi.

Muallif Samarqanddagi binolar turli inshootlar, bog'lar, masjid, madrasa kabi ko'plab osori atiqalarimiz borasida mufassal ma'lumot beradi. Ularning qurilish sabablari, ashyolari bilan tanishtiradi. Xususan, Masjidi laqlaqaning arxitekturasi haqidagi ma'lumotlarni o'qib, ajdodlarimiz kashfiyotlaridan, qurilish sohasidagi did va salohiyatidan hayratga tushamiz.

Bobur Afg'oniston, uning tabiati, o'simlik dunyosi, hayvonot olamiga katta qiziqish bilan qaragan. G'ayrioddiy ashyolar, noyob tabiat mo'jizalari uning e'tiborini tortgan. Dashti Shayxda o'suvchi lolalarining rango-rang navlarini sanategani va 32-33 turli lolaning mavjudligi haqida xabar beradi. Lolayi gulbo'y, sadbarg lola kabi nodir turlari borasida alohida to'xtaladi. U erdagi shaharlar, daryolar, tog'lar borasida ham qiziqarli ma'lumotlar beradi: «Bu kentlar orasida Istalif va Istarg'ichcha kent yo'qtur. Ulug'bek Mirzo bu kentlarni Xuroson va Samarqand deb ekandur»¹.

Bobur Afg'onistonda amalga oshirgan obodonchilik ishlari haqida ham ma'lumot beradi. Bog'i Vafoga o'xshash o'zi yaratgan bog'lar haqida so'zlaydi. Ulug'bek Mirzo bunyod etgan Bog'i Kalonning keyingi qismati bilan tanishtiradi: «Bu kentta (Istalif – N.J., I.A) Bog'i Kalon otliq Ulug'bek Mirzoning bir mag'sub bog'i bor edi. Men egalarig'a baho berib oldim». Boqqa yaqin atroflarni obod qildirib, ariqlarni ta'mirlaydi. Xuddi shu kabi ko'plab ariqlar barpo etgani, viloyatlarni obod qilgani haqida so'zlaydi.

Bobur «Boburnoma»ni rostgo'ylik bilan yozadi. Hamma voqea-hodisalarni ro'y-rost, haqqoniy yoritganini e'tirof etadi. Hatto, ota-og'a, qarindosh-urug'larining ham yaxshi va yomonini yashirmay oshkor etganini ta'kidlaydi: «Bu bitilganlardin g'araz shikoyat emas, rost hikoyatdurkim, bitibturmen. Bu mastur bo'lg'onlardin maqsud o'zning ta'rifi emas, bayoni voqei bu edikim, tahrir etibturmen. Chun bu tarixda andoq iltizom qililibturkim, har so'zning rostini bitilgay va har

¹ Bobur. Boburnoma. –T. Yulduzcha, 1989, 124-bet.

ishning bayoni voqeini tahrir etilgay. Lojaram ota-og'adir har yaxshilik va yamonlig'kim, shoe edi, taqrir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hunarkim bayoni voqe edi, tahrir ayladim. O'qug'uvchi ma'zur tutsun, eshitg'uvchi taarruz maqomidin o'tsun»¹.

Boburning bu kabi fikrlari «Boburnoma» asarining ilmiy qimmatini oshiradi. Uning ishonchli, haqqoniy va muhim manba ekanligini yana bir bor asoslaydi. Asar bilan tanishar ekanmiz, Bobur o'zi ta'kidlagan tamoyilga har doim amal qilganini ko'ramiz.

Bobur «Boburnoma»ni yozish jarayonida ko'p tarixiy asarlar bilan tanish bo'lganini sezamiz. «Tabaqoti Nosiriy», «Zafarnoma» kabi asarlarni ko'p marotaba yodga oladi. Ularga munosabat bildiradi. Ba'zan eng mashhur tarixiy asarlardagi ma'lumotlarga oydinlik kiritadi. Ulardagi kamchiliklarni bartaraf etadi. Jumladan, G'azna viloyati haqida gapirib, Sulton Shihobiddin G'uriyning ismini ba'zi tarixiy manbalarda Muiziddin deb yozganlarini eslatadi. To'g'ri deb hisoblangan xulosasini keltirib o'tadi: «Sulton Mahmudning va avlodining poytaxti G'azna ekandur. Ba'zi G'aznin ham bitibdurlar. Sulton Shihobiddin G'uriyning ham poytaxti bu ekandur. Bu Sulton Shihobiddinni «Tabaqoti Nosiriy»da va ba'zi hind tarixida Muiziddin bitibturlar»².

Bobur «Zafarnoma»dek mashhur tarixiy asardagi ba'zi ma'lumotlarni mukammallashtiradi: «Behradin etti kuruh shimol sari bir tog' tushubtur. Bu tog'ni «Zafarnoma»da va ba'zi kitoblarda «Ko'hi Jud» bitibturlar, vajhi tasmiyasi ma'lum emas edi, so'ng'ralar ma'lum bo'ldi». Ko'rinadiki, bu erda ta'riflangan tog' «Jud tog'i» deb atalishi va nomlanish tarixi noma'lumligi haqida gapiradi. Ammo, shu o'ringda Bobur «Zafarnoma»dagi ma'lumotlarni o'z kuzatishlari orqali yana davom ettiradi, to'ldiradi. Jud tog'ining nomlanish tarixini mufassal yoritadi. Bu kabi dalillar «Boburnoma»ni o'zigacha bo'lgan tarixlarni yanada mukammallashtiruvchi, ularda uchramaydigan ko'p ma'lumotlarni keltiruvchi Mo'atabar manba ekanligini tasdiqlaydi.

«Boburnoma»da muallif shaxsi. «Boburnoma» da bosh qahramon Boburning o'zi. U yuqorida eslatganimizdek voqea-hodisalarni bayon etar ekan, xolislikka amal qiladi. Shuning uchun ham muallif timsoli ideallashtirilmagan. Tasavvurimizda u hayotning butun achchiq-chu-

¹ Bobur. Boburnoma. –T. Yulduzcha, 1989, 180-bet.

² O'sha asar, 203-bet.

chugini, past-balandini ko'rgan real inson sifatida namoyon bo'ladi. Asarda uning fe'l-atvori butun murakkabligi bilan o'z ifodasini topgan. Tabiatiga xos ezgu fazilatlar, ko'nglidagi takrorlanmas, sohir tuyg'ular, his-hayajonlar bilan birga hukmdor sifatidagi qattiqqo'llik va talabchanlik ham oshkora tasvirlangan.

Kobul yo'lidagi mashaqqatli kunlarda, ayniqsa, Bobur fe'lidagi oliyhimmatlik, adolat va kamtarlik fazilatlarini yuzaga chiqadi. U navkarlar bilan barobar qor tepib yo'l ochadi. Ular bilan birga kechani qor ostida o'tkazadi. Uni issiqroq g'or ichiga taklif qilishganda rad etadi. El chekkan mashaqqatni birga chekishni afzal biladi. Navkarlari sovuqda, qorda bo'lib, u issiqda, istirohat va farog'atda bo'lishni o'ziga or deb biladi. «Kemaga tushganning joni bir» maqoliga amal qiladi. Forslarning «Do'stlar bilan birga o'lmoq to'ydir» hikmatli so'zini esga oladi. «Men ham har tashvish va mashaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin, bir forsi masal bor: «Marg bo yoron sur ast»¹.

Sovuqning qattiqligidan ko'p kishining qo'l-oyoqlarini sovuq uradi. Bobur shu kecha o'z qulog'iga ham sovuq ta'sir etganini so'zlaydi. Muallif ana shu mashaqqatli kunlarda:

*Charxning men ko'rmagan javru jafosi qoldimu,
Xasta ko'nglum chekmagan dardu balosi qoldimu?*

matlali g'azali yaratilgani haqida xabar beradi. Ushbu tasvirlarda Boburning shaxs sifatidagi qiyofasi, xarakteri, yuksak ma'naviy dunyosi tasavvurimizda jonlanadi.

«Vaqoyi'»ning kotibi Boburga baho berib, uning sakkiz fazilatini sanab o'tadi: «...Sekkiz sifati asil aning zotig'a muttasil erdi: birisi bukim, najhati baland erdi; ikkimchisi, himmati arjumand erdi; uchumchisi, viloyat olmog'; to'rtumchisi, viloyat saxlamog'; beshimchisi, ma'murlug'; oltimchisi, rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig'a; yettimchisi, cherikni ko'ngli(ni) qo'lg'a olmoq; sekkizimchisi, adolat qilmoq»².

¹ Bobur. Boburnoma. —T. Yulduzcha, 1989, 175-bet.

² O'sha asar, 356-bet.

satta bir qovun kelturub edilar, kesib yegach, g'arib ta'sir qildi. Tamom yig'lab edim»¹.

Bobur Afg'oniston yoki Hindiston haqida yozar ekan, har bir giyohda, hayvonot olamida, daraxtu mevalarda o'z vatani sog'inchini his qiladi. Ularni qiyoslab ko'radi: «Hindistondakim, oqar suv hargiz bo'lmas, chashma xud ne tilar, Ahyonan chashma hamkim bor, erdin zax suyidek sizib chiqar. Ul yerning chashmalaridek qaynab chiqmas»².

Bobur tabiat qo'ynida bo'lishni, undagi go'zal manzaralarni tomosha qilishni xush ko'rgan. Undagi g'ayrioddiy ko'rinishlar va hodisalarni nozik fahmlagan. Ularni ehtiros va hayrat bilan kuzatgan. U, ayniqsa, kuz faslini yoqtirgan. Xazonrezgi bog'larni sayr qilish unga zavq va ilhom baxsh etgan. Bu fikrimizning isbotini «Boburnoma»da ko'p uchratamiz. Asarda kuz tasvirini muallif nazarida qayta-qayta kuzatamiz. Quyidagi parchada tabiat go'zalliklariga uning shoirona munosabatini yuqol ko'ramiz: «Istarg'achning oyog'idagi podshohiy bog'ini sayr qilildi. Bir olma niholi yaxshi xazon bo'lub edi. Har qaysi shoxida besh – olti barg siyoq bila qolib edi, andoqkim, agar naqqoshlar takalluf bila tortsalar, ancha torta olmag'ay edilar»³.

«Boburnoma»da Boburning ota sifatidagi fe'l-atvori ham o'z ifodasini topadi. U oilasiga yaqin yoki uzoq yashaganda ham, yumushlari haddan ko'p bo'lganda ham hech qachon farzandlari tarbiyasini e'tibordan chetda qoldirmagan. Farzandlari onalaridan va maxsus murabbiylardan hayot sirlarini o'rganishgan. Ammo, Boburning o'zi ham bu masalaga jiddiy qaragan. Suhbatlarda, yiroqdali-gida esa maktublar orqali ularni barkamol inson etib tarbiyalashga harakat qilgan. U «Boburnoma»ning bir necha o'rnida Komron, Humoyunga yozgan maktublari haqida ma'lumot beradi. Komron kad-xudo etib tayinlanganda, Askariy devonbegi etib tayinlanganda o'z xursandchiligini yashirmaydi. Humoyunning sipohigarlikda va jang-gohlarda ko'rsatgan jasoratu matonatini ko'rganda faxr tuyg'usini oshkor bayon etadi. Ayniqsa, to'ng'ich farzand va valiahd Humoyun-

¹ Bobur. Boburnoma. –T. Yulduzcha, 1989, 329-bet

² O'sha asar, 301-bet

³ O'sha asar, 227-bet.

ning har tomonlama to'kis inson bo'lib yetishganidan mamnunlik izhor qiladi. 1529 yil bir yillik ayriliqdan so'ng Badaxshondan Agra-ga kelgan Humoyun bilan diydorlashuvini «Boburnoma»da shunday eslaydi: «...Ograga yetib, o'shul soatkim, biz aning onasi bilan otini tutub, so'zlashib o'lturub erdukkim, eta o'q keldi. Ko'ngullar gul yanglig' ochilib, ko'zlar chirog'dek yorudi. Muqarrar har kun jashn edi... Va necha muddatgacha bir erda bo'lub, musohibona bir-bir bilan suluk qilur erdik. Va alhaq suhbatta bebadal erdi va insoni komilkim derlar, o'shal erdi» (354).

«Boburnoma»da 1528 yil Humoyunga yozgan bir maktubini to'liq keltiradi. Unda biz Boburni donishmand va talabchan tarbiyachi qiyofasida ko'ramiz. U Humoyunda adolatli, jasoratli, jahongir podshoh fe'l-atvorini mukammal shakllantirishga harakat qiladi. Uni har bir narsaga e'tiborli bo'lishga da'vat etadi. Farzandiga Al'amon deb ism tanlashi munosabati bilan ismning ma'nosi va talaffuzini hisobga olish lozimligini uqtirib fikrlar bildiradi: «...kasrati isti'mol bila avom Alamo derlar, yo El Amon derlar, o'zga mundoq aliflom otta kam bo'lur» (320).

Farzandlarini har doim Temurzodalar tanazzuliga bois bo'lgan noahillikdan saqlanishga da'vat etgan: «Yana ining bila yaxshi maosh qilg'aysan. Uluqlar ko'tarimlik kerak, umidim borki, sen ham yaxshi ixtilot qilg'aysan. Aning ham mutasharri' va yaxshi yigit qo'yubtur, ul ham mulozamat va yakjihatliqta taqsir qilmag'ay» (321).

Ushbu maktubda podshohlikning o'ziga xos mashaqqatlari, talablari haqida so'z boradi. Bo'shlik va sokinlik podshohlikka yot, tezkorlik va g'ayratlilik unga xos xususiyat bo'lmog'i ta'kidlanadi: «Garanjonliq bila, kohilliq podshohliq bila rost kelmas...» (320).

Podshoh hech qachon o'zining shaxsiy tashvishlarinigina o'ylashi nomunosib ekanligini, u har doim xalq dardu tashvishi bilan uyg'oq va hamkor bo'lishi lozimligini uqdiradi. U podshohlikni qaydga – kishanga qiyoslaydi. Shu topib ishlatilgan birgina so'z Bobur aytmogchi bo'lgan ko'p nasihatlarni, ruhiyatning rango-rang tilsimlarini o'zida mujassamlashtiradi: «Yana xatlaringda yolg'uzluk, yolg'uzlukkim, deb-sen, podshohliqda aybdur... Hech qayde podshohliq qaydicha yo'qtur. Podshohliq bila yolg'uzluk rost kelmas» (321).

Balandnasablik, himmat, jahongirlik, obodonchilik va farovonlikka e'tibor, adolatlilik va sipohigarlik fazilatlarini unga xos edi. Bu fikrlar asosli va obektiv ekanligini «Vaqoyi»dagi hodisalar bayoni va undagi Bobur timsoli tasdiqlaydi. U shu fazilatlarini butun umr yo'qotmaslikka, asrashga intildi.

Bobur o'z hayoti davomida adolatsizlik va zulmni taqiqlashga harakat qilgan. «Boburnoma»da bir navkar zabt etilgan yurtida bironing bir ko'za yog'ini zo'ravonlik bilan tortib olgani uchun, ibrat bo'lsin deb, kaltaklatganini so'zlaydi. Bobur munofiqlik, ko'zbo'yamachilik va xiyonatni sezganda, uni keskin yo'qotish tadbirini ko'rgan. Jumladan, G'aznada makr bilan qabrni tebratib, xalqni laqillatayotgan aldamchilarni sinchkovlik bilan fosh etadi. Ular faoliyatini taqiqlaydi.

Bobur «yaxshilig» radifli g'azalida o'zining yashash prinsipini bayon etgan. Uning hayot yo'li, eng murakkab vaziyatlarda ham shu tamoyilga sodiqligini ko'rsatadi. U hayot mazmuni haqida mulohaza yuritir ekan, faylasufona, hikmatomuz xulosalarni bayon etadi. Donishmandlar kabi u ham «shuhrat bilan yodlanishni ikkinchi umr» deb hisoblaydi: «G'arazkim, bu dunyoda kishidin ushmundog' uimalar qolur, har kim aqldin bahravar bo'lsa, nega andog' harakatga iqdom qilg'aykim, andin so'ng yomon degaylar va har kishiga hushdin asar bo'lsa, nega andog' amrga ehtimom qilmag'aykim, qilg'ondin so'ng mustahsan degaylar. «Zikri nomero, hakimon umri soniy guftand»¹.

Bobur ko'p xiyonatlar ko'rdi. Fitnalardan ko'ngliga ko'p ozorlar yetdi. Ammo, bular uning tabiatidagi ezgu fazilatlarini yo'qotolmadi. Aksincha, o'zining ta'kidlashicha, ota-bobolarining an'alariga amal qildi. Xalqning «yaxshilik qil suvga sol, baliq bilar, baliq bilmasa xoliq bilar» degan donolik bilan aytgan so'zini umr yo'lida dasturilamal deb bildi. Hayotiy tajribalaridan kelib chiqib, o'zi ham shunga yaqin donishmandona xulosalarga keldi: «Har kimdin yaxshi qoida qolg'on bo'lsa, aning bila amal qilmoq kerak. Agar ota yamon ish qilg'on bo'lsa, yaxshi ish bila badal qilmoq kerak»².

¹ Bobur. Boburnoma. —T. Yulduzcha, 1989, 356-bet.

² O'sha asar, 169-bet.

Bobur qarindoshlik rishtalarini mustahkam saqlagan. O'ziga jafo qilib bo'lsada, aymoqlariga mehr-oqibat ko'rsatgan. «Boburnoma»da buni isbotlovchi dalillar ko'p. Hatto, o'zi bilan taxt talashgan ukasi Jahongir Mirzoga ham xiyonat va jabr qilmagan. «Uluqlar ko'tarimlik kerak» degan o'z aqidasiiga amal qilib, kechirimli bo'lishga harakat qilgan. Bu Bobur fe'lidagi yana bir fazilatni – jaholatga ma'rifat bilan javob berish tamoyilini bizga ko'rsatadi: «Chun mening sha'nimda bu emas edikim, og'a-ini va uruq-qayoshtin har necha izoyliq voqe bo'lsa, mendin mutanaffir bo'lg'aylar. Agarchi Jahongir Mirzo bila bizning oramizda burun mulk va navkar jihatidin kuduratlar va niqorlar xeyli bo'lub edi, vale bu navbat ul viloyattin mening bila hamroh bo'lib kelib edi»¹.

Bobur juda sinchkov inson. U eng oddiy va kichkina ko'ringan narsalarga ham e'tibor beradi. So'n yoqasidan o'z o'rdasigacha otning qadamini sanataadi. 23 ming bir 100 qadam ekanligi, u 46200 qadam 11 yarim kuruh bo'lishini aytadi. Gang daryosida necha qo'l suzganini hisoblaydi: «Ushbu kun Gang daryosini qo'l solib o'ttim. Bir qo'lni sanadim, o'ttiz uch qo'l bila o'ttum, yana tinmay uzub bu yuzga ham o'ttum. Bori daryolarni uzub, kechib edim, Gang daryosi qolib edi»². Sochini oldirgani, tishi sinib tushgani, qulog'i og'rigani, barmog'i singanigacha batafsil yozadi.

Bobur umri so'ngigacha jangu jadallar ichida kechdi. Uning maqsadi ulug' edi. U tanazzul topayotgan temuriylar mavqeini qayta tiklashga intilardi. Bu yo'lda ko'p ranju alamlarga sabru toqat qilardi. U, ayniqsa, Hindistonda ekanida o'z yurtini, Kobulda yashayotgan farzandlarini, yaqinlarini qo'msar edi. Bunday kechinmalar borasida «Boburnoma»da ko'p so'zlaydi. Ayniqsa, 1528 yilda Kobulga Xoja Kalonga yozgan maktubida o'zining shunday holatini juda ta'sirli ifodalaydi: «Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutqay. Alalxusus, mundoq toyib va torik bo'lg'onda qovun va uzumdek mashru' hazni kishi ne tavr xotirdin chiqarg'ay. Bu fur-

¹ Bobur. Boburnoma. –T. Yulduzcha, 1989, 110-111-betlar.

² O'sha asar, 333-bet

Bobur Humoyunga davlat ishlarini hal etishda atrofidagi ishbilarmon, tadbirli, donishmand umaro bilan kengashib ish qilishni maslahat beradi. Xalqning orasiga yaqinroq kirib borish, ularning dard-u tashvishlaridan yiroqlashmaslik lozimligini uqtiradi. Ularning orzu armonlarini anglashga, ular bilan bir xil havodan nafas olishga chaqiradi: «... ish ko'rgan, ray va tadbirlik beklar bila kengashib, alarning so'zi bila amal qilg'aysen.

Agar mening rizomni tilarsen, xilvatnishinlikni va el bila kam ixtilotlikni bartaraf qilg'il...» (321).

Bobur Humoyunning yozgan maktubini eslatib, yozma nutqiga, savodxonlik salohiyatiga jiddiy e'tibor qaratadi. Bu narsalar el nazaridagi insonning saviyasi, madaniy darajasini belgilashini uqtiradi.

Bobur shu o'rinda Humoyunning xato va kamchiliklarini ko'rsatish bilan birga, maktub yozish madaniyati haqida ham saboq beradi. Bu har bir o'quvchini befarq qoldirmaydi. O'ziga kerakli ibratni ola oladi: «Xatingni xud har tavr qilib o'qusa bo'ladur, vale bu mug'laq alfozingdin maqsud tamom mafhum bo'lmaydur. G'oliboxat bitirda kohillig'ing ham ushbu jihattindur. Takalluf qilay deysen. Ul jihattin mug'laq bo'ladur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham sanga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uchig'a» (321).

Ko'rinadiki, bizga e'tiborsizdek tuyulgan kichik narsalarga ham Bobur tarbiyachi – ota sifatida jiddiy qaraydi.

Bobur «Boburnoma»da mahoratli sarkarda sifatida ham gavdalarnadi. U yoshligida tajribasizligi tufayli yo'l qo'ygan xatolarini ko'p eslaydi. Ulardan muhim saboqlar chiqaradi. Lashkarni boshqarishda tadbirli, salohiyatli, noyob iqtidorli sipohigarga aylanadi. Bu sohada turli kashfiyotlar qiladi. Yangiliklar kiritadi. Jangda ustod Aliquli yaratgan to'p – zambaraklardan foydalanishni yo'lga qo'yadi. Cherikni 6 bo'lakka bo'lib, har bir polkning kechqurunlari qorovullik qilishini tashkil qiladi. Lashkarni sodiqlik va ahillikda saqlash maqsadida Qur'onni ushlab qasamyod qilishni joriy etadi. Hindiston muhorabasida jang oldi cho'chib, hayiqib turgan lashkar oldida Boburning murojaatini o'qib uning naqadar ta'sirli nutq so'zlovchi notiqligining ham guvohi bo'lamiz.

«Boburnoma»da uning yosh, tajribasiz sarkardadan janggoh / pastu balandini shaxmat taxtasidek aniq ko'ruvchi, lashkarni uning donalaridek bexato joylashtiruvchi, bobosi Amir Temur kabi salohiyatli, tadbirkor sipohigarga aylangungacha bo'lgan umr daftarining ifodasini ko'ramiz.

Bobur «Boburnoma» da o'zining yaxshi amallari bilan birga ba'zi xatoliklari, qattiqqo'lliklari, shafqatsizliklari haqida ham oshkora yozadi. Yashirmaydi. U adolatni barqarorlashtirish maqsadida ba'zan qattiq chora-tadbirlar ko'radi. Ibrat bo'lishi uchun amalga oshirgan ba'zi ishlarida talabchanlikni haddan oshirib yuboradi. Ba'zi joylarda kalladan minoralar yasaganini so'zlaydi. Ammo, «Boburnoma»ni yozishda xolislikka qat'iy amal qilgan Bobur faoliyatiga biz ham xolis baho bermog'imiz lozim. U yashagan davr, vaziyat, ijtimoiy muhitni to'g'ri anglamog'imiz darkor. Bobur faoliyatining bu jihati haqida «Boburnoma» tarjimoni va tadqiqotchilaridan biri shotlandiyalik olim Uilyam Erskin (1773–1852) shunday mulohaza bildirgan edi: «Boburnoma» da ba'zan beshafqat qatl etish manzaralari uchrab turadi, lekin buning sababini ayrim bir shaxsning faoliyatidan emas, balki o'sha tarixiy muhitdan qidirish zarur» .

«Tarixiy shaxslar timsoli» «Boburnoma»da juda ko'p tarixiy shaxslar haqida ma'lumot beriladi. Muallif ularga baho berar ekan, fazilatlarini ham, nuqsonlarini ham mufassal tasvirlaydi. Ba'zan nihoyatda qisqa – bir yoki ikki jumla bilan bir shaxsning tabiati, fe'l-atvori, iqtidori salohiyati haqida tasavvur bera oladi.

Bobur o'ziga yaqin kishilar – otasi, amakilari, tog'alari, ukalari, o'g'illari haqida ham, temurzodalar, o'zbekxonlar haqida ham, ijodkoru san'atkorlar haqida ham muhim dalillarni keltiradi.

Umarshayx Mirzo timsoli. Bobur otasi Umarshayx Mirzo haqida faxr bilan yozadi: «Umarshayx Mirzo baland himmatliq va ulug' doiyaliq podshoh erdi. Hamisha mulkgirlik dag'dag'asi bor erdi...» .

Uning «pokiza e'tiqodliq kishi» ekanligini ta'kidlaydi. Adabiyot muxlisi sifatida doston va masnaviylar, tarix va «Shohnoma» o'qishni yoqtirganini aytadi. She'rni yaxshi anglashi va his qilishini e'tirof etadi: «Ravon savodi bor edi. «Xamsatayn» va masnaviy kitoblarni o'qub

edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi»¹.

Bobur qisqa chizgilarda otasining fe'l-atvori haqida ham mukammal tasavvur uyg'otadi. Bunday tasvirlarni o'qir ekanmiz, Bobur tabiatidagi ko'p fazilatlar otameros jihatlar ekanligini ko'ramiz: «Bisyor saxovati bor edi. Xulqi dag'i bor erdi, xushxulq va harrof va fasiq va shirinabon kishi erdi, shujo' va mardona kishi edi» .

Uning adolati haqida ham havas bilan so'zlaydi. Bu boradagi ishlaridan ayrim misollar keltiradi. Jumladan, bir Xitoy karvoni kelayotganda, Andijon yaqinidagi tog'lardan qor ko'chadi va karvon qor ko'chkilari ostida qoladi. Mingdan ortiq kishidan atigi 2 kishi omon qoladi. Umarshayx Mirzo vorislarni topib, karvondagi barcha muluklarni ularga ziyonsiz topshiradi. Hatto, ayrim merosxo'rlarni bir necha yillargacha izlatib, ularga ham o'z ulushlarini salomat yetkazadi.

Husayn Boyqaro tasviri. Bobur temurzodalar orasida Husayn Boyqaroga katta ehtirom bilan qaragan. Uning haqiqiy podshohga xos fazilatlar egasi ekanini ta'kidlaydi. Uni «karimut – tarafayn edi» asl podshoh edi deya alqaydi.

Bobur «Boburnoma»da uning shakl-shamoyili, axloq va atvori haqida mufassal ma'lumot beradi: «... Harrof va xushxulq kishi edi. Xulqi bir nima guzaroroq voqe bo'lib edi, so'zi ham xulqidek edi. Ba'zi mummalotta shar'ni bisyor rioyat qilur edi» . U adolat va shariatga qattiq amal qilgan. Bir o'g'li bir kishini o'ldirgani uchun uni o'zi qozixonaga yuborgani haqida so'zlaydi. Bu dalil uning vatanparvarlik, xalqparvarlik burchini otalik burchidan ko'ra ustun qo'ya olganini ko'rsatadi. Bu fazilat uning asl va adolatli podshohligini tasdiqlaydi.

Husayn Boyqaro Xurosonda 40 yilga yaqin podshohlik qildi. Bobur uning podshoh va jangchi sifatidagi matonati va mardonaligini ko'rsatuvchi dalillar keltiradi. Temurbek naslidan hech kim qilichbozlikda Husayn Boyqarochalik mahorat qozonmaganini ma'lum qiladi. Uning Husayniy taxallusi bilan she'rlar yozgani, devon tuzgani haqida so'zlaydi. She'rlariga adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan baho beradi.

¹ O'sha asar, 1995, 10-bet.

Yutuq va kamchiliklarini ko'rsatadi: «Ba'zi baytlari yomon emastur, vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur»¹.

Bobur Husayn Boyqaroni ta'riflar ekan, unga xolis baho berishga harakat qiladi. Uning davlat boshqaruvidagi, sipohigarchilikdagi mahoratiga tan bergani, havas bilan qaragani holda, umrini farog'atnishlikda o'tkazganini ma'qullamaydi. Temur kabi mamlakatini markazlashtirishga intilmaganlikda, ishratparastlikka berilganlikda ayblaydi. Husayn Mirzoga baho berar ekan, uning fe'l-atvoridagi nuqsonlarni ham yashirmay bayon etadi: «... hech kun yo'q edikim, namoz peshindin so'ng ichmagay, vale hargiz sabuhiy qilmas edi, o'g'lonlari va jami' sipohig'a va shahrig'a bu hol edi. Ifrot bila aysh va fisq qilurlar edi»².

Bobur temurzodalar tanazzuli sabablarini tahlil qilib boradi. Bu nuqtai nazari Husayn Boyqaro va uning o'g'illari faoliyatiga baho berganda ham ko'rinadi. Ular inqirozining sababini fisq-fujur va noahillikda deb biladi: «Fisq va fujur o'zida, o'g'lonlarida va el-ulusida asru shoe edi. Ushbularning shomatidin edikim, mundoq xonavodadin 7-8 yilda bir Muhammad Zamon Mirzodin o'zga osor va alomat qolmadi»³.

Boburning Husayn Boyqaroga hurmati yuqoriligini «Boburnoma»dagi ko'p dalillar ko'rsatib turadi. Ayniqsa, uning zamonasida Hirotning har taraflama taraqqiy etganini faxr bilan e'tirof etadi: «Hiriynikim, rub'i maskunda andoq shahr yo'qtur va Sulton Husayn Mirzoning zamonida Mirzoning tasarrufidin va takallufidin Hiriyning zeb va ziynati birga o'n, balki yigirma taraqqiy qilib edi»⁴.

Bobur uning davridagi Xuroson va Hirot madaniy taraqqiyotiga, adabiy muhit qiyofasiga, adabiyot va san'at rivojiga katta e'tibor beradi. Bu jarayonni xolis baholaydi: «Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxsis Hiri y shahri mamlu edi»⁵.

¹ O'sha asar, 148-bet.

² O'sha asar, 147-bet.

³ O'sha asar, 153-bet.

⁴ O'sha asar, 147-bet.

⁵ O'sha asar, 159-bet.

Bu kabi tasvirlarda Boburning dunyoqarashi, inson ma'naviyatini baholash mezonlari o'z ifodasini topgan. Albatta, asardagi ayrim shaxslarga bunday munosabatiga ular bilan hayoti davomidagi to'qnashuvlari, ziddiyatlari ham sabab bo'lgan. Ammo, shunda ham Bobur xolislikni saqlab qolishga intilgan. Salbiy bo'yoqlarni biroz mubolag'ali yo'sinda qo'llagan bo'lsada, bu shaxslar hayot yo'lidagi, fe'l-atvoridagi ijobiy qirralarni ham ko'rsatib o'tadi. Jumladan, Sulton Mahmudxon haqida ba'zi fazilatlarini ham tilga oladi: «Namozni tark qilmas edi. Tuzuki va zabti bisyor yaxshi edi. Siyoq ilmini xo'b bilur edi...»¹.

O'z farzandlari qotili sifatida tarixda dog' qoldirgan Xusravshoh tabiatida xiragina ko'ringan nurli qirrani ham nazardan chetda qoldirmagan: «Agarchi namoz qilur edi va taomdan parhiz qilur edi, vale tiyra fosiq edi...»².

Shayboniynon timsoli. Bobur asarda Shayboniynon timsolini chizishda o'zining asosiy g'animi sifatida salbiy bo'yoqni ko'proq ishlatadi. «Agarchi saharxez edi va har vaqt namozni tark qilmas edi, qiroat ilmini tavre bilur edi, vale mundoq go'lona ablahona va kofirona ahvol va af'ol andin bisyor sodir bo'lur edi», – deya Shayboniynonning Islom, Qur'on va hadis sohasida yaxshi ilmga egaligini e'tirof etgan holda, uning o'z ilmiga amal qilmaganini isbotlovchi dalillar keltiradi. Muzaffar Mirzoning Xonzodaxonim ismli zavjasini shariatga xilof ravishda, iddasi chiqmay nikohga olganini, Husayn Boyqaroning xotini Xadichabegimga podshohlarga yarashiqsiz harakatlar bilan ko'p ozor berganini nafrat bilan so'zlaydi.

Hirotning ulug' fuzalo va shuarolariga, mullo va olimlariga behurmatlik qilganidan g'azablanadi. «Boburnoma»da Shayboniynon o'ziga o'ta bino qo'yg'an takabbur shaxs sifatida tasvirlangan. Bobur uning zamonasining bilimdon ulamolaridan Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusufga tafsirdan saboq berganini aytib istehzoli kuladi. Muallif nuqtai nazarini hurmatlashni yuksak madaniyat deb bilgan Bobur Shayboniynonning Behzod musavvirning va Sulton Ali

¹ O'sha asar, 26-bet.

² O'sha asar, 29-bet.

Mashhadiyning «tasvir va xattigʻa qalam kiyurub, isloh qilgan»ini takabburlik oʻrnida qabul qiladi. Uning shoir sifatida yaratgan sheʼrlarini ham ijobiy baholamaydi: «Yana har necha kunda bir bemaza bayt aytur edi va minbarda oʻqutub, Chorsuda osturub, shahr elidin sila olur edi»¹.

Ammo, bu munosabatni biz toʻgʻri tushunishimiz lozim. Bu fikrlar Boburning Vatanidan bosh olib ketishiga, butun umrini yot yurtlarda sarson-sargardonlikda oʻtkazishiga sababchi boʻlgan shaxslardan biri xususida aytilayotganini unutmasligimiz kerak.

Hasanxoja Nisoriy «Muzakkiri ahhob» tazkirasida Shayboniy haqida ijobiy fikrlarni bildirgan: «Sohibqiron xon (Shayboniyxon – N.J., I.A) ilmu fazilatlaridan xabardor...Sheʼriyat sohasi va shoirlarga eʼtiqod – eʼtibori katta boʻlgan. Mudom olimu fozillarni oʻziga ham-suhbat qilgan. Yaxshi sheʼrlari bor»².

Shayboniy devon tuzgan shoir edi. Devoni bizgacha yetib kelgan. Koʻrinadiki, Bobur asarda oʻz gʻanimlariga baho berganda, mubolagʻali boʻyoqlardan foydalanadi. Ularning salbiy xislatlarini boʻrttirib-roq tasvirlaydi.

«Boburnoma»da Hirot adabiy muhiti tasviri. Bobur «Boburnoma»da Hirot adabiy muhitining mukammal qiyofasini koʻrsatgan. Bu ijodkorlar jamoasining sardaftari Abdurahmon Jomiy edi. Bobur asarda sanʼatning turli yoʻnalishida ijod qilgan 30 dan ortiq sohibqalamlar haqida mulohaza bildiradi. Ular orasida turli saviyadagi shoirlar, musavvirlar, xattotlar, bastakoru musiqashunoslar, sozandalar, musanniflar, adabiyotshunos olimlar bor. Bobur ularning ijodlariga oʻta sinchkovlik bilan munosabatda boʻladi. Yutuq va kamchiliklariga baho beradi. Bu borada xolislik tamoyiliga amal qiladi. Bobur ularning ijodlariga baho berar ekan, tasavvurimizda adabiyot va sanʼatni chuqur anglovchi, sinchkov olim sifatida paydo boʻladi.

Bobur qisqa hajmda Hirot adabiy muhitini jonli, harakatda tasvirlab bera olgan. U asarda ijodkorlar iqtidorining barcha qirralarini yoritadi, qiyofasiga baho beradi. Shaxsiy feʼl-atvorini tasvirlashni ham nazardan

¹ Oʻsha asar, 186-bet.

² Oʻsha asar, 20-bet.

Alisher Navoyi tasviri. Bobur «Boburnoma»da Alisher Navoyi-ni ko'p marta tilga oladi. Hayotida u bilan uchrashmagan bo'lsada, asarlaridagi mulohazalaridan seziladiki, Navoyiyni ijod yo'lida o'ziga ustoz deb biladi. 1500 yilda Navoyiydan bir bor olgan maktubini «Boburnoma»da faxr bilan yodga oladi. Shu maktubga qaytarilgan javob xatda ustoz nazariga turkiyda yozgan bir she'rini yuboradi: «Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi. Men ham bir kitobat yuborib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yuborib edim»¹.

Navoyining asarlari Bobur uchun ibrat maktabi bo'lgan. Ulardagi donolik va hikmat, shoir tuyg'ular va go'zal ifoda unga hamisha ilhom bergan. Bobur Navoyining barcha asarlari bilan tanish edi. «Boburnoma»da ularning deyarli barchasi haqida o'z mulohazalarini bildiradi. Masnaviy – dostonlariga, 4 devondan iborat «Xazoyin ul-maoniy»siga yuqori baho beradi. «Turkiy til bila to she'r aytub-turlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas», deya birgina jumlada ularning adabiy qimmatini baholaydi. Hatto, Afg'onistonda ustoz devonidan ko'ngil dardlariga monand tuyg'ular ifodalangan shoh g'azallar va baytlardan saralab «Saylanma» devon ko'chirganini ma'lum qiladi: «Alisherbekning to'rt devonidin buhur, avzon bir bayti bila g'azallar va abyotkim, intixob qililadur edi, itmomig'actti»².

Navoyi ijodiga baho berar ekan, Bobur o'z bilim qamrovining kengligi va teranligini, badiiy didining yuksakligi va adabiyotshunos olim sifatida tafakkur miqyosining cheksizligini namoyon eta oladi. U Navoyidek daho shoir merosining ham ayrim nomukammal tuyulgan jihatlariga e'tibor qaratadi. «Mezon ul-avzon»da ayrim vaznlar talqinida xatoliklar ko'radi. «Maktubot»ida Jomiyga taqlid sezilganidan qoniqmaydi. Forsiy she'rilarida turkiyda aytganchalik tarovat va yangilik ko'rishga ishtiyoq sezadi.

«Boburnoma»da Alisher Navoyi tasvirida Hirot adabiy muhitining piri murshidi va homiysi siymosini ko'ramiz. Uning bu yo'nalishda-

¹ O'sha asar, 78-bet.

² O'sha asar, 159-bet.

gi faoliyatiga ham Bobur yuqori baho beradi. Ustoz Qulmuhammad, Shayx Noyi, Udiy kabi musiqachilar, Behzod, Snoh Muzaffar kabi musavvirlar, shoirlar, xattotlar va hunarmandlarga rahnamoligi ular kamolida muhimligini ko'rsatadi: «Ahli fazl va ahli hunarg'a Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay»¹.

Asarda Navoyining siyosiy faoliyati, davlat boshqaruvidagi o'rni, mavqei haqida ham mukammal tasavvur beriladi.

Bobur asarida ba'zi dalillarni keltiradiki, ulardan Navoyining xalq orasidagi hurmati, obro'si haqida xulosa chiqaramiz. Navoyiga zamondoshlarining hurmati beqiyos edi. Uning har bir so'zi, har bir qadami ibrat edi: «Alisherbekki, qalin nimalar ixtiro' qilib edi va yaxshi nimalar ixtiro' qilib edi, har kishikim, har ishta bir nima paydo qildi, ul nimaning rivoj va ravnaqi uchun «Alisheriy» der edi»².

«Boburnoma»dagi salbiy timsollar. «Boburnoma»da yuqorida ayrimlari tilga olingan ijobiy shaxslar bilan bir qatorda Bobur salbiy munosabatda bo'lgan timsollar tasvirini ham ko'ramiz. U amakizodalaridan Sulton Mahmud Mirzo haqida ma'lumot berar ekan, ko'p nomaqul xislatlarini sanab o'tadi: «Zulm va fisqqa ko'p mashg'ul edi. Mutaassib, chog'ir ichar edi...

tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqondin aytmog'on yaxshiroqdur. Bad e'tiqod kishi edi... Badkalom edi»³.

Sulton Mahmudxon amirlaridan Xusravshoh haqida so'zlaganda ham ana shunday salbiy munosabatni sezish mumkin: «... gavdan va befahm va bevafo va haromnamak kishi edi. Besh kun o'tar dunyo uchun bir o'zi o'sturg'on valine'matzodasini ko'r qildi, yana birini o'lturdi»⁴.

¹ O'sha asar, 154-bet.

² O'sha asar, 162-bet.

³ O'sha asar, 26-bet.

⁴ O'sha asar, 29-bet.

chetda qoldirmaydi. Asarda Alisher Navoyi tabiatining bizga noma'lum yangi jihatlari bilan tanishamiz. Uning noqulay vaziyatlardan hazil-mutoyiba bilan chiqib keta oluvchi, xushxulq, hazilkash kishi bo'lganini tasavvur etamiz. Boburning tasvirlashicha, bir shatranj majlisida Alisherbek oyog'ini uzatganda, Binoyiga tegib ketadi. Shunda Navoyi mutoyaba bilan shunday deydi: «ajab baloest dar Hiri y agar poy daroz mekuni ba (pushti) shoir merasad» (mazmuni: Ajab bir balodirki, Hirot da oyog'ingni uzatsang, shoirga tegadi). Shunda Binoyi ham bu quvnoq kinoyaga munosib javob qaytaradi: «agar jam' mekuni ham ba (pushti) shoir merasad» (Mazmuni: yig'sang ham shoirga tegadi).

Bobur Shayxim Suhayliy haqida so'zlayotib ham, xuddi shunday quvnoq lahzalarni tasvirlaydi. Suhayliy quyidagi baytini Abdurahmon Jomiy huzurida o'qibdi:

*Shabi g'am girdibodi oham az jo burd gardunro,
Furo' burd ajdahoi seli ashkam rub'i maskunro.*

(Mazmuni: g'am tunida ohim quyuni osmonni o'rnidan qo'zg'atdi. Ko'z yoshim ajdahosi er yuzini yutib yubordi).

Bu g'azalni eshitgan Jomiy quvnoqlik bilan «Mirzo, she'r aytasiz yo odam qo'rqtasiz?» deya chuqur mazmunli munosabatini izhor qiladi. Yuqorida keltirilgan ayrim misollardan biz Hirot adabiy muhitidagi jonli jarayonni tasavvur qilamiz. Ulug' allomalarimizning yuz ifodalarni ko'z oldimizga keltiramiz. U davralardagi qahqahalar jarangini eshitganday bo'lamiz. Bu, albatta, Boburning o'ziga xos ifoda uslubi va mahoratining natijasidir.

Bobur Hirot adabiy muhiti tasviri jarayonida yuqorida e'tirof etganimizdek, badiiy ijodni nozik va chuqur tushunuvchi olim sifatida namoyon bo'ladi. U qisqa hajmda badiiy matnlarni tahlil etib bera oladi. Har bir asarning o'rni va mavqei belgilay oladi. Binoyi, Mir Husayn Muammoyi, Shoh Husayn Kamoliy, Ohiy kabi o'nlab shoirlarning asarlarini ob'ektiv baholaydi.

Adabiy muhitda masnaviyo'g'ylik maqomi haqida ma'lumot beradi. Abdullo Hotifiyning «Xamsa» muqobalasida dostonlar aytganidan xabardor bo'lamiz. «Haft paykar», «Iskandarnoma», «Layli va Majnun»

muqobalasida «Haft manzar», «Temurnoma», «Layli va Majnun» dostonlarini yaratganini aytadi. Ularning badiiy qimmatiga e'tibor beradi. «Bu masnaviylardin «Layli va Majnun mashhurroqtur. Agarchi latofati shuhraticha yo'qtur», deya baho beradi. Ammo, shunga qaramay, bu ma'lumot adabiyotshunoslik ilmida katta qimmatga ega. Chunki, unda Hirot adabiy muhitida «Xamsa» yaratishga urinishlar bo'lganini anglaymiz. «Temurnoma» dostonining yangidan kiritilishi ko'zga tashlanadi. Bu doston, Bobur nuqtai nazaricha muvaffaqiyat qozonmagan bo'lsada, xamsachilik an'anasini yangilashga urinish namunasi sifatida e'tiborga molikdir.

Hiloliy ijodiga baho berar ekan, «Shoh va darvesh» dostoniga alohida to'xtaladi. Unda badiiy jihatdan diqqatga sazovor o'rinlar borligini e'tirof etgan holda, «vale bu masnaviyning mazmun va ustuxonbandlig'i bisyor kovak va xarobtur»¹, deya taassuf bildiradi. Bu erda Boburning dostonchilik talqinida mazmun va kompozitsiyaga e'tibor qaratib, uning muhimligini ta'kidlaganining guvohi bo'lamiz.

Bobur ijodkorlarga baho berar ekan, xolislikni unutmaydi. Jumladan, Hiloliyning masnaviylarini tanqid qilsada, lirik she'rlarini «G'azalari hamvor va rangin va kamxadshadur», deya tavsiflaydi. Quvvayi hofizasiga havas bilan qaraydi: «Bisyor qaviy hofizasi bor emish, o'ttuz-qirq ming bayt yodida bor emish. Derlarkim, «Xamsatayn»ning aksar abyoti yodida bor»². Aruz, qofiya va she'r ilmining bilimdoni ekanligini tan oladi.

Hirot adabiy muhitidagi dostonchilik saviyasini anglashda Boburning Muhammad Solih dostoniga munosabati ham muhimdir. Muhammad Solih ashaddiy g'animi saroyida yashab irod qilgan bo'lsada, Bobur uning asarlarini xolis baholashga urinadi. Hikmat va donolik bilan yaratilgan g'azallarining badiiyligi bir xil darajada bo'lmasada, ma'no xususiyatlari diqqatga sazovorligini e'tirof etadi: «choshniliq g'azallari bor. Agarchi hamvorlig'i choshnisicha yo'qtur, turkiy she'ri ham bor, yomon aytmaydur». Boburning bu boradagi fikrlari Navoyi mulohazalariga mutanosib keladi: «Tab'ida

¹ O'sha asar, 163-bet.

² O'sha asar, 163-164-betlar.

xeqli diqqat birla choshni bor»¹. Ammo, Bobur «Shayboniynoma» dostoni xususida ijobiy fikr bildirmaydi: «Shayboniixon otig'a bir turkiy masnaviy bitibtur. Ramali musaddasi maxbun vaznidakim, «Subha» vazni bo'lg'ay, bisyor sust va furudtur, ani o'qug'on kishi Muhammad Solihning she'ridin bee'tiqod bo'lur». Bunday baho berishining bir qancha sabablari bor. Birinchidan, doston Shayboniixon huzurida e'tibor qozonish maqsadi bilan yaratilgan. Asar yaratishda maqsad, tama birinchi o'rinda turgan. Ikkinchidan, dostonda his-tuyg'ular talqini va ruhiy tug'yonlar tahlili etakchilik qilmaydi. Uchinchidan, mazmun taqozosi bilan badiiylikka putur etgan o'rinlar ham yo'q emas. Ko'rinadiki, Boburning dostonchilik borasidagi mulohazalarini aynan qabul qilmasakda, ammo, ular asossiz emasligini ham tan olishimiz kerak.

Hirot adabiy muhitida ilm-fan, adabiyot va san'atning turli yo'nalishlari taraqqiy etgan. Badiiy ijod bilan bir qatorda adabiyotshunoslik ilmi ham rivoj topgan. Bu yo'nalishda qator asarlar yaratilgan. Bobur «Boburnoma»da, ayniqsa, Mir Atoulllo Mashhadiy (Husayniy – N.J., I.A.), Sayfiy Buxoriy kabi ijodkorlarning risolalariga e'tibor qaratadi. Ularning olim sifatida keng qamrovli va chuqur bilim sohibiligini e'tirof etadi. Badiiyat ilmining mohir tadqiqotchisi Atoulllo Husayniy asarlarining qimmatini belgilaydi. Uning she'riy san'atlar talqiniga bag'ishlangan «Badoyi' us-sanoyi'» risolasini hurmat bilan tilga oladi: «Yana sanoyi she'rda «Badoyi' us-sanoyi'» otliq risola bitibtur, xeqli yaxshi bitibtur»².

Undan tashqarii, qofiya ilmiga bag'ishlangan risolasiga ham yaxshi baho beradi. Shaxslarga baho berganda, ularni har tomonlama kuzatish «Boburnoma» uslubiga xos xususiyat. Shundan kelib chiqib, «Qofiya» risolasi haqida so'zlayotib, Husayniyning shaxsiyatiga, fe'l-atvoriga ham e'tibor qaratadi. Kamtarinlikni madaniyat belgisi deb bilgan Bobur, risola muallifi fikrini dalillash uchun misollarni faqat o'z she'rlaridan keltirishi va uni ta'kidlab ko'rsatishi Boburga nokamtarlik bo'lib tuyuladi: «Qofiyada bir forsi risola bitibtur, tavre

¹ O'sha asar, 163-bet.

² O'sha asar, 161-bet.

bitibtur, aybi budurkim, amsila uchun tamom o'zining abyotini kelturubtur. Yana har baytidin burun «chun onki dar in bayti banda» lafzini lozim tutubtur»¹.

Asarda Sayfiy Buxoriy qiyofasi ham mufassal yoritiladi. Bobur uning donishmandligi va notiqligini tan oladi. Ikki devoni haqida so'zlab, ulardan biri hunarmandlar uchun aytilganini eslatadi. Bu dalil Hirot adabiy muhitida maxsus mavzuli devonlar ham tuzilganini ko'rsatadi. Uning masal janridagi asarlari mashhurligini, ammo masnaviy yaratmaganini ma'lum qiladi va uning sabablarini ham ko'rsatadi. Bobur Sayfiyning badiiy ijoddagi yutuqlarini sarhisob etish bilan birga, «Aruz risolasi»ning maromiga yetmagan jihatlari xususida ham o'z mulohazalarini bildiradi: «Bir forsiy aruzi bor. Bisyor kamsuxandur, bir hisob bila asru pursuxandur. Kamsuxan bu ma'ni bilakim, keraklik nimalarni bitimaydur. Pursuxan bu ma'ni bilakim, ravshan va zohir kalimalarni nuqta va e'robig'acha bitibtur»².

Ana shu bir jumladagina aytilgan xulosa Sayfiy risolasining badiiy saviyasi haqida tasavvur uyg'ota oladi. Shu o'rinda biz Boburning so'z qo'llash mahoratiga yana bir bor tan beramiz. «Kamsuxan» – kamso'zlilik va «Pursuxan» – ko'pso'zlilik so'zlarini qo'llash va ularni izohlash bilan risola mohiyati va uslubiga oid, bir risola bo'lgulik mulohazalarni ifodalay olgan.

Hirot adabiy muhiti tasvirida xattot, musavvir, musiqashunos, musannif kabi san'atning turli yo'nalishlarida ijod etgan iqtidor sohiblari ham tilga olinadi. Bobur ular haqida maxsus bilimga ega kishi kabi fikrlaydi. Yutuqlari va kamchiliklarini ko'rsatadi. Musavvir Behzod, Shoh Muzaffar tasvirlarini nozik baholaydi. Shoh Muzaffarning musanniflikdagi mahoratiga, did va qobiliyatiga ham tan beradi: «Yana bir tasnifi bor, ul tasnifi tasavvuftadur, yamon emas, g'olibo agar so'z aning emas»³.

¹ O'sha asar, 161-bet.

² O'sha asar, 162-bet.

³ O'sha asar, 164-bet.

Xuddi shuningdek, ayrim ijodkorlar san'atning, hunarning bir necha turlarini barobar mahorat bilan egallaganliklari haqida havas bilan so'zlaydi.

Qulmuhammad Udiy, Shayx Noyi, Husayn Udiy, Shohquli G'ij-jakiy kabi musiqashunoslar san'atkorligini, ularning hayot sahifalarini yorituvchi qiziqarli hikoyalarni so'zlaydi. Ulardan ijtimoiy hayotda muhim ahamiyatga molik musiqashunoslik takomili borasida yangi ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Sarhisob etilgan qisqacha dalillardan ko'rinadiki, «Boburnoma»da Hirot adabiy muhitining yaxlit, jonli ko'rinishi, tasviri o'z ifodasini topgan. Buni chuqur talqin etish adabiyotimizning rivojlangan bir davri bilan bog'liq ko'p masalalarni oydinlashtirish imkonini beradi.

Tayanch tushunchalar:

Tarix, hasbi hol, tasavvuf, orifona, risola, qofiya.

Savol va topshiriqlar:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodining jahon tamaddunidagi o'rni haqida fikrlang.
2. Alloma ijodining o'rganilish tarixi bo'yicha bibliografiya tuzing.
3. Ijodkor tarjimai holiga oid ma'lumotlarni jadvalga solib o'zlashtiring.
4. Bobur adabiy merosi ko'lami haqida so'zlang.
5. Shoir she'riyatida ma'no va badiiy san'atlar uyg'unligi masalasini misollar yordamida aniqlang.
6. Shoir she'riyatining o'rganilish tarixi, matniy tadqiqi borasidagi fikrlaringizni bayon eting.
7. «Risolai aruz»ni «Mezon ul-avzon» bilan qiyoslab o'rganing.
8. «Volidiya» asarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini aniqlang.
9. «Boburnoma»ning qomusiy asar ekanligini talqin eting.
10. Bobur devonidagi asarlarni to'liq o'qib o'zlashtiring. She'rlaridan tanlab yod oling.
11. «Boburnoma» asarining asl matnini o'qib o'zlashtiring.
12. «Boburnoma»ning hozirgi o'zbek tiliga tabdilini topib o'qing.

Asosiy adabiyotlar:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. T.: Sharq, 2002.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga tabdili. «O'qituvchi», T., 2008.
3. Bobur. Muxtasar. T.: Fan, 1971.
4. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan. T.: Fan, 1971.
5. Bobur. Asarlar. 3 jildlik. T.: 1965.
6. Uilyam Erskin. Bobur Hindistonda. T.: Cho'lpon, 1995.
7. H. Nisoriy. Muzakkiri ahbob. T.: 1993.
8. Alisher Navoyi. Majolis un-nafois. To'la asarlar to'plami. 9-jild. G'.G'ulom nomidagi NMIU, T., 2011. B. 290-448.

BUXORO ADABIY MUHITI. XOJA IJODI, ASARLARINING TALQINI

REJA:

1. Buxoro adabiy muhiti.
2. Xoja hayoti va ijodi manbalari.
3. Adibning adabiy merosi.
4. Kichik hikoyachilikning shakllanish va taraqqiyot bosqichlari.
5. Xoja ijodida kichik hikoyachilik takomili.

Buxoro adabiy muhiti. XVI–XIX asr Buxoro adabiy muhiti ayrim oʻziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Bu, albatta, bevosita ijtimoiy-siyosiy jarayon bilan bogʻliq.

Buxoro ijtimoiy hayotida islom dini gʻoyalari, qoidalari yetakchi mavqeda turgan. Ammo, sanʼat, hunarmandchilik, adabiyot ham oʻz yoʻlida taraqqiy etgan. Chunki, xalq buyuk sanʼatkor. U hamisha ilgʻor gʻoyalar yaratadi. Oʻz ijodi bilan kamolotga intiladi.

Buxoro adabiy muhiti aholi etnik qatlamidan kelib chiqib, ayrim xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, u yerda zullisonaynlik (ikki tillilik) anʼanasining uzoq tarixi bor. Ijod sohiblari, asosan, ikki-oʻzbek va fors-tojik tilida ijod qilishgan. Ikkala tilda ham ibratli asarlar yaratilgan. Xususan, Ubaydiy, Xoja, Vola, Shavqiy, Shukuriy, Xiromiy, Joniy kabi koʻplab ijodkorlar yaratgan adabiy merosni eʼtirof etish mumkin. Ikkinchidan, boshqa xonliklardan farqli oʻlaroq, ijodiy jarayon tarqoq holda mavjud edi. Ammo, bu adabiyot ravnaqiga salbiy taʼsir etmagan.

Adabiy muhitda yaratilgan asarlarni kuzatar ekanmiz, yuqorida eslatilganidek, ularda diniy tushunchalarning faolligini koʻramiz. Dunyoviylik esa ular zahirida yuzaga chiqadi. Bu adabiy muhitda Navoyi, Fuzuliy, Bedil, Hofiz kabi donishmand shoirlarimiz anʼanalari davom ettirildi. Mavzu, gʻoya va janrlar takomillashtirildi. Gʻazal, muxammas, taʼrix, qitʼa, masnaviy kabi anʼanaviy janrlarning yangi qirralari kashf etildi. Yangi zamonaviy fikrlar bilan boyitildi.

Xoja hayoti va ijodi manbalari. Buxoro adabiy muhitida muhim oʻrin tutgan ijodkorlardan biri Ibodulla Sayid Podshoxoja binni Ab-

dulvahnobxoja Xoja taxallusi bilan ijod qilgan. U o'zbek adabiyotida kichik nasriy hikoyalar ustasi sifatida mashhur. Xoja va uning hayot yo'li, ijodi haqida ma'lumot kam. Mavjud fikrlar esa bizgacha adibning asarlari va o'g'li Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkiri orqali yetib kelgan. Ushbu tazkirada zikr etilishicha, Xojaning ota-bobolari yirik davlat arboblari va she'rlar yozuvchi ijodkor kishilar bo'lishgan. U 1484 yilda Balxda tavallud topgan. Ma'lum vaqt sadrlilik (vaqf erlarining hisobi va tekshirishlarini olib boruvchi shaxs), keyinchalik eng yirik diniy lavozim shayxul-islomlik (bu mansabdagi kishi podshohning o'ng tomonida 1-o'rinda turgan) mansablarida ishlagan. U davlat boshqaruvida e'tiborli shaxslardan hisoblangan. Xoja Ahror Vali kabi ko'p ziddiyatli vaziyatlarni sulh yo'li bilan hal etishga hissa qo'shgan.

Xoja faoliyati zamonaviy adabiyotshunosligimizda ham jiddiy tadqiq etilgan. Filologiya fanlari nomzodi M. Mirzaahmedova o'z izlanishlari natijalarini «Xoja»¹ nomli monografiya sifatida chop ettirgan. Unda adibning kichik hikoyalar majmuasi «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» chuqur tahlil etilgan. A. Tohirjonov «Xojaning yangi topilgan asari»² maqolasida uning Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sining 1-dostoni «Maxzan ul-asror»ga javob tarzida yaratilgan «Maqsad ul-atvor» dostoni borasida to'xtaladi. N. Mallaev, V. Zohidov, V. Abdullaev kabi adabiyotshunoslar ham turli tadqiqotlarida Xojaning hayoti va ijodi haqida muhim ma'lumotlar berishadi. Matnshunoslik yo'nalishida esa uning she'rlari, hikoyalari va dostonidan parchalar bir necha bor chop etilgan³.

Xojaning vafot yili no'malum. Ammo, Nisoriy «Muzakkiri ahbob» tazkirasining ma'lumotlaridan kelib chiqib, u XVI asrning so'nggi choragigacha umr kechirgan, deyish mumkin.

Adabiy merosi. Adibning she'r, doston, hikoya yozgani haqida ma'lumot bor. U ikkita (o'zbek va fors-tojik tilida) devon tuzgan. Ammo, devoni qo'lyozmalari taqdiri noma'lum. U bizgacha yetib kelmagan. Ayrim she'rlari tazkiralarda, hikoyalar to'plamida saqlan-

¹ M. Mirzaahmedova. Xoja. –T., 1975.

² A. Tohirjonov. Xojaning yangi topilgan asari. «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali. 1975. 3-son.

³ O'zbek adabiyoti. T.: 1959.

gan. U Zahiriddin Muhammad Boburni shoir sifatida hurmat qilgan. Raqib sulola, ya'ni shayboniylar saroyida yashaganiga qaramasdan, u bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qilgan. Bir-birlariga maktublar yo'llashgan. Xoja Boburga o'z she'rlaridan namunalar ham yuborganligi haqida ma'lumotlar bor. Uning xonadoniga Boburning ham asarlari yetib kelgan. Nisoriy tazkirasida otasining Bobur podsho bilan iliq, samimiy munosabatda bo'lganini eslaydi. Turli yozishmalar olib borish bilan birga o'rtalarida ijodiy hamkorlik, fikr almashishlar ham bo'lganini e'tirof etadi. Otasi «kechadur» radifli g'azalini unga yuborganini ta'kidlaydi.

Xoja 1528 yilda Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostoni ta'sirida «Maqsad ul-atvor» manzumasini yaratgan. Bizga mazkur asarning ayrim parchalari, namunalarigina ma'lum.

Ko'rinadiki, Xoja ijodi o'z davri adabiy jarayonida muhim o'ringa ega bo'lgan. Uning asarlarini o'rganish, maqomini belgilash adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb vazifalardandir.

Xoja merosida kichik hikoyachilik takomili. Xojaning eng keng tarqalgan asari «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» (adolat kaliti) hikoyalar majmuasidir.

«Gulzor» axloqiy-ta'limiy ruhdagi kichik ibratli hikoyalardan iborat. Unda qirqqa yaqin hikoya kiritilgan. Asar muqaddima, kitob tasnifi va hikoyalardan iborat. Muqaddimada asarning yozilish sabablari haqida gapiriladi. Asar Shayboniyxonlar sulolasidan Jonibekxonning o'g'li, Balx hokimi Kistan Qaro sultonga bag'ishlanadi. Muallif uning turkiy-zabon qavmi ehtiyojini hisobga olib, ibratli hikoyalar majmuini turkiy tilda yaratganini e'tirof etadi: «Saodat axtar podshohning (Kistan Qaro sulton) xaylu hashami turku totor qavmidan bo'lur erdilar va turk alfozi va guftorig'a moyil va shomil erdilar. U jihatdin shikastaxotirg'a bu andisha yo'l berdikim, bir turkiy kitob bu qavmning alfozi birla tasnif qilib, adl va insof birla maosh qilgan anbiyoyu salotin va xavoqinning ravishlari birlan atvori pisandidalaridan darj qilib, hazrati xilofatpanohi mulkining humoyun odig'a muammal qilolumkim, olam ichinda tuhfa namudor va bani odam orasinda hidoya va yodgor o'lg'ay»¹.

¹ Xoja. Gulzor. T.: 1961, 54-55-betlar.

Xoja «Gulzor»ni yaratganda, 60 yoshda ekanligini ta'kidlaydi. Bu 1538 –39 yillarga to'g'ri keladi. «Gulzor» yagona syujetga ega emas. U turli-tuman mavzularda.

Asar tuzilish jihatidan Sa'diyning «Guliston»iga o'xshaydi. Hikoyalar hajm jihatidan kichik bo'lishiga qaramay, tugal kompozitsiyaga ega. Ular muallif fikri, hikoya va yakuniy xulosa, ya'ni qissadan-hissa shaklida tuzilgandir. Hikoyalar ichiga qit'a, ruboiy, masnaviy, g'azal janridagi lirik chekinishlar, she'riy izohlar, she'riy xotimalar ham kiritilgan.

Adabiyotshunosligimizda «Miftoh ul-adl» uzoq yillar XIV asr adabiy yodgorligi deb kelindi. Ammo, 1960 yillarda V. Zohidov uning XVI asrga mansubligi, muallifi Xoja ekanligini aniqladi¹. «Miftoh ul-adl» o'n besh bobdan iborat. Ular olimlar bayoni, odil sultonlar bayoni, zolim sultonlar bayoni, Sultonlarga mute bo'lmoqning bayoni, sultonlar vazirlar bilan maslahatlashishi, hukm qilmoq bayoni kabi nomlar bilan atalgan. Qolgan 9 bobda faqat nazariy-didaktik fikrlar bayon qilinadi. «Miftoh ul-adl» Shayboniyxonning o'g'li shahzoda Temur Sultonga bag'ishlanadi. Asar tuzilish jihatidan «Gulzor»ga yaqin. Unda ham nazariy-didaktik fikrlar, hikoya, hikoyadan keyin esa yozuvchining xulosasi beriladi. «Miftoh ul-adl»da ham qirqqa yaqin hikoya jamlangan.

Hikoyalarda Xoja insoniylik, halollik, adolat, saxovat, ogohlik, soflik kabi go'zal fazilatlarini tasvirlaydi. Adib hikoyalari qisqa hajmga ega. Ammo uning zamirida teran hayotiy ibrat, saboq mujassamlantiriladi. Muallif voqealarni tanlashda ham mahoratini namoyon eta oladi. U syujetning ixcham va qiziqarli bo'lishiga alohida ahamiyat beradi. Bunday tanlov natijasida o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etadigan, uni tafakkur etib yashashga yo'naltiradigan noyob asarlar maydonga keladi. Ma'nolarining o'tkirliги, falsafiyliги, insonlarni hushyorlantiruvchi kuchga egaligi, xalqonalikka, Ezop masallari kabi donolikka muzayyanlikda namoyon bo'ladi.

Jumladan, «Shayx va murshid» hikoyasi. Unda aytilishicha, bir murshid bir shayx huzuriga kelib, xatolari, gunohlari ko'pligini aytib uzrxohlik qiladi. Shunda shayx unga to'g'ri yo'l ko'rsatib, tavba qilish-

¹ V. Zohidov. O'zbek adabiyoti tarixidan. T., 1961.

dan avval, bir amalni bajarishi lozimligini uqtiradi. Ya'ni, oldin ko'ngliga besh ariq orqali kiruvchi nomashru' ishlarning yo'lini bog'lashni tavsiya etadi. U ariqlarni esa quyidagicha izohlaydi: «Saning ko'ngling bir havzga o'xshar va anga besh arig'dan loy suvlar kirib, taqi ul havzni tiyra qilurlar...». Shundan so'ng u kishi o'z nuqsonlarini tushunib, to'g'ri yo'lga tushadi va sohibkamol murshid darajasiga ko'tariladi. Hikoyaning syujeti Shundan iborat. Muallif oddiy, hayotiy voqeadan chuqur ma'noli asar yaratadi. Adib xulosa chiqarmaydi. O'quvchiga aql o'rgatmaydi. Ammo kamolotning to'g'ri yo'nalishli xaritasini tasvirlab beradi. Har bir o'quvchi undan o'z yo'lini topa oladi. Hayratlanarlisi shundaki, hikoya kompozitsiyasi birgina dialog va ikkita muallif gapidangina tashkil topgan. Adibning butun g'oyasi, niyati va maqsadi shayx nutqida mujassamlantirilgan. Shu birgina nutq hikoyaning asosini, mag'zini tashkil etgan. Qisqa hajmli bo'lishiga qaramasdan, unda muqaddima, tugun, voqea rivoji, echim kabi hikoyaga xos unsurlar tugalligining guvohi bo'lamiz. Bu esa asarning mazmun va maqsadining to'laqonli maqomda yechilishini ta'minlaydi.

Asar Xoja hikoyanavisligiga xos bo'lgan xalq og'zaki ijodi uslubi-da, roviylik uslubida yaratilib, «ayturlarkim», jumlasini bilan boshlanadi. Hikoya qissadan hissa shaklidagi 12 misrali masnaviy bilan yakunlanadi. Adibning o'quvchiga qaratilgan barcha pandu o'gitlari ana shu so'nggi qismda, yechim sifatida beriladi:

*Xalqg'a altofni kam qilmag'il,
Hech kishiga javru sitam qilmag'il.
Ayla xudoning g'azabidan hazar,
Solma kishining haramig'a nazar...
...Murshid ila birga bo'lu mo'taqid,
Ayla irodat yo'lida jahdu jid...¹*

Namuna sifatida ko'rganimiz ushbu hikoyadan biz adib mahoratining noyob qirralarini kuzatish imkoniga ham ega bo'lamiz. Uning nasriy qismida jumalarning ixcham, ravonligi, fikrning chuqur va donishmandona qurilmasi e'tiborimizni tortadi.

¹ O'zbek adabiyoti. 4 tomlik. 3-tom. T.: 1959, 267-bet.

Nazmiy qismida muallifning she'riy mahorati namoyon bo'ladi. Keltirilgan masnaviy Sa'diy, Rumiy, Jomiy, Navoyi uslubiga xos didaktik yo'nalishning noyob namunasi darajasiga ko'tarilgan. To'q qo'fiyalar, ayrim baytlarda radiflarning qo'llanishi, o'quvchi diqqatining yetakchi so'zga qaratilishini ta'minlagan. She'riy parchaga ohangdorlik bag'ishlagan.

Xoja hikoyalarida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy g'oyalar ilgari surilgan. Uning timsollar qamrovi turli-tuman. Podshohlar, vazirlar, Cho'pon, shayx, murid, kambag'al kampir, payg'ambarlar, hatto pashsha, yel kabi obrazlar majmuiga duch kelamiz. Hikoyalarning tili sodda va ravon. Ularning yaratilishiga xalq og'zaki ijodi namunalari, Nizomiy, Navoyi asarlaridagi turli syujetlar turtki va asos bo'lgan. Xojaning maqsadi ham, bizningcha, fors-tojik adabiyotidagi ibratli syujetlar bilan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, turkiyzabon qavmni tanishtirish bo'lgan. Ammo, u hech bir mavzuni, folklordan oladimi, fors-tojik adabiyotidan oladimi, aynan keltirmaydi. Ularni qayta ishlaydi. O'z fantaziyasi bilan boyitib, zamonaviylashtiradi. Asardagi g'oyalarni teranlashtiradi. O'zining donolik va hikmatlarga boy hayotiy xulosalarini hikoyalar zamiriga singdiradi. Bu jihatdan uning «Iskandar va Chin xoqoni» hikoyasi ibratlidir. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha: Iskandar Chin mamlakati musodarasi uchun o'tlanadi. Xoqon qon to'kishdan saqlanib, Iskandarga taslim bo'ladi. Uni kechki ziyofatga taklif etadi. Dasturxonga oltin va kumush idishlarni bo'sh qo'yadi. Iskandar ovqati qani deb so'raganda, xoqon sening maqsading osh emas, balki oltin, kumushlar-ku! Shuning uchun qon to'kasan-ku deb xijolat qiladi.

Xoja hikoyanavisligida Mahmud G'aznaviy, Horun ar-Rashid, Iskandar Zulqarnayn kabi mashhur tarixiy shaxslar bilan bog'liq syujetlar ham katta o'rin egallaydi. Ayniqsa, shu yo'nalishdagi asarlarida adibning o'ziga xos mahorat qirralari namoyon bo'ladi. Jumladan, Iskandar bilan bog'liq voqealar yechimini Nizomiy, Navoyi, Xoja talqinida ko'rib chiqsak, Xojaning adib sifatidagi dunyoqarashi, tafakkur tarzi, yondashuv tamoyili ayonlashadi. Bu, ayniqsa, uchchalla asarda ham mavjud bo'lgan Iskandar va Chin xoqoni munosabati yechimida yaqqol ko'rinadi. Mazkur voqea syujetida katta farq yo'q.

Uchchala ijodkorda ham Xoqon kuch-qudrati, boyligi yetarli bo'lishiga qaramay, qon to'kilishining oldini olish uchun sulhni ma'qul ko'radi. Ammo ijodkorlar g'oyalar yechimida turlicha yo'l tutishadi. Nizomiy dostonida Iskandarga uch narsa – ov lochini, bir ot va uch noyob xislatli bir qiz sovg'a qiladi. Bu detallarda, ma'lum ma'noda, tinchlik, xotirjam hayot taqdimi ifoda etiladi. Navoyi «Saddi Iskandariy»sida molu mulk shaydosi Iskandar oyog'i ostiga duru gavharlar sohib, yana 1000 ta ot, 1000 ta tuya, 1000 ta xachir, 9000 qimmatbaho kiyim-kechak, idish-tovoqlar, 1000 ta kanizak, tilsimli ko'zgu va ajoyib fazilatlariga ega bir qiz tortiq qiladi. Ko'rinadiki, Navoyi asaridagi hadyalar yanada real hayotga mutanosibroq. Davr ijtimoiy hayotining aniq tasvirining namoyoni.

Xoja esa mazkur holatga o'ziga xos, yangicha yondashadi. Vaziyatni kinoya bilan uyg'unlashgan, satirik-yumoristik badiiy ashyoga aylantirib qo'llaydi. Chin yurtiga kelgan Iskandarni Xoqon tilla, kumushlardan yasalgan bo'sh idishlar bilan mehmon sifatida kutib oladi. O'zaro suhbat jarayonida, shohning maqsadi tilla, kumushlardangina iboratligini ta'kidlab, uni o'z ochko'zligidan mulzam qiladi. Bir yillik xirojning yarmini jasorat bilan Iskandardan o'z xalqi uchun olib qola oladi. Ko'rinadiki, Xoja hikoyasi qisqa hajmli bo'lishiga qaramay, undagi Xoqon obrazi xarakter jihatidan ideal podshoh darajasigacha ko'tariladi. U o'z manfaatidan, hattoki, o'z hayotidan ham xalq manfaatini, vatani tinchligini ustun ko'radi. Bu yo'lda jasorat va jur'at bilan odilona harakat ham qiladi. Xoja syujetga, obrazlar tizimiga sezilarli o'zgartirish kiritmagan. Ammo ularga yondashuvda yangiliklar olib kirishga harakat qiladi. Bu kichikkin o'zgarish esa asar g'oyasini, ijodkor badiiy niyatini yangi va yuksak pog'onaga ko'tarishga xizmat qiladi.

Xoja hikoyalarida adolat masalasi 1-o'rinda turadi. Deyarli, barcha asarlarida muallif adl tushunchasini turli rakurslardan turib yoritishga harakat qiladi. «Podshoh va zohid», «Mahmud G'aznaviy va boyqush», «Sulton Mahmud G'aznaviy, vazir va Ayozi», «Shayx Bahlul va Xorun ar-Rashid», «Sulaymon, pashsha va yel» kabi hikoyalarda bosh g'oya sifatida adolat masalasi qo'yilgan.

Zohid bir soatlik adolatga 20 martalik haj savobini almashtirishga tayyorligini aytadi. No'shiravoni odil bosqinchi qaroqchilar haqida shi-

koyat tushganda, mabodo o'g'li adashib, bu yo'lga kirib qolgan bo'lsa-yu otalik mehri xalaqit bermasligi uchun chiroqni o'chirib, ular bilan kurashgani va qatl ettirgani haqida hikoya qiladi. Ko'rinadiki, Xoja hikoyalari katta ijtimoiy, umumbashariy ahamiyatga molik asarlaridir. Ularning zamiriga chuqur gumanizm, insonparvarlik, bag'rikenglik g'oyalari singdirilgan. Shu sababli ham mazkur hikoyalar, hozirgi kunda eskirgan, podshohlar, vazirlar, darveshlar, tarixiy shaxslar bilan bog'liq syujetlar asosida yaratilganiga qaramay, o'zining axloqiy-didaktik, ijtimoiy – zamonaviy qimmatini yo'qotmagan. Ular bugun va kelajak uchun ham birday xizmat qiladi.

Xoja asarlariga e'tibor bersak, ularda o'z davrida Xoja Ahrori Vali kabi ulkan ijtimoiy vazifani bajarish maqsadi bilan yashagan ulug' shaxsiyatni ko'ramiz. U bu borada o'zining, shayxul-islomlik maqomidan turib, amaliy faoliyati bilan bir qatorda, badiiy ijodi, asarlari orqali ham beqiyos xizmatlarni amalga oshirgan. Uning ayrim hikoyalarida xalq og'zaki ijodiga xos belgilar ko'zga tashlanadi. Jumladan, ular ertaklardagidek «ayturlar, debdurlar, naql qilurlar» kabi iboralar bilan boshlanib, qissadan-hissa chiqarish bilan yakunlanadi. Ko'ringanidek, Xoja hikoyanavis sifatida mashhur bo'lib, asarlari bizgacha yetib kelgan.

Ammo shoir sifatida ham uning maqomi nosirligidan kam bo'lmagani. She'rlari kam miqdorda yetib kelgan bo'lsa-da, mavjud asarlari uning mahorati, so'z qo'llash mas'uliyatining noyobligidan dalolat beradi.

«Kechadur» radifli g'azal 5 baytdan (ayrim manbalarda 4 baytdan) iborat. Ijodkor asarda «kechadur» so'zi vositasida takrir, iyhom, tashbeh va tajnis kabi san'atlarni qo'llagan. G'azalda muallif ichki ruhiyat holatlarini tasvirlar ekan, ayniqsa, «kecha» so'zining ma'no tovlanishlaridan san'atkorona foydalangan. Asarda ko'p bora takrorlangan so'zning har biri yangi ma'no bilan jilolanganini sezish qiyin emas. Bu shoirning so'zga munosabati, ular zamiridagi mudroq ma'nolarni uyg'ota olish mahoratini ko'rsatadi.

Xojaning mazkur g'azali dastlab «O'zbek adabiyoti» xrestomatiyasida chop etilgan. Unda asar 4 baytdan iborat. Shoirning o'g'li Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahhob» tazkirasida esa u 5 bayt shaklida keltiriladi. Muallif e'tiroficha, mazkur g'azalni shoir Hindistonga

Boburga birinchi o'zbek elchilaridan Hofiz Ko'hakiy orqali 1528 yilda yuborgan. Tazkiradan ikki mamlakat o'rtasidagi madaniy aloqalar haqida xabardor bo'lish bilan birga, Boburning Xoja she'riyatiga munosabati va bahosi bilan ham tanishamiz. Muallif «...podshohga ma'qul bo'lib, maqtagan edilar»¹, — deya ma'lumot beradi.

G'azal oshiqona yo'nalishda. Uning chuqur tafakkur mahsuli sifatida yaratilgani sezilib turadi. U zohiriy va botiniy mazmun qamroviga ega. G'azalning yuza qatlamida majoziy ishq talqinini kuzatsak, ichki qatlamida esa chuqur irfoniy ma'nolar ham nazarda tutilganining guvohi bo'lamiz. Majoziy ma'no oshiq → hajr → mahbuba tuzilmasida namoyon bo'ladi. Ayriqlik asar qahramoni ko'nglidagi iztirob tuyg'ularini junbushga keltiradi. Ko'z oldida butun dunyoni qorong'u zulmatga chulg'aydi.

Asar ta'kidlanganidek, irfoniy ma'noga ham ega. Oshiq, mahbub, sham, jon kabi timsollar ramziy mohiyatni ham ifodalab keladi. Ular orqali shoir haqiqiy ishq talqiniga e'tibor qaratadi. G'azalga teranlik va botiniy ma'no bag'ishlaydi.

Shoirning bunday serqatamlilikka erishishida she'riy san'atlarni mahorat bilan qo'llash, so'z tanlash va undan foydalanishdagi mas'uliyat, munosabat muhim o'ringa ega.

G'azal 5 baytdan iborat. Barcha baytlarda «kechadur» so'zi radif vazifasida takrorlanib kelgan. Nolon, parishon, inson, oson, tobon, afg'on so'zlari qofiya sifatida qo'llangan. Asarda qofiya va radif muhim badiiy vazifani bajargan. Qofiyaning «nolon» so'zi bilan boshlanib, «afg'on» so'zi bilan tugallanishining o'zidayoq, shoirning ruhiyat manzarasini musavvirova yagona doira atrofida birlashtirganini ko'rsatadi. Bu g'azal kompozitsiyasida tuyg'ular, holatlar tasvirining zinamazinada takomillashib borishini ta'minlaydi.

Ayniqsa, shoirning radif sifatida qo'llagan «kechadur» so'zi asar kompozitsiyasida alohida, muhim vazifalarni bajargan. 5 bayt — 10 misra she'rda mazkur so'z 9 marta qo'llanadi. Hayratlanarlisi shundaki, shoir undan har bir o'rinda o'zgacha ma'noda va jami 10 xil mazmunda foydalanadi.

¹ Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: Xalq merosi nash-ti, 1993, 275-bet.

Quyidagi jadvalda «kechadur» soʻzining shakl va maʼno munosabati izohlangan:

Tartib raqami	«Kechadur» soʻzi qoʻllangan bayt va misralar	Soʻz shakli	Soʻz maʼnosi
1-oʻrin	Kunduz avqotim sening hajringda nolon kechadur,	Kechadur	kechasi
2-oʻrin	Kunduz avqotim sening hajringda nolon kechadur,	kechadur	kechmoq, oʻtmoq
3-oʻrin	Kecha ham zulfung kabi holim parishon kechadur.	kecha	tun
4-oʻrin	Kecha ham zulfung kabi holim parishon kechadur.	kechadur	zulmat;
5-oʻrin	Anbarin zulfung xayolidin koʻzumga, ey pari, Yilu oyu soatu kun bori yakson kechadur.	kechadur	qorongʻu
6-oʻrin	Ulki jondin kechadur shomi visolingni koʻrub,	kechadur	voz kechmoq
7-oʻrin	Vah na xush vaqtu na xush soat na oson kechadur.	kechadur	voz kechmoq
8-oʻrin	Ravshan oʻlgʻay davlati vaslida hijron oqshomi, Gar gunohimdan bilib ul mohi tobon kechadur.	kechadur	voz kechmoq
9-oʻrin	Xoja yangligʻ nola qil zulfi gʻamidin kechalar,	kechalar	tunlari
10-oʻrin	Kim mahalli nolavu faryodu afgʻon kechadur.		kechmoq, oʻtmoq.

Xoja mazkur soʻzning 9-10 maʼnosini ilgʻashga erishadi. Shu birgina soʻzni qoʻllashi, uning zamiriga chuqur kirib borishi, maʼnolarining cheksiz hududlarini koʻra olishi, rang-barang maʼnoviy jilolarni tovlanitirishining oʻziyoq, Xoja sheʼriy mahoratining noyob va betakrorligidan dalolatdir. Gʻazalning Boburga «maʼqul kelib, uni maqtangani» ham bejiz emas. Bizningcha, uning eʼtiborini tortgan jihat ham ana shu

holat bilan bog'liq bo'lishi kerak. So'zlardagi noyob jilvakorlik Boburni maftun etib, unga ma'qul kelgan.

G'azal ramali musammani mahzuf vaznida (foilotun – foilotun – foilotun – foilun; taqte'si - V - -/ - V -/ - V -/ - V -) yozilgan. Turkiy g'azalchilikda eng ko'p qo'llanilgan bahr bu ramal bahridir. Oshiqona lirik she'rlarda hazaj va ramal bahrlari faol ishlatilgan. Ammo ularning asarda bajaruvchi vazifasi bir-biridan farq qilgan. Hazaj she'rga mahzunlik, og'irlik bag'ishlaydi. Ruhiyatdagi iztirob, dard, armon tuyg'ularini mahzunlik bilan muzayyan tasvirlaydi. Tushkunroq kayfiyatni ifodalaydi. Ramal esa kayfiyatdagi nisbatan yengillikni, umidvorlikni tasvirlash vazifasini bajaradi. Shu sababli ham yuqorida ta'kidlaganimizdek, g'azalda kecha, zulmat, qorong'ulik kabi tushunchalar yetakchilik qilganiga qaramay, o'quvchi ko'nglida umidvorlik uchqunlari paydo bo'ladi. Buni uning o'ynoqi, yengil ritmga ega ramal bahrida yozilgani bilan dalillashimiz mumkin. Demak, shoir g'azalni yaratganda, vazn tanlashga, uning badiiy unsur sifatida, bajarayotgan vazifasiga e'tibor qaratgan. Shunchaki to'g'ri kelgan bir vaznni tanlab qo'ya qolmagan. Uning lirik qahramon ruhiy manzaralarini to'liq qamrab va yoritib bera olishini inobatga olgan.

G'azalda zulmat haqida ko'p so'zlanadi. Ammo ana shu qorong'ulik zahirida bir yorug'lik, ishq nuridan taraluvchi ravshanlikni o'quvchi ko'ngli bilan his etib turadi. Hatto shoir asarda sham, ravshanlik kabi so'zlarni ham qo'llaydiki, bu fikrimizni tasdiqlaydi:

*Ravshan o'lg'ay davlati vaslida hijron oqshomi,
Gar gunohimdan bilib ul moli tobon kechadur¹.*

Lirik she'r badiiyatida she'riy san'atlarning o'rni beqiyos. U oddiy so'zlardan mo'jiza yaratuvchi vosita. Mazkur g'azalda ham shoir iyyom, tazod, tashbeh, tajnis, istiora, nido kabi o'nlab ana shunday tasvir unsurlaridan mahorat bilan foydalangan.

Buni biz birinchi baytdayoq kuzatamiz:

*Kunduz avqotim sening hajringda nolon kechadur,
Kecha ham zulfung kabi holim parishon kechadur.*

¹ Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: Xalq merosi nash-ti, 1993, 275-bet.

Shoir birinchi misrada kunduz va kecha soʻzlari bilan tazod sanʼatini yaratgan. Lirik vaziyatdagi qarama-qarshilik, ruhiy holatdagi zid kechinmalarni aniq tasvirlash imkonini yaratadi. Zid maʼnoli soʻzlarning misra boshida va misra oxirida oʻrinlashishining oʻzida ham mahorat va maʼno mavjud. Misra soʻngidagi «kechadur» soʻzi bilan iyhom sanʼatini ham yaratgan. Zid maʼnoli «kunduz» soʻzi bilan bogʻliq ravishda birinchi oʻrinda mazkur soʻzni ham tun maʼnosida, ham kechmoq maʼnosida qoʻllagan. Birinchi misra «kecha» soʻzi bilan tugab, 2-misra ham shu soʻz bilan boshlanadi. Bu «raddul aruz ilal ibtido» deb nomlanuvchi sanʼat turi ham maʼnolar zanjirini bogʻlashga oʻz hissasini qoʻshadi. Ikkala misradagi «kechadur» soʻzi bilan shoir, shakldosh soʻzlar yordamida, tajnis sanʼatini vujudga keltirgan.

Koʻrinadiki, mazkur gʻazal Xoja lirik merosining gultojidir. Unda shoir soʻzlarning qat-qat maʼnolar silsilasini nazarda tutib qoʻllagan. Xususan, bir soʻzni tovlantirish orqali sheʼriyatni olmos kabi jilolantirish bu – ulkan va noyob mahorat talab qiladi. Gʻazalning qolgan barcha baytlari ham xuddi shunday yuksak va noyob isteʼdod mahsuli sifatida maydonga kelgan. Shoirning ruboiy va qitʼalari gʻazalidan farqli ravishda axloqiy-didaktik yoʻnalishda yozilgan.

«Muzakkiri ahbob» tazkirasi muallifi Xojaning fors va oʻzbek tillarida ikkita devon tuzgani haqida maʼlumot beradi. Ammo ularning taqdiri nomaʼlum. Bizgacha kam sonli sheʼrlarigina yetib kelgan. Tazkirada uning oʻz davri sultoni Kistan Qaro madhiga bagʻishlangan bir mashhur forsiy qasida yaratgani eslanadi. U maqlubi mustaviy, muttasila, munfasila, seporiy, izhori muzmar, murabbaʼ kabi sharq adabiyotidagi eng murakkab sheʼriy sanʼatlar bilan muzayyan bitilgan.

Muallif: «qasidada masnuʼ usulini bu diyor shoirlari orasida ul kishi yoyganlar», – deya qasidasining noyob yoʻlda yozilganini eʼtirof etadi.

Xojaning lirik merosidan bizga, hikoyalar tarkibidagi sheʼriy parchalardan tashqari, 2 gʻazal, 5 qitʼa, 2 ruboiy, 1 masnaviy, Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostoniga javob tarzida yaratilgan «Maqsad ul-atvor» nomli dostoni yetib kelgan. Sank- Peterburglik olim, filologiya fanlari doktori A. Tohirjonov LDUning Sharq fakulteti kutubxonasida

3706 inv. raqami va Sank- Peterburg Sharqshunoslik instituti kutubxonasida V-3985 inv. raqami bilan saqlanayotgan qo'lyozma «Maqsad ul-atvor» dostoni ekanligini aniqlagan, asarning ilmiy-tanqidiy matnini yaratgan.

Xoja asarlarida ifodalangan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mavzular bugun uchun ham ibratli. O'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Tayanch tushunchalar:

Sadrlik, adabiy muhit, axloqiy-ta'limiy, kichik hikoyachilik, folklor.

Savol va topshiriqlar:

1. Mazkur davr Buxoro adabiy muhitining xususiyatlari haqida so'zlang.
2. Xoja hayoti va ijodi manbalari bibliogarfiyasini tuzing.
3. Xoja adabiy merosiga annotatsiyali taqriz yozing.
4. Kichik hikoyachilikning o'zbek mumtoz adabiyotidagi va Xoja ijodidagi o'rnini aniqlang.
5. «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» asarlarini to'liq o'qing.
6. M. Mirzaahmedovanning «Xoja» monografiyasini konspektlashtiring.

Asosiy adabiyotlar:

1. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
2. M. Mirzaahmedova. Xoja. T.: 1975.
3. Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan. T.: 1961.
4. Xoja . Miftoh ul-adl. T.1962.
5. Xoja Gulzor. T.: 1961.
6. O'zbek adabiyoti. Xrestomatiya. 3-kitob. T.: 1959.
7. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
8. Tohirjonov A. Xojaning yangi topilgan asari. «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1975, 3-son.

**QUL UBAYDIYNING O'ZBEK MUMTOZ
ADABIYOTIDA TUTGAN O'RNI
1487–1540)**

REJA:

1. Qul Ubaydiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Tarjimai holi.
3. Adabiy merosi.
4. Asarlarining janriy tarkibi.
5. Shoir she'riyatining mavzu qamrovi, g'oyaviy xususiyatlari.
6. Qul Ubaydiy asarlarida badiiy mahorat masalasi.

O'rganilishi. Ko'plab shoh – shoirlar qismati kabi uzoq yillar Qul Ubaydiyning hayoti va ijodi ilmiy nuqtai nazardan o'rganilmay kelindi. Ammo, bizgacha ko'p manbalarda ma'lumotlar yetib kelgan. O'z zamonasida – XVI asrdayoq yaratilgan tarixiy, ilmiy, tazkira asarlarda uning siyosiy faoliyati, g'ayrat–shijoati, noyob iste'dod egasi ekanligi, merosi haqida qimmatli dalillarni ko'ramiz¹. Zayniddin Vosifiyning «Badoe-ul vaqoe», Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob», Mirmuhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullonoma» «Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma», Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy» asarlari kabilar ana shunday muhim manbalardir. Ubaydiy ijodi G'arb olimlari e'tiboriga ham tushgan. Mashhur adabiyotshunos olim Fitrat o'zining maqolalarida Ubaydiyga yuqori baho bergan². Shoh va shoir faoliyatini o'rganish mustaqillik davrida yangi bosqichga ko'tarildi. Uning ijodi ilmiy nuqtai nazardan izchil tadqiq etila boshlandi³. 2000 yilda Muhammad

¹ Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. –T.: 1999; Mas'ud Ko'histoniy. Tarixi Abulxayrxoniy; Ro'zbehon. Mehmonnomai Buxoro; Mirmuhammad Amin Buxoriy. Ubaydullanoma; Mirzo Haydar. Tarixi Rashidiy. –T.: 20015; Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob. –T.: 1993; Mutribiy. Tazkirat ush-shuaro. –T.: «Mumtoz so'z» nashriyoti, 2013; Zayniddin Vosifiy. Badoe ul-vaqoe. T.: 1979; Bobur. Boburnoma. T.: 2002.

² Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000. Fitrat. Yassaviy kim edi. T.: 1995.

³ Juzjoniy. Tasavvuf va inson. T.: 2001; E.Ochilov. Tasavvuf adabiyotida ruboiy. «O'zbek tili va adabiyoti» jurn., 2006, 2-son, 14-24-bet; Ya. Ekman. Turk tili va adabiyoti. Istanbul.

Abdullaev «Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati» mavzuida fan nomzodligi dissertatsiyasini himoya qildi¹.

Asarlaridan namunalar kirill alifbosida 1994 yil «Vafo qilsang»², 2000 yil «Ishq daftari»³ majmualarida, 2005 yil «Muhabbat taronalari»⁴ nomli ruboiylar to'plamida chop etildi.

Tarjimai holi. Ubaydiy 1487 yil Xorazmda Vazir shahri yaqinida (amakisi Shayboniyxon va otasi Mahmud Sultonlarning Xorazmga yurishi paytida) tug'ilgan. Otasining piri Ubaydulloh Xoja Ahrori Vali unga o'z ismini beradi. U otasining yolg'iz o'g'li bo'lgan. Yoshligi Buxoroda kechgan. U Amir Abdullo Yamaniy (Mir Arab), Xoja Muhammad Sadr kabi allomalardan tahsil olgan. Ubaydiyning, ayniqsa, Abdullo Yamaniyga ixlosi kuchli edi. U Xoja Ahrorning, ular Ya'qub Charxiyning, ular esa Bahovuddin Naqshbandning muridlari edi. Ubaydulloxon o'z faoliyati davomida Mir Arab bilan hamisha maslahatlashib ish olib boradi. Bu fikrimizni «Badoe ul – vaqoe» va «Muzakkiri ahbob»da keltirilgan ko'p dalillar tasdiqlaydi.

Ubaydulloxon sarkarda sifatida juda shijoatli, tadbirkor edi. O'zbekxonlarning 1511–1512 yillarda Movarounnahrni qayta egallashida uch ming kishilik qo'shin bilan 60 ming kishiga qarshi jang qilib g'alabaga erishgani, Shayboniyxonning ko'p zafarlari ham Ubaydulloxon matonati natijasi ekanligi manbalarda e'tirof etiladi.

Otasi Mahmud Sulton vafotidan keyin (1504 yil) amakisi Shayboniyxon uni Buxoroga hokim etib tayinlaydi. 1533 yilda esa Ubaydulloxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirishga majbur bo'ladi va bosh xonlik marosimini o'sha shaharda o'tkazadi. O'z nomiga xutba o'qitadi. Shundan so'ng u umrining oxirigacha – 1540 yilgacha Buxoro xonligini boshqaradi. Undan Abdulazizxon va Muhammadraximxon ismli o'g'illar qoldi. Abdulazizxon otasidan so'ng 1540–1550 yillarda xonlik qildi.

¹ Abdullaev M. Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati. Avtoreferat. T.: 2000.

² Ubaydiy. Vafo qilsang. T.: 1994.

³ Ishq daftari. Ruboiylar. T.: 2000.

⁴ Muhabbat taronalari. Ruboiylar. T.: 2004.

Ubaydulloxon o'z davrida shariat qonunlarini bid'atlardan xoli saqlashga katta e'tibor qaratdi. Ularning amaliyotini nazorat qilib bordi. Buxoroda bog'lar barpo qildi. Mir Arab madrasasi, Ko'hak daryosidagi Mehtar Qosim ko'prigi kabi inshootlar qurdiradi.

U ijodkor – shoir sifatida ilm-fan, san'at, adabiyot ravnaqiga keng yo'l ochadi. Har kuni Buxoro shahrining fozil, olim va shoirlarini jamlab suhbatlar, mushoiralar uyushtiradi.

Ma'lumki, Movarounnahr va Xurosondagi madaniy hayotning eng gullagan davri Husayn Boyqaro (Jomiy va Navoyi) zamoniga to'g'ri keladi. Mirzo Haydar o'zining «Tarixi Rashidiy» asarida Ubaydulloxon davridagi Buxoro madaniy hayotiga «Buxoro Hirot va Husayn Boyqaro zamonini eslatadi» deya juda yuqori baho beradi. U Ubaydiyning «barcha fazilatlar bilan bezangan» shaxs ekanligini e'tirof etadi. Bir qancha manbalarda uning saltanat tashvishlari bilan bandligiga qaramasdan, tirishqoqlik bilan ilm o'rganganligi, vaqtdan nihoyatda unumli foydalanganligi, uni hech behuda ketkazmagani e'tirof etiladi.

Ubaydiy serqirra iste'dod, bilim va tafakkur ko'lamiga ega edi. U hadis ilmida Xoja Mavlono Isfahoniyni, fiqhda Mavlono Mahmud Azizonning, Qur'on qiroatida Mavlono Yormuhammad Qoriy kabi zamonasining peshqadam allomalarining shogirdi edi. Shu boisdan bu yo'nalishlardagi faoliyatida chuqur bilim va asosli dalillarga tayanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. U Qur'on qiroatida tajvidsiz o'qishni nojoiz sanagan. Turkiy tilda Qur'onga tafsir yozgan. Fiqhga bag'ishlangan risola ham yaratgan.

U yetti xil husnixatda yoza olgan. Nasx xatini yozishda mahorati beqiyos bo'lgan. Musiqqa ilmining bilimdoni, chaluvchi sozanda, kuylovchi navozanda sifatida zamondoshlarining tahsiniga sazovor edi.

Adabiy merosi. Ubaydiy shoir sifatida turk, fors, arab tillarida ijod qilgan. Bizga uning uchala tilda yaratgan asarlari, jamlangan 695 sahifadan iborat «Kulliyot»i etib kelgan. Uning 4-200-betlarida forsiy, 201–210-betlarida arabiy, 211–695-betlarida turkiy asarlari joylashgan.

«Sustlik tab'ning bo'shashishiga sabab bo'ladi va zehnni o'tmaslashtiradi» degan tamoyilga qat'iy amal qilgan Ubaydiy zamondosh ijodkorlarni har kuni ijod bilan shug'ullanishga da'vat etgan. Ularga rahnamolik qilgan

Ubaydiyning ijodkor sifatida Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Kotibiy asarlariga ixlosi baland bo'lgan. Adabiyotni teran anglagan. Tafakkuri keng miqyosli bo'lgan. Hatto, zamondoshlari xon bilan uchrashishdan oldin, imtihonga borayotgan talaba kabi, ko'p kitoblar o'qib, she'rlar yodlab, yangi asarlar yaratib borishga harakat qilishganini eslashadi. Chunki uning tafakkur ko'lami suhbatdoshidan chuqur bilimdonlikni, donishmandlikni taqozo qilar edi.

Shoir «Kulliyot»ining yagona qo'lyozma nusxasi O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 8931 raqami ostida saqlanadi. Uning tarkibida uch tildagi asarlardan tuzilgan devondan tashqari diniy-tasavvufiy, axloqiy-didaktik ruhdagi «Omonatnoma», «Shavqnoma», «G'ayratnoma», «Sabrnoma» masnaviylari ham bor.

Ubaydiy mumtoz adabiyotning ko'plab lirik janrlarida qalam tebratgan. Ayniqsa, uning g'azal, ruboiy, hikmat, tuyuq kabi janrlardagi mahorati diqqatga sazovor.

Ubaydiyning o'zbek tilidagi devonida 310 dan ortiq g'azali mavjud. Ular mavzu jihatidan rang-barang. Olam va odam bilan bog'liq barcha masalalarga munosabatini ko'ramiz. Uning lirik qahramoni hayot mazmunini chuqur anglaydi. Shoh bo'lishiga qaramay, dunyoning o'tkinchi, yaltiroq jilvalariga aldanmaydi. Insonni kamolga yetkazuvchi asl maqsaddan chalg'amaydi. Quyidagi g'azalda shoir dunyoqarashining shu jihati o'z ifodasini topgan:

*Hosilu kavnu makon ko'yungda bir xasdur manga,
Ushbu himmat ikki olam ichida basdur manga.*

*Ham ko'runmas er yuzi bir tirnoqchakim,
Yetti ko'k ayvoni bir toqi muqarnasdur manga¹.*

Ubaydiy Qur'oni Karim, Hadisi sharif g'oyalarini mukammal egalagan. Shu sababli, u dunyo, hayot, tiriklik va inson mohiyatini teran

¹ *Qul Ubaydiy*. Vafo qilsang. Toshkent, 1994, 5-bet. Keyingi parchalarning sahifasi ko'rsatiladi.

mushohada etadi. Shoir she'rlarida yetakchi mavzu ishq. U majoziy muhabbat haqida so'z aytganda ham ilohiy muhabbat nazaridan chetda qolmaydi. Shuning uchun, uning g'azallaridagi ishq tushunchasini ikkiga ajratib bo'lmaydi. Fitrat Ubaydiyning shoirlik maqomi haqida gapirib: «Ubaydulla shoir ham mutasavvuf shoirdir...Uning forsicha bir g'azali mashhur mutasavvuf Maxdumi A'zam tomonidan tasavvuf uslubida sharh qiling'on»¹, – deya baho beradi.

Ma'lumki, vahdati vujud, Oллоh vasliga yetish tasavvuf ta'limotining bosh g'oyasi. Bu maqomga esa faqat ishq vositasi bilangina erishish mumkin. Shu sababli, mumtoz adabiyotimizda ishqqa insonni ruhiy kengliklarga boshlovchi vosita sifatida qaraladi. U barcha tor qafaslardan, g'am-g'ussalardan ko'ngilni ozod qiladi. Uni hurlikka oshno etadi. Ubaydiy lirik qahramoni ham olam va odamni ana shu – jonbaxsh ishq vositasi bilan anglaydi. U orqali lahzalik mavjudlik ustidan g'alaba qozona oladi:

*Ishqingda sening g'ulg'ula olamg'a solumen,
Ishqing sipohi birla bu olamni olurmen...².*

Yoki:

*Shod aylab aning yodi bila xasta ko'ngulni,
O'zimni g'amu g'ussadin ozod etadurmen³.*

Shariat ahkomlarining qattiq himoyachisi bo'lishiga qaramay, shoirning ayrim she'rlarida ishq zuhdu vara'dan ustun kelgan ruhiy holatlar tasvirini ham kuzatamiz:

*Zuhdu varaim daftarin, ey banda Ubaydiy,
Bir-bir qilibon, ishqida barbod etadurmen⁴.*

¹ Fitrat. Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar/ Yassaviy kim edi? Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994, 3-bet.

² O'sha asar, 30-bet.

³ O'sha asar, 31-bet.

⁴ O'sha asar, 31-bet.

«Muzakkiri ahbob» tazkirasida shoirning bir forsiy gʻazali keltirilgan. Unda lirik qahramon koʻnglidagi Oллоhga ishqning qanchalar yuksak darajada ekanligini his qilamiz. Ishq maqomining ramziga aylangan Robiya al-Adaviya haqidagi rivoyatda muhabbati otashining balandligidan hayratda Kaʼba uning ziyoratiga borgani eʼtirof etiladi. Ubaydiy lirik qahramoni ham ishq rutbasida oʻzini shunday yuksakda his qiladi. Va bu tuygʻuni oshkor etishdan hayiqmaydi:

*Boʻyi arbobi vafo az guli mo meoyad,
Kaʼba zi on roʻba tavofi dili mo meoyad*

Mazmuni: Vafo ahlining hidi bizning guldand keladur, shuning uchun Kaʼba ham bizni yurakni ziyorat etgani keladur.

Shoirning tasavvuf taʼlimotidagi mavqeini «Muzakkiri ahbob» muallifi shunday eʼtirof etgan edi: «Tasavvufda fikrlari mazmuni asosli va kuchli namoyon boʻlar, baland maʼnolarni dilpisand iboratlar bilan bayon qilar edi»¹. Haqiqatan ham, Ubaydiy lirik qahramoni oʻz fikrlarida sobit. Oʻz maqomida mustahkam. Oʻz tanlagan yoʻlining toʻgʻriligiga ishonchi qatʼiy. Soliklarga rahnamolik qilishga qudrati, idroki yetarli:

*Dar biyoboni talab solik gumgashta ba roh,
Ba sadoi jarasi mahmili mo meoyad...
Har kujo dardi dile hast, Ubaydiy, hosil
Ba tavofi dili behosili mo meoyad.*

Mazmuni: talab sahrosida solik adashib qolsa, ular yoʻlga bizning karvonimiz qoʻngʻirogʻi tovushini eshitib tushishadi. Qaerda dardi shifo topgan dil boʻlsa, Ubaydiy, bizning murodiga yetmagan dilimizni tavof etgali keladur.

Sheʼriyat – inson ruhiyatini, botinini talqin etuvchi maydon, koʻngil mulkiga sayohat. Shu sababli Ubaydiy sheʼriyatida insonni anglash, uni tushunishga daʼvat yetakchilik qiladi. Hatto, lirik qahramonning jino-

¹ Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob. Tazkira.T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993,23-bet.

yatchiga munosabati ham o'zgacha. U insonning jinoyatchiga aylanish sabablarini to'g'ri tushunishga chorlaydi. Ularga ham insonparvarlik nuqtai nazaridan yondashish lozimligiga e'tiborni qaratadi. Uning boisini atrof-muhitdan, ijtimoiy hayot tarzidan izlaydi. Bu esa bizni Ubaydiyning faqat shoir emas, balki shoh sifatidagi fazilatlaridan ham boxabar qiladi:

*Jinoyat ahliga ko'p ta'na urmag'il zinhor,
Yo'q ul sifat kishikim, bo'lmag'ay xiyonatsiz¹.*

Naqshbandiylik tariqatining «Hush dar dam, nazar bar qadam» aqidasi-ning zamirida g'animatlikni anglashga da'vat ham singdirilgan. Shundan kelib chiqib, Ubaydiy she'rlarida mavjudlikni, insonni g'animat bilish, uning omonatligini anglash, qadrlash kabi tuyg'ular ham o'z ifodasini topgan:

*Diydor g'animat turur, ey telba Ubaydiy,
Diydoridin ayrilmaki, diydor topilmas².*

Ubaydiy g'azallaridagi o'ziga xoslik rost tuyg'ularning kuylanishida ularning samimiy, tabiiy ifodalar, tasvirlar orqali bayon etilishida ham ko'rinadi. Xalq jonli so'zlashuv uslubiga yaqin iboralar, so'zlar tizimidan mohirona foydalanadi. Bu she'riyatidagi soddalik va samimiylikka bois bo'ladi:

*Meni zor etting, ey ko'ngil, dame ul oy jamolig'a Ilohi,
sen dog'i mendek birovg'a zor bo'lg'aysen³.*

Yoki:

*Men ko'ngul dardig'a yig'larmen, ko'ngul ham holima,
Men anga hayronmanu ul dog'i hayrondur manga⁴.*

¹ O'sha asar, 23-bet.

² O'sha asar, 14-bet.

³ O'sha asar, 27-bet.

⁴ O'sha asar, 7-bet.

Shoir g'azallari qisqa hajmli. Asosan, 5-7 baytdan iborat. Ammo ularda tugal va keng qamrovli, chuqur mazmunli fikrlar bayon etilgan. Ifoda uslubi o'ziga xos. Xalqona, sodda, aniq, hikmat va maqollarga monand xulosalar bayon qiladi. G'azallarida kutilmagan, jur'atli xulosalar keltiriladi. Birinchi misrada keltirilgan tezisga 2-misrada hayratomuz izohlar beriladi. Shoh Ubaydiyning tabiatiga xos jasorat, jur'at g'azallarida ham o'zini namoyon etadi.

*Tavrimni dag'i ne so'rasin, zor Ubaydiy,
Yaxshi bila yaxshiyu, yomon bila yomonmen¹.*

U Navoyi va Bobur ijodiga ehtirom bilan qaragan. Ruboiynavislikda ham ular izidan bordi. Navoyi ijodi davomida 700 dan ortiq, Bobur 230 dan ortiq ruboiy yaratgan bo'lsa, Ubaydiyning turkiy devoniga 485 dan ortiq, forsiy devoniga 418 ta ruboiysi kiritilgan. Demak, Ubaydiy o'zbek adabiyotida eng ko'p – 900 dan ortiq ruboiy ijod qilgan shoir sifatida qadrli.

U ruboiy janrida faqat son jihatdan emas, balki mazmun, mohiyat jihatidan ham o'quvchini hayratga soladigan asarlar yarata olgan. Ular ni shartli ravishda mavzusiga ko'ra uch turga bo'lamiz: 1. Oshiqona 2. Axloqiy-didaktik 3. Orifona yo'nalishdagi ruboiylar.

Ma'lumki, mazkur mumtoz janr talabiga ko'ra, uning tarkibi 4 qismdan tashkil topadi. Ammo har doim ham ularning hammasi ishtirok etavermasligi mumkin:

Tezisda ruboiyda aytilmoqchi bo'lgan fikr, mavzu bayon etiladi;

Antitezisda birinchi misraga parallel muqobil fikr keltiriladi;

Moddai ruboiy to'rtinchi misrani bog'lovchi ko'priq vazifasini bajaradi.

Sintez, ya'ni xulosalovchi, yakuniy misra.

Ko'rinadiki, shoir ruboiylari ham kichik hajmga ega bo'lishiga qaramay, o'quvchi diqqatini jalb etuvchi tugun, fikr va tuyg'ular rivoji, yechimdan iborat o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Dastlab muxlisda fikr va savollar uyg'otuvchi tezislar o'rta tashlanib, so'ng asosiy xulosa

¹ O'sha asar, 23-bet, 28-bet.

bayon etiladi. Bu ruboiydagi mantiqiy yaxlitlikni, izchil bog'liqlikni ta'minglaydi:

*Bulbulg'a dedimki, gul yana so'lg'usidur,
Ko'nglung g'amu anduh bila to'lg'usidur.
Bulbul dedi: «– Ey do'st, – manga nola qilib, –
Taqdiri xudoy ne bo'lsa, ul bo'lg'usidur»¹.*

Ushbu ruboiyda savol-javob usulini qo'llash chuqur ruhiy dramatik manzarani ifodalash, timsollar qiyofasini oydinroq yoritish imkonini bergan. Shoir inson tabiatining ziddiyatli kechimlarini tabiiy tasvirlashga erisha olgan. Ayrim ruboiylarida esa, dastlab, chuqur mazmunli hayotiy xulosa berilib, keyin undan lirik qahramon ruhiyatini sharhlash uchun foydalanadi:

*Ey yor, ko'ngul ishini buzub bo'lmaydur,
Ag'yor jafosig'a to'zub² bo'lmaydur.
Har necha uzay ko'nglumni dermen sendin,
Sendek kishidin ko'ngul uzub bo'lmaydur.*

Ko'ngil – tilsim. Uni anglash mushkul. U har doim ham inson xohishiga bo'ysunavermaydi. Shoir ana shu murakkab mavjudlikning asrorini anglashga intiladi. Xususan, so'nggi ikki misrada uning bosh g'oyasi ifodalanadi. Mahorat bilan qo'llangan fikr va so'zlar tizimi inson sirli olamini butun ziddiyati bilan, sinoati bilan tasvirlashga imkon yaratadi.

Ubaydiy ruboiylarida ko'proq faylasuf shoir sifatida namoyon bo'ladi. U olam, odam va Olloh munosabatlari borasida chuqur mazmunli fikrlarni bayon etadi. Shoir ularni bir butunlikda – yagona xilqat sifatida idrok qiladi. Ularni bir-biridan ayro tasavvur etolmaydi:

*Sendan rizo ko'zlagan Ubaydullohdur,
Lutfig so'rab bo'zlagan Ubaydullohdur.*

¹ Vafo qilsang. –T.: 1995, 42-bet. Keyingi o'rinlarda beti matn yonida qavsda beriladi.

² To'zmoq – chidamoq ma'nosida.

*Har ikki jahonda ko'zu ko'ngul birlan
Sendan seni izlagan Ubaydullohdir (87-b).*

Ubaydiyning shoir sifatida ma'naviy olami juda yuksak. Uning o'zi podshoh bo'lishiga qaramay, oshiqlik va darveshlikni shohlikdan ustun qo'ya oladi:

*Gar bo'lsa ziyoda qayg'uga eshligimiz,
G'am dastidan bexudligu behushligimiz,
Oллоhga shukr, afzal erur shohlikdan,
Ey darveshlar, hamisha darveshligimiz (94-b).*

U oshiqlarning, so'filarning kamalakday serjilo ruhiy dunyosini teran idrok qiladi. Ularni qadrlaydi va yuqori baho beradi:

*Ul qavm asiri dog'i hijrondirlar,
Tuproq bilan yakrangu yaksondirlar.
Darvesh kabi bo'lsa-da ular suvratda,
Ma'no olamida shohu sultondirlar (95-b).*

Dunyoning o'tkinchiligini, hayotning mazmun va maqsadini anglashning o'zi noyob fazilatdir. Chunki inson shunda to'g'ri yo'ldan adashmaydi. Jahonni egallagan Iskandar ham hayotining so'ngida ko'nglida bir bo'shliqni his qilganki, insoniyatga ibrat uchun tobutdan bo'sh qo'lini chiqarib qo'yishni vasiyat qilgan. U anglab yetgan xatolarining keyingi avlod hayotida qaytarilmasligini istagan. Ubaydiy ham xuddi shunday o'z tajribalaridan, kechinmalaridan saboq berishni muhim deb hisoblaydi:

*Hukmingda magar mamlakati Misru Yaman,
Farmoningda mulki Xitoy hamda Xo'tan,
Bor boyligini yig'sang-da er yuzining,
Ey shoh, jahondan etasan bitta kafan (85-b).*

Inson yuragida ezgulik va yovuzlik qutblari mavjud. Yovuzlik g'olib bo'lgan vujud qo'rqinchlidir. Chunki u faqat o'zini emas, balki

atrofdagilarni ham muvozanatdan chiqaradi. Ollohdan uzoqlashtiradi. Shoir lirik qahramoni ham ana shunday holatga tushishdan xavotirda. Uning she'riyatida olam mohiyati haqidagi falsafiy mushohadalar bilan bir qatorda, ana shunday oddiy insoniy iztiroblar, dardu armonlar ham o'z ifodasini topgan:

*Ey dil, meni na devu na dad qo'rqitgay,
Yo aybu gunohlar beadam qo'rqitgay,
Olamda bulardan sira yo'q xavfim, lek
Do'st ko'nglidagi kinu hasad qo'rqitgay.*

Shoir lirik qahramoni dunyoning mayda tuyg'ularidan bezganda, undan xalos bo'lish yo'lini izlaydi. Yorug' xayollar, nurli manzillar sari intiladi. Ishqqa xaloskorlik vositasi sifatida umidvor boqadi:

*Tokay bu zamon g'amidan afsona bo'lay,
Afsonayi har oqilu farzona bo'lay.
Oshiq bo'layu ikki jahondan kechibon,
Bir Laylisifat ishqida parvona bo'lay (95-b).*

Shoir lirik qahramon qiyofasini ishqning turli ruhiy pog'onalarida talqin etadi. Ba'zan majoziy mehru muhabbat tasviriga, ba'zan esa Ollohga bo'lgan ishq, iymon, e'tiqod tuyg'ulariga duch kelamiz. Ba'zan ishqning eng yuksak po'rtanalarida bexudu behush, o'zini unutgan oshiq kechinmalari bayonini ko'ramiz. Ularda mashrabona ruh va uslub ustuvorligining guvohi bo'lamiz:

*Davron g'amidan zarracha g'am yo'q menda,
Charx aylanishidan-da alam yo'q menda.
Ishqingda yo'qotmishman o'zimni andoq,
Parvo senga ham, o'zgaga ham yo'q menda (87-b).*

Ubaydiy lirik qahramoni komil axloq targ'ibotchisi. Himmat-muruvvat, rahm-shafqat, vafo-sadoqat kabi ezgu fazilatlar sohibi sifatida tasavvur qoldiradi. Insonlarni bir-birini g'animat bilishga, har

doim o'zaro yaxshiliklar sog'inishga da'vat qiladi. Shoir she'rlarining umumbashariyligi, insonparvarligi ham ana shunday g'oyalarida namoyon bo'ladi. U iymon salomatliginida, asl maqsadga yetishishnida insonni qadrlashda, uni anglashda deb biladi:

*Muhtojga qayish – asli karomat shuldir,
Bir ishki, yo 'q ortida malomat – shuldir.
Har ikki jahonda, soliko, iymonni
Qutqaruvchi chin rohi salomat shuldir (88-b).*

Biz Oллоhga muhabbat qo'yishni, ko'nglimizdan unga makon ajratishni ba'zan tor mistik doirada tushunamiz. Ammo, unga ishqimiz riyosiz, sof bo'lsa, bizni u ko'p kulfatlardan omon saqlaydi. Qalbimizni qullikdan ozod etadi. Bizni loqaydlik va g'aflatdan hushyorlantirib, ko'nglimizga tiriklik va hayot baxsh etadi. Shoir lirik «men»i ham xuddi shunday fikrda:

*Kim Haqni unutsa – o'sha g'ofil bo'lgay,
Ko'ngli o'laru, tuproq ila gil bo'lgay.
Kim ko'ngliga Haq yodi bila bersa hayot,
Ul ikki jahonda barhayot dil bo'lgay! (88-bet)*

Venger turkshunosi Ya.Ekman «Ubaydiyning birinchi xizmati Chig'atoy adabiyotida hikmat shaklini jonlantirishidadir», deb baho beradi. Fitrat ham XVI asr adabiyotiga baho berar ekan, «Yassaviy maktabi saroygacha ko'tarilgan»ini ta'kidlab o'tadi. Albatta, Ubaydiyning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni faqat shu janr takomili bilan belgilanmasa-da, Ahmad Yassaviy zamonidan keyin to'rt asr kam qo'llanilgan, aniqrog'i, deyarli qo'llanilmagan hikmat shoir ijodida yana faol jamga aylanganini e'tirof etish lozim. Uning devoniga 1786 baytdan iborat 235 ta hikmati kiritilgan.

«Vafo qilsang» to'plamida shoirning tuyuqlaridan ham namunalar berilgan. Undan ushbu janrga mansub 5 ta asari joy olgan. Ularning barchasida shoirning so'z tovlanishlaridan, ma'noviy jilolaridan mahorat bilan foydalanganining guvohi bo'lamiz. U shakl va mazmunning

mutanosib uyg'unligiga erisha oladi. Teran fikrlar, ko'lamdor xulosalarni o'ziga xos, yangicha tasvir tizimi vositasida ifodalaydi. Tuyuqlar mavzu jihatidan ham keng qamrovli. Ularda dolzarb ijtimoiy masalalar, mardlik va jasoratga chorlovchi komil axloqiy tushunchalar va an'anaviy ishqiy kechinmalar o'z ifodasini topgan.

Ammo, Ubaydiy «Kulliyot»idagi ayrim asarlar borasida ilmda munozarali fikrlar ham mavjud. Jumladan, quyidagi tuyuqning muallifligi masalasida bir yagona xulosaga kelishimiz uchun qo'shimcha maxsus tadqiqotlar olib borish taqozo etiladi deb o'ylaymiz:

*So'g'd ichinda o'lturubtur yobular,
Yobularning mingan oti yobular.
Yobularning ilgidin el tinmadi,
Yobular tursin bu erda yo bular.*

Ushbu tuyuqda «yobular» so'zi vositasida tajnis yaratilgan. Uch o'rinda uch ma'noda (1-misrada urug' nomi, 2-misrada ot turi, 4-misrada «yoki bular» ma'nosida) qo'llanilgan. 1566 yilda yozilgan Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahhob» tazkirasida aynan shu tuyuq Shayboniy qalamiga mansubligi aytiladi va to'liq keltiriladi¹. Noshirning e'tiroficha, tazkira muallif hayotligi davrida ko'chirilgan qo'lyozma asosida nashr etilgan. Ubaydiy «Kulliyot»i esa 1583 yilda Mir Husayn al-Husayniy tomonidan ko'chirilgan. Manbalar jihatidan tazkira qadimiyroq bo'lsa-da, ammo shoir devoni asosliroq manba ekanligidan kelib chiqib, mazkur tuyuq Ubaydiy qalamiga mansub bo'lishi haqiqatga yaqinroq, degan xulosaga kela olamiz.

Ubaydiyning muammo, lug'z janrlarida ham nodir salohiyat sohibi ekanligi haqida ma'lumotlar bor. U ularda asar yaratish donishmandlik, noyob badiiy angam va mahorat talab qilishini yaxshi tushungan. Shuning uchun ham ularga adabiyotshunos olim nuqtai nazari bilan baho beradi. Uning fikrlari adabiyotshunosligimiz tarixini, janrlar o'rni va taraqqiyotini o'rganishimizda ham muhim. Vosifiyning «Badoe ulvaqoe» asarida quyidagicha hikoya qilinadi: «Hazrati xon (Ubaydul-

¹ Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. —T.: 1993, 20-bet.

loxon – N.J., I.A.) dedilar: Kotibiyning lugʻzlari koʻp. Hammasi tabʻga muvofiq va maqbul. Lugʻz sheʻrning shunday navʻiki, tabʻ tarozusida gʻoyat mavzundir. Tabʻi halol kishilarning unga mayli haddan ziyoddir. Hazrati xon oʻz lugʻzlaridan birini oʻqidi...»¹.

Ubaydiy mumtoz adabiyotdagi eng murakkab janrlardan biri muammo aytish va yechish usullarini ham mukammal egallagan. Buni quyidagi suhbat jarayonidan anglash qiyin emas: «Shundan soʻng dedilar (Ubaydulloxon – N.J., I.A.): muammolaringiz uslubi taxminan maʼlum boʻldi. Koʻproq muammolaringizni benom topa olaman. Bir qancha yodda qolgan muammolaringiz boʻlsa, xotirga keltirib yozing. Muammolardan bir qanchasi (79 ta) yonimda edi. Hazrati xon dedilar: yozgan nomlaringizni oʻchiring. Men varaq boshidagi nomlarni miqroz bilan oʻchirdim va hazrati xonga topshirdim. Shu muammolardan oʻn toʻrttasi nomini aytishga ehtiyoj boʻldi. Qolganini hazrati Ubaydulloxon nomsiz topdilar...»².

Ubaydiy koʻp shoirlarni oʻziga ustoz deb bilgan, ularning asarlarini mutolaa qilib, sheʻriyat siru sinoatini oʻrganib borgan. U, ayniqsa, Mavlono Kotibiyning ijodiga ehtirom bilan qaragan. Uning asarlariga oʻzi ham, zamondosh shoirlari ham naziralar, taxmislar yozishgan. Bundan Ubaydiyning sheʻriyatni, uning koʻp qirrali maʼno-mohiyatini chuqur his qiluvchi, nozikfahm shoir ekanligini anglaymiz. Chunki, Kotibiy haqida Navoyi «Majolis un-nafois» asarining I-majlisida hurmat bilan eslaydi. Unga «... aning asrindin bu kungacha anga gʻolibi magʻz sheʻrning barcha uslubida kishi yoʻqtur», deya yuqori baho beradi.

XVI asrdan keyingi oʻzbek adabiyotini tadqiq etgan adabiyotshunos olim Fitratning «Bu kungi materiallarga koʻra, Ubaydulloxonni bu davrning eng yaxshi shoiri, deb qabul qilishga toʻgʻri keladi»³, degan xulosaga kelishi bejiz emas. Chunki u «sheʻr ilmlarida sohibi fan»⁴ – mahorat sohibi edi. Shoir sheʻriyatiga qilingan qisqa sayohatdan ham

¹ Zayniddin Vosifyi. Badoe ul-vaqoe. –T.: 1979. 48-bet.

² Oʻsha asar, 48-bet.

³ Fitrat. Tanlangan asarlar. –T.: 2000. 2-jild, 57-bet.

⁴ Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. –T.: 1993, 29-bet.

ko'rinib turibdiki, asarlari mazmuni, ma'no jihatidan qanchalik serko'lam bo'lsa, badiiy mahorat nuqtai nazaridan ham shunchalik takrorlanmasdir.

Shoir she'rlari, avvalo, so'zlar xazinasining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ifoda usulining sodda, xalqonaligi uni dillarga yaqin etadi. Asarlarini o'qir ekanmiz, bizga tanish tuyg'ular tasvirini ko'ramiz, hammaga ma'lum kechinmalarning musavvirona noyob chizgilariga duch kelamiz:

*G'uncha kabi paykonliq o'qi ko'ngluma etgach,
Paykonin aning oh o'qi birla tarotibmen (32-b).*

Kishi yuragi siqilganda «oh» tortishini shoir naqadar chiroyli sharhlab bergan! Gap, asosiy timsol – g'unchadek ko'ngul haqida boryapti. Bu timsol yumuqlik. Undagi ozorlar – o'qlar. Yurakka yengillik berish uchun «oh» tortiladi. Shoir shu holatni o'ziga xos timsollar va so'zlar tizimi vositasida izohlayapti: g'unchadek siqiq ko'nglimga yetgan o'qlarni «oh» tortish orqali tarqataman, chiqarib tashlayman.

Xalqona hikmatlarning, ifodaning ustuvorligi shoir she'rlariga tabiiylik bag'ishlaydi:

*Men ko'ngil dardig'a yig'larmen, ko'ngil ham holima,
Men anga hayronmanu ul dog'i hayrondur manga (7-bet).*

Har ko'ngil – bir tilsim. Uni to'liq anglash mushkul. Shuning uchun ham xalq «bo'yimday bo'y topdimu ko'nglimday ko'ngil topa olmadim», deya afsus chekkan. Haqiqatan ham, hayotni murakkablashtiradigan, kishilarni azoblaydigan narsa bu – ko'ngil dardi, uni anglamaslik iztirobi. Yuqoridagi baytda shoir xuddi ana shu ruhiy g'alayonni tasvirlaydi. Shoir tomonidan so'zlar tizimi shunday tanlanganki, ular lirik «men»ning ichki kechinmalarini juda teran talqin eta olgan.

Ma'lumki, she'riyat – inson ruhiyatini, botinini talqin etuvchi maydon, ko'ngil mulkiga sayohat. Unda kamalakday rangin tuyg'ularni

his etamiz. Shoir she'riyatida kechinmalarning noyob talqinlarining mumtoz adabiyotda keng qo'llangan badiiy san'atlar vositasida mahorat bilan ifodalanganini ko'ramiz:

Uzorini yoshurub, gulni tashladi «Ol!» deb,
Ne ol etar manga ul sarvi gul uzori bila.

Ushbu baytdan dastlab mahbubaning **tashqi qiyofasi** – sarv kabi qomati, gulni eslatuvchi **nafis chehrasi** borasida tasavvur hosil qilamiz. Uzor, gul, sarv, guluzor kabi so'zlar tizimining o'ziyiq mahbuba go'zalligini ta'kidlashga xizmat qilgan. Buni yuz, chehra so'zlarining muqobili «uzor»ning qo'llanishidanoq anglash mumkin. Ammo shoir uning **tabiati** haqidagi chizgilarni ham shu qisqa misralarga singdira oladi. Albatta, bunga u so'zlarning ma'noviy jilolaridan mahorat bilan foydalanish orqali erishadi.

Mahbubaning gul berishining o'zi oshiqqa nisbatan muruvvatli, mehr-muhabbatli ekanligini ko'rsatadi.

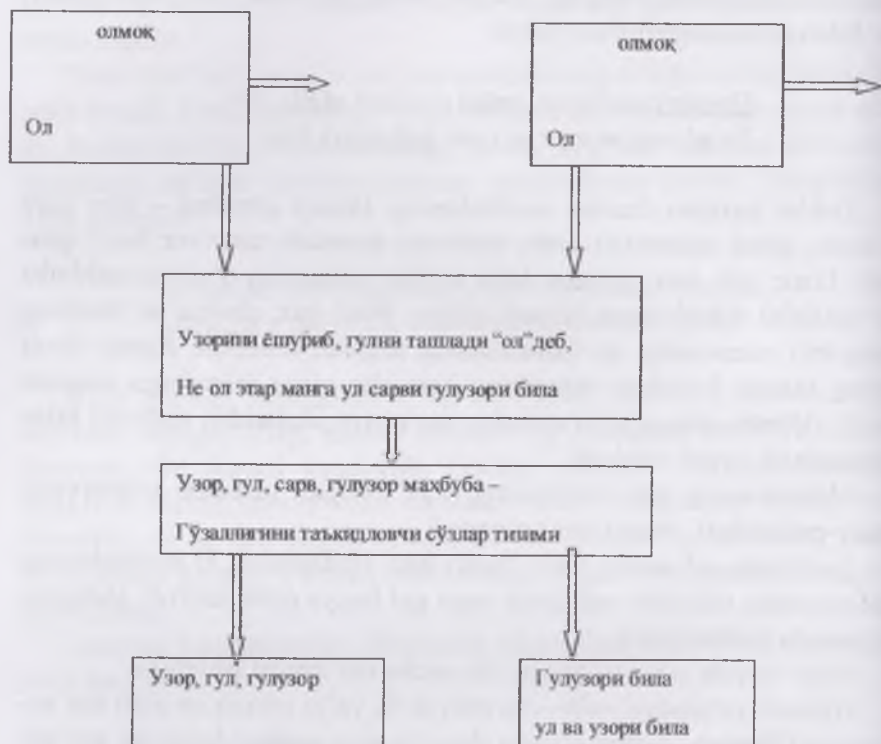
2-misrada oshiqning ruhiy holati ham ifodalanadi. U mahbubaning gul uzoridan iztirobda edi. Endi unga gul hadya qilib, iztirobi alangasini yanada kuchaytiradi.

Shoir baytda «ol» so'zining bir necha ma'nosini ishlatgan.

Birinchi misradagi «ol» – buyruq fe'li, ya'ni olmoq va qizil ma'nolarida qo'llangan. Ushbu o'rinda shoir bu so'z vositasida iyhom san'atini yaratgan.

Ikkinchi misradagi «ol» – hiyla, firib ma'nolarida istifoda qilingan. Demak, shoir shu so'z orqali yana bir san'at – tajnis san'atini ham qo'llaganini ko'ramiz. Ubaydiy mazkur birgina baytda 4 ta badiiy san'at (iyhom, tajnis, takrir, tardi aks)ni mahorat bilan istifoda etgan. Quyidagi jadvalda mazkur holatni kuzatishimiz mumkin:

QUL UBAYDIY MAHORATI

Bu fikrlardan Ubaydiyning soʻz maʼnolarini nozik fahmlovchi, ulardan sheʼriyatida mahorat bilan foydalana oluvchi noyob iqtidor sohibi ekanligini anglaymiz.

Shoir ijodining oʻrganilishi lozim qirralari bisyor. Kichik bir tadqiqotda barcha masalalarni qamrab olish mushkul. Bu boradagi muhim vazifalar oʻz tadqiqotchilarini, kashfiyotchilarini kutmoqda.

Tayanch tushunchalar:

Tafsir, tasavvuf, fiqh, orifona, naqshbandiylik tariqati.

Savol va topshiriqlar:

1. Qul Ubaydiy ijodining mumtoz adabiyotdagi o'rnini haqida so'zlang.
2. Shoir haqida ma'lumot beruvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.
3. Tarjimai holiga oid dalillarni jadvalga soling va yod oling.
4. Muallifning adabiy merosi va janrlar tasnifi.
5. Qul Ubaydiy asarlari va tasavvuf ta'limoti.
6. Shoir asarlarining mavzu ko'lamini va badiiy mahorati.

Asosiy adabiyotlar:

1. Qul Ubaydiy. Vafo qilsang. She'rlar to'plami. T.: 1994.
2. Ishq daftari. Ruboiylar to'plami. T.: 2000.
3. Muhabbat taronalari. Ruboiylar to'plami. T.: 2004.
4. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
5. Karomatov H. Qur'on va o'zbek adabiyoti. T.: 1993.
6. Komilov N. Tasavvuf. 2-kitob. T.: 1999.
7. Fitrat. Yassaviy maktabi shoirilari. T.: 2000.
8. Juzjoniy. Tasavvuf va inson. T.: 2004.

TURDI FAROG'IY

REJA:

1. Turdi Farog'iy hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoir asarlarining mavzu doirasi va g'oyaviy ko'lami.
3. Hasbi hol tasviri.
4. Vatan va millat qismati.
5. Subhonqulixon qiyofasining badiiy tasviri va tarixiy haqiqat.
6. Islom va tasavvuf ma'rifatining badiiy talqini.
7. Shoirning so'z qo'llash mahorati qirralari.

Turdi Farog'iy hayoti va ijodi manbalari. Turdi Farog'iy Buxoro adabiy muhitining yirik namoyandalaridan biridir. Merosi kam hajmda etib kelganiga qaramasdan, o'zbek mumtoz adabiyotida Turdi Farog'iyning munosib o'rni bor. U o'ziga xos uslubi, badiiy timsollar tizimi, ishlatilgan tarhi toza so'zlar xazinasini, yangicha ifoda vositalari bilan bizga qadrlidir. Shuning uchun ham, asarlari adabiyotshunosligimizda ma'lum bo'lgandan beri unga qiziqish hech ham susaygani yo'q. Shoir ijodiga yuksak baho berilgan, ba'zan esa munozarali fikrlar ifodalangan tadqiqotlar yaratilgan.

Turdi Farog'iy merosi dastlab 1924 yil Abdulhamid Majidiy tomonidan topilgan. 1925 yil «Zarafshon» gazetasida chop etilgan.

A. Majidiy mazkur – 1925 yil «Maorif va o'qitg'uchi» jurnalida¹ ham «O'zbek shoiri Turdi» maqolasi va she'rlaridan namunalar e'lon qiladi. Shoir asarlari yuksak ijtimoiy g'oyalar talqiniga bag'ishlangani e'tirof etilib, yuqori baholanadi.

1928 yil shu jurnalning 12-sonida Fitratning «O'zbek shoiri Turdi» maqolasi e'lon etildi². Unda shoir asarlari yuksak ijtimoiy g'oyalar talqini bo'lishi bilan bir qatorda, siyosiy hayotdagi shaxsiy raqobat, ziddiyatlar, keskin kurashlar mahsuli va ifodasi sifatida ham baholandi. Mazkur maqola A. Majidiy xulosalariga munosabat, javob tarzida yozilgan. Fitrat unda hamkasbining mulohazalariga oydinlik kiritadi.

¹ «Maorif va o'qituvchi» jum., 1925, 9-10-son.

² Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: «Ma'naviyat» nash-ti, 2000, 61-72-b.

Turdi tarjimai holini tiklashga harakat qiladi. Shoir yashagan, asarlari yaratilishiga sabab bo'lgan ijtimoiy hayot hodisalarini chuqur taftish etadi. Ishonchli xulosalarni muhokama uchun o'rtaga qo'yadi. U bu tadqiqot jarayonida, avvalo, Turdining o'z asarlariga suyanadi. Ko'plab tarixiy manbalar qatidagi ma'lumotlarni o'rganib chiqadi. Ayniqsa, Hakiinxon To'raning «Muntaxab ut-tavorix», Xo'ja Samandar Termiziyning «Dastur ul-muluk», «Tarixi Muqimxoniy», «Tazkirai Arzo Bade' Kitobdor» kabi o'nlab manbalardan qiyosan foydalanadi va muhim ilmiy xulosalarga keladi.

Ushbu munozara hozirgacha ham ayrim tadqiqotlarda davom etib kelmoqda. Shoirning ayrim asarlari shaxsiy ziddiyatlar in'ikosi sifatida e'tirof etiladi.

Ammo, shu o'rinda bir mulohazani bildirmoqchi edik. To'g'ri, ayrim she'rlarning yaralishida shaxsiy munosabatlar sabab bo'lgan bo'lishi mumkindir. Biroq, bu ularning ijtimoiy ahamiyatini, zamiridagi milliy vatanparvarlik g'oyalarini inkor eta olmaydi.

Chunki Turdi ijodini kuzatib, asarlari shaxsiy manfaatdan yuqori ko'tarilganiga amin bo'lamiz. Shuning uchun ham shoir merosi asrdan-asrga o'tib bizgacha yetib kelgan. Eng muhimi, bugungi kunga kelib yana yangi mazmun kasb etdi.

Shoir she'rlarining o'zak mohiyati – Vatanning qismati uchun qayg'urish, kelajagi uchun kuyinish, ba'zi amaldorlarning qilmishlaridan nafratlanish. Bunday bedor tuyg'ular ko'ngillarda Vatan tuyg'usini shakllantiradi, ulg'aytiradi. Bugun hurligimizni, mustaqilligimizni mustahkamlash, barqarorlashtirish uchun esa xuddi ana shunday milliy uyg'oqlik, tirik ma'naviyat kerak.

Turdi kabi shoirlarning asarlari esa milliy o'zlikni anglashga, qadriyatlarni qat'iy himoya qilishga, millatni hushyorlikka, birlik va ahillikka chaqiruvchi, vatan uchun fidoyilik bilan qayg'urishga o'rgatuvchi manbalardir.

1930 yilning oxirlarida Turdi ijodini o'rganish bilan O.Sharafiddinov, H.Yoqubovlar shug'ullanganlar. Maqolalar chop etganlar. 1951 yilda H.Yoqubov shoirning «Tanlangan asarlar»ini nashr ettirdi.

1971 yil shoir asarlari professor A.Hayitmetov tomonidan yana nashr etildi. Bu ancha mukammal nashrligi bilan muhimdir. Unga yo-

zilgan so'zboshi ham katta ilmiy qimmatga ega. Ushbu maqolada olim Turdining hayoti, ijodi borasida ancha yangi ma'lumotlar bayon qiladi. Oldingi nashrlardagi matn xatoliklarini bartaraf etadi.

Turdi Farog'iyning hayoti, ijodiga oid ma'lumotlar juda kam. Uning qachon tug'ilgani ham noma'lum. XVII asrlarda yaratilgan tazkiralarda ham, jumladan, Maleho Samarqandiyning «Muzakkiri as'hob» tazkirasida ham Turdi haqida hech qanday ma'lumot uchramaydi. Faqat shoirning asarlari bilan tanishib, undan ayrim xulosalar chiqarib olish mumkin.

Turdi XVII asrning o'rtalari va oxirida yashab, taxminan 1699 yoki 1700 yilda vafot etgan. Shoirning umri Buxorodagi ashtarxoniylar sulolasidan 1640 yili taxtga o'tirgan Nodir Muhammadxon, 1645 yili xon ko'tarilgan Abdulazizxon, 1680 yili hokimiyatni qo'lga kiritgan Subhonqulixon saltanatlari davrida kechgan. Turdi yashagan asrda Markaziy Osiyo uch xonlikka bo'lingan, xonlar, bekлар, ota-o'g'ilu og'a-inilar orasidagi ichki nizolar avjiga mingan. Mamlakat va millat parokandalik hamda inqirozga yuz tutgan edi. Turdining hayoti va ijodi ana shunday jangu jadallar jarayonida, ijtimoiy-madaniy muhitning tushkun bir pallasida kechgan.

Nodir Muhammad Xorazm istilosiga kirishgan paytda, o'zining davlati sarhadlaridagi yuz urug'i vakillari Boqi Yuz boshchiligida Xo'jandda isyon ko'taradilar. Nodir Muhammad isyonni bostirish uchun to'ng'ich o'g'li Abdulazizni yubordi. Boqibiy va boshqa Yuz urug'i a'yonlari Xo'jandga kelgan Abdulaziz bilan til topishib, uni podshoh ko'tardilar. Abdulazizxon Yuz isyonchilari ishtirokida o'z otasiga qarshi yurish qildi va Buxoro taxtini zabt etdi. Shu zamonlarda Turdi Yuz urug'ining nufuzli namoyandalaridan edi. Abdulazizning shaxsiyati hamda uning saltanatni egallashi Turdida katta umidvorlik uyg'otdi. G'alabadan ruhlangan shoir o'zi orzu etgan davlat boshlig'i fazilatlarini Abdulaziz sha'niga shoyon bitadi:

*Shoh Abdulaziza bo'ldi jahonbonlig' xatm,
Ahdi shohanshahiyu fursati xoqonlig' xatm,
Shar'i insofu karampeshalig'u xonlig' xatm,
Rasmi dodu ravishoyini musulmonlig' xatm,
Yaxshi ot etti alam arsayi davri ofoq.*

Turdi orzulagan «jahonbonlig'», «insofu karampeshalig'», «rasmi dodu ravishoyini musulmonlig'» fazilatları Abdulaziz siymosi va faoliyatidan ayon bo'la qolmaydi. Aksincha, shajaraviy kurash keskinlashadi, mulku millat daraxti ichidan darz keta boshlaydi. Avvaliga, Subhonqulixon otasi Nodirmuhammadxon bilan birga akasi Abdulazizxonga qarshi jang qiladi. Orada Subhonqulixon akasi Qutlug' sultonni qatl etadi va ota-o'g'il ittifoqidan putur ketadi. Keyin Abdulazizxon bilan Subhonqulixon ittifoq tuzib otaga qarshi kurashadilar. O'g'illari dastidan Eronga qochib, bir qadar kuchlanib, Balxni egallagan Nodirmuhammad baribir farzandlari zabtiga bas kelolmay, taxtu baxtga etak silkib, Makkayi mukarramaga qochib qutuladi. Endi Abdulaziz bilan Subhonquli bir saltanat sarhadiga sig'may qoladi. Subhonquli xonadonning eng yaxshi farzandi, o'n ming misralik she'riyati bilan «devon» tuzgan jiyani Qosim sultonni qatl ettiradi. Subhonquli o'ttiz yildan oshiqroq Balxda hukmronlik qiladi. Bu yillar mobaynida u doimo Buxoroni akasi bilan talashib-tortishadi. Xeva xonlari, Buxoro, Balx o'rtasida ham doimo qirg'inbarot urushlar bo'lib turadi. 1680 yilda Abdulazizxon saltanatidan umidini uzib, tarki diyor etib Madinayi munavvaraga jo'naydi. Shundan keyin ham Subhonqulixon Buxoro va Balxda yana yigirma to'rt yil hukm suradi. Ammo, bu bilan siyosiy vaziyat o'zgarmadi. Jangu jadallar, isyonlar avjga chiqdi. Tashqi daxolat kuchaydi.

Turdi Abdulazizxonni adolatpesha, insofu diyonatli, muruvvatli xon sifatida e'tirof etgan edi. Unga ehtiromi bekanor edi. O'z navbatida, shoirning so'zi ham, o'zi ham Abdulazizxon davrida e'tiborli, izzatga sazovor edi. Yuz urug'ining obro'li oqsoqoli bo'lgandi. Subhonqulixon davrida esa u nazardan chetda qoldi. Oqsoqollik lavozimidan ham nzoqlashtirildi. Saroy ahli orasidagi nufuzi yo'qoldi.

Uzoq yillik toj-taxt uchun kurash bo'ronlarining guvohi bo'lgan shoir Subhonqulixon siyosatidan norozi edi. O'z akasi Qutlug' Sultonni, jiyani Qosim Sultonni, o'z o'g'li Muhammad Siddiqni o'ldirtirgan insonga yurt taqdirini ishonolmasdi. Ana shunday salbiy munosabatlari natijasida Turdi Subhonqulixon zamonida ko'p mashaqqatlar chekadi. Buxorodan bosh olib ketib, Jizzax, O'ratepa, Xo'jand atroflarida sarson sargardonlikda qolgan umrini kechiradi. Qirq yoshlarida

(1680-81) yozgan bir muxammasida bu kechmishlarini quyidagicha ifodalaydi:

*Voqife yo'q, bu musofirlik'da mandin ne o'tar,
Baski yuz ko'yi bila ro'ze kelib, ro'ze ketar,
O'zmag'ay bundin baloe, bo'lmag'ay bundin batar,
Aqrabolar suhbatimdin or edar, qoshin chatar,
Salb dillarda, nazarlarda karih suprundiman.
Yuz farozidin ozib, tushdum nishebi qirqqa,
Xavfu biymu vahm arosinda qaribi qirqqa,
Dona deb pobast o'lub, domi firibi qirqqa,
Voy, yuz ming voy, yuz bo'ldum g'aribi qirqqa,
Hokimi Dizzax mute'i, payravi jurqundiman.*

Turdi faqat nola afg'on chekuvchi passiv shaxs emas. U faol. Fitrat bergan ma'lumotlarga ko'ra, bir qancha isyonlarda ham qatnashgan. Turdining murakkab hayoti va ijodi sahifalarini mana shunday mojarolar qoralab, dog'lab o'tdi. U Rahimbiy va Oqbo'tabiy kabi hukmdorlarni ham ko'rdi. Ulardan ham o'ziga, yurtiga, millatiga najot istab, osoyishtalik, adolat, fuqaroparvarlik, himmat, saxovat so'radi. U butun umr yurt ravnaqi uchun qayg'urdi. Bek-u xonlarga adolat-insofdan, o'tkinchi olamning mohiyati-maqsadidan, poklikdan, vatan istiqbolidan nasihatlar qildi. Ammo sarson-sargardonlikdan o'zga farog'at ko'rmadi, armonda-yu darmonda ketdi. U 1700 yilda olamni tark etdi.

Shoir asarlarining mavzu va g'oyaviy ko'lami. Turdi Farog'iy zul-lisonayn shoir bo'lib, o'zbek va fors tojik tillarida ijod qilgan. Uning devoni haqida ma'lumot yo'q. Bizgacha Turdi ijodiyotidan 434 misradan iborat jami 18 she'r yetib kelgan. Ushbu merosning tarkibi 5 muxammas, 12 g'azal, 1 farddan iborat. Demak, Turdi she'riyatining mavzu doirasi singari, turlari ham cheklangan. Turdining 434 misra she'ridan 397 misrasi o'zbekcha, 37 misrasi tojikcha bitilgan.

Turdi, ijodiy qiyofasi va adabiy merosining uslubiga ko'ra, lirik shoirdir. Lekin uning nazmiy bisotida sof ruhbob she'r kam uchraydi. Ammo bu dalil Turdi lirik salohiyatini kamsitishga asos bo'lolmaydi. Turdi go'zal lirik she'rlar yaratgan va bizga yetib kelmagan bo'lishi

mumkin. Bu borada Fitratning quyidagi fikrlari asoslidir: «... balki Turdining bir ko‘b she‘rlari bo‘lg‘andir, balki chang tuproqlar oyog‘ida ko‘mulib yotgan muhimrak asarlari hali maydonga chiqmagandir. Bularni ham topib chiqarishni yosh tekshiruvchilarimiz g‘ayratlaridan kutib qolamiz».

Shoirning birgina baytiyoq uning lirik mahoratini namoyish eta oladi. Turdi: «Yuragingni poralab fido etmaguningcha do‘st diydoriga, orzu-umidingga, oliy maqsadingga, kamolotga erisha olmaysan. Chunki, tong – subh yoqa yirtmagunicha quyosh chiqmaydi», degan badiiy fikrni aytish va uni chiroyli, ishonarli dalillash maqsadida tabiat hodi-salaridan yangicha muqoyasa topadi:

*Har qanda g‘ami do‘st dili porani istar,
To subh yaqo yirtmadi – mehr o‘lmadi paydo.*

Naqadar hayotiy, falsafiy, badiiy ma‘no bor bu baytda. Do‘st g‘ami, muhabbati shaksiz dili pora – darz ketgan, jarohatlangan. Parchalangan yurakni taqozo etadi. Chunki yurakning bir parchasini do‘stga berish, uning mehrini yurak chokiga joylash shart. Bu misrani sadoqatli do‘st topish yurakni qon etish bilan barobar deya tushunish ham mumkin, do‘st tutishni istagan kishi yurakni keng ochishi lozim, deb talqin etsa ham bo‘ladi. Ushbu ko‘pma‘noli misrani shoir badiiy asoslash uchun tabiatdan tamsil keltiradi. Ma‘lumki, tongda osmonning bir cheti yorishib, oftob chiqadi. Shu holatni shoir to tong yoqa yirtmagunicha, quyosh chiqmaydi, shuningdek, do‘st muhabbatiga o‘rin berish uchun yurakni «yorish» talab etiladi, deya badiiylashtiradi.

Turdi she‘riyatida insoniy kechinmalar ijtimoiy hodisa va muammolar talqini bilan uyg‘un yo‘g‘irilgan holatda mujassamlashgan. She‘riyatning asl vazifasi jamiyatni badiiy inkishof etish emas, albatta. Biroq Turdi ijodiy faoliyati keskin ijtimoiy qarama-qarshilik va kurashlar girdobida kechdi. Bu shoirning badiiy olamida o‘z asoratini qoldirdi. Badiiyatga ijtimoiy muammolar nuqtai nazaridan yondashuv, she‘riyatida ijtimoiy ruhning ustuvorligi Turdi achchiq qismatining bir qirrasidir. Ehtimolki, ixtilofsiz, osoyishta bir zamon va makonda yashagani-da, Turdidan bizga dilbar she‘riyat meros qolardi. Turdining ijtimoiy

lirikasi Vatan va millat qayg'usi bilan qorishgan. Vatan saodati, millatning birligi va butunligi Turdining orzu-armoni edi. Turdi ijodiyoti milliy mustaqillik uchun kurash tarixining badiiy sahifalarini tashkil etadi. Ushbu mumtoz nazm durdonalari istiqloлга erishgan O'zbekiston xalqining mustaqillik mafkurasi oziqlanadigan teran tomirlaridandir.

Shoir ijodida vatan va xalq qismati eng asosiy mavzulardan biridir. Bu mavzu tadqiqi shoir she'riyatining o'ziga xosligini, originalligini ta'minlagan. Badiiy salmog'ini oshirgan. Chunki bu davr adabiyotida ham an'anaviy-ishq talqini yetakchilik qilardi. Turdi o'z ijodi bilan shu an'anaviylikni yorib chiqib, ma'lum darajada yuqori ko'tarila oldi. Bu holatni Fitrat o'z maqolasida alohida ta'kidlaydi: «Turdi boshqa shoir-lar kabi «may, ishq, savdo» yo'llarida oz she'r yozgan. Uning she'rlari o'zining Subhonquli saroyidagi raqiblari bilan bo'lgan kurashni aks ettirgan»¹.

Turdi Farog'iyning ijtimoiy-madaniy muhitda tutgan o'rni, ijtimoiy-adabiy mavqei va qudrati haqida uning quyidagi she'ri yaqqol tasavvur uyg'ota oladi:

*Qatrayam nochiz, ammo zoti qulzum Turdiman,
Kelturan amvojg'a bahri talotum Turdiman.
Qirq, yuz, ming aqrabolar etdilar mandin nufur,
Ne balo baxti qarovu tolei shum Turdiman.
Rishtadek ming bor ro'ze chashmi so'zandin o'tar,
Bovujudi e'tibori chashmi mardum Turdiman.*

Shoir o'zining iste'dodi qudrati haqida «men qatraddek kichkina, hech narsaga arzimaydigan, nazarnogir vujud, ammo po'rtanavor mavjlanadigan, ruhi ummonida o'rkach-o'rkach to'lqinlar to'fon chekadigan dengiz zotidanman», deya faxrlanadi. Qirq, yuz, ming aqrabo – turkiy urug'lar. Xo'sh, nega shu ulusga mansub shoir mazkur urug'lar menga nisbatan nafrat paydo qildilar, baxti qaro va tolei shum Turdiman, deya o'ksinadi? Tushunish bir oz qiyin bo'lsa-da, bu azaliy shoirlik qismati. Mayda mahalliychilikka qarshi milliy birlik uchun, ulkan haqiqatlar

¹ O'sha asar, 71-bet.

yo'lida kurashgan mutafakkir siymolar hamisha ulusning ta'nayu malomatiga, e'tiroz, inkor va nufuriga uchraganlar. Bunga o'zga mumtoz ijodkorlarimizdan ham «Ulusning ta'nu ta'rifi manga, Bobur, barobar-dur» yoki «Malomat qilsa qilsunlar, alar guftorini naylay» kabi miskin satrlarni ko'plab misol keltirish mumkin. Turdi ham mulku millat deya jon chekib, minnatga qolgan qalamkash edi. Bunday siymolarning abadiyat va haqiqat yo'lidagi mayda manfaatlar ovunchi ila umrguzaronlik qilayotgan kimsalar tushunmas, qadrlamas va kundalik huzur-halovatini kelgusi farog'atlariga almashtirmas, qurdosh qilmas edi. Bunday ulug' siymolar nazarkarda, ya'ni Tangri nazari tushgan, xalq e'tibori qaratilgan bo'ladilar. Ayni paytda, ulusning nazorati, ta'qibi ostida qoladilar. Buni shoir timsoliy tarzda: «bamisoli ip ignaning ko'zidan o'tgani singari, men bir kunda ming bora odamlar ko'zidan o'taman», — deya ifodalaydi.

Turdi she'riyatida shoirning hayoti, qismati, ruhiyati manzaralarini tasvirlovchi *hasbi hol mavzui* ham yetakchilik qiladi. Turdining hayotiy kechmishini aks ettiruvchi manbalardan biri uning Oqbo'tabiy davrida bitilgan turkiy muxammasidir. Ma'lumki, Turdi Oqbo'tabiy hukmronligi davrida keksayib qolgan edi. Kexsa shoirning o'z shaxsiy qismati haqidagi ushbu muxammasi muallif hayotiy kuzatishlari xulosasini ifodalaydi.

*Yod mandin kim berur, yaxshi zamonlar ko'rdiman,
Rind sarxayliyu xush ayshi damodam surdiman,
Halqayi ushshoqda bazmi majolis qurdiman...*

Bu satrlar Turdi o'z umrining ma'lum davrlaridan mamnun ekanligini ko'rsatadi. O'zining iqror etishicha, shoir bir mahallar yaxshi hayot kechirgan, do'stu ulfatlari bilan birgalikda aysh-ishrat bazmlarida ishtirok etgan. U vaqtlarda ilohiy ishq shaydolari, ya'ni so'filar halqa qurib o'tirib, Tangri-taolo yodini zikr etib, ma'rifat majlislari o'tkazishgan. Bunday anjumanlarda Qur'on va tasavvuf ta'limotidan, ilohiy-islomiy bilimlardan bahs etilgan. Turdi ana shu davralarda faol qatnashgan.

Ammo Turdi hayotining bunday masrur damlari uzoq davom etmagan:

*Qilmadim shukronae, soldurdi tufrog' oshima,
Qolmadi juz dardu g'am hamdam, musohib qoshima,
Haq o'zi rahm aylagay ohi sahar, ko'z yoshima,
Tafriqa toshini yog'durdi zamona boshima,
Xonumon ovora, selobi havodis surdiman.*

Mustaqil fikrli shoir farovon hayotiga shukru qanoat qilmadi. Zamona zayliga mayl, hokimlar hukmiga itoat etmadi. Saroy muhitida maskan tutganiga qaramay, xonu beklar faoliyatiga xayrixoh, jilla qursa, loqayd qarayolmadi. Oqibatda, zamona zo'ravonlari shoirning turmush taomiga tuproq soldirdi. Uning dardu g'amdan o'zga hamdam, hamsuhbati qolmadi. Zamona Turdi va uning maslakdoshlari, xonadoni boshiga ixtilof, bo'linish, ajralish kulfatlarini yog'dirdi. Shoir xonumoni – ro'zgori, ahli ayoli, turish-turmushi ovoragarchilikka yuz tutdi. Yuqorida qayd etilgan hodisalar selobi shoirni sargardonlik vodiysiga surib yubordi. Musofirchilikda shoir holidan xabar oluvchi xolis do'stlar topilmadi. Yaqin do'stu qarindoshlari suhbatidan or etadigan bo'ldi. Shoir odamlarning ko'ngil va ko'zlaridan yiroqlashdi – nazardan qoldi.

*Yaxshi vaqtlar yod etib, o'zdin ketib, aldin qolib,
Harza tifti ashkdek ayni nazarlardan qolib,
Nosara dirham sifatlik rad qilib, qo'lg'a olib,
Dasti farsuda, yuzi qatib, ayog'larda qolib,
Ko'hna tig'i tah-batah g'am zangi tutg'an kundiman.*

Bunday satrlar faqat shoirning hasbi holi yoki jamiyatga munosabatini emas, balki umr sarhisobini, turmushning achchiq haqiqatini, boshqalarga dars bo'ladigan hayot saboqlarini ham ifodalaydi. Mana, yak-kalangan, xor bo'lgan shaxsning ko'ngil kechinmalari: «O'tgan yaxshi kunlarni eslab, o'zimdan ketar darajaga yetaman. Eh, eldan qanchalik ajralib, yakkalanib qolib ketibman-a ! Ko'z yosh donalari har yonga behuda yugurgan bolalar kabi beixtiyor ko'z kosasi, nigoh maskanidan sochilib ketganidek, men ham o'tkinchi va bevafo hayot sargardonliklari oqibatida nazargohdan yiroqlashdim, el nazaridan osongina tushib qoldim. Qadrim shu qadar tushib ketdiki, odamlar meni yaxshi

bo'lmagan dirham pulini yoqtirmay qo'lga olganlari kabi, taraddudlanib yodga oladigan bo'lib qoldilar. Jamiyat meni dastasi yorilgan, yuzi qotib ketgan, oyog'osti bo'lgan, qavatma-qavat g'am zangi bosgan eski pichoq, yaroqsiz matoh yanglig' yaratmay qo'ydi».

Shoir o'z sarguzashtlarini kelgusi avlod hayot murakkabliklaridan ogoh bo'lishi uchun shunchalar oshkora va ta'sirchan izhor etgan. O'z aybini tan olish, xatolarini to'g'ri tushunish, gunohlariga iqror bo'lish, ko'rguliklari sababini o'z fe'li, faoliyatidan axtarish poklanuvchan insonning fazilatidir. Turdi lirik qahramoni ham yuqoridagi foje ahvoli-ning boisini o'z qilmishidan qidiradi:

*Oh, bu umri kiromi sarfi g'aflat ayladim,
G'ussayi behuda, asbobi nadomat ayladim,
Bilmadim o'z aybimi, xalqa mazammat ayladim,
Shukr shahdin bilmadim, kufroni ne'mat ayladim,
Zaxmi neshi ro'zgor ahlini talxu tundiman.*

Ijodkor umri ijtimoiy faollikda, isyonlar, xonu beklar aro jangu jadal suronlaridan o'tdi. Bu fidokorlik, aslida, ulug' maqsadlarni ko'zlagan edi. Ammo, umr sarhisobida ayon bo'ldiki, ushbu faoliyat ham g'aflatdan iborat ekan. Chunki orzulari oliy haqiqatni mayda manfaatlarga bo'ysundirilgan tarafkashlik qarashlaridan topib bo'lmasdi. Aziz va qimmatli umrni bunday ijtimoiy jangovarlikka sarflash g'aflatning aldamchi ko'rinishi edi. G'aflat – umrni jismoniy, ma'naviy uyquda, mudroqlikda, nodonlikda, hayot va haqiqatning asl mohiyatidan bexabarlikda o'tkazish. G'aflat nasiya narsalarga xomtama bo'lib, umr naqdini bilar-bilmas sarflab yuborishdir. O'tar dunyo manfaatlari uchun behuda g'am-g'ussa, afsus-nadomat chekish ham ayni g'aflatdir. O'z aybini bilmay turib, xalqning ustidan kulish, uni masxaralash ham g'aflatning o'zlikka, g'ururga bino qo'yishdek bir shaklidir. Shoir bu iqronomasida qahri qattiq, goho tahqiromuz so'z-iboralardan tiyilmagan hajviy asarlar yaratganini ham nazarda tutmaganmikin? Umr nihoyasida Tangrining bergan ne'mati, yumushi, dardiga o'z vaqtida shukrona qilish shakkaru boldek laziz tuyuladi. Asli, shukru qanoat komil musulmonning xos fazilatlaridandir. Shukr shahdini bilmaslik

kufroni ne'matdir. Turdining bu tanti tazarrulari Tangri insonga bergan g'animat umrning haqqoniy mohiyatini anglash, o'zlikni tanish va ruhni o'zlik yukidan ozod etishdek ma'naviy komillashish belgilaridir. Tiynatini har qanday gunohdan tozalashga kirishgan shaxs o'zini ayovsiz fosh etishdan, izzat nafsini-da tahqirlashdan ham toymaydi. Turdi o'zligini ro'zg'or ahli, ya'ni omonat dunyo manfaatlari domiga duchor bo'lgan kimsalardan, qo'rs, dag'al, tezfe'l, jarohatlovchi toifasiga mansub deya haqoratlaydi va inkor etadi. Go'yo Yassaviyning «nafsni tepgil» hikmatiga rioya etadi. Darvoqe, Turdi she'riyatining yalpi tahlilida mana shu talxu tundlikdan bir tomchi tuyish mumkin.

She'rda umrning qadrdon, farog'atli davrlari bilan beqadru benavo mavsumi qayta-qayta muqoyasa va sarhisob qilinadi.

*Hukm jori, so'z qabuli, bir duri dargo'sh edim,
Ahli davlatlar bilan yoru harif, hamdo'sh edim,
Hoyu-ho'yi bazmlarda shahdi no'sho-no'sh edim,
Xush zamonlar Yuz qazoni boshida sarxush edim,
Bu zamon yuvgan qazon ostida qolg'an yundiman.*

Baxt kulib boqqan kunlarda Turdi yuz urug'ining eng obro'li odami edi. Uning hukmi hayallamay hayotga joriy bo'lardi. So'zlagan so'zini shohu fuqaro qabul qilib, doimiy yo'ldosh va ziynat bo'lguvchi tilla zirakdek qadrlab, quloqlariga qo'rg'oshinday quyib olardi. Donishmand bu zot davlat rahbarlari va dunyodorlar bilan yoru do'st, hamsuhbatu hamkor edi. Umrning xushbaxt fasllari tantanavor, to'kin, sho'x-shan bazmlar to'rida, yemish va ichkilik lazzatlaridan sarmastlikda o'tgan. Farahli zamonlarda Turdining o'rni yuz urug'i qozoni-ning boshida bo'lgan. Unga qozondagi taomning eng shirin yeri nasib etardi. Turdining rahnamoligisiz yuz urug'ining qozoni qaynamas edi. Endi esa bu qozon quridi. Turdi bo'sh qozon tagida qolgan yuvindidek qadrsizlik chohiga tushdi. Bu o'rindagi qozon ramziy ma'noga ega. Shoiru donishu davronining tushkun taqdiri o'sha yuz elati inqirozini aks ettiradi.

Qismatning jabru jafu, azobu uqubatlari kibor bir davlat arbobini tavbasiga tayangan, taqdiriga tan bergan faqiru haqir holiga keltiradi:

*Men kimam? Gumnomu nokomu jahon ovorae,
Diyda namnoku giribon choku bag'ri porae,
Noqabuli marhamu nosur, bitmas yorae,
Bekase, mushi xase, bir bandayi bechorae,
Sobiram, rozi qazo, tiri balog'a ko'ndiman.*

Suvsanib yelib yugurgan shoir sarobga yo'liqadi va o'zini benomu nishon, maqsad-muddaosiga erishmagan, jahon ovora, ko'zlari giryon, yoqavayron, yurak-bag'ri jarohatli holatda ko'radi. Uning ruhi ravonni xastahol, dil yaralariga malham topilmas, topilsa-da ta'sir etmas, ko'ngli noshod ahvolda edi. Lirik qahramon kimsasiz, xasday xokisor, chorasiz bir banda ekanligini iqrar etadi. U sabru bardosh kasb etadi, o'zini balo o'qlariga nishon deb biladi, taqdirning eng so'nggi hukmiga rozilik izhor etadi.

Muxammasning so'nggi bandi shoir Turdining ijtimoiy mavqei, shaxsiy qismati haqidagi yakunlovchi ma'lumot – umumlashmani mujassamlashtirgan.

*Yuz farozidin oshib, tushdum nishebi qirqqa,
Xavfu biymu vahm arosinda qaribi qirqqa,
Dona deb pobast o'lub, domi firebi qirqqa,
Voy, yuz ming voy, yuz bo'ldum g'aribi qirqqa,
Hokimi Dizzax mutei, payravi jurqundiman.*

Bu o'rinda gap Turdi asarlarining badiiyati haqida bormayotgan bo'lsa-da, ta'kidlash zarurki, shoir radif uchun «qirq» so'zini ko'zlagan mazmuniga juda muvofiq tarzda tanlagan. Turkiy urug' nomlarini ifodalovchi raqamlar o'sha urug' mavqeini ham belgilagan, albatta. Birinchi misrada shoir Yuz yuksakligidan Qirqning quyiligiga tushib qoldim, degan timsoliy ma'noni bayon etadi. Bu Yuz urug'iga mansub Turdi Qirq urug'ining oldida past tushgani, unga tobe bo'lib qolganini ham bildiradi. Ikkinchi misra shoir xavf, qo'rquv, vahima va tahlakali holga qirq yosh tevaragida tushganidan darak beradi. Shu o'rinda «qirq» muxammas yozilgan yoshga ham ishora etadi. Uchinchi misrada shoir o'zini don ilinjida qirqoyoqqa o'xshagan tuzoqqa ilingan qushga

qiyoslaydi. To'rtinchi misrada shoir qirq yoshda yuz yil yashagan cholddek qartayib qoldim, deya nido chekadi. So'zni Turdi Jizzax hokimi, bir jurqundiga mute va payrov bo'lib qolganidan o'ksinish bilan saranjomlaydi.

Demak, mazkur muxammas shoir hayotiy sarguzashtlarini badiiy aks ettirishi bilan nodir va qimmatli asardir. Turdi tarjimai holini o'rganishni mana shu asarning mufassal tahlili asosiga qurish katta ilmiy-uslubiy, ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Qadrsizlik, adolatsizlik bor joyda, albatta, isyon bo'ladi. Biz Turdi she'riyatida ana shunday isyonni ko'ramiz. Ma'rifatsizlik va jaholat vatanni, xalqni inqirozga yetaklovchi omillardir. Turdi ijodkor sifatida buni yaxshi tushungan. Va butun umri davomida ma'naviy qashshoqlikka, uning asoratlariga qarshi kurashgan. Vatan manfaatidan o'z manfaatini ustun qo'ya olgan beklar, amaldorlarni ayovsiz fosh etgan. «Kenglik qiling», «Bu mulk» g'azallari, «Subhonqulixon» hajviyasi ana shunday jasorat bilan yozilgan asarlardandir.

Turdi ijodiyotida *vatan va millat qismati* eng asosiy mavzulardan biridir. Shoirning otashin asarlari ana shu mavzu tadqiqidan yuzaga kelgan. «Bu mulk» radifli g'azali Vatan va millat uchun shoir o'rta-nishlarining shu'lavor yolqinidir. Ushbu asar XVII asr, Subhonqulixon saltanati davrida Buxoro xonligi, el-u yurt ahvolining ne ko'ylarga tushib qolganidan kuyinib yozilgan. Shoirning ona yurti uchun kuyinish iztiroblari ifoda etilgan.

*Bir sari azm ayla joyi nomusulmondur bu mulk,
Fitnayi avboshu zulmu kufru tug'yondur bu mulk.*

Turdi talqinicha, mustabid hukmdor qo'l ostida mulku millat shu darajaga yetganki, unda oliy insoniy orzu va fazilatlar bilan yashash imkoni qolmagan. Mamlakat bebosh, daydi, sayoq, bezori kishilar fitnasi avj olgan, zulm zo'raygan va kufr, ya'ni g'ayriislomiy faoliyat tug'yon urgan. Oqibatda, mamlakat nomusulmonlik maskaniga aylangan. Turdidek ko'plab imonli insonlar bunday mamlakatda jon saqlashdan ko'ra, tarki diyor etishni ma'qul ko'rganlar. Yuqoridagi matla fuqaroning ana shunday kayfiyati badiiy aksidir.

«Bu mulk» — keskin tanqidiy ruhdagi asar. U davrning hayotiy haqiqatini tanqidiy nuqtai nazardan aks ettiradi. Vatan haqidagi faxriya asarlarning har bir satr va baytlari mulku millatning biror fazilatini ulugʻlashga bagʻishlansa, ushbu gʻazal foje illatlarni izchil fosh etishga qaratilgan.

*Bir kalima hurmatidin lek islom oti bor,
Mutlaqo kirdori xayli kofiristondir bu mulk.*

Turdi zamonasida ulus eʼtiqodi va davlat rusumlari islomga tayan-gan edi. Biroq, Turdining tanqidiy fikriga koʻra, eʼtiqod inqirozi sababli nomigagina islom mamlakati boʻlib turgandi. Birgina «islom» kalima-si hurmati mamlakatga tayanch boʻlib turardi, xolos. Ammo, mohi-yatda davlat ishlari kofirlar toʻdasining qilmishlariga oʻxshab qolgan edi. Shu oʻrindagi «kofiristondur bu mulk» iborasi eʼtiborni alohida jalb etadi. Turdi yashab oʻtgan davrda diyorimizni hali Rossiya istilo etib ulgurmagan, shu orzu ilinjida turli tadbir-tadorik koʻrar edi. Dinu imonidan putur ketgan, qilmish-qidirmishi kufrga yuz tutgan mamla-kat bosqinchining niyatiga ayni muddao, hamlakor tajovuziga mahtal edi. Shunday boʻldi ham, Turdi bashorat qilgan ekan shekilli, Rossiya bosqinidan keyin mamlakat rasmona kofiristonga aylandi. Mana, asriy qullikdan keyin, mustaqillikning dastlabki yillarida ham «kirdori xayli kofiriston»dan mutlaqo qutula olganimizcha yoʻq.

Gʻazalda oʻzbek ulusi feʼlidagi ayrim qusurlar xolis jonkuyarlik bi-lan oshkor etilganki, bu istiqbol va istiqbol uchun ham saboq boʻlarlidir:

*Durahdu, tangchashmu besaru yaʼjuvazʼ,
Muxtalifmazhab guruhi oʻzbekistondur bu mulk.*

Tanqid qilinayotgan insoniy kamchiliklar bugungi butun oʻzbek xalqining umumlashma sifat-lari emas, albatta. Odamlar orasida Vata-nimiz Oʻzbekistonning nomi-ni birinchi boʻlib Turdi qoʻllagan, degan yanglish tushuncha bor. Agar gʻazal faxriya boʻlganida, «Oʻzbekiston-dur bu mulk» iborasi, shubhasiz, magʻrur jaranglagan boʻlardi. Afsus-ki, gʻazal taassufnoma ruhida bitilgan. Bundan tashqari, «oʻzbekiston»

bu o'rinda bugungi shakllangan o'zbek millati vatanini emas, balki XVII asrdagi turkiy xalqlarning o'zbek urug'ini anglatadi. Binobarin, Turdi tomonidan mana shu o'zbek urug'i tabiatidagi ba'zi qusurlar qoralanayotir. Turdi davri o'zbeklar guruhi fe'lidagi mazkur illatlar bata-mom barham topmagan, ularning urug' yo belgilari bugungi hur o'zbek qonida ham ma'lum darajada saqlanganki, bu hamisha mulku millat ravnaqiga xavf solib turadi. Shuning uchun ham ulardan Turdi avlodlari ogoh bo'lmoqlari zarur: durahd – o'z ahdidan uzoq bo'lish, ahdi-ga amal, vafo qilmaslik; tangchashm – ko'zi tor (ham jismoniy, ham ma'naviy ma'noda), xasis, qitmir bo'lish; besar – boshsiz (bosh bo'ladigan hukmdorga itoat etmaslik), bebosh bo'lish; ya'jujvaz' – ya'juj ko'rinishli, ya'ni afsonaviy yovuz, yirtqich maxluq singari, uning sifatida, vaziyatidagi; muxtalifmazhab – mazhabi, ya'ni yo'li, ta'limoti kelishmovchilik, qarama-qarshilik, janjaldan iborat. Mana shu manfiy sifatlar Turdi davri o'zbek ulusidan insofu diyonatni, xayru barakani ko'tardi, elni parokandalikka giriftor aylab, mamlakatni asriy mustamlakachilikka mahkum etdi. Turdi satrlaridagi alam-iztirobning boisi shu.

Shoir zamonasida oddiy fuqaro, ayniqsa, haqgo'y va xalqchil ijodkorlarning taqdir-nasibasi ayanchli edi:

*Naqdi jon bersang, topilmas, istasang, bir dona aysh,
Mehnatu anduhdin so'rsang, farovondur bu mulk.*

Nasibasi mehnatu anduhdan iborat ijodkordan, tabiiyki, anduhgin she'rlar meros qoldi.

Raiyatu mamlakat ma'murchiligi sultonning siyosatiga munosib edi. Turdi talqinicha, Subhonqulixon saltanatidan rohat-farog'at istash, islomu musulmonchilik barqarorligini orzulash sarobga umid bog'lashdek bo'lardi:

*Joyi islomu musulmonlig', Farog'iy, istama,
Poytaxti kishvari Subhonqulixondur bu mulk.*

Mulku millat taqdiridan taassuf tortib yozilgan bu g'azal o'zining ixcham shakli, nihoyatda aniq va mag'zi to'q ifodalari bilan go'zaldir.

Unda birorta ortiqcha soʻz yo tagzamini boʻsh misra yoxud tahlil doirasiga tortmaslik mumkin boʻlgan bayt yoʻq. Gʻazal asr haqiqatini yoritish, dardchil va xalqchil ruhi bilan mustaqil Oʻzbekiston avlodlariga qimmatlidir.

Oʻzbek xalqining bugungi kamoloti, Vatanning uzil-kesil istiqloli Turdi Farogʻiyniing ezgu orzu-armonlaridan edi. Turdi yashagan davrda oʻzbek urugʻlarining tarixiy tarqoqligi, milliy kuchlarning parokandaligi shoirni qattiq qaygʻuga solardi. Bu qaygʻu qatralari uning sheʼriyati qatlariga qattiq oʻrnashgan. Shoirning bir necha sheʼri mazkur mavzu tevaragida jipslashadi va bir-birini toʻldirib, muallifning yaxlit nuqtai nazarini ifodalab turadi. «*Tor koʻngullik beklar...*» ana shunday sheʼrlar turkumidandir. Turdi vatanparvarlik ruhidagi asarlarida vatandoshlarini goh tanqid, goh tanbeh, goh nasihat, goh hajv yoʻli bilan ijtimoiy-milliy birlik va totuvlikka targʻib etadi. Yuqori ijtimoiy mavqeda turgan oqsoqol adibgina ulusning katta-kichigiga quyidagi sheʼridagidek yuzma-yuz murojaat etishi mumkin:

Tor koʻngullik beklar, man-man demang, kenglik qiling.

Toʻqson ikki boʻvli oʻzbek yurtidur, tenglik qiling.

Badavlat va sarmoyador beklar orasidagi raqobat, ixtilof, nifoq, shaxsiyatparastlik, xudkomalik asrlar mobaynida milliy muhitning osoyishtaligi hamda totuvligiga rahna solib kelgan. Xalqda «Keng feʼl, ketmas davlat bersin» degan duo bor. Shoir ham tor koʻngilli beklarni kengfeʼllikka daʼvat etadi. Haqiqatan, kengfeʼllik boʻlsa, ketmas davlat oʻz-oʻzidan keladi. Shoir oʻzbek yurtining bir-biriga qarindosh boʻlmish toʻqson ikki urugʻini tenglikka chaqiradi. Shoir nazdida, toʻqson ikki oʻzbek urugʻining barini barobar koʻrish, ularning birortasini sigʻdirmaslik qilmay, bagʻrikenglik bilan teng tutish katta davlat garovidir.

Ayirmachilik, mayda mahalliychilik ofati tarixning talay sinovlaridan oʻzbek xalqiga pand bergan. Xalq tarixining bunday foje sahifalaridan xabardor Turdi jigarsoʻzlik bilan ahillikdan saboq beradi:

Birni qipchoqu xitoyu, birni yuz, nayman demang,

Qirqu yuz, ming son boʻlib, bir xon oyinlik qiling.

Turdining ushbu sabog'i hozirgi zamon o'zbek avlodlari uchun ham o'z qadr-qimmatini, o'rni va kuchini saqlab qoladi. Negaki, biz o'zbeklar, inshoollo, yagona istiqloq bayrog'i ostida birlashdik, urug'larimizning urf-odumlari nari tursin, hattoki, nomlarini-da unutayozdik. Biroq, viloyat va shaharlararo, mayda mahalliylik xastaligidan hali tamomila qutulganimizcha yo'q.

Birlikda hikmat ko'pligi uchun, shoir uni g'azalning markaziy g'oyasiga aylantiradi. Ushbu g'oyani mustahkamlash va asoslash uchun yana bir bayt bitadi:

*Bir yaqodin bosh chiqorib, barcha bir to'ng'a kirib,
Bir o'ngurlik, bir tirizlik, bir yaqo-englik qiling.*

Turdi – fikriy she'riyat ijodkori. Shoir turli tasvir vositalarini qo'llash, san'atpardozlik qilishdan ko'ra, nazmidagi g'oyaviy salmoqdorlikka ko'proq e'tibor bergan. Lekin mazkur bayt, asosan, g'oya ifodaviyligiga xizmat qilib turibdi. Shoir badiiy g'oyaning xalqchilligini ta'minlash uchun fikrga muvofiq, xalqona ifodalar izlagan. Xalq og'zaki ijodiyotidan baytda bir yo'la birlikni anglatuvchi besh iborani tanlab qo'llagan. Ular quyidagilar: 1. «Bir yoqadan bosh chiqarmoq». Bu – besh iboraning eng mashhuri. U hozirgi nutqimizda keng qo'llanadi. Shuning uchun ham shoir uni birinchi keltirgan. 2. «Barcha bir to'nga kirmoq». Bu ham fikran, ruhan, maslakan birlashishni o'ng'ay ifodalay oladigan nisbatan mashhur iboralardan. 3. «Bir o'ngurlik». «O'ngur» so'zi hozirgi tilimizda, ba'zi shevalarda «etak», «to'ning etagi» ma'nosini anglatadi. Xalqda yaxlitlik, butunlikni ifodalovchi «bir etak» iborasi ham bor. Demak, «bir o'ngurlik» ham milliy birlikning o'ziga xos ifodasidir. 4. «Bir tirizlik». «Tiriz» – shevalardagi to'ning astarini anglatuvchi so'z bo'lib, u ham asosiy maqsadni ifodalashga xizmat qilgan. Keyingi bu ikki ibora, albatta, juda kam qo'llangan. Shuning uchun shoir ularni mashhur iboralarga chirmab bergan. 5. «Bir yaqo-yenglik qilmoq». Bu ibora xalq tilida ancha keng qo'llanib, u insonlarning biri yoqa, biri eng bo'lib, bamisoli bir to'ndek birlik hosil qilishini anglatadi. «Barcha bir to'ng'a kirib» va «bir yaqo-englik qiling» iboralarining bir o'rinda – misralar oxirida kelishi, ostin-ustun

joylashtirilishi ham ular o'rtasidagi mantiqiy aloqadorlikni, o'zaro birbirini sharhlayajagini ko'zlab yaratilgan badiiy qurilmadir. Milliy birlik g'oyasini ilgari surgan ikki markaziy baytda «bir» so'zining sakkiz o'rinda qo'llanishi ham tasodifiy emas. Bu o'ziga xos lafziy-ma'naviy ta'kid usulidir. Shoirning mahorati shundaki, u raqamlar bilan belgilangan nomlardan ham so'z o'yini yaratib, g'oyaviy muddao ifodasiga yo'l topadi: «Qirqu yuz, ming son bo'lub, bir xon oyinlik qiling». Asosiy g'oyaga shunday qo'shimcha ma'no yuklanadiki, urug'lar birlashsa, ularning nomlarini bildiruvchi raqamlar qo'shilsa, miqdor jihatidan ham katta kuch hosil bo'ladi-ku.

O'z bekligi mulkiga qanoat qilmay, hududini imkon qadar kengaytirishga, bir necha beklilikni ishg'ol etishga ishqivozlik «tor ko'ngullik beklar»ning badnafslilik illati edi. Turdi bunday tamoyilni keskin qoralaydi va beklarni bu yo'ldan qaytishga chorlaydi.

*Kim qo'yubdur uhdayi o'z mulkingizdin chiqmayin,
Ikki, uch, to'rt da'visin etmakni, ko'tahlik qiling.*

O'zgalar mulkiga hirsu havas bog'lash, ko'z olaytirishdan ko'ra, avvalo, o'z bekligini uddalab obod etish g'oyasini ilgari surib, shoir beklardan istilochilik yo'ldan qaytishni talab etadi. Bu ham milliy birlik, osoyishtalik, totuvlikni ta'minlovchi omillardan biri edi.

Turdi mardi maydon beklar yo'qligi ham milliy muvaffaqiyatsizlik sabablaridan biri ekanligini teran his etgan. Shoir g'azalning so'nggi baytida xalqaro maydonda milliy manfaatlar uchun kurashmay, o'z qo'hig'iga o'ralib, maishatparastlik bilan mashg'ul bo'lgan beklarni ayovsiz tanqid tig'i bilan hajv etadi:

*Mardlar maydon chekib, rangin ko'torib zaxmlar,
Sizga yo'q ul javhare, yuzga upo-englik qiling.*

Turdi nazdida mard insonlar o'z maishiy turmushlari, shaxsiy yutuqlari bilan ovunibgina o'tirmaydilar. Ular xalq, Vatan, millat muddalari uchun katta janggohlarda javlon uradilar. Ular ranglarini kurash zahmatlari olishidan qo'rqmaydilar. Chunki yuraklaridagi mardlik jav-

hari mangu barhayot. Turdi tor ko'ngillik beklarda ayni shu mardlik javhari yetishmasligini ro'y-rost fosh etadi. Xalqning «Do'st achitib aytadi» maqoli mumtoz adiblarimiz orasida ko'proq Turdiga xosdir. Shoir mardlik javharidan mahrum beklarga ayollar singari yuzlariga upa-elik surib yurishlarini buyuradi. Turdidagi bunday qahri qattiqlik ona xalqiga bo'lgan mehri kuchliligi nishonasidir.

Xullas, «Tor ko'ngullik beklar...» milliy o'zlikni anglash, qadriyat-larni qat'iy himoya qilish ruhida yaratilgan mumtoz asardir.

Beklar faoliyatini fosh etish Subhonqulixon hajviga bag'ishlangan muxammasning avj pardasida yanada yangilanadi. Turdi «Tor ko'ngul-lik beklar...» g'azalida qanday shashtu shiddat bilan, keskin murojaat etgan bo'lsa, ushbu muxammasda xuddi shu ruhda davom etadi.

*Ey yuzi qora, ko'zi ko'r, qulog'i kar beklar,
Bilingiz bu so'zimi pand sarosar, beklar,
Aylangiz payravi shar'i payambar, beklar,
Sizga darkor bu yurt, ey gala zang'ar beklar,
Bu qadim naql erur: «El rabotu to'ra qo'noq».*

Jamiyatning muayyan toifasiga bu qadar yovqur munosabat iz-hor etish garchi nafis adabiyotning xos fazilati hisoblanmasa ham, bu she'rxonni ranjitmaydi, aksincha, unda hamdardlik tuyg'usi tug'yon uradi. Chunki shoirning muddaosi – el manfaatlari. Shoir xalqning do-diga ko'zini ko'r, qulog'ini kar qilib, faqat hokimiyat va amalga talpi-nuvchi beklarni achchiq haqiqatdan ogoh etadi. U bu haqiqatni, ya'ni beklar har qancha amal talashmasin, el rabot singari muqim va abadiy, amaldorlar esa mehmon kabi o'tkinchiligini xalq maqoli orqali beradi-ki, bu she'r g'oyasining hayotiy, ishonarli, ta'sirchanligini ta'minlagan.

O'z zaminini toptagan bu qo'noq to'ralarning xalqqa o'tkazgan beadam zulmini o'z tanasida sezgandek nido chekadi shoir. Chinakam xalqchil shoirgina xalqqa otilgan nayzaga ko'ksini qalqon qila oladi va uning himoyasida baralla na'ra tortadi:

*Edingiz barchangiz itdek fuqaroni etini,
G'asb ila molin olib, qo'ymadingizlar bitini,*

*Qamchilar dog'i solib bo'yni, qanotib betini,
Yordingiz zahrasini (ich)idin olib o'tini,
Bo'lmadi kam bu raiyat boshidin hech tayoq.*

Yurt boshida yurgan beklar o'zaro amal talashib janjallashadilar, soliqlar soladilar, ziyofatu zarofatlar uyushtirib maishatbozlik qiladilar, lekin oxir-oqibatda, tayoq xalq boshida sinadi.

Turining ijtimoiy ruhdagi bu she'rlari mutolaa mobaynida Vatan va xalqning foje qismatiga qayg'urish, el-yurtga muhabbat, milliy birlik va totuvlikka intilish, hurriyat va istiqlolni qadrlash tuyg'ularini tarbiyalaydi.

Yaqin o'tmish mobaynida xalqimizning ota-bobolari sanalmish xonu beklarimizni bir-biriga qarama-qarshi qo'yib, tarixiy siymolari hamda ularning faoliyatlarini biryoqlama, hatto, haqoratomuz talqin etish g'ayrimilliy mafkuraga o'ng'ay ravishda xizmat qilib keldi. Subhonqulixon to'g'risidagi muxammas ham o'zbek elatining o'tmishi hamda hukmdorlariga nafrat, ilmiy atama bilan aytganda, milliy nigilizm ruhiyati tarbiyasi uchun muvaqqat mafkura qo'lida muhim dalil va dastak vazifasini o'tadi. Bunga Turdi muxammasi to'la asos berar edi. Endilikda Turdining «Subhonqulixon» muxammasida **Subhonqulixon qiyofasining badiiy tasviri va tarixiy haqiqatni** xolis o'rganish maqsadga muvofiqdir. Muxammasda yaratilgan Subhonqulixon siymosi hukmdorning siyosiy faoliyati haqidagi tarixiy ma'lumotlarga muvofiq keladi. Muxammasdan Subhonqulixon siymosi, ma'lumotlardagiga qaraganda, keskin hajviy ruh tamoyili bilan muholag'aliroq va masxaraomuz tasvirlangan. Endilikda bunday tasvirni xolis nuqtai nazar mahsuli sifatida qabul qilish qiyin. Turdi va Subhonqulixon munosabatlari asosida shaxsiy, ijtimoiy kelishmovchilik, qarama-qarshilik, tor mahalliy manfaatlar turgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Muxammasdagi biryoqlama murakkab talqin shu zamin-da shakllangan bo'lsa kerak. Ular o'rtasida har qanday nizo kechgan bo'lmasin, bu shoh va shoirning har ikkalovi ham o'zbek elatining ulug' bobolaridir. Ikki oradagi keskin murosasizlikni kechmish milliy kulfatimiz sifatida qarab, bundan buyon masalani xolis nazar bilan yoritish yo'lidan borishimiz lozim.

Ma'lumki, o'tmishdagi o'zbek hukmdorlarining ko'pchiligi ma'riyiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanganlar. Ular faoliyatining bu insoniy qirrasini nazardan chetda qolmasligi, aksincha, qadrlanmogi joiz. Subhonqulixonning ana shunday ijobiy va ijodiy faoliyati haqida ham muhim ma'lumot mavjud. Biz bunday ma'lumotni keltirish bilan zinhor Subhonqulixonning qabih qilmishlarini oqlash tarafdori emasmiz. Faqat uning yaxshi ishlari unutilmasligi, u murakkab bir shaxs sifatida o'rganilishi va o'rgatilishini istaymiz.

1961 yili «Fan» nashriyotida bosilib chiqqan «O'rta Osiyolik qirq olim» kitobida (92-93-betlar) Subhonqulixon to'g'risida quyidagi ma'lumot mavjud. Kitob mualliflari, sharqshunos olimlar Abdusodiq Irisov, Abdulla Nosirov, Ilyos Nizomiddinovlarning birlamchi mo'tabar manbalar asosida aniqlashlaricha, Subhonqulixon o'z saroyiga ko'zga ko'ringan ilm ahlini yiqqan, o'zi tibb ilmi va badiiy ijod bilan shug'ullangan, Nishoniy taxallusi bilan she'rlar yozgan. Darvesh niqobi ostida Markaziy Osiyoga sayohat qilgan Venger sharqshunosi Vamberi o'z xotiralarida Subhonqulixon yozgan bir qo'lyozma tibbiy kitobni Hirotda qo'lga tushirgani haqida hikoya qiladi. Bu qo'lyozma asar muqaddimasida Subhonqulixon o'z maqsad-muddaosini shunday yozgan ekan: «Shunga diqqat qilmoq zarurki, avvalgi zamonlarda o'tgan hakimlar arab va fors tillarida tibbiy kitoblar yozib qoldirganlar. Turkiy tilda yozilgan tibb kitobi hozirgacha menga uchramadi. Shuning uchun men abdu, haqir Sayyidmuhammad Subhonqulixon ibn Sayyidnodir-muhammadxon, bu kitobni yozdim. Bunda har xil kasalliklarni davolash choralari ko'rsatildi, shoyad ko'p kishilar foydalansalar».

Subhonqulixon turkiy tabobatda mashhur bo'lgan «Tibbi Subhoniy» asarini yozgan. Bu kitobni yaratishda muallif qadimgi hakimlardan Ibn Sino asarlaridan, Galen va Gippokrat asarlarining arabcha tarjimasidan foydalangan. Vamberining ma'lumotiga ko'ra, «Tibbi Subhoniy» asarining olmon tiliga tarjimasi bilan birga asl matni ham nashr etilgan. Subhonqulixon tabobatga oid «Tibbi Subhoniy»dan tashqari, fors tilida «Ihyo ut-tibbi Subhoniy» kitobini ham yozgan. Bu asarning qo'lyozma nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar xazinasida (2101-raqam, 301 varaq) saqlanadi. Asar sak-kiz bobdan iborat bo'lib, unda turli dorilar haqida ma'lumot beriladi.

Muallif o'z asarini yozishda «Shifo ul-alil»dan keng foydalangan. Mahalliy tabobat ravnaqi yo'lida Subhonqulixon boshqa tadbirlarni ham ko'rgan. Subhonqulixon davrida tibga oid ko'p asarlar arab tilidan fors va o'zbek tiliga tarjima qilindi. Ko'p nusxada ko'chirtirildi. 1697 yilda Buxoroda «Buq'ayi dor ush-shifo» nomli o'n sakkiz hujrali madrasa bunyod qilindi. U yerda etuk mutaxassislar mudarrislik qildilar. «Dor ush-shifo» qoshida kasalxona, ambulatoriya va dorixona hamda kutubxona bo'lgan. Dorixonada dori tayyorlovchi ikkita xodim ishlagan. «Dor ush-shifo» xarajatlari vaqfdan keladigan daromad hisobiga yiliga qirq ming tanga miqdorida tayinlangan.

Subhonqulixon folga oid «Ramli Subhoni» (Subhon foli) nomli asar ham yozgan. Uning farmoniga binoan, «Fatovoyi Subhoni» nomli fatvolar to'plami ishlab chiqilgan.

Demak, o'zbekning eng zolim deb qoralab kelingan xoni faoliyatiga e'tibor bilan yondashilsa, uning ham ancha-muncha savobli ishlari borligi ayon bo'lar ekan. Xon bu ishlarni faqat shuhrat-shon uchun qilmagan, albatta. Subhonqulixon davri, muhiti, faoliyatiga doir asl manbalar sinchiklab tekshirilsa, yanada muhim ko'proq ma'lumotni qo'lga kiritish mumkin. Ammo, mazkur dalillarning o'ziyoq aytib turibdiki. Turdining Subhonqulixon to'g'risidagi muxammasiga tanqidiy yondashmoq, xolisona tahlil va talqin etmoq zarur. Ushbu muxammas Turdining eng ijtimoiy salmoqdor va muhim asarlaridan biri sifatida adabiyot tarixida qoladi. U faqat Subhonqulixon hajvi bilan cheklanmagan. Uning g'oyaviy qamrovi kengroq. Unda shoirning hayot, olam haqidagi, shohlik haqidagi falsafiy mushohada va xulosalari ham o'z ifodasini topgan.

Turdi she'riyatining mavzu qamrovi keng. U yuksak axloq uchun, ma'naviy kamolot uchun qayg'urgan, lirik she'rlarida tasavvufiy mohiyat ustuvor. U tabiat go'zalliklarini ziyraklik bilan ko'ra olgan. Ulardan teran falsafiy xulosalar chiqargan. «Joyi osoyish emas hech kima bu ko'hna ravoq», deya kuylagan Turdi foni dunyoning mohiyatini, o'tkinchiligini chuqur anglagan. Zamondoshlarini bundan ogohlantirishga, ularni yaxshilikka, ezgulikka rag'batlantirishga harakat qilgan.

Turdi Farog'iyning «Muxammasi turkiyi Turdi» sarlavhali muxammasi ma'rifiy ruhda yozilgan bo'lib, insonlarda islomiy e'tiqod va ma-

daniyatni shakllantirishda, ularni komil insonlikka da'vat etishda o'zi-ga xos xizmat qila oladi.

Turdi Farog'iy g'azal bilan birga muxammas janrining ham ustasi edi. U teran ijtimoiy-falsafiy mazmundagi muxammaslar yaratib qol-dirgan. Turdi, asosan, mustaqil muxammaslar ijodkori. «Muxammasi turkiyi Turdi» sarlavhali muxammas Turdi asarlari orasida falsafiy-ax-loqiy mohiyati jihatidan alohida ajralib turadi. Islom va tasavvuf ta'li-moti, timsollari Turdi ijodiyotida ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, mazkur muxammas matnida Turdi mutasavvuf shoir sifatida namoyon bo'ladi. Muxammas *islom va tasavvuf ma'rifatining badiiy talqini*, ax-loqiy aqidalari tavsifi bilan sug'orilgan. Asar pandu nasihat uslubida bitilgan. Ammo, u quruq va kitobiy yo'sinda emas, hayotiy kuzatish-lardan chiqarilgan xulosalarning tasavvuf nazariyasi asosidagi talqini-dan vujudga kelgan. Bunday sog'lom nasihat har bir mo'minni to'g'ri yo'lga da'vat etadi.

*Jismi qonundin nafas tori uzilmasdin burun,
Boshinga davri qazo davri qurulmasdin burun,
Jaybaya jon tiyri rihlatdin so'kulmasdin burun,
Ey ko'ngul, qasri asosi tan buzulmasdin burun,
Toqi abro', kursiye dandon to'kulmasdin burun –*

*Qil nazar osori sun'illoh chashmi did ila,
Kir haqiqat yo'lig'a... (qo'lyozmada misra shunday),
Qurbi vuslat istasang, bo'l vosifi tamhid ila,
Uqdayi labdin gireh och nuktayi tavid ila,
Ko'z ochib, sanga dahonin harza kulmasdin burun.*

Shoir insonni haqiqat yo'liga da'vat etishning nihoyatda ta'sirchan, timsoliy ifoda uslubini topgan. U inson jismi – qomatini qonun deb nomlangan musiqa asbobiga o'xshatadi. Go'yo tiriklikni ta'minlovchi nafas ushbu musiqa asbobining torlarini tashkil etadi. Nafas torlari teb-ranib turarkan, qomatning qonunidan hayotbaxsh navolar taralaveradi. Nafas tori uzilar ekan, jism qonunida hayot so'nadi. Ya'ni, inson nafas bilan tirik. Turdi vujud qonunidan nafas tori uzilmasdan burun Haq

yo'liga kirish, islomiy imon-e'tiqodni qabul qilishga chorlaydi. «Boshida davri qazo bazmi qurilmoq» – inson hayotdan ko'z yumganidagi motam marosimini anglatadi. Ushbu misrada ham shoir inson hayotdan ko'z yumishdan ilgari Tangri oldidagi burchini bajarishga, toatibodat qilishga ulgurishi lozim, degan fikrni ilgari suradi. Jaybayi jon – jonning yoqasi. Bu o'rinda shoir jonni inson tanasi tirikligini muhofaza etib turuvchi, janglarda kiyiladigan zirhli libosga o'xshatgan. Tiri rihlat – o'lim kamonidan otiladigan o'q. Tiri rihlat shunday qudratli va ayovsizki, uning hujumidan har qanday zirhli kiyimning yoqasi so'kilib ketadi hamda hayot mahv o'ladi. Shoir shu yo'sinda muqarrar va barhaq o'limning turli ko'rinishlarini ayon gavdalandiradi. Keyingi misralarda uni «tan asosining qasri buzilishi», qosh mehrobi, tish kursilarining to'kilishi tarzida tasvirlaydi. Shoir o'limning dahshatli ko'lankasini gavdalandirib, sovuq suvratini shakllantirib ko'rsatish bilan odamlarga tiriklik aziz va g'animat, ammo abadiy emas, umrning qudriga yetish, fursatni boy bermay, imon-e'tiqod bilan halol-pokiza hayot kechirish lozimligini uqtirmoqchi bo'ladi. Hayot so'ngidagi pushaymon, ohu vohlar va tavba-tazarru oxirat uchun najot berolmaydi. Shuning uchun Turdi tanbeh beradiki, yoshlikdan did va tab'i nozik ila ilohiy qudratni idrok etmoq, haqiqat yo'liga kirmoq vojib. Haqiqat yo'li – tasavvufda suluk deyiladi. Haqiqat yo'liga kirgan xudojo'y, taqvodor inson – solik nomlanadi. Yor visoliga, Olloh diydoriga yaqinlik istagan inson hamisha Ollohnin madh etishi, uning vasfi – ta'rifu maqtovini keltirib turishi joiz. Solikning lablari tuguni, chigili hamma vaqt Ollohnin borligi va yagonaligi haqidagi kalima bilan yechilishi, ya'ni u Tangrining tavhidi – vohidligi xususidagi nozik, sehrli, serqirra so'zlar so'zlab yurishi lozim. Asarda iqtibos keltirilmasa-da, muallif Ollohnin yakkayu yagonaligi, borligini tan olish to'g'risidagi imon kalimasini qaytarib turishni nazarda tutadi.

*...Sindurub isyon xumini, to'k nadomat ashkni,
Tavba jomin no'sh qil, paymona to'lmasdin burun.*

Isyon – insonning Ollohga itoatsizligi, uning biri borligi va boshqa sifatlariga shak keltirish kabi gunohlarini anglatadi. Odamzod dunyoga

kelib, o'zligini anglab, komil inson bo'lib yetgunicha uning bunday gunohlari majmui bir xumga sigmas darajaga etadi. Turdi islom ta'limoti yo'rig'i bilan ana shu xumni sindirishni, kechirgan noshar'iy faoliyati uchun mudom yig'lashini, pushaymon va afsus-nadomat ko'zyoshlari bilan gunohlarini yuvishini buyuradi. Biroq, afsus-nadomatning o'zigina kifoya emas. Kechirimli zot oldida tavba-tazarru farz. «Tavba jomini no'sh qilmoq» – tavba qadahidan sharob simirmoq. Bu – ramziy talqin. Uning zamirida Olloh oldida qilgan gunohlari, qilmishlari uchun tavba-tazarru qilmoq, kechirim so'ramoq, poklanmoq ma'nolari yotadi. Paymona – umr qadahi. Tavba jomini umr qadahi to'lganida – o'lim oldida emas, balki «paymona to'lmasdin burun» no'sh etish alohida izohga muhtoj. Islom ta'limoti e'tirof etadiki, Olloh marhamatli, rahmshafqatli, kechirimli zot. Ammo, bandalari yo'l qo'ygan gunohlari uchun umr mobaynida tavba-tazarru qilib borsalargina, parvardigor barini kechiradi. Umr paymonasi to'lib, jon taslim etayotgan chog'ida Olloh esiga tushib, oxiratni o'ylab qolib, jannatga xomtamalik bilan chekkan tavba-tazarrulari esa inobatga o'tmaydi.

*Lobaqodur qalbiy, qalbing bog'lama iqbolinga,
Bo'lma g'arra oriyat dunyovu mulku molinga,
Yod etib go'ru qiyomat, yig'la doim holinga,
Bur nazar moumanidin, yonib o'z ahvolinga,
Ibrat ila boq, ko'zung tufroqqa to'lmasdin burun.*

Qalbiy, ya'ni qalbakilik, soxtagarchilik abadiy emas, uning umri qisqa. Qalbiy, qalbakilik, qalloplik sifatleri qalb faoliyati bilan bog'liq ravishda kelib chiqqan. Shuning uchun e'tiqod ilmida qalbgaga ishonch bilan qaralmaydi. Qalb amri bilan ish qilish hamisha ham ezgulikka olib boravermaydi. Turdining qalb haqidagi misrasida qalbning histuyg'ulari, ehtiroslariga asir bo'lma, qalbingga doimo quloq solaverma, uning hoyu havaslariga uchma ma'nosidagi o'git o'rnashgan. Ikkinchi misrada so'fiylikda mudom qoralanadigan dunyoparastlik illatidan ogohlantiriladi: Orttirgan dunyo va molu mulkingga mag'rur bo'lma, chunki u senga vaqtincha, omonat berilgan. Ko'pchilik odamlar molidunyoga muhabbat, e'tiqod bog'laydilar, hirs qo'yadilar. Oqibatda,

imdonni, Ollohnin unutadilar. Manmanlik, mulkparastlik, to'ymaslik, qizg'anchilik, baxillik, xasislik, xudbinlik qusurlari – bari shundan shakllanadi. Bunday yovuz sifatlardan forig' bo'lish uchun tasavvuf ta'limotining Yassaviya tariqati mol-dunyodan butunlay voz kechishni talab etadi. Naqshbandiyya tariqati esa bu dunyoning mulki, noz-ne'matlari inson manfaatlari uchun yaratilganini e'tirof etib, undan bahramand bo'lishni, ammo o'ziniki emas, Ollohniki deb bilishni, unga to'q nazar, saxovat, kamsuqumlik bilan yondashib, ehtiyoj va ehtiyot yuzasidan tasarruf etish, shukronalik va muhofazakorlik bilan egalik qilishni ma'qul ko'radi. Turdi dunyo molu mulkiga ana shu nuqtai nazardan yondashgan. O'z ahvoliga yonib, doim holiga yig'lamoq, manmanlikdan yuz o'girmoq, go'ru qiyomatni yod etmoq – hammasi dunyo hirsu havaslariga ko'ngil bermaslik g'oyasini ilgari surishga qaratilgan. Chunki osiy banda ochko'zlik bilan qancha mol-davlat yiqqan bo'lsa, shuncha ko'p gunohga botgan. U o'z ahvolini anglab yetishi va shunday holga tushib qolganidan faryodu fig'on chekishi lozim. Zotan, yiqqan molini go'riga orqalab ketolmaydi, qiyomatda esa har birining hisob-kitobini qilishi kerak. Ko'zi ochlik insonga hamroh bo'lgan shay-toniy xislat bo'lib, yorug' dunyodan ko'z yumgandagina undan xalos bo'ladi. Uning ko'zlarini tuproq to'ydiradi yoki ko'zlari tuproqqa to'landi. Odamning jasadi lahadga qo'yilgan chog'da ham shunday ramziy ma'noda uning yuzlariga bir hovuch tuproq sochib qo'yadilar. Alho-sil, Turdi aytmoqchi, hayotning azaliy qonuni shunday muqarrar ekan, dunyo ishlariga ibrat ko'zi bilan qaramoq lozimdir.

*Bevafo foniy jahonni bilmagil sen joyi bud,
Erta dur, oxshom ketarsan selu barqu bodu rud,
Qil bu kun tanglo ishi, bo'lmaz pushaymon anda sud,
Qil duto pushtung rukug'a jabhayi jondin sujud,
To ajalning boridin qadding bukulmasdin burun.*

Inson ruhiga hushyorlik va ogohlik baxsh etuvchi ushbu satrlar bunday saboq beradi: ey bandayi ojiz, sen bu dunyo hamda uning noz-ne'matlari-yu huzur-halovatlariga qattiq mehr bog'lamagin. Ulardan vafotama qilma. Ular o'tkinchi, yo'qoluvchi, bituvchi mavjudotlardir.

Bu omonat jahonni mukammal, barqaror, abadiy maskan, deb o'ylama. Ushbu bevafo dunyodagi umr shu qadar qisqa, tezo'tarki, go'yo ertalab uyg'onasan, oniy kun kechirib, kechqurun sel, chaqmoq, yel, tezoqar anhor singari shiddat bilan boqiy dunyo sari ketib borasan. Shuning uchun lahzalik hayot fursatini g'animat bilib, qiyomat kuni hamma to'planadigan mahshargoh maydonida Olloh oldida so'roq beradigan, javobgar bo'ladigan ishlaringni bugun qilib qo'ygin, aks holda, u erdagi pushaymon aslo naf bermaydi. Qiyomat kuni Ollohning huzurida sharmanda va jannatdan benasib bo'lmaslik uchun kunda besh mahal namoz o'qishni kanda qilma. Namoz sajdasidan sarkashlik qilsang, kuning bitganida ajalning og'ir yukidan qadding bukilishi aniq. Shunday ekan, ey mo'min, ajal qaddingni egmasidan burun namoz chog'i rukuga borib, jonu dilingdan sajda qil. Bunday purhikmat nasihat aslo tarkidunyochilik va tushkunlik kayfiyatlarini tug'dirmaydi, targ'ib ham etmaydi. U insonlarni bir marta beriladigan umrni g'animat bilish, qadrlash, halol va faol kechirish, hayot oldidagi mas'uliyatni, Tangri oldidagi javobgarlikni sezish ruhida tarbiyalaydi. Shoir solikni haqiqat yo'liga yo'llar ekan, unga kechayu kunduz riyozat chekishni, yo'ldoshsiz yurmaslikni, ma'naviy rahnamo istasa, hamisha Ollohn dilida saqlashi, safarda yolg'iz yurmasligi, u bilan birga hamroh bo'lishi lozimligini uqtiradi. Negaki, haqiqat yo'li purxatar, mahbubi mutlaq — Haq manzili uzoq:

*Kecha-kunduz, tolibi jo'yoyi piri rohbār,
Qo'yma beyo'ldosh qadam, manzil uzoq, yo'l purxatar.*

Haqiqatan, Olloh men bilan birga, degan tushuncha insonga ma'naviy-ruhiy tayanch bo'ladi. Bunday e'tiqod solikni yomon yo'llardan, noshar'iy harakatlardan, shayton xurujidan saqlaydi.

Mana bu bandda Turdining naqshbandiyona tariqatdagi tafakkur tarzi yaqqol aks etgan:

*Aylama fosid xayola sarf solu mohni,
Kir shariat yo'lig'a, aynigda ko'r Ollohnī,
Hoziri dam bo'l, talab qilg'il dili ogohni,
Naqsh bog'la dilda muhri mehri illallohni,
Jon etib labg'a, og'izda til tutulmasdin burun.*

Ushbu misralar Turdi soʻfi va mutasavvuf shoir sifatida Xoʻja Abduxoliq Gʻijduvoni va Bahovuddin Naqshband tariqatini tutganini, ular aqidalarining amaliyotchisi va targʻibotchisiga aylanganini koʻrsatadi. Dastlabki misralarda shoir: «Umringni buzuq, yaramas oʻy-Xayollarga sarf, zoe etma. Yaxshisi, shariat yoʻliga kirgin-da, koʻzing, yaʼni koʻngling oynasini Olloh nuridan ravshan etgin» mazmunidagi pandini izhor etadi. Anglashiladiki, koʻnglida Olloh zikri mavjud insoningina dunyoga ravshan nazar bilan boqadi va Haqni taniydi. Keyingi baytlarda xoʻjagoni naqshbandiya tariqatidagi «Hush dar dam» aqidasi ilgari suriladi. «Dam» soʻzi nafasni anglatadi. «Hush dar dam» yoxud «hoziri dam boʻlmoq» har nafasda dilni Olloh yodidan ogoh etib turmoq demakdir. Naqshbandiylikda Ollohning yodi bilan nafas olishning qatʼiy tartibi amal qilgan. Bunda nafaslararo «Lo iloha illallohu Muhammadur rasululloh» kalimasini uzluksiz qaytarish qoidasi mavjud edi. Solik nafas olganda «Lo iloha illallohu», nafas chiqarganda «Muhammadur rasululloh» soʻzlarini takrorlardi. Buni ovoz bilan yoxud tovush chiqarmay, hattoki, pichirlamay, shuurla bajarish ham mumkin edi. Bu Abduxoliq Gʻijduvoni taʼlimotidagi koʻngil zikri talabiga mos kelardi. Shunda Olloh yodi nafas orqali solikning qoniga, tomirlariga, miyasiga, qalbiga yugurardi. Shu yoʻsinda uning qalbiga Olloh mehri muhrlanardi. Turdi talab etgan – muhri mehri illallohdan dilda naqsh bogʻlash shu tarzda kechardi.

Oldingi baytda umrni bekorga sarflamaslikdan saboq bergan shoir endigi baytda uni nimaga sarf etish muhim va zarurligidan ogoh etadi:

*Boqiya umringni sarfi mardumi fahmida qil,
Maqdaminda bosh qoʻyub, poboʻsi mardum diyda qil,
Poktiynat, sofdil, xulqi hasan bigzida qil,
Munda xoʻb ilmu amalni chirmavu sanjida qil,
Hashrda mezon tarozusi qurulmasdin burun.*

Umrning mazmuni, hayotning qadr-qimmatini uni nimaga sarf etish, qanday oʻtkazish, berilgan imkoniyatdan qanday foydalana olishga bogʻliq. Sermazmun umr kechirish muhimni nomuhimdan ajratishni va nozik fahmu farosatni talab etadi. Hayotni qanday

odamlarga fido etish ham hal qiluvchi ahamiyatga egaki, bu masala Turdi pandnomasidan chetda qolmagan. Uning xulosasi bunday: «Butun umrni ahli dillarga – insonni tushunadigan, qadrlaydigan, hurmatlaydigan odamlarga sarf et. Shunday odamlarning qadami-ga bosh qo'yib, oyog'ini o'pib, bosgan izini ko'zlaringga surtsang arziydi. O'zingga turmush tarzi uchun pokiza tabiatlilik, sofdillik, xushfe'llik hamda chiroyli xulq fazilatlarini saylab ol. Hayotda eng yaxshi ilmu amallarni omuxta qil, lekin ularni me'yorida qo'lla. Umuman, qiyomat kunida gunoh va savob ishlar o'lchanib, hisob-kitob qilinadigan taroziga yetmasdan, ya'ni o'lmasdan burunoq fao-liyatingni me'yorlashtirib tur».

Turdi pand-u hikmatlarini tadrijiy takomillashtira borib, so'nggi misrada eng hayotiy va yakunlovchi xulosani ifodalaydi:

Fursating favt etma, Turdi, ish qil o'lmasdin burun.

Fursatni qo'ldan chiqarmay, ish qilish, yaratuvchilik bilan umr o'tkazish ko'hna Sharq dunyoqarashi, ayniqsa, naqshbandiya ta'limo-tining eng oliy haqiqatlaridan biridir. Muxammasdagi bunday shoh misralar naqshbandiya falsafasidagi umumlashma shior – «Dil ba yoru dast ba kor» g'oyasining o'ziga xos badiiy sharhiday taassurot qoldi-radi. Turdining ushbu muxammasi odamlarni islomiy imon-e'tiqodga rag'batlantirish, hayotni sevishtirish va qadrlashga o'rgatish, poklik va ha-lollikka da'vat etish, hayotni falsafiy idrok etish jihatidan katta ma'na-viy-axloqiy, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Shoirning so'z qo'llash mahorati qirralari. Turdi she'rlari mav-zu jihatidan rang-barang bo'lishi bilan birga badiiy barkamol asar-lardir. Bu borada Fitratning mulohazalari ham ilm uchun muhimdir: «Bu davrning ma'lum shoirlari bo'lgan Mashrab, Huvaydo, Maj-zub, So'fi Olloyor va Turdilarni tekshirganda, tilda soddalik, nazm-da ohangsizlik, san'atda zaiflik kabi hollarni oz-ko'b hammalarida ko'rish mumkin. Lekin Turdining ularning hammasidan yaxshiroq yozganini e'tirof qilishimiz lozim keladir. Turdi yolg'iz so'zlar-ni emas, o'xshatishlarni, majozlarni ham soddalashtiradi. Uning she'rlarida saroy doiralariga kira olmayturgan, lekin omma tomoni-

dan yaxshi qabul qilishga iste'dodli bo'lgan o'xshatmalar, majozlar ko'bdir»¹.

Shuni e'tirof etgan holda yana bir jihatni nazardan soqit etib bo'lmaydiki, o'zbek, fors, tojik, arab tillarini mukammal bilish va bu til boyliklaridan nazmda mahorat bilan foydalanish shoir she'riyatini go'zallashtirish barobarida ma'lum darajada murakkablashtirgan ham. Tasavvufiy timsol, atama va iboralarning qo'llanishi ham Turdi badiiy tiliga o'z ta'sirini o'tkazgan. Shuning uchun hozirgi o'zbek kitobxoni Turdi she'rlarini lug'at, izoh, sharhlarsiz tushunishi qiyin.

Turdi o'zbek mumtoz she'riyati til va uslubini to'la saqlagan holda, boshqalardan yaqqol farq qiluvchi badiiy uslubini yarata olgan so'z san'atkoridir. Uning uslubi ohangida qardosh xalqlar adabiyotidan Fuzuliyning adabiy ta'siri yaqqol sezilib turadi.

Xalqdan ulug' san'atkor yo'q. Buni yaxshi bilgan shoir asarlari ona tilimiz boyligini o'z bag'rida asrab kelgan, badiiy sayqal bergan qomusdir. Asarlarini o'qib shoirning so'z xazinasi boshqa mumtoz shoirlardan katta farq qilishini ko'rish mumkin. Shu jihati bilan she'rlari til tarixini o'rganishimizda, bugungi so'zlar xazinamizni boyitishda ham ulkan manbadir. Biz Turdi g'azallari tahlili davomida muallifning xalq so'z-iboralarini mohirona qo'llash san'atiga guvoh bo'lgan edik. Shoir «El rabotu to'ra qo'noq», «Yog' ishqordin oluru qaro suvdin qaymoq» kabi ko'plab xalq maqollaridan ham foydalanadiki, bu asarlarining hayotiyliigi va ta'sirchanligini ta'minlagan. Turdi she'riyati urug'chilikka oid so'z-atamalarga boyligi bilan elshunoslik nuqtai nazaridan qimmatlidir. Turdining so'z xazinasidan, hatto, bugungi ona tilimizni boyitishda ham foydalanish mumkin. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilida sartaroshlik kasbini anglatadigan turkiy so'z yo'q. «Sartarosh» so'zi fors-tojik tilidan olingan. Turdi muxammaslaridan birida «Ro'yi kor keldi qalin bangiyu qilchi, qaltoq» misrasi borki, undagi «qilchi» so'zi sartaroshlik kasbining turkiy ifodasidir.

Turdi asarlarida vazn va qofiyadan ham mahorat bilan foydalanadi. U, ayniqsa, qofiya uchun butunlay yangi so'zlarni tanlaydi. Bu Turdining an'anaviy me'yorlar qobig'ini sindirib o'tgan, yangicha

¹ Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: "Ma'naviyat" nash-ti, 2000, 70-71-betlar.

yo'l izlagan ijodkor ekanligidan dalolat beradi. U qo'llagan qofiya, avvalo, ohangdorlikni, keyin tasvir, ifoda kulminatsiyasini ta'minlab beradi:

*Yod mandin kim berur, yaxshi zamonlar ko'rdiman,
Rind sarxayliyu xush ayshi damodam surdiman.
Halqayi ushshoqda bazmi majolis qurdiman,
Mushti xokam, davri davronlar kuzatkan Turdiman,
Xushdimog' etgan mayi sofi hariflar durdiman.*

Fitrat shoir she'rlarini talqin eta turib, ayrim nuqsonu kamchiliklarga ham e'tibor qaratadi: «Turdining she'rlarida uning zamondoshlarida ham ko'p uchralgan nuqsonlar, kamchiliklar bor: Ko'rdi, surdi, qurdi so'zlari bilan ko'ndi, yo'ndi so'zlarini qofiya qiladir. Jumla buzuqliklardan ham qo'rqmaydir»¹.

Ko'rinadiki, Turdi hayoti va ijodi adabiyotshunoslikda hali yetarli o'rganilmagan. Shoir ijodini butun balog'at-u nafosati bilan namoyon etish uchun, albatta, qo'shimcha izlanishlar, maxsus tadqiqotlar olib borish taqozo etiladi.

Tayanch tushunchalar:

Ashtarxoniylar, irsoli masal, fano, dorush-shifo, tibbi Subhoniylar, ma'rifat.

Savol va topshiriqlar:

1. Turdi Farog'iy tarjimai holining tiklanish tarixini so'zlang.
2. Adib yashab ijod etgan davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot qanday edi?
3. Adabiy merosining aniqlanishi va manbalaridan so'zlang.
4. Shoir asarlarining janriy tarkibini aniqlang.
5. Nima sababdan shoir she'riyati isyonkor ruh kasb etgan?
6. Adib she'riyatidagi o'ziga xosliklar nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Turdi she'riyatiga xos badiiy barkamollik qirralarini ta'riflab bering.

¹ Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: "Ma'naviyat" nash-ti, 2000, 71-bet.

8. Turdi Farog'iy haqidagi dastlabki maqola kim tomonidan, qachon, qerda chop etilgan?

9. Turdining «Turkiy muxammas»ini o'qing va uning mohiyatini izohlab bering.

Asosiy adabiyotlar:

1. Turdi. Tanlangan asarlar. T.: 1951.
2. Turdi. She'rlar. T.: 1971.
3. Jumaxo'ja N. Turdi nazmi badiiyati. T.: 1995.
4. Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 1999.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik tadqiqot, 3-jild. «Fan», T., 212-234-betlar.
6. Fitrat. O'zbek shoiri Turdi. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.

SO'FI OLLOYOR VA «SABOT UL-OJIZIN» ASARINING G'OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

REJA:

1. So'fi Olloyor hayoti va ijodi manbalari
2. Adabiy merosi va «Sabot ul-ojizin» asari.
3. Noyob badiiyat namunasi.

So'fi Olloyor hayoti va ijodi manbalari. Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov «Ma'naviyati yuksak xalq buyuk davlatdir», degan edilar. Elning ma'naviyatini yuksaltiradigan, kamolga yetkazadigan eng kuchli vositalardan biri esa adabiyotdir. Mustaqillik sharofati bilan millatga ma'naviy barkamollik baxsh etuvchi hadisi sharif kabi mo'tabar manbalar, Ahmad Yassaviy, Huvaydo, So'fi Olloyor kabi o'nlab ijodkorlarimizning asarlari ta'lim dasturlariga kiritildi. Ularni chuqur o'rganib, yoshlar ongiga singdirish yo'lga qo'yildi.

Ilmda yurtimizning jahonga mashhur ulug' farzandlaridan biri So'fi Olloyorning hayoti va faoliyati haqida turlicha qarashlar, bir-biridan farq qiluvchi ma'lumotlar mavjud. Uning tarjimai holi haqidagi fikrlarning asosiy qismi Tatar olimi Tojuddin Yolchiqu'l o'g'li (XVIII–XIX asrlarda yashagan) tomonidan «Sabot ul-ojizin» asarining sharhi sifatida yaratilgan «Risolai Aziza»dan olingan. Ammo unda juda ko'p chalkashlik va xatoliklar borligi olimlarimiz tomonidan isbotlangan¹. Ayniqsa, professor Sh. Sirojiddinov, R. Zohidov kabi olimlarimizning bu boradagi izlanishlari chuqur ilmiy asosga egaligi bilan muhim qimmatga ega. Ular turli qo'lyozma manbalar va ko'plab nashrlarni qiyosan o'rganib, So'fi Olloyorning, ma'lum ma'noda, ilmiy biografiyasini yaratishga hissa qo'shishdi. Bu borada ko'plab oydinliklar kiritib, shoirning tug'ilgan yili 1663, vafot yili 1721 yillar ekanligini e'tirof etishdi². «Risolai Aziza»dagi ma'lu-

¹ Sh. Sirojiddinov. So'fi Olloyor ilohiyoti. Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi nashriyoti, –T.: 2001; Rashid Zohid. Sabot ul-ojizin. –T.: Turon zamin ziyo, 2015.

² To'plam. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. Tehron-Toshkent, 2005, 42-43-bet.

motlarning ko'pi asossizligini isbotlab, ko'plab manbalar, xususan u kishining «Tazkirai Abdulmatlab Fahmiy» asariga tayanib, shoirning biografiyasini quyidagicha belgilashdi: «So'fi Olloyor Samarqandiy shayxi dilafo'z So'fi Navro'zning taniqli xalifalaridan. Hol ibtidosida sipoh bo'lgan. Otasini Olloquli va inisini Farhod otaliq deytilar. Ular o'zbeklarning Samarqand va Buxoro Miyonkolidagi xitoyi qabilasining boshliqlaridan bo'lganlar. Farhodbiy Abulfayzxon davrida Samarqandda hokim va amirlik mansablariga erishgan. So'fi Olloyor shayx Navro'zga irodat va inobat qilgandan so'ng unga zohir va botin ilmlari eshiklari ochildi. Xosu omga maqbul bo'ldi. Olimlar va amirlar suhbatiga oshiqdilar. Miyonkoldan Hisorning Dehinav tomoniga ketdi. Mavlono Zohid Vaxshivoriyning fayzosorli mozoridan yuqoriroqdagi Vaxshivor qishlog'iga bordi. U erda xonaqoh va uy qurdi. Uning qutlug' qadamidan o'sha mintaqani ilonlar tark etdilar. O'sha erda 1136/ 1724 yilda dunyodan o'tdi»¹. Olimlarimizning ta'kidlashlaricha, Sayyid Muhammad ibn Oxund Qozi Kamol tomonidan yozilgan «Tuhfatul ahhob» asarida 1696 yillardan boshlab So'fi Olloyor haqidagi ma'lumotlar tarixiy manbalarga kirib kela boshlaydi. Ulariga, asosan, so'fi Olloyor Hoji Muhammad Habibulloh va Xalifa Navro'z Keshiy xizmatiga kelib, tariqat yo'liga kiradi. U shayx qo'lida 12 yil tahsil oladi. Sharq mamlakatlarida mashhur olim, karomatlar ko'rsata oluvchi vali darajasiga ko'tariladi.

So'fi Olloyor dini islom qonun-qoidalarini, tasavvuf ta'limoti mohiyatini, go'zal insoniy axloq mezonlarini yorituvchi bir qancha asarlar yaratgan. Uning, e'tirof etilishicha, 4 ta asari bizgacha yetib kelgan:

1. «Maslak ul-muttaqin».
2. Sabot ul-ojizin.
3. Maxzan ul-mutein.
4. Murod ul-orifin.

1699 yilda dastlabki asari hisoblanayotgan «Maslak ul-muttaqin»ni yozib tugatadi. Keyingi uch asarini 1700–1724 yillar oralig'ida yaratgan. Bu davrlarda u Kattaqo'rg'on, Samarqand, Buxoro, Kesh, Nasaf, Vaxshivor kabi hududlarda umrguzaronlik qilgan. Umrining oxirgi

¹ Qar ang : R. Zohid. o'sha asar, 14-bet.

damlarida Vaxshivorda yashagan. Shu yerda vafot etgan. Qabri ham o'sha yerda.

Adibning «Maslak ul-muttaqin» asari ilmda eng salmoqli merosi ekanligi e'tirof etiladi. U fors tilida yaratilgan fiqhga oid asardir: «So'fi Olloyorning kitoblari ichida eng salmoqlisi «Maslak ul-muttaqin» ekanligi ulamolarimiz tomonidan tan olingan. Chunki unda 100 dan ortiq fatvo kitoblaridan foydalanilgan»¹.

2009 yilda So'fi Olloyorning «Hidoyat ut-tolibin» asari tabdili va-tanimizda chop etildi. U Farg'onada tug'ilib, keyinchalik Avg'oniston-da yashagan Habibulloh ibn Sayyid Yahyoxon tomonidan «Sabot ul-ojizin»ning sharhi sifatida maydonga kelgan².

Adabiy merosi va «Sabot ul-ojizin» asari. So'fi Olloyorning eng mashhur asari «Sabot ul-ojizin»dir. U Saudiya Arabistoni, Pokiston, Turkiya kabi ko'p chet mamlakatlarda ham chop etilgan. Ikki marta sharh yozilgan. Bu asar dunyo xalqlarida katta qiziqish uyg'otganini ko'rsatadi.

«Sabot ul-ojizin» madaniy merosimizda muhim o'rin tutgan diniy-axloqiy va didaktik asar. U uzoq yillar XX asr boshlarigacha O'rta Osiyo maktab, madrasalarida darslik sifatida qo'llanib kelingan.

Uning dunyo kutubxonalarida ko'plab variantlari mavjud. Xususan, O'zbekistonda – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 131 ta qo'lyozma, 53 ta toshbosma nusxalari saqlanadi. Ulardan eng qadimiy qo'lyozma milodiy 1810 yilga, toshbosmaning eng qadimiysi esa 1847 yilga tegishli.

Asarning yaratilish tarixi, yozilish sabablari, mazmun-mohiyati haqida muallif tomonidan ancha ma'lumot berilgan. Jumladan, asarda islom dinining asosiy qoidalari, eng yuksak insoniy fazilatlar, tasavvuf ilmi borasida mubohasaga kirishiluviga haqida axborot beriladi.

«Sabot ul-ojizin» dastlab fors-tojik tilida yozilgan. U «Maslak ul-muttaqin»ning o'zbek tiliga o'girilgan qisqartma variantidir. Keyinchalik turkigo'y qavmlar ehtiyoji va iltimosiga binoan So'fi Olloyorning

¹ Maslak ul-muttaqin. –T.: Movarounnahr, 2007, so'zboshi.

² Hidoyat ut-tolibin. Sabot ul-ojizin sharhi. Nashrga tayyorlovchi Ozodbek Alimov. –T.: 2009.

o'zi uni o'zbek tiliga she'riy uslubda tarjima qilgan. Asar hajmi 12.000 baytdan ortiq. U katta-kichik bir qancha boblarga ajratilgan.

«Sabot ul-ojizin» muallifning o'zi ham ta'kidlaganidek, aqida kitobidir. «Aqida» so'zining lug'aviy ma'nosi bir narsani boshqasiga mustahkam bog'lamoqdir. Istiloh sifatida esa «aqida» musulmonlarni Qur'on va hadisi sharifda keltirilgan voqea-hodisalar, tushunchalar bilan bog'laydigan e'tiqodlar (imyon, ishonch) majmuidir.

«Sabot ul-ojizin» keng xalq ommasi uchun mo'ljallangan aqid (aqidaning ko'pligi) kitobidir. Shu sababli ham fiqhga oid aqidlar munojot, rivoyat, hikoyatlar bilan muzayyanlikda, axloqiy pandonaning go'zal namunasi sifatida yaratilgan. Shundan kelib chiqib olimlarimiz uni ilmiy-adabiy manba sifatida baholashgan. Professor R.Zohidov asarni aqidning ilmiy manbalari bilan qiyosan o'rganib, So'fi Olloyor hukmlari ularga har tomonlama mutanosib ekanligini aniqlagan¹.

«Sabot ul-ojizin» asarining qurilishi ham o'ziga xos. Unda yaxlit syujet chizig'i yo'q. Ammo, fikr-g'oyalarni umumlashtirib, birlashtirib turuvchi mustahkam ildiz bor. U komil inson masalasi. Asardagi barcha hikoyatlar, mav'izalar, rivoyatlar aqid bilan muzayyanlashgan holda kamolotning mohiyati, shartlari, belgilarini yoritishga qaratilgan. Shuning uchun ham bu asarni ma'naviyatimiz juda chanqoq, zamon va makon chig'irig'idan munosib o'tgan axloqiy qobusnoma, axloqiy qomus deb baholashimiz mumkin. Jumladan, asardagi Ismoil alayhis-salom haqidagi hikoyatda insonning odamiyligini, ma'naviy boyligini ko'rsatuvchi lafzida turish, so'zga vafo qilish fazilati ta'sirli tasvirlanadi. Savbon hikoyatida kamtarlik, tama'sizlik borasida ibratli saboq beriladi. Abdulloh Muborak hikoyatida o'quvchi sabr va tavakkulga da'vat etiladi. Bu kabi asar tarkibidagi kichik hikoyatu rivoyatlar odamiylik mezonlarini belgilab berishga xizmat qiladi.

«Sabot ul-ojizin» kitobining oxirida So'fi Olloyorning bir qancha ruboiy va g'azallari ham kiritilgan. Ular shoir dunyoqarashi, shaxsiyati va iste'dodi borasidagi tasavvurlarimizni boyitadi. Tarjimai holi sahifalaridagi kemptikliklarni to'lg'azishga, kamolot tarbiyasiga xizmat etadi.

¹ R. Zohidov. «Sabot ul-ojizin» – ilmiy-adabiy manba. –T.: Muharrir, 2012.

«Sabot ul-ojizin» ma'naviy ma'rifat beruvchi asar. U bugungi kun o'quvchisi ko'nglini ham uyg'oqlikka, tiriklikka, bedorlikka, tozalikka boshlovchi buyuk kuchga ega. U insoniyatni g'aflatdan ogohlantiradi. Uni yengish sir-sinoatidan xabardor etadi.

Noyob badiiyat namunasi. Chuqur g'oyalar targ'ibiga bag'ishlangan «Sabot ul-ojizin» asari badiiy balog'atning ham nodir namunasi. Asarning o'ziga xosligi o'quvchiga aqidalar mohiyatini aniq, ta'sirli, ishonarli yetkazib berishida va badiiyatida, yangicha topilmalarda namoyon bo'lishini ko'rish mumkin.

So'fi Olloyor ijodida mumtoz adabiyotda keng qo'llanilgan ko'plab badiiy san'atlardan unumli foydalanadi.

Ayniqsa, shoir inson xarakterini yoritishda tabiatdan dalillar izlaydi. O'ziga xos, kutilmagan o'xshatishlar, jonlantirishlar topadi-ki, ulardan hayratlanamiz. Tabiatga yana bir qadar yaqinlashgandek bo'lamiz:

*Kulub mehmon qoshig'a chiqq'il, ey qul,
Shajar mevadin oldin ko'rsatur gul.*

So'fi Olloyor asarida harfiy san'atdan (kitobat) ham ko'p foydalanadi. Uni o'ziga xos topilmalari bilan boyitadi. Bu san'at orqali hikmatli so'z darajasidagi go'zal fikrlarni, xulosalarni bayon etadi:

*Kalidi ganji ma'nikim, zabondur,
Anga bir nuqta ko'b bo'lsa ziyondur.*

Til – ma'nolar xazinasining kaliti. U orqali inson ko'ngliga duru gavharlar sochiladi. U tufayli dunyo mohiyati zabonga ko'chadi. Mohiyat go'zal liboslarga burkanadi.

Ammo, til o'z me'yorini unutsa, so'zni behaddu hudud ishlatsa zararga aylanadi. Shoir bu mazmunni juda original misralarda ifodalaydi. Kamu xo'b so'zlash donolikning va behuda ko'p so'zlash nodonlikning belgisi ekanligini «zabon»ning arab alifbosidagi yozuv shakli orqali juda chiroyli aks ettiradi. Shoir so'zning tashqi o'zgarishidan chuqur ma'noli mohiyatni, donishmandona xulosani ifodalashda ustalik bilan foydalangan.

«Sabot ul-ojizin» badiiyatida eng yaqqol koʻzga tashlanadigan jihat bu shoirning tajnis sanʼatidan nihoyatda keng foydalangani-dir. Bu sanʼat omonim soʻzlarni qoʻllashga asoslangan. Asarning har bir sahifasida oʻnlab tajnis bilan muzayyan misralarga duch kelamiz:

*Qanoat maʼdaniga och koʻzing och,
Tamaʼ boʻyi koʻrinmay boʻyidin qoch.*

Ushbu baytda tolib sabr-qanoatga daʼvat etiladi. Birinchi misra-dagi «och» soʻzi avval ochlik, ochkoʻzlik, keyin esa ochmoq, koʻzni ochish maʼnolarida ishlatilgan. Ikkinchi misrada «boʻy» soʻzi bilan tajnis yaratilgan. Dastlabki «boʻy» tamaning qaddi basti, tamagirlik tuygʻusi maʼnosida, keyingisi boʻy-hid maʼnosida qoʻllanilgan. Baytda bu sanʼatdan foydalanish muallifga qisqa hajmda yirik mazmunni ifo-dalash imkonini yaratgan.

Bu sanʼat asardagi ixchamlikka, tilining sodda, ravon boʻlishiga, xalqona qisqalik va donolikka erishishga sabab boʻlgan. Asar oʻquvchi-ni oʻylashga, fikrlashga majbur etadi. Uni hayratlantira oladi. Koʻngil-da hayratning uygʻonishi esa faqat ezgulik belgisidir. Shunday ekan, shoir oʻz maqsadiga erishgan. Zero, uning muddaosi ham insoniyatga yomonlikdan qochish yoʻllarini koʻrsatish va uni abadiy yaxshilikka oshno etish edi:

*Kishi sanchiq soʻz aytsa, san chiq ondin,
Yomondin qoch, yomondin qoch, yomondin.*

Tayanch tushunchalar:

Shariat, haqiqat, aqoid, sirot, tajnis, tariqat, maʼrifat.

Savol va topshiriqlar:

1. So'fi Olloyor ijodining mumtoz adabiyotdagi o'rni haqida so'zlang.
2. «Sabot ul-ojizin» asarini mutolaa eting.
3. So'fi Olloyor dunyoqarashining o'ziga xosligi nimada?
4. «Qissai Mashrab» asaridagi So'fi Olloyor va Mashrab uchrashuvi haqidagi epizodni sharhlang.
5. Adibning adabiy merosi ko'lami haqida nimalarni bilasiz?
6. Shoir asarlarining mavzu ko'lami va g'oyaviy xususiyatlarini aniqlang!
7. So'fi Olloyor «Sabot ul-ojizin» asarining badiiy talqini.
8. «Sabot ul-ojizin» asarining kompozitsiyasi va unda hikoyatlarning o'rni.
9. Quyidagi baytda qanday badiiy san'at qo'llangan?
Kalidi ganji ma'nikim, zabondur,
Anga bir nuqta ko'b bo'lsa ziyondur.

Asoiy adabiyotlar:

1. So'fi Olloyor. Sabot ul-ojizin. T.: 1991.
2. Hidoyat ut-tolibin. / «Sabot ul-ojizin» sharhi. Nashrga tayyorlovchi Ozodbek Alimov. T.: 2009.
3. Tojuddin Yo'lchiqu. Risolayi Aziza/ Tuzuvchi B.Hasan. T.: Xalq merosi. 2000.
4. So'fi Allohyor. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. Tehron-Toshkent, 2005.
5. Sirojiddinov Sh. So'fi Ollohyor ilohiyoti. T.: 2001.
6. Suvonqulov I. So'fi Ollohyor. T.: 1995.
7. Suvonqulov I. So'fi Olloyorning hayoti va ijodi. F.f.d . ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.
8. G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar. T.: 1991.
9. Adizova I. Boqiylik saodati. Risola. T.: 1997.
10. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
11. Jo'raqulov U. Hududsiz jilva. T.: Fan, 2006.
12. Rustamiy A. Adiblar odobidan adablar. T.: Ma'naviyat, 2003.

BOBORAHIM MASHRABNING HAYOTI VA IJODI

REJA:

1. Boborahim Mashrab hayoti va ijodi manbalari.
2. Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlarining namoyon bo'lishi va sarguzashtlari.
3. Mashrabning ilohiy kechinmalari va umuminsoniy fazilatlar.
4. Mashrab she'riyatining g'oya va mavzu ko'lami, ruhi, uslubi, badiiy xususiyatlari.

Boborahim Mashrab hayoti va ijodi manbalari. O'zbek mumtoz adabiyotimizda o'ziga xos uslubga, ijodiy yo'lga ega bo'lgan shoirlarimizdan biri Boborahim Mashrabdir. Boborahim Mashrabning lirikasi maxsus devon tarzida tartib berilmagan. Uning merosi bizga «Qissai Mashrab»larning ko'plab nusxalari orqali yetib kelgan. U Rindiy, Umam, Mahdiy, Zinda va Mashrab taxalluslari bilan she'rlar yozgan.

Mashrab taxallusining ma'nolari har xil izohlanib kelingan. Shulardan ikkitasi haqiqatga yaqin keladi. Ular bir-birining mazmunini to'ldirish uchun ham xizmat qiladi. Mashrab – maslak, maslakdosh degan ma'nolarni ifodalaydi. «Qissai Mashrab»da ham shunga yaqin izohlanadi: «Har kishi manga rafiq bo'lsa man anga rafoqat qilurman. Har qozonga tushsam qaynaydurman, aning uchun otim Mashrab qo'ydim» (32-b.). Demak, Kimki, manga do'st bo'lsa, man ham unga do'stdirman. Bu erda ham g'oyaviy yo'lning birligi, maslakdoshlik haqida fikr bildirilyapti. Taxallusni yana «Ilohiy sharobdan nasibali» degan ma'noda ham sharhlash mumkin, ilohiy ishq bilan oshno yurak, albatta, insonlarni ezgulik sari yetaklaydi. Ularning to'g'ri yo'l topishi-da rahbar-rahnamolik qiladi.

Shoir faoliyatiga karomatpesha bir avliyo, darvesh, qalandar sifati-da xalq katta ixlos va ehtirom bilan qaragan. Shuning uchun o'z zamonasidan boshlab Mashrabning asarlari keng yoyilgan. U haqda ko'plab rivoyatlar yaratilgan. Majzub Namangoniyning «Tazkirat ul-avliyo», Is'hoq Bog'istoniyning «Tazkirai qalandaron», Maleho Samarqandiyning «Muzakkiri as'hob» kabi tazkiralari, Hakimxon To'raning

«Muntaxab ut-tavorix», Mirzo Olimning «Ansab us-salotin» asarlarida ham shoir haqida ayrim ma'lumotlar, mulohazalar uchraydi. Mashrabning shaxs sifatidagi, ijodkor sifatidagi qiyofasi haqida mukammalroq tasavvur hosil qiluvchi manba bu – Pirmat Setoriy tomonidan tuzilgan «Qissai Mashrab»dir. U XX asr boshlariga qadar «Devona Mashrab», «Shoh Mashrab», «Eshon Mashrab», «Qissai Mashrab» kabi nomlar bilan juda ko'p nusxalarda kitobat qilingan.

Mashrab ijodi, faoliyati bilan XIX asr oxiri XX asr boshlarida rus sharqshunos olimlari qiziqqa boshladilar. 1889 yilda «Turkiston viloyatining gazetisi»da bir qator maqolalar e'lon qilindi. 1895 yilda N.I. Veselevskiyning «Vostochnye zametki» asarida ham Mashrab hurfiylik namunasi sifatida jiddiy o'rganishga loyiq ijodkor ekanligi e'tirof etildi. 1910 yilda N.S. Likoshin shoir haqidagi qissani rus tiliga tarjima qildi. Sharh, izohlar bilan nashr ettirdi. 1923 yil V.L. Vyatkin shoir haqida maqola e'lon qildi. Unda Mashrabning xalq orasida mashhurligi, asarlari keng tarqalgani ta'kidlandi. Shu maqolada ilk bor ikki Mashrab masalasi ko'tarildi.

Shoir hayoti va ijodi borasida o'zbek adabiyotshunos olimlarimizdan Izzat Sulton, V. Zohidov, I. Mo'minov, G'afur G'ulom, A. Hayitmetov, A. Abdug'afurov, E. Shodiev, V. Abdullaev kabilar ham bir qancha maqolalar e'lon qilishgan. Ularda Mashrab shaxsi, ijodi bilan bog'liq turli masalalar yoritib berilgan.

Mashrabshunosligimizni kuzatib, uzoq yillar siyosiy mustamlaka ta'sirida shoir ijodi soxta talqinlarga duchor etilganining guvohi bo'lamiz. Jumladan: 1. Mashrab ijodidagi ilohiy muhabbat dunyoviy muhabbat sifatida talqin etiladi. 2. U dinni rad etuvchi – ateist, deya baholanadi. 3. Shoir she'riyatidagi jo'shqin isyon ham sinflar manfaati bilan bog'lab izohlanadi. Adib qiyofasi kambag'allar sinfi vakili sifatida talqin etiladi.

Ammo, mustaqilligimizning benazir sharofati bilan Boborahim Mashrab ijodi o'zining xolis bahosini ola boshladi. Olimlarimiz uning asarlariga teranroq nazar tashlashga imkon topdilar. Jumladan, N. Komilovning «Kamoli nuri rahmatman»¹ maqolalarini, N. Juma-

¹ N. Komilov. Tasavvuf. Ikkinchi kitob. T., 1999, 131-bet.

ko'janing «Milliy istiqlol mafkurasi va adabiy meros» nomli doktorlik dissertatsiyasidagi Mashrabga oid ma'lumotlarni aytish mumkin. Mashrabning hayoti va ijodi mustaqillik davri darsliklarida yangicha tahlil va talqin etildi. Masalan, umumta'lim maktablarining 10-sinf «O'zbek adabiyoti» darsligida Mashrabning hayoti va ijodi birinchi marta keng yoritildi¹. Mazkur ilmiy-ma'rifiy ishlarda shoir dunyoqarashi, falsafasini atroflicha yoritishga harakat qilingan.

Mashrab hayoti va ijodini o'rganish borasida matnshunoslik yo'nalishida ham ancha ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, 1958 yil birinchi bor P.Shamsiev va A.Hayitmetovlar tomonidan Mashrabning «Tanlangan asarlar»i nashr etildi. Bu 1960 yilda qayta nashr bo'ldi. 1963 va 1971 yillarda A.Abdug'afurov Mashrab asarlarining to'laroq nashrini yaratdi. 1979 yilda V.Rahmonov tomonidan yana mukammalroq nashr tayyorlandi. Unga yozilgan «So'zboshi» ham ma'lumotlarining yangiligi, shoir asarlariga chuqurroq yondashilganligi bilan katta ilmiy qimmatga ega. Mashrab asarlarining nisbatan to'liq nashri 1990 yil Samarqandlik adabiyot muallimi Jaloliddin Yusupov tomonidan amalga oshirildi. Kitobda keltirilgan «So'ngso'z»da ushbu nashrning oldingilaridan tafovutlari, afzalliklari batafsil sharhlab berilgan. Mashrab hayoti va ijodiga oid muammolarga birlamchi manbalar vositasida aniqliklar kiritilgan. Mashrabning taxalluslari, «Mabdai nur», «Kimyo» asarlarining muallifi masalasi, O'rta Osiyo va boshqa Sharq mamlakatlarida Mashrab taxallusi bilan irod etgan shoirlar borasida yangi xulosalar bayon qilingan, ravshanliklar kiritilgan.

Ko'ringanidek, Mashrab hayoti va ijodi xususida ancha tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ammo, biz hali shoir shaxsini, dunyoqarashi va falsafasini, asarlari mohiyatini to'laligicha o'rganganimiz yo'q. Bu borada hali yechimini kutayotgan muammolar juda ko'p. Boborahim Mashrabning adabiy merosi bizga alohida va mukammal devon holida yetib kelmagan. U «Devoni Mashrab» qissalari, bayozlar va turli majmualar tarkibida parokanda holatda saqlangan. Mashrabning tarqoq she'riy merosi 1958–1980 yillarda filologiya fanlari doktorlari,

¹ B. Qosimov, N. Jumaxo'ja. O'zbek adabiyoti. 10-sinf uchun darslik. 1997–2003 yillardagi 4 nashri.

professorlar Abduqodir Hayitmetov va Abdurashid Abdug'afurov, filologiya fanlari nomzodlari Vahob Rahmonov hamda Komiljon Isroilovlar tomonidan umumlashtirilib, asarlar to'plami tarzida bir necha bor nashr etilgan.

Mashrabning nisbatan mukammal asarlar to'plami Jaloliddin Yusupov tomonidan G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti orqali «O'zbek adabiyoti bo'stoni» sirasida «Mehribonim, qaydasan» nomi bilan 1990 yili nashr etildi. Kitobdan shoirning g'azal, mustazod, murabba, musaddas, musabba turlaridagi asarlari o'rin olgan.

Boborahim Mashrabning bizgacha she'rlaridan tashqari «Mabdainur» va «Kimyo» asarlari ham yetib kelgan, deb taxmin qilinadi. Adabiyotshunosligimizda bu ikki asar muallifi borasida uzoq yillar bahsmunozara olib borildi. Ayrim olimlarimiz ularni Boborahim Mashrabga nisbat berishsa, ayrimlar ular Mashrabi Soniy taxallusi bilan ijod etgan Mullo Ro'ziboy Oxundning asaridir, deyishgan. Ammo, so'nggi yillarda bu munozaraga biroz oydinlik kiritildi. Bu asarlar tuzilishi, mazmuni va g'oyaviy yo'nalishiga ko'ra, tili, badiiy vositalarining ishlatilishiga ko'ra va Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan ayrim qo'lyozmalardagi ma'lumotlarga ko'ra Boborahim Mashrabnikidir, degan xulosa yetakchilik qilib turibdi. 1997 yilda «Mabdainur» asari professor Ismatulla Abdullaev tomonidan hozirgi yozuvimizda nashr ham etildi. Ammo, asarning muallifi masalasi hamon maxsus tadqiqot va isbotni talab etuvchi muammoligicha turibdi.

Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlarining namoyon bo'lishi va sarguzashtlari. Boborahim Mashrab hijriy 1050, milodiy 1640 yili¹ Namanganda kambag'al kosib Valibobo bo'zchi oilasida dunyoga kelgan. U otasidan yosh yetim qoldi. Boborahim maktab ta'limini namanganlik taqvodor muallim qo'lida oldi. Uning bolaligi, tahsil yillari haqida «Qissayi Mashrab»da ko'p rivoyatlar keltirilgan. Ulardan biz Boborahim yoshligidan ilohiy jazba tekkan, g'ayrioddiy, g'ayb asroridan voqif bir inson bo'lganini ko'ramiz. «Qissayi Mashrab»da hikoya qilinishicha, ilk tahsil kunlarining birida ustozi bilan Boborahim o'rtasida quyidagicha suhbat bo'lib o'tadi.

¹ Ilmda Mashrabning tug'ilgan yili to'g'risida turli bahsli qarashlar bor. Bu muammo o'z yechimini topgunicha biz mazkur sanada to'xtalib turamiz.

«Ustozlari aytdilar: «Ey o'g'lim, Bismillohir rahmonir rahim, «Alif» deng!» Shoh Mashrab «Alif» dedilar. Ustozlari: «Be» deng, dedilar. Shoh Mashrab ustozlaridan so'radilarki: «Alif»ni ma'nosi nima va «Be»ning ma'nosi nimadur, ey domla?» Ustozlari achchig'lanib, dedilarki: «Ey bachchayi nodon, san kim, bu ma'nini so'ramoq kim?» Shoh Mashrab aydilar: «Ey domla, «alif»ni ma'nosini siz aytmasangiz, man aytarman». Ustozlari aydilar: «Ey o'g'lum, «alif»ni ma'nisi nimadur?» Shoh Mashrab aydilar: «Domla, «alif»ni ma'nisi birdur. Ul sababdin «Be» demasman. Mundin o'tmak xatodur». Ustozlari bu so'zni eshitib, hayron bo'lib qoldilar». Chunki shunday yoshda olam va odamning mohiyatini bunchalik teran anglash g'ayri odatiy hol edi. Bu rivoyat bizni Mashrab dunyoqarashining eng muhim asrori bilan oshno etadi. U butun borliqni Ollohning zuhuri deb bilishini, Olloh bitta, boshqa barcha mavjudot uning tajallisi deb tushunishini anglatadi. Ushbu suhbatda yetti yashar bolaning ustozini hayratda qoldirishi Mashrabdagi valilik xislatining ilk belgisi edi. Mashrabning bu so'zlari juda chuqur falsafiy ma'noga egadir. Ma'lumki, arab alifbosidagi birinchi harf – «Alif» abjad hisobida bir raqamini anglatadi. Bu hol Mashrab nigohida ramziy ma'no kasb etadi. U «Alif»ning birligida Ollohning yakkayu yagonaligini ko'radi. «Be» harfi ikki raqamini bildiradi. Binobarin, «Be» harfini talaffuz qilish yosh Mashrabga Ollohnii ikkilantirish, shirk keltirish, uni sherikdor qilishdek tuyuladi. Boborahimning «Alif»dan o'tmaslik, «Be» demaslik haqidagi qat'iyati bo'lajak avliyoning Islom dinidagi asosiy tayanch rukn – Tangrining biru borligini iqror etuvchi imon-e'tiqodning ramziy ifodasidir. Keyinchalik Mashrab ulug' shoir va avliyo bo'lib etishganida, bu imon uning badiiy asarlarida mukammal dunyoqarash tarzida aks etgan. Muhammad Siddiq Rushdiyning «Tazkirat ul-avliyoyi turkiy» kitobida shunday suhbat keladi: «So'radilarkim: – Vali kimdur? Shayx Abu Hafz dedi: – Vali uldurkim, anga karomat martabasini bergaylar, ammo o'zining u birla ishi bo'lmag'ay». Mashrab karomat martabasiga muyassar bo'lgan valiyulloh adabiy siymo edi.

Mashrab yoshligidanoq majnuntabiat, qalandarvash, so'fisurat qi-yofa kasb etib boradi. Uning g'ayritabiiy odatlari, so'zlari, yurgan yo'lida aytadigan baytu g'azallari ota-onasi va xaloyiqni hayron qol-

diradi. Onasi ne orzu-havaslar bilan o'g'liga yangi liboslar kiygizsa, Mashrab duch kelgan o'jiz bechoralarga kiyimlarini yechib berar va o'zi yalang'och yurar edi. Ota-onasi iztirob bilan buning sababini so'raganlarida, u «men onadan libos bilan tug'ilmaganman. Shunday ekan, yalang'och yuraveraman» qabilida javob berardi. Bu so'filik tariqatidagi qalandariya sulukining zohiriy alomati edi. O'n besh yoshga yetgan Boborahim qaerda go'riston bo'lsa, ziyorat qilib, odamlarning suyaklarini ko'rib: «Ey odamzod, oxir o'lub boshingga tushadurgon ish budur», deya yig'lab yurar edi. Inson oxiratini idrok etish, dunyo moliga hamda vafosiga e'tiqod qo'ymaslik kabi bu amallar yosh Mashrab vujudidagi mavjud avliyolik xislatlaridan dalolat berardi. O'g'illaridagi bu xislatlarni tushunmay, ota-ona xavotir va tashvishga tushib, Mashrabni o'sha davrdagi yirik taqvodor, piru murshidlardan biri – mullo Bozor oxundga uchrashtiradilar.

Mashrabning o'tkir zehniini ko'rgan zamonasining eng ulug' shayxlaridan bo'lgan mullo Bozor oxund unga alohida e'tibor bilan qaraydi. Mashrab pining huzurida diniy va tasavvufiy falsafani o'rganadi. Mansur Halloj, Farididdin Attor, Nasimiy, Ibrohim Adham dunyoqarashi bilan tanishadi. Hofiz, Lutfiy, Navoyi she'riyatining fayzosor navolaridan bahramand bo'ladi. Ularning ko'plab asarlarini yod oladi. Ulardan ilhomlanib, o'z tuyg'ularini, ruhiyatining rang-barang manzaralarini ifodalab o'ziga xos asarlar yarata boshlaydi. Mashrab «xosayi Xudoyi taolo» bo'lmish ilmi g'aybdan «zo'r masala» so'rab, mullo Bozor oxundni ham lol qoldiradi.

Mashrab Tangri taoloning muhabbati yo'lida o'rtangan chinakam devonavor oshiq ekanligini birinchi bo'lib mullo Bozor oxund payqaydi. Chunki Mashrab yurgan yo'lida oshiqona baytu g'azallar aytib, muhabbat bozorini qizdirayotgan qalandar bo'lib yetishayotgan edi.

Ayni paytda, Mashrab ham mullo Bozor oxunddan zo'r ixlos bilan ta'lim oladi. «Qissayi Mashrab»da keltirilgan bir g'azalda ustod Haq yo'lida jon bergan, ichlari nurga to'lgan oshiqlarning piri murshidi sifatida vasf etiladi:

*Ma'rifatni gulzori mullo Bozor devona,
Oshiqlarni sardori mullo Bozor devona.*

*Yo'qtur aslo kinasi, bahri urfon siynasi,
Nuri Haq oyinasi, mullo Bozor devona.*

O'ziga xos fe'l-atvorga ega bo'lgan Mashrab tabiatini mullo Bozor oxundgina yaxshi tushunadi va hatto, darveshtabiat shoirning qismat tilsimi Qashqardagi Ofoq xoja qo'lida yechilishini ham bashorat qiladi: «Har kim Mashrabga ozor bersa, man ul kishidin ozor toparman. Hargiz daxl qilmanglar. Isoyi ham o'z yo'lig'a, Musoyi ham o'z yo'lig'a. Ammo Mashrabning piri ruxsat kunandasi Qashqardadir. Ishi anda tamom bo'lur». Mashrab Namanganda har tomonlama puxta bilim olgandan keyin, undagi g'ayritabiiy layoqatni ko'rgan ustozini uni Qashqarga Ofoq xoja huzuriga bilimini yanada chuqurlashtirish maqsadida yuboradi.

Boborahim Mashrab Qashqarda istiqomat qiluvchi mashhur Ofoq xojaga g'oyibona ixlos va muhabbat paydo qiladi. «Qissayi Mashrab»da Ofoq xojaning tasavvuf tariqatidagi mavqe-martabasi to'g'risida quyidagicha ma'lumot beriladi: «Ma'niyi Ofoq uldurki, «Qutbul Olam» degan bo'lur. Dunyoda ikki Ofoq o'tubdurlar: birlari Xoja Abduxoliq G'ijduvoni, yana birlari hazrati Ofoq xojamdurlar». Mashrab pir axtarib, murid tutinish uchun Qashqarga boradi. Baliqchi, Andijon, O'sh shaharlarini manzil-bamanzil kezarkan, shoh Mashrab qalandarvor zikri samo qilib, baytu g'azal o'qib, xaloyiqni hayronlikda qoldirib, Qashqarga yetadi. Ofoq xoja ostonasida xokipo bo'lib, unga qo'l berib, murid tutinadi:

*Qo'lum oling, yo pirim, manda toqat qolmadi,
Yo'lg'a soling, yo pirim, manda holat qolmadi...*

Kimyonazar Ofoq xoja Mashrabdagi ilohiy iste'dodga ravnaq bag'ishlaydi. «Shul podshohim Mashrabni boshini tizzalariga olib, botindin xabar oldilar ersa, Mashrabni dilini charog'ig'a yog' quyib, filitasini tayyor qilib, ravshan qilg'oni bir piri komil tobmay yurgan ekan. Hazratim aydilarki: «Ey so'filar, sizlar guvoh bo'linglar, bu devonaning otini Mashrab qo'ydim, ollohu akbar», – dedilar». Shundan e'tiboran, Boborahim – Mashrab taxallusi bilan mashhur bo'ldi.

Mashrab Ofoq Xoja dargohida 1665 yildan boshlab 7 yil xizmat qildi. Uch yil o'tin tashidi, yana uch yil mashkda suv tashidi. Bir yil ostonada yotdi. Bu yetti yilni u atigi bitta po'stin kiyib o'tkazdi. Yozda uning charmini kiysa, qishda yungini kiyar edi. Muridlik burchi, piring parvarishi va Tangri muhabbatiga muyassar bo'lish shunday riyozat chekishni taqozo etardi.

Mashrab ilohiy ishqning shunday javonmard oshuftasiga aylanib borardiki, uning turish-turmushi faqat ma'shuqi mutlaq – Tangri taolo hajrida fig'onu nolalar chekish, uning visolini cheksiz o'rtanish va armon bilan orzulash, jamolini sog'inib, tinimsiz vasf etib, zikru samoga berilish, riyozat chekish, yodini dilida takrorlab, dargohiga yo'l izlab, mudom safarda bo'lishdan iborat edi.

Shu yillarda u tariqat bosqichlarini, amaliyotini bosib o'tdi. Tasavvuf ta'limoti g'oyalarini she'riyatiga olib kirdi. «Qissayi Mashrab»dagi rivoyatlar orqali biz Mashrabning ruhiy takomil bosqichlari haqida ham xulosalar chiqarib olishimiz mumkin. Tasavvuf ta'limotida Olloh asrorini o'rganishning ikki yo'li mavjud:

1. Ilmi qol. U mantiqiy tafakkurga asoslangan.
2. Ilmi hol. U ruhiy takomil darajalariga tayanadi.

Mashrab Ofoq Xoja huzurida ana shu ilmi hol tahsilini oldi. Shu yerdagi hayoti paytida shoir buni e'tirof etgan o'rinlar bor: «Bildiki, ilmi holni oldida ilmi qol bir kasb».

Ofoq Xoja kanizagi bilan Mashrab o'rtasidagi munozara ham har xil sharhlanadi. Kimdir bu munozarada dunyoviy mazmun ko'rsa (buni tushunish qiyin emas), kimdir unda ilohiy ishq darajalarini ko'radi. Valiyi karomatgo'y bu zot ishqning purxatar dovonlaridan oshgach, Haqning visoliga vosil bo'lishiga ishonardi. Ammo visol chog'ida Haqning diydoriga to'ymay qolishdan xavotirda edi. Oshiq Mashrabning ko'ngil qushi fano maqomiga talpinardi. U Mansuri Hallojdek ishq yo'lida shahid bo'lish, o'lim vositasida fanoga erishish ilinjida shunday xayol surardi: «Ey Mashrab, bu dargohg'a kelgoningg'a etti yil bo'ldi, piring bir yo'l Mashrab dedi, yana bir yo'l Mashrab desalar, ishing tamom bo'lur erdi. Kel, endi bir gunoh qilg'il. Xudoyi taolo begunohni so'ramas ekan. Shoyadki, gunoh qilsam, gunohkorni so'rasalar kerak. Shoyadki, shul tufayli-

din pirim aytsalar, eltinglar, u Mashrabni osinglar desalar, o'lsam, armonim yo'q erdi».

Darvoqe, shunday bir gunoh qilib, jazoga mahkum bo'lish Mashrabning peshonasiga azaldan bitilgan bahonayu sabab ediki, ko'nglidan kechirgan zamoniyoq yuz beradi: «Shoh Mashrab yig'lab, charx urub, samo qilib turub erdilarki, podshohimizga obi tahorat beruvchi bir kanizaklari bor erdi, ul kanizak ravoqdin boshini chiqarib, nozu karashma birla dediki: «Ey Mashrab, to yetti yildirki, seni dog'i ishqing mani siyamg'a joy olibdur. Bukun mening birla bir yerda o'lturmasang, qiyomatda mani qo'lim sening etagingda bo'lg'ay». Shoh Mashrab ko'rdilarki, bir nozanin mohtal'at jilva qilib turibdur. Ani ko'rub bexud bo'ldilar. Yana hushlariga kelib aydilarki: «Ey bor Xudoyo, muningdek ofati jon bandalaring bor ekan», – deb yana bexud bo'lub yiqildilar. Bu voqea hazrati podshohimg'a ayon bo'ldi, qizil libos kiyib shamshiri barahna birla ro'baro' bo'ldilar...

Eshoni Ofoq xojam aydilar: «Ey so'filar, Mashrabni tutunglar, andin Mansuri Hallojning bo'yi keladur». So'filar Mashrabni tutub hog'ladilar. Shoh Mashrab Xudoyi taolog'a nolalar qilib aydilarki: «Emdi to tirikman, mundog' gunoh qilmag'ayman, bir gunoh qilg'onimg'a bandangni bandalari muncha tahqiqlab so'rasalar. Tongla qiyomat bo'lg'onida o'zung qozi bo'lub, shul gunohimni so'rog'oningcha ham diydoringg'a to'yarman...». Andin so'ng, shoh Mashrabni podshohimni oldiga olib keldilar. Shoh Mashrab Ollohi taolog'a munojot qilib aydilarki: «Iloho, poko parvardigoro, Ahado, Samado, Ma'budo, agar sandin amr bo'lmasa, bandalaringni ayog'larig'a bir tikan ham kirmas, bas, bu karashmalar sanga ma'lum...».

Podshohim buyurdilarki, «Devonani bosinglar», – deb. So'filar shoh Mashrabni bostilar. Hazrati Ofoq xojam kissalaridin muhrlarini olib, o'tg'a tashlab, qizitib, Mashrabni gardonig'a bostilar. Valiyulloh karomat birlan toptilarki, odamzodning shahvatining joyi bandi gardan tamuridadur. O'shal tamurni topib muhr bostilar».

Shunday qilib, Mashrab shahvoniy nafs xuruji xavotiridan butkul ozod, uylanish, farzand ko'rish baxtidan benasib bo'ldi. Zotan, u baxtni bunda emas, balki Haq taolo diydoriga muyassar bo'lishda ko'rardi.

Shuning uchun Mashrab dunyo manfaatlari, orzu-havaslaridan butunlay yuz o'girgandi.

«Ranglar so'fiy ruhiy holatlari, Olloh tomon safaridagi darajabosqichlarini bildirib turadi... Qizil rangda solikning ruhi vujudan ajrala boshlagani, ma'rifatga yaqinlashgani, ma'naviy mohiyatlar olamini anglagani ma'lum qilinadi. Ammo, bu bosqich hali hirs qutqusidan xalos bo'lmagan bir holatdir»¹.

Demak, Mashrabning goh xud, goh bexud bo'lishi, Ofoq Xojaning qizil libosda tasvirlanishidan shoirning ma'rifatga yaqinlashganini xulosa qilishimiz mumkin. Xuddi shunday ruhiy darajada solikka pirning rahnamoligi zarur bo'ladi. Shuning uchun ham Ofoq Xoja Mashrabga peshvoz chiqadi (Uni to'g'ri ruhiy manzilga yo'naltirish uchun shahvat tomiriga muhr qizdirib bosadi). Bu borada shu vaziyatda aytilgan ayrim she'riy parchalarda ham ishora bor:

*Bir oh urubon Laylini Majnun qilayozdim,
Pirsiz kishilar borgusidur nori adamga.*

Tasavvuf lug'atlarida soch – zulf Olloh bilan dunyo o'rtasidagi parda sifatida izohlanadi. Quyidagi baytda devonalik – bexudlik shu pardani parishon qilishi, to'zitishi haqidagi fikr singdirilgan. Mumtoz adabiyotda Layli va Majnun oshiq va ma'shuq timsoli hisoblanadi. Mashrabning shu o'rinda keltirilgan ushbu g'azalida oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi masofa yo'qoladi, ya'ni oshiq ham ma'shuqaga aylanadi. Yagonalik, birlik paydo bo'ladi. Buni «Analhaq»likning talqini deyish mumkin:

*Bir hu chekibon Laylini Majnun qilayozdim,
Devonalig'im shona urur zulfi sanamga...*

Qissaning shu o'rnida Mashrab yuqoridagi she'riy parchalarni aytgandan so'ng Ofoq Xoja uning shu paytdagi ruhiy holati haqidagi hukmni bayon etadi: «Ey so'filar, Mashrabni tutinglarki, andan Mansuri Hallojning bo'yi keladur»²

¹ N. Komilov. Tasavvuf. 2-kitob. –T., 1999, 175-bet.

² Qissai Mashrab. –T., 1992, 36-bet.

Shundan so'ng Mashrab riyozat, ziyorat va sayru sayohatda davom etib, g'amginu parishon ahvolda Yorkentga boradi, hazrat Ali karra-mullohu vajhaning avlodlaridan hazrat imom Ja'fari Sodiq raziyallohu anhumni ziyorat etish uchun Xo'tan viloyatida musofir bo'ladi. Xo'tan oxundlarini ilmi hol – ilohiyot sirlarini bilish ilmidagi salohiyati bilan dog'da qoldiradi. Mashrab Iylaga borganida, uning boshidan Navoyi-ning qahramoni Shayx San'on sarguzashtidek ishq savdosi Iyla hukm-dori Kuntojixonning qizi Ofoq bilan munosabatda kechadi. Mashrab-dagi sidqu safo tarsozodalarni maftun etadi, unga ixlos va muhabbat samarasi o'laroq Kuntoji, uning xotini, qizi Ofoq Islom diniga imon keltirib, musulmonchilikni qabul qiladilar. Kuntoji shoh Mashrabga qizi hamda shahrini nazru niyoz etadi.

Mashrab Yorkentga, Ofoq xoja xizmatiga qaytadi. Mashrabning riyozatu ziyoratlari, savob ishlari qabul bo'lib, Ofoq xojaning hurmati-ni qozonadi. «Ey Mashrab, Rustamona ish qilding, jon chekmaguncha jonona qaydadur. Ey Mashrab, gunohingni kechtim», – deydi piri ko-mil, Mashrab tariqat pirining afvigagina emas, iltifotiga ham musharraf bo'ladi: «Ey Mashrab, sani iching torlik qildi. Ma'nini oshkora qilding. Og'zingni och», – deb Mashrabni og'ziga tupurdilar. Mashrab oni yu-tub, ko'zlarini ochib, «Lo taqrabus-salota va antum sukaro» deb qara-salar, zaminu osmon junbushga kirib, hama zikru samog'a mashg'ul-durlar. Hazrati podshohim aydilar: «Har kishi Mashrabg'a qo'shuldi, Xudog'a qarib bo'ldi». Mashrabni Xudoga yaqin valiyulloh zot sifatida tanish, unga ixlos va muhabbat bog'lash xalqda ana shunday rivoyatlar asosida shakllangan.

Ofoq xoja Mashrabning Mansuri Halloj maqomiga yetganini ba-shorat qiladi. «Qissayi Mashrab»da rivoyat qilinishicha, Mashrab Ofoq xoja topshirig'i bilan borayotib, Xizr alayhissalomga yo'liqadi. Xojayi Xizr duoyi xayr qilib, ma'rifat va tariqatdan bir necha nukta bayon etadi. Pir va payg'ambar duosini olgan Mashrab xoja Nuriddinga xuruj qilayotgan shayton bilan kurashadi, uni mag'lub etib, zafar qozonadi, xoja imonini salomat saqlab qoladi.

Piri karomatgo'y Ofoq xoja Mashrab Mahmud Qatag'on qo'lida ha-lok bo'lishini ham bashorat qiladi: «Hazrati podshohim marhamat qilib aydilar: «Ey Mashrab, anongni ziyorat qilg'il. Saning kushandang Balx

shahrida, podshoh Mahmuddur». Rivoyat qilinishicha, o'n sakkiz yillik ayriliqdan keyin Mashrab Andijonga qaytib, onasi va singlisi bilan diydor ko'rishadi. Onasi bilan vidolashadi. 1673 yilda Mashrabning onasi vafot etadi. Mashrab onasining qabrida qirq kun qur'on tilovat qiladi, so'ng bir kecha tushida ayon bo'ladiki, Buxoroda ko'kaldosh madrasasida Mavlaviyi Sharif yetti tuman kishiga dars berayotgan emishlar. Piri buzrukvor Mavlaviyi Sharifni ziyorat qilish ishtiyoqi Mashrabni o'rta, u Buxoro safariga o'tlanadi. Safar davomida u Xo'jandga borib, Oqbo'tabiy bilan uchrashadi, Toshkent va Turkistonga sayohat qiladi. Yana Turkistondan Toshkentga, Toshkentdan Xo'jandga kelib, Oqbo'tabiy bilan uchrashadi. U shundan keyingi hayotini qalandarlik bilan o'tkazadi. Ko'p viloyat va shaharlarga boradi. Hamma joyda xalq uni ulug' avliyo, so'fi shoir sifatida qabul qiladi. U qaerga bormasin, zamondoshlariga olamning va hayotning mohiyatini tushuntirishga xizmat qiladi. To'g'ri yo'ldan adashgan, nafsiga mag'lub kimsalarni hushyorlikka, uyg'oqlikka da'vat etadi. Insoniyatni mudroqlikdan, ma'naviy so'qirlikdan ogohlantiradi.

Mashrab qaerga bormasin, muridlari bilan birga xalqning qurshovida bo'lib, ajoyib karomatlar ko'rsatadi. Karomatlaridan eng ajoyibi shuki, Mashrab Haj orzusini qilib, Makkaga bormay qaytganida, ergashib borgan muridlari: «biz Koshg'ardin ergashib kelib, Makkani tavof qilolmay qaytarmizmi ? Bizlarni mahrum yondurdingiz», deya afsus-nadomat chekadilar. Shunda Mashrab karomat ko'rsatadi: «Shoh Mashrab aydilar: «Ey boliklarim, ikki qo'lumni orasig'a boqinglar!» Boliklar boqsalar, Makka ikki qo'llarini arosida jilva berib turibdur. Shoh Mashrab boliklari bilan Makkayi muazzama va Ka'bayi sharifni ziyorat qilib, Hindiston tarafga ravona bo'ladilar».

Hindistonga borib, Mashrab Hotam podshosi sohibqironning huzurida uch yil xizmat qiladi, Abulg'ozixon bilan muloqotlarda bo'ladidi. Buxoroga borib, Naqshband ostonasini ziyorat qiladi. Ko'kaldosh madrasasida Mashrab Mavlaviyi Sharifdan «Mushkoti Sharif» tahsilini oladi. Abdullaxon huzurida bo'lib, uni ham a'yonlari bilan birga karomatlariga lol qoldiradi.

Ayniqsa, Mashrabning mashhur mutasavvuf So'fi Olloyor bilan muloqoti va unga ko'rsatgan karomatlari diqqatga sazovordir. Mu-

loqotda bu ikki zabardast so'fining o'ziga xos yo'li, dunyoqarashlaridagi tafovut karomatlar bahsida yaqqol ochilgan: «Alqissa, shoh Mashrab Qabodiyong'a keldilar. Eshoni So'fi Olloyor ham shunda erdilar. So'fi Olloyorg'a xabar yettiki, shoh Mashrab keldilar deb. So'fi Olloyor xushnud bo'lub, oldilarig'a peshvoz chiqtilar. Ikkovlari bir-birlarig'a muloqi bo'ldilar. Shoh Mashrab So'fi Olloyorning qo'llarini tutub, aydilar: «Ey Olloyor, Huzuriy degan buzurg do'zaxga xushomad qilibdurlar. Siz Puli Sirotg'a xushomad qilibdursiz. Keling, man sizni o'tkarib qo'yay». So'fi Olloyor aydilar: «Ey Mashrab, putingizni arosig'a qarang». Shoh Mashrab qarasalar, yetti do'zax og'zini ochib turybdur. Shoh Mashrab do'zaxlarni ko'rib aydilarki: «Ey, so'fim, bu do'zaxlarni ko'rib, muncha qo'rqasiz ? O'zini topqondin so'ng, ani qo'lidin nima keladir? Himmatni baland tutung».

Ma'lumki, bir davrda yashagan So'fi Olloyor va Boborahim Mashrab tasavvuf tariqatiga mustahkam e'tiqod bog'lagan so'fiyi sof siymolar edilar. Ularning dunyoqarashlari o'zaro keskin ziddiyatdan xoli, ammo haqiqatni tahqiq etish, dunyoni anglash, Haqqa intilishdagi yo'llari har xil. So'fi Olloyorning Olloh, uning do'zaxi va jannatiga ham e'tiqodi kuchli. U bu dunyoda gunohga botgan bandalar muqarrar ravishda do'zaxda yonadilar va Ollohning rahmatidan benasib qoladilar, deb qaraydi. Mashrabga esa bunday dunyoqarash tordek tuyuladi. U hayotga nisbatan himmatni baland tutish tarafdori. Uning muddaoisi Haqning o'ziga erishish. O'zini topgan bandaga jannat ham, do'zax ham hechdir. Haqning rahmatiga Mashrabning umidi va ishonchi shu qadar komilki, uningcha, «dargohi Haq chun rohi navmidi emas», ya'ni Haqning dargohi umidsizlik yo'li emas, «Yetti do'zax mardi Haqni oldida gulzordir», ya'ni mard Haq agar bandasini afv etmoqchi bo'lsa, yetti do'zaxni jannat gulzoriga aylantirishi hech gap emas.

Avliyolar bahsi davomida dunyoqarashlar mohiyati yanada kengroq ochiladi: «Alqissa, shoh Mashrab aydilarki: «Ey so'fim, ikki qo'limning arosiga qarang». Filhol, So'fi olloyor shoh Mashrabni ikki qo'llarini arosiga qarasalar, farishtalarni ko'rdilarki, ba'zilar qiyomda va ba'zilar rukuda va ba'zilar sujud va ba'zi quudda va ba'zilar munojotda duo qilib turubdurlar. Har qaysilari bir murodda turubdurlar. «Ko'rdungizmi bu farishtalarni ? Kechavu kunduz bularga yemaku

ichmak va uxlamak yo'qtur. Hamisha toat va ibodat qiladurlar. Alarning tilaklari shuldurki, iloho, Muhammad alayhissalomning ummatlarini yetti jannatga doxil qilg'aysan. Shunday farishtalar sizning uchun toat va ibodat qilsalar, besh kunlik umringizga himmatingizni baland tutung». Bunday mubohasa Mashrabning o'ziga xos mustaqil maslak sohibi ekanligini yana bir bora tasdiqlaydi. Shuningdek, unda Mashrab dunyoqarashida diniy bag'rikenglik mujassamligini ham ko'rishimiz mumkin.

Qissadagi ayrim rivoyatlar insoniyat tabiatidagi uni tanazzulga yetaklovchi qusurlar, xislatlardan ogohlantiradi. Jumladan, manmanlik, takabburlik kishini nazardan qoldiradi. Ollohdan uzoqlashtiradi. Bunga Mashrabning munosabati qisqagina rivoyatda yorqin ifodalab beriladi. Mashrab Buxoroyi Sharifda bir qalandardan otini so'raydi. «Mani otim Ponsadmandur. Shoh Mashrab aydilar: Shayton bir marotaba manlik qilib bo'ynig'a tavqi la'nat tushti, san besh yuz manni (ponsad – fors-tojikchada besh yuz demakdir) ko'tarib yurursan. Munosib shulki, sandin qochmoq kerak»¹.

Mashrab insoniyatni mol-dunyo, nafs, hirsu havo to'g'ri yo'ldan ozdirishini juda teran anglagan. O'zi tushungan mohiyatni zamondoshlariga uqtirishni farz deb bilgan. Quyidagi rivoyat Mashrabning dunyoga, boylikka munosabati haqida xulosa chiqarishimizga asos beradi. Buxoroda Mashrab bir g'arib bechorani chaqirib aytdilar: «Agar belimdagi fo'ta tushib qolsa, saning baxtingdur, agar qo'lum birla bersam dunyo ayturki, mani Mashrab qo'li birla tutti, ammo yerga tushsa, san erdin olg'il, minnatdor bo'lsun yer».²

Mashrab bir necha chaqirim minib yo'l bosgan otini oyog'ini chopishni buyuradi. Muridlari sababini so'rashganda: «To o'rdadin registoni Buxorog'a kelguncha ushbu otni minib, Ollohi taolodin g'ofil bo'ldum. Yana har bandayi mo'min bu otni ustig'a minib, xudoyi taolodin g'ofil bo'lmasun, shu sababdin o'ldurunglar, dedim», – deb javob beradilar. Bu bilan Mashrab qanday mansab martabada bo'lsada,

¹ Qissayi Mashrab, 36-bet.

² O'sha asar, 142-bet.

insonning «oyog'i yerdan uzilmasin», ko'ngli Ollohdan uzoqlashmasin degan fikrni ilgari surmoqda.

«Qissayi Mashrab»da shoirning ilohiy ishq kuychisi ekanligi, bu ishq otashining me'yoru hadisi borasida ham bir qancha rivoyatlar keltiriladi. Shulardan birida hikoya qilinishicha, Mashrab Yorkentga borganda, chilim so'rab chekadi. Nafas tortib tutun chiqarganda, butun olam qorong'u bo'ldi. Ammo, chilimning sarxonasini olib yerga qoqqanlarida xalq bir dona ham giyoh kuymaganligining guvohi bo'ldi. Bu, albatta, bir tomondan Mashrabning karomatpeshaligini ko'rsatadi, ikkinchidan, shoir ishq sharorasining o'tkirligini namoyish etadi. Bir o'rinda Mashrab namoz o'qib, «hu» deb nafas chiqarganlarida kuygan kabobning isi kelardi, deyiladi¹.

Ko'rinib turibdiki, «Qissayi Mashrab» rivoyat tarzida yaratilgan bo'lsa ham, bizga shoirning dunyoqarashi, shaxsiyati, asarlarining mazmun-mohiyatini anglashimizda muhim manba vazifasini o'taydi. Undagi rivoyatlardan mantiqiy xulosalar chiqarishimiz mumkin. Shoir asarlari bilan qissadagi fikrlarni muqoyasa etib, ayrim muammolarga oydinlik kiritishimiz mumkin.

Qazo hukmiga muvofiq, Mashrab o'z ajalini izlab Balx shahriga boradi va Mahmud Qatag'on saroyida xiyla karomatlar ko'rsatadi. Mashrab, o'ziga ayon bo'lganidek, kushandasi Mahmud Qatag'on ekanligini unga takror va takror ochiq-oydin aytadi ham: «Ey Mahmudxon, g'alat aytursan, mani sarnavishtimda ajalim sening qo'lingda bitilgan. Mani shahid qilursan. Maning vasiyatim sanga shulki, mani jasadimni bir balandroq yerga chiqorib qo'yg'il, toki har kim ko'rsa, yiroqdan duoyi xayr qilib o'tgay». Mahmud Qatag'on garchi shoh Mashrabning biror tola sochini xam qilishni xohlamasa ham, jahl ustida uni 1711 yili Balx shahrida dorga ostirib yuboradi. Mashrabning bashoratiga ko'ra, Mahmudxonning o'zi ham uch kundan keyin halokatli o'lim topadi. Mashrabning qabri Ishkonmish degan yerdadir.

Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlari, sarguzashtlari haqidagi hodisalar haqiqatga qanchalik yaqinligi noma'lum. Harqalay, ular Mashrab ijodidagi badiiy mazmunga muvofiqdir.

¹ Qissayi Mashrab, 59-bet.

Mashrabning ilohiy kechinmalari va umuminsoniy fazilatlari.
Boborahim Mashrab she'rlari dunyoni o'ziga xos falsafiy-badiiy idrok etishning yorqin namunasidir. Uning har bir asarida otashin oshiq sho'irning tuyg'ulari yuksak falsafiy tafakkur bilan yo'g'irilgan. Ko'plab g'azallar lirik qahramoni timsolida biz uchun murakkab tuyuladigan Mashrab siyrati yaqqol tasvirlangan. Ayniqsa, «Sig'mamdur» radifli g'azal sho'irning o'ziga xos mushohada tarzini aks ettiradi. Lirik qahramonning dunyoqarashi bizning bugungi dunyoviy tasavvurimizga sig'mas darajada kengdir.

*Ajab majnun erurman, dasht ila sahrog'a sig'mamdur,
Dilim dunyoyi nurdur, mavj urub dunyog'a sig'mamdur.*

Ushbu lirik qahramon ilohiy ishq jununiga muhtalo bo'lgan majnunsifat oshiq. Ammo uning oshiqligi ishqini tushunmagan jamiyatga sig'masdan qochib, sahroyu biyobonlarda makon qurgan afsonaviy Majnun ishqidan ham o'zgacha. U ushbu mahdud dunyoning dasht ila sahrolariga ham sig'maydi. U Nasimiyning «Manga sig'ar ikki jahon, man bu jahona sig'mazam», deguvchi lirik qahramoniga ma'naviy maslakdosh. Mashrab shunday bag'ri keng sho'irki, uning dili daryo-sida limmo-lim nur oqadi. Ushbu nur azbaroyi sermavjligidan dunyo qirg'oqlariga siqqulik emas. Mashrab qalbi ummonida shariat, tariqat, haqiqat nurlari po'rtanavor mavj uradi.

*Shariat ham, tariqat ham, haqiqat mendadur mavjud,
Chu sultoni azaldurmanki, arshi a'log'a sig'mamdur.*

Agar ushbu baytdagi har bir tushuncha tilsimini yechsak, Mashrab lirik qahramoni ajdodlar orzusidagi komil inson darajasiga yetganligini fahmlashimiz mumkin. Xo'sh, komil inson o'zida qanday sifatlarni mujassamlashtirishi, qanday bosqichlarni bosib o'tishi lozim edi?

Musulmonlik kamolotini kasb etish uchun, avvalo, shariatni idrok etish, unga amal qilish zarur edi. Shariat Islom dinining yo'l-yo'riqlari, qonun-qoidalari nizomnomasidir. Shariatni tugal bilmay, unga amal qilmay turib, insoniy kamolotning keyingi bosqichlariga qadam

qo'yish qiyin. Chunki Haqni tanigan, unga erishgan insongina komil hisoblangan. Tasavvufda Haqni tanish yo'lidagi birinchi bosqich esa shariatdir. Haqni izlash, idrok etish, tanishning esa o'ziga xos yo'llari bor. Ana shu yo'l tasavvufda tariqat istilohi bilan ifodalanadi. Tariqat – tasavvufda Haqqa erishish yo'lidagi ikkinchi daraja. Tariqat – Ollohga borishning maslak, mazhab va rohlarini bildiradi. Haqiqat – borliqning asliyat, qandayligi, mohiyat, rostlik va to'g'rilikdir. U tasavvufda – Xudoni izlash, Ollohni kashf etish, uning vasliga erishishning ilmi, intihosi hisoblanadi.

Mashrabning lirik qahramoni Haqning visoliga yetishish uchun qonuniy uchala bosqichni ham mardonavor bosib o'tgan, shariatu tariqatu haqiqatni o'zligida mujassamlashtirgan barkamol siymo. Shuning uchun Mansuri Halloj singari «chu sultoni azaldurman» deya iftixor etadi. «Sultoni azal», ma'lumki, yagona Tangriga taalluqli sifatdir. Demak, bundan lirik qahramon Haqqa erishgan, azalning podshosii – xudo bilan ruhan-vujudan vahdat – birlik hosil qilgan, butun borlig'i bilan Unga singib ketgan, degan xulosa kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, uning ruhi mutlaq ilohiyotning bir bo'lagi edi. Bu inson asl vujud bilan birlashish, butunlik hosil qilish uchun shariat, tariqat, haqiqat bosqichlarini bosib o'tib, ruhan tozalandi, poklandi, kamol topdi – orif inson bilan Iloh o'rtasidagi to'siq, tafovut qolmadi. Endi bu dunyoga ham, arshi a'loga ham sig'mas darajada ulug'vor mohiyat kasb etib, Men – Haqman, Haqiqatman – Analhaq deyishga noil bo'ldi.

Ushbu shohbayt Mashrab dunyoqarashining eng yuksak va murakkab g'oyasini aks ettiradi. Boshqa ko'p baytlar shu g'oyani turli ko'rinishlarda sharhlash, rivojlantirishga xizmat qiladi.

*Xaliloso bu yo'lda otashi Namrud – me'rojim,
Hamon durri haqiqatmanki, har dunyog'a sig'mamdur.*

Bu o'rinda lirik qahramon o'zining ilohiy xislatlarini talmeh san'ati vositasida izhor etayotir. Talmeh badiiy fikrni biror tarixiy hodisa, afsonaviy rivoyat yoxud maqolni eslatish yo'li bilan ifodalash usulidir. Xalil – Ibrohim payg'ambarning laqabi. Namrud – afsonaviy yovuzlik timsoli. Otashi Namrud – Namrud olovi. Naql etishlaricha, Nam-

rud Ibrohim payg‘ambari olovda kuydirmoqchi bo‘lgan. Ammo ollohning karomati bilan olov gulzorga aylanib, Ibrohim omon qolgan. Me’roj – yuqoriga, ko‘kka ko‘tarilish ma’nosini bildiruvchi so‘z bo‘lib, u payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo sallallohi alayhi vassallamning Makkadan Quddusga borib, Quddusdan ko‘kka safar qilganlari tarixini eslatadi. Shoir tarixga tagzaminli ishora orqali: «Men haqiqatning shunday noyob durimanki, har qanday dunyoga sig‘avermayman, balki Xalilulloh – Ollohning do‘stu yori Ibrohim payg‘ambar singari boqiy dunyoga, Visol qasriga parvoz etish qudratiga egaman», – deya izhori fazl etmoqda.

*Rizo mulkidaman, halqumni tuttum tig‘i Akbarga,
Bu yo‘lda siynai poki zabehullog‘a sig‘mamdur.*

G‘azalning mazkur baytida Mashrab lirik qahramonining tariqatdagi so‘nggi maqomi – rizo mulkidagi holati badiiy sharhlangan. Lohijiydan ma’lumot keltirishlaricha, «rizo – bandaning o‘z rizosidan chiqib. Mahbub rizosiga kirishi, ilohiy qismatga zarra e’tiroz qilmasligidir». Rizo maqomida solik, ya’ni haqiqat yo‘lida izlanayotgan oshiq qalb va ruhini tan chirkidan tozalaydi, nafs xurujlaridan butkul ozod bo‘ladi, taqdiri azalning har qanday hukmiga tantilik, rozilik kayfiyatiga tushadi. Dunyo manfaatlari bilan bog‘liq ehtirolardan osoyish topadi. Akbar so‘zi bu o‘rinda katta va ulug‘ ma’nolarini ham, Jabroyil alayhissalomni ham anglatadi. Oshiq Mashrab rizo mamlakatida ilohiy taqdirning ulug‘ va keskir tig‘i oldida qutlug‘ qurbonlik uchun bo‘g‘zini tantilarcha tutib turibdi. Zabehullo – Olloh yo‘lidagi qurbonlikni bildiradi. Lirik qahramon shunday qurbon bo‘lmoqchiki, u odatiy qurbonlik tushunchasiga sig‘magaydir. U siynani – qalbni tan qafasidan butunlay pok, ozod etish uchun vujud yukini qurbon qilmoqchi. Shubhaga o‘rin yo‘q. Bunday ahli tavakkal devonavor oshiq she’riyatida bot-bot uchraydi:

*Mansuri Hallojdek ichib sharobi antahur,
Charx urub yig‘lab tururman ushbu dam dor ostida.*

Bunda ham shoir antahur – poklanish sharobini ichib, qurbonlikka shay turibdi.

*Agarchande ziyorat qilmadim men Ka'bayi zohir,
Tariqat hojisidurmanki, Baytullohg'a sig'mamdur.*

Ma'lumki, Mashrab Makkaga borib, Ka'bani ziyorat etmagan. Voqean, u Haj marosimini zohiran bajarmagan. Lekin tasavvufda bu masalaga kengroq qaraladi. Bunda zohiriy (tashqi) ziyoratdan ko'ra, botiniy (ichki) ziyorat ustun turadi. Tariqat soliki Ka'ba – Ollohning uyini o'z ko'nglida quradi. Solik zohiriy Ka'baga yetib borolmasligi, unga «sig'masligi» mumkin. Ammo Baytullohni ko'ngil koshonasida mujassamlashtira oladi. Bu ham «Menga sig'ar ikki jahon...» tushunchasiga uyqash. Naqshbandiylikdagi «Dil bayoru dast ba kor» shiorini shu ma'noda ham tushunish mumkin. Ko'ngilni Yorga – Ollohga butunlay topshirib qo'ygandan keyin, solik hamisha ko'ngil ka'basida sajda, ibodatda, ziyoratda bo'ladi. Ayniqsa, valiyulloh zotlar ko'ngil ka'basi bor uchun «Ka'bayi zohir»ga hojatmand bo'lmaganlar. Zotan, Alisher Navoyi xojagoni naqshbandiya silsilasining sarhalqasi Xoja Abduxoliq G'ijduvoni haqida: «Valiliklari shu darajaga yetgan ediki, namozga Ka'baga borar edilar», – deganida ana shunday sohibi qudratlikni nazarda tutgan.

Mashrabdek majnunvor oshiq uchun qaysi ijtimoiy toifaga mansublik ham ahamiyatsiz bo'lgan.

*Gahi bo'ldum faqiru, gahi shohu, gah gadodurman,
Ajab devonaman, fardoki mahshargohg'a sig'mamdur.*

Baytdagi «goh-goh» so'zlaridan Mashrab har zamonda o'zgarib, turlanib turgan ekan, degan xulosa chiqarmaslik kerak. To'g'ri, mashrab majnunvor shaxs bo'lgan. Mashrabning fe'l-atvorida chindan ham devonalik ko'zga tashlanadi. Endi bir shaxs qiyofasida faqirlik, shohlik, gadolik kabi bir-biriga zid sifatning bir yo'la tajassum topishi tilsimiga kelsak, Mashrabning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli faqirlik – kambag'alchilikda kechgan; siyratda – ichki ma'naviy olamda himmatda,

saxovatda, tafakkurda. Insonparvarlikda shoh bo'lgan; shuning uchun xalq orasida Shoh Mashrab nomi bilan shuhrat qozongan; tashqi ko'rinishda u miskin, g'arib, xokisor, manzil-bamanzil kezuvchi gado, qalandar qiyofasida yurgan. Bir so'z bilan aytganda, Mashrab andozadagi zot bo'lmagan. Uning savobu gunohlari ham oddiy insoniy o'lchamlarga sig'maydi. Shuning uchun ham u o'z chigal qismatidan iztirobdagi Mashrab: «Bu dunyoda goh faqir, goh shoh, goh gadolikda kechgan hayotim bilan andozalarga sig'mamdur, evohkim, tongla mahshar kuni Yaratganning oldida butun xaloyiq so'roq berayotganida ham o'zimning o'lchamsiz savobu gunohlarim bilan mahshar maydonig'a sig'masman», – deya faryod chekib turibdi.

Mashrabning ushbu asari tasavvufning bir necha maqomi darajalari haqida tasavvur beruvchi g'azaldir. Keyingi baytda Shoh Mashrabni hayrat maqomida, istig'no vodiysida ko'ramiz.

*Maqomi hayrat ichra gohi xudman, gohi bexudman,
Junun bozorida mastmanki, istig'nog'a sig'mamdur.*

Hayrat maqomiga Mashrab kabi yuzlangan solikning ahvolini Alisher Navoyi «Lison ut-tayr» dostonida bunday sharhlaydi: «Unda hayrat tilni gungu lol etadi. Odam so'zlayolmay qoladi. Aql yo'qoladi. Hush toptaladi. Solik kecha va kunduzga har qancha boqmasin, uning kunduz yoxud kechaligini anglab yetolmaydi. Borliq va yo'qlikni ham ilg'ayolmay, tobora hayratlanadi. Hayrat vodiysiga qadam qo'yan kishining hayronlikdan boshqa ishi qolmaydi. U qadam tashlagan sari hayronu sargardon bo'lib boraveradi. Undan «Sen bormisan yoki yo'qmisan yoxud ikkalasimisan – ham boru ham yo'qmisan?» deb so'rasalar ham, aniq javob bera olmaydi. U o'zining o'tkinchiligini ham, abadiyligini ham, zotining ma'lum yo noma'lumligini ham, o'zining oshiq ekanligini va kimga oshiq ekanligini ham tushunib yetolmaydi. Ushbu maqom ichra biri tugamay, yana ming jumboq hayratga solib kelaveradi».

Ishq bozorida goh o'zidan ketib, goh o'ziga kelib turgan oshiq Mashrabning sarmastligi asli istig'no vodiysidan boshlangan edi. Chunki oshiq hayrat maqomidan oldin istig'no maqomini bosib o'tadi. Istig'no vodiysidagi manzara bunday: Istig'no ellari har dam

qo'zg'alarkan, olamga yuz g'avg'o soladi. Istig'no bulutidan yog'in yog'sa, yuz tuman olamni suv olib ketadi. Yetti dengiz unda bir qat'ra yomg'irga barobar, etti osmon esa ko'knor urug'idek maydadir. Bu yerda yetti yonayotgan do'zax bir uchquncha kelsa, sakkiz jannat bir shudring kabidir. Yetti mamlakatning qahramon podshosi ham, bir gado ham u yerda tengdir. Nogahon odam sharaf tojini kiyganida, minglab farishtalar to'dasi nazardan qoladi. Bu maskanda yuz ming bolaning qoni to'kilishiyu Kalomulloning sharaf tojiga muyassar bo'lishi, yuz ming dindor beliga zunnor bog'lashi va Masihning nafasidan o'liklar jon topishi, boru yo'qning barobarligiyu kufu din ahlining tengligi kabi hodisalar hayratga sazovordir. Istig'no vodiysidagi hayratomuz manzaralar dunyoviy mantiq va me'yorlarga sig'maydi. Mashrabning hayronu sargardon qolishi shundan.

*Gah o'rus, goh cherkas, gohi mo'min, gohi tarsoman,
Ne kavnayni miyoni lou illollog'a sig'mamdur.*

Ma'shuqi mutlaq – Olloh yo'lidagi riyozatlar barcha din va mazhab, millatu elat namoyandalari uchun birdir. Shuning uchun tasavvuf tariqati vodiylari sari sayr etib borayotgan solik umuminsoniy qiyofa va dunyoqarash kasb etadi. Mashrabning mazkur baytdagi da'vosi sargashta va jahongashta solikning ikki dunyo mohiyatini bir nuktada mujassamlashtira olgulik piri komil darajasiga erishganligidan dalolat beradi.

Biroq shu qadar nuroniy va mo'tabar siymo o'zini ma'shuqi kabir–Tangri oldida ojiz, xokisoru notavon sezadi:

*Mudom miskin erurman chun g'uloming – Mashrabingdurman,
Meni bechora bu dunyo bilan uqbog'a sig'mamdur.*

Ushbu misralarda insonni anglash, insonlardagi loqaydlikdan bezish tuyg'ulari aks etgan. Bu timsol o'quvchini fikrlashga, hushyor tortishga undaydi. Ushbu bayt oxiridagi «sig'mamdur» radifi endi avvalgilardan farqli o'laroq, kamtarinlik ma'nosini ifodalaydi. Lirik qahramon o'zini miskin, quldek bechora, gunohkor hisoblaydi. Shu boisdan bu dunyoga ham, oxirat dargohiga ham sig'masligini iqror etadi.

Mashrabning yuqorida tahlil etilgan g'azali juda murakkab bo'lishiga qaramay, shoir dunyoqarashi va tasavvufiy falsafasining asosiy mohiyatiga xos xususiyatlarni aks ettirishi jihatidan o'rganishimiz hamda o'zlashtirishimiz zarur bo'lgan asarlardandir. Bu g'azalning mag'zini chaqish boshqa o'nlab g'azallarning tilsimli dunyosiga yo'l ochadi.

Inson umrini ulkan, poyonsiz bir to'qayzorga o'xshatish mumkin. Chunki, hayotda hech kim uchun tayyor, silliq yo'l yo'q. Har kim o'z yo'lini o'zi izlab topadi. Bu asnoda ba'zan to'siqlar uchraydi. Ba'zan ravon yuriladi. Ba'zan adashishlar, xatoliklar ichra iztirob chekiladi. Inson o'zini, to'rt qadam narida nima kutayotganini bilmaydi.

Bizni ana shu chigalliklardan olib o'tuvchi rahnamolardan biri adabiyot. Ajdodlarimizdan qolgan dono fikrlarga muzayyan meros.

Hazrati Shayx Sa'diy inson hayoti haqida armon bilan mushohada etib, «Qaniydi odamzodga ikki karra umr berilsa. Birinchi marta xatoliklardan, adashishlardan xulosa chiqarib, tajriba o'rganib, ikkinchi marta ko'ngildagiday, armonsiz yashasa», degan ekanlar.

Hazrati Alisher Navoyi ham shunga yaqin fikrni bayon etganlar:

*Yorab, eshigingda ul gadomen
Kim, boshdin oyoqqacha xatomen.*

Shunday ulkan aql sohiblari, donishmand allomalarimiz ham dunyoning g'alatliklaridan afsus-nadomat chekishgan. Va butun umrlarini yurtdoshlariga to'g'ri yo'l ko'rsatishga bag'ishlashgan. Ularni hushyorlikka, tiyraklikka da'vat etishgan.

Boborahim Mashrab ham ana shunday dono ijodkorlardan. Ammo, uning donoligi, dunyoni anglashi o'ziga xos. She'riyatidagi lirik qahramonning ruhi baland. Olam va odam mohiyati, munosabati haqida gapirganda, ishonch bilan qat'iy xulosalar chiqaradi. U ham dunyoning xatolardan, armonlardan, yolg'onlardan iboratligini biladi. Ammo, bu shoir lirik qahramonini tushkunlikka tushirmaydi. Chunki, u ana shu xatolar zaminida ishonsa va suyansa bo'ladigan birgina haqiqat borligini ham anglaydi. Bu – Oллоh:

*Bir xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo'lsa qo'lumda, ul tikonni na qilay?!*

Demak, Xudoga ishonish, unga muhabbatda bo'lish insonni xatlardan asraydi. Hayotiga go'zal mazmun baxsh etadi. Mukammal axloqli, halol, pok bo'lishga boshlaydi.

Mashrab she'riyatidagi asosiy g'oyalardan biri dunyoning o'tkinchi ekanligi. Hayotda buni anglash juda muhim. Chunki, lahzalik narsalarni g'animat bilish lozim. Mashrab asarlarida shu jahonshumul muammoga katta e'tibor beradi. Insoniyatni g'aflatdan, mudroqlikdan ogoh etadi. Ko'ngillarni tiriklikka, uyg'oqlikka da'vat qiladi. Shoir fikrlari bilan tanishgan har bir o'quvchi o'zida g'ayrat, kuch-quvvat paydo bo'lganini his etadi. Atrofga tiyrakroq nazar tashlay boshlaydi:

*Hasratimga tog'u tuzlar yig'lagay,
Hech kim yo'qtur so'zimni anglagay,*

Mashrab yuragida armon uyg'otgan narsa bu-insonlardagi loqaydlik, beparvolik. Mashrab «Dili g'amgin», dardchan xaloyiqni xush ko'radi. Dardsizlar uni hasratga giriftor etadi. Uning yuragidagi cho'ng darddan metin toshlardan iborat tog'lar, tilsiz-zabonsiz dala-tuzlar yig'laydi. Ammo, afsuski, insonlar uni anglamaydi, beparvo. Shoir ana shu birgina baytda chuqur ruhiy manzarani chizib bera olgan. Asosiy mazmun-ruhiy, ma'naviy yolg'izlik. Hamisha yolg'izlik bilan sukunat yo'ldosh. Tog'lar esa qanchadan-qancha zamonlar asrorni o'z bag'rida, sukunat qo'ynida asraydi. Uning mangu ertaklarini tinglay va anglay bilish lozim. Demak, shoir tog' timsolini bejiz qo'llamagan. U ana shu sokinlikning mangu saltanatini shoir qalbi bilan tushunadi. O'zining yolg'izlik iztiroblari tasvirini unda ko'radi. Bag'ridan oqayotgan jilg'alarni uning ko'z yoshlariga mengzaydi. Ne-ne avlodlar kechmisini ko'rgan tog'larni o'ziga hamdard, hamroz deb his etadi. Insonlar orasidan ham o'zini anglaguvchi sirli, dardli ko'ngillarni sog'inadi. Ana shu sog'inch unga yolg'izligini eslatadi. Ammo, bu tushkunlik belgisi emas. Bizga mahzunlik bo'lib tuyulgan shu sog'inch lirik qahramon ruhini yuksakka ko'taradi. Tor-vujudiy, nafsoniy intilishlar dunyosini tark etadi. O'zini aslidan, Ollohdan uzoqda g'arib sezadi, yolg'iz his qiladi. Natijada, uning maqsad manzili, intilish hududi kengayadi. Vujudini olloh bilan birlashish ishq qamraydi.

Mashrab she'riyatining g'oya va mavzu ko'lami, ruhi, uslubi, badiiy xususiyatlari. Mashrab she'riyatining g'oyaviy olamida insonparvarlik eng yuksak o'rinda turadi. U so'fi shoirdir. Uning she'riyati asosida tasavvufiy g'oyalar talqini turadi. Xo'sh, tasavvufning o'zi nima? Tasavvuf – bu inson o'zini tanish orqali Ollohni tanish va sevish ilmidir. U «Insonning ichki olami, ya'ni botinini tadqiq etuvchi ilmdir»¹. Inson umri tadriji ikki qarama-qarshi qutb – ezgulik va yovuzlikning kurashidan iborat. Tasavvuf ta'limotining mohiyati odamzodga o'z vujudida mavjud nafsoniy intilishlarni fosh etish, ularni yengish yo'llarini ko'rsatish, ruhidagi ilohiy fazilatlarni uyg'otish, taraqqiy toptirishdan iboratdir. Chunki insonning yashashdan bosh maqsadi ilohiylashish, asl mohiyatga yetishdir. Buning yo'li esa bitta. O'zini yengish, o'zidan o'tish va o'ziga yetishdir. Bu borada «Nasoyimul-muhabbat»da keltirilgan Boyazid Bistomiyning xulosasi ibratlidir: «...Boyazid dediki, Olloh taoloni tush ko'rdum, so'rdumki, bor xudoyo, yo'l sanga ne nav'dur? Dedikim, o'zungdin o'ttung, etting»².

Mashrab «Anal – Haq» – «Men – Xudoman» ta'limotini yaratgan Mansuri Halloj yo'lidan borib, inson martabasini Iloh darajasida yuqori ko'targan adabiy siymodir. Mashrabning insonga muhabbati umumba-shariy mohiyatga ega.

*Tavofi olami dil qil jahonda har bashardin sen,
Agar bir dilni sen buzsang, yuzar Ka'ba buzulmazmu?*

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Mashrab she'riyatining asosiy maqsadi-insonlarni mudroqlikdan uyg'otish. Bir-biriga muhabbat bilan boqish, bir-birini anglash va bu orqali Ollohni anglashga yo'naltirishdir. Shoir har bir ko'ngilni sirli bir olam deb tushunadi. Zamondoshlarini uni sevishga chaqiradi. Biror dilni og'ritishni, unga ozor berishni yuzlab Ka'bani vayron etishga tenglashtiradi.

Xo'sh, Mashrab nega shunday fikrda? Bizda paydo bo'lgan bu savolga Hazrat Navoyi ijodidan aniq javob topamiz:

¹ N. Komilov. Tasavvuf, 2-kitob. –T., 1999, 194-b.

² Alisher Navoyi. Asarlar, 15 tomlik, 15-tom, 79-b.

*Ka'baki olamning o'lub qiblasi,
Qadri yo'q andoqki, ko'ngul ka'basi.
Kim, bu xaloyiqqa erur sajdagoh,
Ul biri Xoliqqa erur jilvagoh.*

Navoyi fikricha, Ka'ba xaloyiqning sajdagohi, ko'ngil esa Xoliqning – Ollohning jilvagohi, makon tutguvchi maskani. Shuning uchun ham, u Mo'ʻtabardir.

Jahongashta Mashrabning dunyoqarashicha, har bir insonning dil olami tavof etishga, e'zozlashga sazovor. Chunki Tangri jamiki mavjudot ichra eng mukarram zot etib insonni yaratgan. O'zidagi eng go'zal fazilatlarni unda mujassamlantirgan. Inson dilida o'ziga nisbatan otashin muhabbat uyg'otgan. Binobarin, odamzod yuragida Olloh muhabbati mavjud ekan, u Ka'ba singari muqaddas, muborakdir. Odamning dil olamiga kirishi Ka'bani ziyorat etishdek savob. Odamning dilini og'ritish Ka'bani vayron etishdek gunohi azim. Mashrabning insonparvarlik nuqtai nazaricha, insonni sevish Ollohga muhabbat bog'lash, insoniy kamolotga erishish, Haqning sifatlarini hosil qilish, haqiqatga yetishish bilan barobar.

Insonga mehr, dili g'amgin xaloyiq xaylini sevish Mashrabga azaldan bag'ishlangan tuyg'udir: «Azaldan men dili g'amgin xaloyiq xaylini sevdim». Nima uchun shoir dili g'amgin xaloyiqni sevadi? Chunki g'amginlik ham ijobiy insoniy fazilatlardandir. Asli, g'amli, dardli odam imonli, e'tiqodli, maqsadli, maslakli kishilar toifasiga mansub. Dili g'amgin inson faqat o'z g'amiga emas, o'zgalar g'amiga ham qayg'uradi. Aksariyat g'amsiz odamlar esa hech narsa haqida qayg'urmaydigan, dard chekmaydigan, loqayd va befarq bo'ladilar. G'amsiz dilga ishq-muhabbat ham oshyon qurmaydi. Zotan, «dard chekmak, ashk to'kmak ishq eliga xosdur». O'z g'amiga ega bo'lma-gan odam o'zgalar g'amini yemaydi. G'am chekmaydigan odamning xalq g'amidan ham g'ami bo'lmaydi. Shuning uchun Alisher Navoyi «Odami ersang, demagil odami Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami» deya xalq g'amini yemaydiganlar odamiylikdan yiroq ekanligini ta'kidlaydi. Boborahim Mashrab esa unday toifali kishilarni «dilda darding bo'lmasa, dardi sarimni kavlama!» deya rad etadi.

Bunday satrlarida Mashrab xalq dardini, vatan dardini, dinu diyonat, Haq va haqiqat dardini nazarda tutadi. Shoirning dardparvar ruhida xalqparvarlik g'oyalari yetiladi:

*Muhabbat dardida ovvora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Ko'zi vaqti sahar sayyora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Tani dardu alamdin yora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Dili tig'i sitamdin pora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Zulm tug'yon etibdur – har birisi bexabar tanho.*

Mashrab bu misralarda Haqni, haqiqatni, dinu diyonatni izlab, muhabbat vodiylarida sarson-sargardon kezgan xalqni kuylayotir. Tong saharlab Haqning jamolini sog'inib, dilda g'am-u ko'zda nam bilan sajdaga bosh qo'ygan, ko'zlari haqiqat nurilaridan yulduzdek charaqlagan xalq timsoli mujassam bu satrlarda. Bu xalq haqsizlik, tengsizlik, imonsizlik, e'tiqodsizlik, diyonatsizlik dardlaridan yurak-bag'ri jarohatlangan kishilar. Ularning dillari shaytoniy nafs xuruji, hirsu havas sitamlaridan yuz ming pora bo'lgan. Ushbu xaloyiqning erkta'lab, baxtta'lab, hur va mo'min ruhiyatiga jamiyatning nosog'lom muhitida tug'yon urgan zulm o'z ta'sirini o'tkazgan. Shuning uchun Mashrab o'rtanib, xaloyiq dardiga chora izlaydi.

Xalqning dardiga malham bo'lish Mashrab xalqparvarligining bosh muddaosidir.

*Maqomi qurbat o'tig'a agar kirsang – huzur topsang,
O'zung zahroba yutgil, xalqni komiga shakkar tut.*

Qurbat – haqiqatga yaqinlik, yetishganlikni anglatadi. Shoir aytmoqchiki, agar haqiqat maqomiga erishsang, Haqning huzuriga bahramandlik baxtiga muyassar bo'lolsang, faqat o'zingni o'ylamay, birinchi galda xalqni ma'naviy-ruhiy balog'at shakkaridan bahramand etgil. Asar xalqning ma'naviy-ma'rifiy ahvolini yaxshilash fikri bilan yo'g'irilgan. Insonning ma'naviy olamini boyitish, imoni butunligiga najot berish Mashrab xalqparvarligining xos xususiyatlaridandir.

*Imoning sham'ini ravshangaridur hamdami qobil,
Qo'lingdin kelsa, doim yaxshi xalqlarni birodar tut.*

Mashrab aytmoqchiki, insonning imonli bo'lishi, imonini umrbod salomat saqlashi uning hamdamlari, hammaslak do'stlariga ham bog'liq. Qobil do'stlar imon sham'i ravshanroq yonishiga xizmat qiladi. Shuning uchun Mashrab doimo yaxshi xalqlarni birodar tutishni maslahat beradi.

Mutafakkir shoirning insonparvarlik va xalqparvarlik g'oyalari odamgarchilik to'g'risidagi pand-u nasihatlarida ham mujassam. Shoir ma'naviy-axloqiy etuk insonda kamtarinlik, xokisorlik, dardmandlik kabi oliy fazilatlarini ko'rishni istaydi.

*Boshing gardunga etsa, bo'lmagil zinhor xursande,
O'zungni har xasu xoshokdin, ey banda, kamtar tut.*

Mashrabning dunyoqarashicha, ma'naviy kamolotga talabgor odam, har qancha ulug' martabalarga ko'tarilmasin, mag'rurlanib ketmasligi, o'zini xas-u xashakdan ham kamtar – tuproq bilan teng tutishi lozim.

*Ulug'man, deb takabbur pesha qilma mushtiparlarga,
Sarafrozi topay desang, davomat diydani tar tut.*

Ba'zi ulug'lik darajasiga yetgan kishilar kibru havoga berilib, beva-bechora, yetim-yesirlarni nazar-pisand qilmay, ularga nisbatan kalondimog'lik, takabburlik bilan munosabatda bo'ladilar. Mashrab odamlarni ana shunday xulq-atvordan saqlanishga da'vat etadi.

Nafsga qarshi kurash, uni mag'lub etishga intilish tasavvuf ahli axloqining asosiy xususiyatlaridan bo'lgan. Nafs, hirsu havasning xuruji hamisha ma'naviy poklik va mukammallikka rahna solib kelgan. Shu boisdan Mashrab o'z she'riyatida nafs va hirsu havasdan poklanishga, saqlanishga qayta-qayta da'vat etadi. Hayot chorrahalarida nafs insonni shu qadar mag'lub etadiki, bandai ojizligidan Mashrab faqat Tangridan najot va panoh so'raydi:

*Nafsi sarkash muddaosidin xudo bersun panoh,
Bul zamona muttakosidin xudo bersun panoh.*

Mashrab zamonasi va jamiyatining suyanchiq, tayanch arboblari ham nafs shaytanatiga muftalo ekanligini ayamay fosh etgan.

*Jahon shayxi, kibori olimu qoziyu mufti,
Hama o'z nafsi birla sargaron, men – bewatan keldim.*

Jamiyatning hamma ustunlari nafsga berilgan bir vaziyatda bir shoir nafsga qarshi ayovsiz kurash e'lon qilsa, u albatta, hukmfarmo doiralarga yoqmasligi, quvg'in-qatag'onga uchrashi tayin. Mashrabning nurli, ayni paytda, foje qismatiga mana shunday qarama-qarshi nuqtai nazar sabab bo'lgan.

Mashrab ijodiyotida ishq madhi mo'tabar martabada turadi. Shoir ishqini imon belgisi, imon garovi yanglig' ulug'laydi:

*Qaysi tanni ishqiy yo'q bo'lsa, oni imoni yo'q,
Har kishini dardi gar bo'lsa, oni qurboniman.*

Shoir nazaricha, ishq-muhabbat dard ahligagina xos. To kishiga Olloh dard bermas ekan, uning yuragida ishq otashi shu'lalanmaydi. Demak, muhabbat har kimga nasib etmaydi. Ko'ngli muhabbat otashgohiga aylangan oshiq esa Mashrabdek salobat kasb etadi:

*Barchaga molu johini, ne'matu mulku joyini,
Menga beribdur ohini – ushbudurur salobatim.*

Lirik qahramon barchaga beriladigan mol-u mansab, ne'mat-u mulku joh o'rniga olloh ishq iztiroblaridan chekiladigan oh berganligi uchun shukur etadi, ko'ngli faxru iftixorga to'ladi. Chindan ham, Mashrabning oshiqona va shoirona salobati uning yeru osmonni o'rtovchi ohlarida mujassamdir. Biror shoir oh tasvirini Mashrab singari haddi a'losiga yetkaza olgan bo'lmasa kerak. Biz bunga «O'rtar» radiflig'azal mutolaasida ham imon keltirgan edik. Ammo, mana bu baytdagi oh tasviri Mashrab mahoratining tengsiz namunasi:

*G'am shomi firoqingda kabob etti falakni
Ohi saharim, xohi inon, xohi inonma.*

Shoir bu misralarda shunaqangi mubolag'ali munozara tasvirini yaratganki, uni xayolotga, tasavvurga sig'dirish qiyin. Xohi ishonimg, xohi ishonmang, oshiqning saharlab chekkan ohi shu qadar kuchliki, u yashin tezligida falakka ko'tariladi, falakni kun bo'yi o'z otashida qovuradi va kechga borib falakdan kabob tayyorlaydi.

Oshqlikning shart-sharoitlari, riyozatlari, visol va hijron mashaqqatlarining mushkulkushodi, oshiqning xulq-atvori, ma'naviy qiyofasi Mashrab g'azaliyotida ta'sirchan tasvirlangan.

*Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashaqqatsiz hunar bo'lmas,
Riyozat chekmaguncha yor vasliga etib bo'lmas.*

Oshqlik kamolotini kasb etish, yor visoliga muyassar bo'lish riyozatlar tortishni taqozo etadi. Shoirning badiiy mahorati shundaki, bu fikrni jo'ngina bayon etib qo'ya qolmay, uni qator hayotiy tafsillar bilan asoslaydi: tikansiz gul o'smaydi, gulni qo'lga kiritish uchun tikanining og'riqli sanchishlariga bardosh berish kerak; sadafsiz dur bo'lmaydi, durni sadafdan ayirib olishning ham riyozati bor; hunar o'rganish uchun uning mashaqqatlarini sabot bilan yengib o'tish lozim.

Boborahim Mashrab badiiy mahorat sirlarini mukammal egallagan san'atkor shoirdir. Uning mahorati badiiy san'atlarni qo'llash bilan emas, balki lirik asarlarni quyuq falsafiy fikrlar bilan yo'g'irishda ko'rinadi. Mashrab asarlari badiiyati o'ziga xos falsafiy tafakkur salmog'i bilan o'lchanadi. Ko'p ma'noni oz so'z bilan ifodalash san'ati nuktadonlik, nuktasanjlik deyiladi. Nukta san'atini ko'pchilik, ayniqsa, kaltafahm kishilar, Mashrab ta'biri bilan aytganda, «ko'tohnazar el» tushunib yetmaydi. Mutafakkir shoir xos ma'nilarni xos kishilarga qarata aytgan. Ularni avom – «ko'tohnazar el» bilmas edi. O'ziga xos dunyoqarashini bu toifa kishilar fahmlashi hurfikir Mashrab uchun xavotirli ham edi. Bu hol Mashrab dunyoqarashining badiiy mohiyati murakkab shaklda ifodalanishiga ham sabab bo'lgan.

*Ko'tohnazar el bilmasa deb xasta bu Mashrab
Ming ma'nini bir nukta bila muxtasar ettim.*

Darvoqe, Mashrab she'rlaridagi bir nuktada ming ma'ni mujassamligini xosu avom baravar tushunmagan. Xos fahmlagan, avom fahmlamagan. «Ko'tohnazar el» g'aflatda qolgan.

Mashrabning ko'pchilik asarlaridagi har bir bayt chuqur falsafiy fikrlar bilan sug'orilgan.

*Garchi osiyman, aning dargohidin navmid emam,
Bir gul uchun suv berurlar sad hazoron xorni.*

Shoir «garchi gumroh va gunohkor bo'lsam ham, ma'shuqi mutlaq visolidan noumid emasman» degan fikrni tagzamini juda baquvvat hayotiy tafsil bilan izohlaydi. Chindan-da, bog'bonning gulga bergan suvidan uning tanasidagi tikanlar ham bahramand bo'ladilar. Shoir o'zini tikandek kamtarin va xokisor tutib, umidvorligini izhor etgan. So'zaro shuni ham qistirib o'tish kerakki, Mashrabning dardchil she'riyatidan umidsizlik emas, umidvorlik ruhi ufurib turadi. Mashrab umidsizlikni kufr hisoblaydi: «Noumidlik kufr erur, do'stlar, umid qilmoq kerak!»

Lirik qahramon ma'naviy qiyofasida musulmonlarcha sabr-toqat, itoatkorlik, qanoatpeshalik sifatleri bo'rtib turadi.

*Ahvoli dilim aytg'ali bir mahrame topmay,
Zulmingni qarindoshu g'amingni padar ettim.*

Mo'min oshiq ahvoliga qanday azob yuzlanmasin, u yori azizining inoyati deb qabul qiladi. O'zining nasibasidek o'zlashtiradi. Ma'shuqaning zulmini qarindoshdek, g'amini esa padari buzrukvoridek qarshi oladi.

Mashrab e'tiqodida ko'ngil tahorati, dil namozi eng muhim ma'naviy omillardan hisoblanadi. Mashrab maslagida xuddi nafs singari gina-kudurat, hasad-xusumat, fisq-fasod ham mo'minning ashaddiy dushmani sanaladi.

*Oxiri manzilga etmasdur kuduratlik ko'ngul,
Dilga jo bermoq na hojat dushmani g'addorni.*

Tasavvuf e'tiqodicha, dilni faqat yorga bermoq kerak. Ko'ngildan yuqorida sanalgan g'addor dushmanlarga o'rin berilar ekan, unday maskanni yor tark etadi. Kuduratli ko'ngil sohibi visol ko'shkiga ko'tarilishdan mahrum bo'ladi.

Shoirning fikricha, to dilda ma'rifatdan nuri imon bo'lmasa, so'fining ishq da'vosini qilishi behuda. Orif oshiqqina dunyo manfaatlari-dan forig' bo'lib, yor muhabbatini qozonishi mumkin.

*Xotiri pokingni mashg'ul qilma hargiz dunyog'a,
Dil g'uboroluda bo'ldi, ul ko'rolmas yorni.*

Dunyo manfaatlariga mehr bog'lash, mol-mulkiga hirs qo'yish so'fining musaffo ko'ngil ko'zgusiga gard yuqtiradi. Oshiq ko'ngil ko'zila yorni ko'rolmay, diydordan benasib bo'ladi. Ko'ngilni ang-lash va uni poklab borish insonni Ollohga yaqinlashtiruvchi vositadir. Chunki, g'uborlardan tozalangan qamish-naydan ruhbaxsh navo taral-ganidek, pokiza ko'ngilda ham ilohiy ishq, hayotga muhabbat, go'zal-likka oshuftalik mujdalari una boshlaydi.

Mashrab she'riyatida biz ana shu ilohiy ishq talqinini kuzatamiz. Ammo, uzoq yillar ilohiy ishq mohiyatini inkishof etuvchi asarlari tor ma'noda, ya'ni majoziy ishq tasviri sifatida baholanib kelindi. Shoir ijodidagi «dinga qarshi motivlar» ham bir yoqlama talqin na-tijasidir.

Mashrab ijodidagi ishq talqini o'ziga xos. U Ibrohim Adham, Man-sur Halloj, Attorni o'ziga g'oyibona pir deb biladi. Ularning yo'lidan boradi. Mansur Halloj kabi o'tli ilohiy ishq otashida yonib yashaydi. U hayotning, tiriklikning mazmunini shunda ko'radi. Uning asosiy maqsadi Ollohnı sevish va u bilan birlashish. Chunki u insonni g'ubor-lardan, vujudiy, nafsoniy qafaslardan faqat shu ishqqina ozod etishiga ishonadi. Shoir tasavvuricha, bunday muhabbatga oshno bo'lmagan ko'ngul haqiqiy go'zallikni his qilolmaydi. Borar manzillari toraya-di. Ko'rar ko'zlari xiralashadi. Quyidagi baytlar ham shoirning xud-

di shunday nuqtai nazari natijasi sifatida maydonga kelgan deyishimiz mumkin. Uning tasavvuricha, Oллоh yodisiz, ishqisiz Makkaga borish besamar, Ka'ba eski do'kon yanglig' bee'tibor:

*Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?
Ibrohimdan qolg'on ul eski do'konni na qilay?!
Urayinmu boshima sakkiz bihishtu do'xazin,
Bo'lmasa vasli menga, ikki jahonni na qilay?!*

«Sig'madim» radifli g'azalida shoir ruhiy manzaralarining eng yuksak cho'qqisi ifodalangan. Unda tavhid holatining tasvirlariga duch kelamiz. Ilohiy birlikka vosil bo'lgan lirik qahramon bir lahzalik foniy olamga, o'tkinchi olam uning ruhiy kengliklariga sig'maydi. Bu sig'maslikning cheksizlikning sababi «analhaqlik»dir:

*Onqadar nurga to'libman osmonga sig'madim,
Toqi Arshu kursiylavhu jinonga sig'madim.
Kimga soyam tushsa bir nuri yaqin bo'ldi u ham
Daftari ruhi qudsdurman, zabonga sig'madim.*

Mashrab ilohiy ishq sarhadlarida zohidlar bilan kelisha olmaydi. Chunki unga zohid jannat ilinjida yurgan tamagir bo'lib tuyuladi. Shuning uchun ham u zohidning riyo aralash namozini bir kosa may – Ishqqa almashmaydi:

*Zohid, manga bir shishada may, senga namozing,
Ming taqvini bir kosai mayga sota qoldim.*

Umuman, zohidlikni rad etish mumtoz adabiyotimizda an'ana. Buning mohiyatini ulug' Ozar shoiri Nasimiyning quyidagi bayti yanada oydinlashtiradi, deb o'ylaymiz:

*Zohidin bir barmag'in kessen do'nub Haqdan gachar,
Ko'r, bu Miskin ashigi, sarpa so'yarlar ag'lamaz!*

Mashrab tasavvuf g'oyalarini targ'ib qiluvchi yetuk mutafakkir, masnavvuf shoir bo'lishi bilan birga, oddiy insoniy kechinmalar kuychisi sifatida ham namoyon bo'ladi. Uning asarlarida Vatan sog'inchi, ona oldida qarzdorlik tuyg'usidan iztiroblanish kabi kechinmalarning samimiy ifodasini ko'ramiz.

Oshiq uchun hamma narsadan aziz va eng muhimi – yorga yetish. Ba'zi dindorlar musulmonlik takomilining eng oliy maqomi hajga borib, Ka'bani ziyorat qilish, deb tushunishgan. Lekin imoni mukammal bo'lmay, e'tiqodi haqning muhabbatiga munosib darajada shakllanmay, Islomning dastlabki shartlarini bajarmay turib, Ka'baga borib kelaveradiganlar ham ko'p. Mashrab mana shunday soxta, notugal, dunyoviy manfaatlar bilan qorishgan taqvodorlikka qarshi. U Tangrining muhabbatiga muyassar bo'lmay turib, ya'ni yorsiz ham bodasiz – dilda yor jamolini jilvalantirmay, Ka'baga borish Ibrohim payg'ambar qurgan ko'hna bir imoratni ziyorat qilib kelish bilan barobar, deb tushunadi. Mashrabning oliy e'tiqodicha, Ka'ba – Ollohning uyi ekan, uni dilda limmo-lim muhabbat bilan tavof etish shart. Aks holatdagi ziyorat ri-yodir. Mashrabdek pok e'tiqod kishisi uchun yor vasliga muyassarlik bo'lmas ekan, nafaqat Ka'ba ziyorati, balki sakkiz jannatu do'zax, ikki jahon manfaatlari tatimaydi. Mashrabona e'tiqoddagi solik uchun eng oliy muddao tanho Xudodir. Qolgan barcha unsurlar – Ka'bayu Madi-na, jannatu do'zax, namozu ro'za – hammasi g'alat, ikkilamchi, zohiriy narsalardir. Chunki ularning barchasidan murod-u maqsad, oxir-oqibat-da, oliy haqiqat – Xudodir. Shoirning ramziy talqiniga ko'ra, Xudo-gul, qolgan hamma narsa – uning vujudidagi tikanlar. Tikanlarga andarmon bo'lib, gulga etisholmay qolish, uni qo'ldan chiqarish, benasib qolish mumkin. Hamma narsaga intilib, erishib, asosiy maqsaddan chalg'ib ketish, Xudoni unutish yoxud unga yetisholmaslik xavfi yo'q emas. Ammo asl muddao – gul qo'lga kiritilsa, tikanga ehtiyoj qolmaydi. Afsuski, bunday dunyoqarashi tufayli Mashrab ko'p kulfat ko'rdi, uzoq davr mobaynida noto'g'ri tushunildi. Dahriylikda ayblandi.

Mashrab she'riyatidagi asosiy g'oyalardan biri – insonni o'ziga tanitishdan iboratdir. U ko'p yurtlar kezib, kishilarning yashash tarzi, tabiatini kuzatib, barcha fojialariga, iztiroblariga sabab ularning nafsi degan xulosaga keldi. Ibrat sifatida, o'zi anglagan dunyo mohiyati bo-

rasidagi tasavvurlaridan zamondoshlarini ogoh etish maqsadida qalandarlik yo'lini tanlaydi.

Qalandariylik yo'li adabiyotshunoslikda mukammal talqin etilgan emas. Ammo, ayrim manbalarda, ayrim ilmiy tadqiqotlarda ba'zi chizgilar, mohiyatini yorituvchi mulohazalar bayon etilgan. Navoyi asarlar lug'atida ushbu istiloh quyidagicha izohlanadi: «Qalandar – dunyoning hamma bordi-keldilaridan voz kechib, daydib yuruvchi darvesh; devonatabiat kishi, loqayd». Bu izoh istilohning mohiyatini qisman oydinlashtirsada, to'liq tasavvur berolmaydi.

Qalandariylik borasida adabiyotshunoslikda turli bahs-munozaralar mavjud. Ba'zi olimlar u XIII–XIV asrda shakllangan deyishsa, ayrimlari, jumladan, Fitrat Yassaviylikdan keyin XII–XIII asrlarda paydo bo'lgan deydi.

Qalandariylikning o'ziga xosligini izohlash borasida ham alomatlarning bir-birini to'lg'azuvchi turli qarashlari mavjud. Jumladan, «Haft qulzum»da: «Qalandar butun rasmiy takliflardan, butun qaydlardan (kishan – N.J., I.A.) ozod bo'lgan, har turli diniy amal va odatlardan ayrilgan, butun moddiy, hayotiy aloqalarni tark qilgan, ibodat va odatlarning hammasini buzg'uvchi kishining ismidir», deydi.

Abdurahmon Jomiyning «Nafahot ul-uns» asarida esa «Qalandarlar diniy ibodatlarning farz bo'lgan qismlarinigina ado qiladilar. ...Malomatlar diniy ibodatlarni ijro qiladilar, biroq ijro qilganlarini xalqdan yashiradilar. Qalandarlar esa, to'g'ridan-to'g'ri diniy ibodatlarni va odatlarni buzadilar», deya baholanadi.

«Bahori Ajam»da quyidagi bayt keltiriladi:

*Sanamoroi qalandar, sardor, ba man namon
Ki, base daroz didam rahu rasmi porsoyon.*

(Mazmuni: Taqvo yo'li juda ham uzoq ekan, ey qalandarlarning piri, menga qalandariylik yo'lini ko'rsat).

Agar qalandarlar faoliyatini kuzatsak, ular haqida aytilgan fikrlarni umumlashtirsak, ularning yo'lida bir nechta tariqatlarga xos xususiyatlar birgalikda mujassamligini ko'ramiz. Jumladan, ularning hayot

tarzlarida yassaviylikka xos jahriylikni, malomatiylikning ayrim belgilarini, naqshbandiylikka xos umumbashariy, gumanistik g'oyalar mutanosibligini ham kuzatamiz.

Qalandarlarning o'ziga xos yurish-turish, axloq va kiyinish odobi bo'lgan. Ular amal qilishi, rioya etishi lozim shartlari mavjud. O'z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShIda 9175 raqami ostida saqlanayotgan tasavvufga oid qo'lyozma tarkibiga «Risolai qalandariy» ham kiritilgan. Unda qalandarlik va qalandarlar rioya etishi lozim shartlar haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Ayniqsa, fe'l-atvorida shakllanishi zarur bo'lgan faqr tushunchasi haqida alohida to'xtalinadi. Uning 3 ta muhim belgisi ta'kidlab ko'rsatiladi: «Tariqat mashoyixlari faqrning uch nishonasi: quyosh kabi shafqatli, yomg'ir kabi saxovatli, er kabi tavozeli bo'lish deb aytganlar»¹. Xirqa kiyish va faqr maqomini egallash tariqatda muhim hisoblangan.

Qalandarlarning janda, kuloh, kamar, aso, kachkul, sepoya qo'yish, suyanchiq qo'yish, po'stin kiyish kabi maxsus kiyinish odoblari bo'lgan. Bularning har birining ramziy mazmuni va qat'iy mas'uliyati bo'lgan. Risolada, ayniqsa, darveshlarning bosh kiyimi hisoblangan kulohga keng izoh berilgan. Uning eng muhim mohiyati sifatida quyidagilar ko'rsatilgan: «Va bilginki, kulohning to'rtta xonasi bor. 1. Shariat xonasi. 2. Tariqat xonasi. 3. Ma'rifat xonasi. 4. Haqiqat xonasi. Va yana shuki, kulohning to'rt tarki bor. 1. Nafs tarki. 2. Xalq tarki. 3. Dunyo tarki. 4. Oxirat tarki»².

Ma'lumki, qalandarlik bilan gadolik chambarchas bog'liq. Risolada gadolikning uch turi ko'rsatiladi va izohlab beriladi: «Agar gadolik necha xil, deb so'rasalar, uch xil deb javob ber: 1. Shoh gadolik. 2. Nar gadolik. 3. Xar gadolik...»³.

Barcha ko'rsatmalar, ma'lumotlardan so'ng risola so'ngida qalandariylik tariqatining mohiyati umumlashtirib beriladi: «Ey darvesh, qalandarlik tariqati shuki, haqiqat yo'lida ikkilanmasin va odamlarga behuda so'zlamasin. Va yana kachkulini ko'tarib yurish odobi shu-

¹ Risolai qalandariy. «Yoshlik» jurn., 2000,3-son, 46-b.

² O'sha asar, 47-bet.

³ O'sha asar, 47-bet.

ki, avvalo, to uyiga kelguniga qadar tahoratli va ro'zador bo'lsin. Va yo'lda chor-atrofga ko'z tashlab, nomahramga nazar solmasin. Va tilini yolg'on so'zlashdan asrasin, piriga beadablik qilmasin, faqirlarga rahm qilsin va hamma a'zolarini pok tutsinki, Xudoning qutbi Xoja Bahoul Haq vaddin qaddasallohu ruhahu shunday qilganlar va ham shunday buyurganlar»¹.

Yetuk adabiyotshunos Fitrat qalandariylik tariqatiga oid ko'p manbalar bilan tanishgan. Hayotda o'zi guvohi bo'lgan holatlarni eslagan. Ularning hammasini umumlashtirib, quyidagi xulosalarni bayon etgan: «Qalandarlik musulmon tasavvufining sho'basidir. Bu maslak bizning o'lkamizda so'ng kunlarga davom qildi. O'zbekiston shaharlaridan har birining tashqarisida «qalandarxona» ismli go'zal bog'cha holiga keltirilgan bir joy bor edi. Qalandarlar shunda turar edilar. Bular qisman mahalliy, qisman musofir, yersiz, xususiy mulklari bo'lmagan kishilardan iborat bo'lib, asosiy kasblari tilanchilik edi. Haftada ikki daf'a tilanchilikka chiqib, shahar va bozorlarni aylanar edilar. O'zlari-ga maxsus qalandariy kuylari bor edi. Oralaridan eng yaxshi tovushlisi shu kuylarda Yassaviy, Mashrab kabi shoirlarning she'rlarini o'qur va boshqalari uning naqoratini qaytarib turar edilar. Oralarida bir boshliqlari bo'lib, munga «bobo» derlar. Tilanchilik chog'ida to'plangan pulni shu bobolari terar va shundan ularni ta'min qilib turar edi»².

Yuqorida manbalardan keltirilgan fikrlar bizga qalandariylikning mazmun mohiyatini anglashimizga yordam beradi. Ularning tashqi qiyofasi, botiniy olami haqida tasavvur uyg'otadi. Qalandariylikning bardavomligi haqidagi Fitrat fikriga qo'shimcha ravishda shuni aytishimiz mumkinki, qalandarlar va qalandarxonalar XX asrning yetmishinchi yillarigacha ham barhayot bo'lgan. Xususan, biz o'tgan asrning oltmishinchi yillari oralig'ida Buxoro viloyatining G'ijduvon tumanida tirik qalandarlar va qalandarxonalarni ko'rganmiz.

Mumtoz adabiyotda ayrim ijodkorlar qalandarlikning maqsadi va mohiyatini yorituvchi badiiy asarlar ham yaratishgan. Jumladan, Mashrab ham uning insonparvar g'oyalarini oydinlashtiruvchi, izohlab be-

¹ O'sha asar, 47-bet.

² *Fitrat*. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000, 50-bet.

ruvchi g'azallar yozgan. Mashrab boshqa tasavvuf tariqatlariga nisbatan yanada musaffo e'tiqodga erishish uchun qalandarlik yo'lini tutgan. Qalandarlik falsafasi juda sodda, ammo bugun biz uchun to'liq ochilmagan qo'riqdir. Tasavvufdagi qalandarlik yo'li haqidagi sodda tasavvurlarni bizga Mashrab she'riyati beradi.

*Havas bozorini dur aylagil zinhor boshingdin,
Qo'lungni ikki dunyodin uzub, dilni qalandar tut.*

Mana shu baytning o'ziyoq qalandarlik falsafasining asosiy mohiyatini aks ettira oladi. Anglashiladiki, qalandar shunday insonki, uning boshida dunyoning ming bitta orzu-havasi aylanmasligi, tafakkuri manfaat iskanjasidan ozod, xotiri tirikchilik g'am-tashvishlaridan, mojarolaridan osoyishta bo'lishi kerak. Havas bozoriga aylangan boshga to'zg'orning ming bir savdosi tushadi va u erkin bo'lolmaydi. Qalandar esa fikran, qalban, ruhan erkin, ikki dunyo manfaatlaridan qo'l tortgan, dilida faqat Olloh zikri bilan mashg'ul insondir.

Mashrabning «Qalandar bo'l, qalandar bo'l» radifi g'azali qalandarlikning, ham Mashrab ijodining o'zak-mohiyatini anglashimizda asos bo'ladi. Bunda lirik qahramon solikka Asl maqsadga yetish, ruhan ozod bo'lish yo'lini ko'rsatib beradi. Lahzalik foni ashyolardan g'olib kela olish va boqiylikka musharraf bo'lish sinoatidan saboq beradi. Qalandarlik yo'lining xosiyati, shart-sharoitlari, g'oyaviy muddaosi g'uzalda juda ravshan ochilgan.

*Murodingga etay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l,
Sitam ahlin yutay lesang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.
Riyozatsiz bo'lay desang, tanim ozod yuray desang,
Jahonni sayr etay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.
Bu taqvodin kechay desang, xonaqohdin qochay desang,
Haqiqatni ochay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.*

Solikning maqsad-murodi Haqning diydoriga muyassar bo'lish, haqiqatni ochishdir. Bu asl va oliy muddaoga erishish uchun qalandarlar dunyoning barcha huzur-halovati-yu aysh-ishratidan, orzu-hava-

sidan voz kechganlar. Ular Haqni telbalarcha izlaganlar. Ular dunyoning boshqa lazzatlari qatori, oila qurish baxtidan ham qo'llarini yuvib, qo'ltiqlariga urganlar. Dunyoning barcha mashaqqat va riyozatlaridan bir yo'la qutulganlar. Qalandarlar tanlarini-da ozod tutganlar, xonaqohlarni tark etganlar, taqvoning zohiriy chegaralarini yorib o'tganlar, shaharma-shahar, yurtma-yurt kezib, ezgulikdan ma'rifat qilganlar. Ular yaktan, yalangto'sh bo'lib, xaloyiq o'rtasida dunyoning vafosizligidan, ijtimoiy adolatsizlikdan faryod qilib, haqiqat yo'lini, dinni, pag'ambaru avliyolarni talqin etib, ilohiyot ilmi haqida baytu g'azalu hikmat, dostonu rivoyatlar aytib, ma'rifatning bozorini qizitganlar. Ular jahonni sayr etib yurib, o'z hurriyatlari, ma'rifatlari bilan sitam ahlini yutganlar. Qalandarlar har qanday dunyoviy iskanjadan ozod bo'lish uchun doimiy makon ham qurmaganlar. Qalandarxonalarda uyushib, tarqalib jon saqlaganlar. Shoir lirik qahramonining o'y-fikrlari, ahvoli ruhiyasi, «Shoh Mashrab» qissasidagi sarguzashtlar Mashrabning o'zi mana shunday qalandartabiat inson bo'lganligidan dalolat beradi.

Mashrab asarlari badiiyati ham o'ziga xos. Uning g'azallari kutilmagan xalqona ifodalar bilan sayqallanadi. Timsollar tizimining ham o'z silsilasi mavjud.

Shoirning quyidagi baytini o'qib, yuragingda hijronning za'far rangini his eta boshlaysan, kishi:

*Sarig' sadbarg shirin so'zluk yuzingni kunda bir ko'rsam,
Yuzungdin yuz o'gurmasman agar yuz ming balo ko'rsam.*

Xalq orasida sariq gul hijron-ayriliq timsoli deyishadi. Demak, bu baytda «sariq sadbarg»-atirgul haqida gapirilishi tasodifiy emas. Bu kabi yangicha qiyosu tashbehlarni, timsollar tizimini shoir she'riyatidan ko'plab keltirish mumkin.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Boborahim Mashrab valiyona karamatlar sohibi, o'ziga xos dunyoqarashli mutafakkir shoir edi. Shu bilan birga, ko'pgina she'rlar Mashrab oddiy bir inson ekanligidan guvohlik berib turadi. Masalan, mana bu misralar Mashrab onani beqiyos darajada ulug'lab sevuvchi, onaning mehriga zor, diydoriga tashna o'g'lon ekanligini gavdalantiradi:

*Jamoling ko'rgali keldim, ayo ey mehribon onam,
Mening uchun ado bo'lgan yuragu bag'ri qon onam...
Ajoyib mehribonimsan, meni oromi jonimsan,
Murodi du jahonimsan, behishti jovidon onam...
Seni ko'p intizor ettim firoq o'tig'a, ey Ka'bam,
Tavofi Ka'bai maqsuda keldim, dilkashon onam.*

Bu baytlarni o'qiganda, beixtiyor Mashrabga hamdardlik tuyamiz, sog'inch hislarimiz tug'yon ko'taradi, dilda farzandlik mehrimiz gupurib toshadi, onamiz oldidagi qarzdorlik burchimizni yana bir bor angalaymiz. Ona bag'rini Ka'ba kabi muqaddas sajdagoh, abadiy jannat darajasida ulug'lashni Mashrabdan o'rganamiz.

Mashrabning «tanbur» radifli g'azalida ham mungli-mushavvash ruhimizga hamisha hamroh tuyg'ular mujassam.

*Bir necha raqiblar so'zidin g'amzada bo'lsam,
Hamdard bo'lubon og'ushima kirguchi tanbur.
Ko'tohnazar el buni hech qadrini bilmas,
Dargohi azaldin xabare berg'uchi tanbur.*

Mashrab tanbur timsolida vasf etgan sifatlar uning nazmiy soziga ham xosdir. Mashrab she'riyati bizga doimiy hamdard, hammaslakdir. Mashrab she'rlaridagi har bir so'z «dargohi azaldan» ruhimizga mujdalar yetkazib turadi.

Tayanch tushunchalar:

Shariat, qalandariylik, tariqat bosqichlari, vahdat ul-vujud, anal haq.

Savol va topshiriqlar:

1. «Qissayi Mashrab»ni to'liq o'qib chiqing.
2. Mashrabning bolalikdagi xulq-atvorida qanday ilohiy belgilar namoyon bo'ladi? Rivoyatlar asosida izohlang.
3. Shoir taqdiriga Mullo Bozor Oxund va Ofoq Xojaning ta'siri haqida so'zlang.

4. Tariqat nima, u haqda qanday asarlar o'qigansiz?
5. Mashrabning dunyoqarashidagi o'ziga xoslik haqida so'zlang.
6. «Qissayi Mashrab»dan shoir qiyofasini qanday tasavvur etdingiz?
7. Mashhur Shayx Mansur Halloj bilan Mashrab taqdirini taqqoslang, ular qismatidagi o'xshashlikning sababi nimada?
8. «Sig'mamdur» radifli g'azalni sharhlang.
9. «Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?», «Bir xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo» misralarini qanday tushundingiz?

Asosiy adabiyotlar:

1. Boborahim Mashrab. Mehribonim qaydasan. Asarlar. T.: 1990.
2. Qissayi Mashrab. T.1992.
3. G'afur G'ulom. Adabiy-tanqidiy maqolalar. T.:1973.
4. M.Zokirov. Erk va ma'rifat kuychilari. T.: 1984.
5. E.Shodiev. Mashrab. T.: 1990.
6. A.Abdug'afurov. Erk va ezgulik kuychilari. T.: 1979.
7. N.Komilov. Tasavvuf. 2-kitob. T.: 1999.
8. Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 1999.

XO'JANAZAR G'OYIBNAZAR O'G'LI HUVAYDO

REJA:

1. Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoirning adabiy merosi.
3. Huvaydoning dunyoqarashi.
4. Shoirning she'riy merosi, badiiy mahorat qirralari.
5. Shoirning «Rohati dil» dostoni va uning adabiyot tarixidagi o'rni.

Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari. XVIII asrda yashab ijod etgan mashhur shoirlardan biri Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydodir. Uning hayot va ijod yo'li haqida juda kam ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Biz u haqdagi ayrim ma'lumotlarni V. Abdullaevning O'zbek adabiyoti tarixi qo'llanmasida, O'zbek adabiyoti tarixi 5 jildligining 4-jildida, N. Jumaxo'janing «Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati» kabi asarlarida uchratamiz. 1994 yilda, shoirning 290 yillik yubileyi arafasida, u haqdagi dastlabki dissertatsiya himoya qilindi¹. «Rohati dil» dostoni chop etildi².

Huvaydoning tarjimai holi haqida juda kam ma'lumot yetib kelgan. Uning kelib chiqishi O'shlik bo'lib, Chimyonda tavallud topgan. Qarindoshlarining taxminiga ko'ra, 1704 yilda tug'ilgan. Bu haqda shoirning o'zi dostonida shunday e'tirof etadi:

*Kaminaning oti Xo'janazardur,
Atosining oti G'oyibnazardur.
Nasabda O'shu mavludi Chimyoniy,
G'aribu xokisoru dil parishoniy.*

Otasi G'oyibnazar Sharq olamida mashhur Qashqarlik piri murshid Ofoq Xojaning muridi bo'lgan. U ilimli, ma'rifatli, donishmand, orif,

¹ *Abdusalom Xudoyberdiev.* Huvaydo hayoti va ijodi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. 1994.

² *X. Huvaydo.* Rohati dil. –T. 1994.

mullo kishi edi. Chimyonda maktabdor eshon bo'lgan. Xo'janazarning ismini ham piri sharafiga qo'ygan ekan.

Huvaydo boshlang'ich ta'limni Chimyonda, keyin Qo'qon madrasalarida oldi. O'qishni tugatib, Chimyonda muallimlik, xonaqohlarda va'zxonlik qildi. Tasavvuf va tariqat talablaridan kelib chiqib, to'quvchilik hunari bilan ham shug'ullandi. Huvaydo umrbod Chimyonda yashadi. Zamondoshlari Noseh va Sadoyilarning marsiya-ta'rixlaridan shoirning 1780-81 yillarda vafot etgani anglashiladi.

Shoirning merosi. Huvaydoning keyingi avlodlaridan Mavlaviy Sirojiy, Samarbonu, Salohiddin Soqib kabi sohibdevon shoirlar yetishib chiqqan. Shulardan Soqib bobosi asarlarini jamlab, mukammal bir devon holiga keltirgan. U qayta-qayta ko'chirilgan. Devonga shoirning 351 g'azali, 28 ruboiysi, 41 to'rtligi, 3 muxammasi, 1 musaddasi, 1 musammani, 1 mustazodi, 3 masnaviysi va «Rohati dil» dostoni kiritilgan.

Huvaydoning dunyoqarashi va she'riy mahorati. Huvaydoning asarlari xalq orasida mashhur edi. Qashg'ar, Yorkent, Oqsuv, Xo'tan, Balx, Buxoro, Xorazm, Farg'ona viloyatlarida keng tarqalgan. Huvaydo ustozlari g'oyalarini, dunyoqarashini tasdiqlagan, takomilga yetkazgan shoirdir. Uning asarlarida Navoyi, Mashrab, So'fi Olloyor kabi ijodkorlarning ta'sirini yaqqol ko'rish mumkin. Shoir she'riyatida, ayniqsa, Mashrabona ruh ustuvor. Uning «o'tti», «o'zum», «kuyar» radifli g'azallari qofiya va radif uchun tanlangan so'zlar jihatidan ham, mazmun, g'oya va falsafiy dunyoqarash jihatidan ham Mashrab asarlariga juda yaqin. Huvaydo ham olam va odamning mohiyatini teran anglaydi. O'zi bilgan haqiqatlar bilan zamondoshlarini oshno etishga harakat qiladi. Ularni o'z nafslaridan g'olib, kamtar, kamsuqum, qanoatli, muhabbatli ko'rishni orzu qiladi. Huvaydo insoniyatning barcha ranju falokatiga bois keng ma'nodagi NAFS ekanligini e'tirof etadi. Shoir uning qilmishini ajdarhoga o'xshatadi:

*Nafsing seni qattig' balo, albatta, urgil poy angu,
Har dam seni o'tqa solur, zinhor berma roy angu...
O'z royiga qo'ysang oni, bir damda ajdarho bo'lub
Boshing yutarg'a o'g'ragay, erkingni berma boy angu.*

Manmanlik, takabburlik ham nafsga mag'lublikning bir ko'rinishidir. Inson tabiatidagi bu nuqsonning oxiri qanday xotima topishini shoir ibratli, hayotiy xulosalar orqali bayon etadi:

*Chandon kishilar «dunyo mening» deb quchub o'tti,
Dunyo talashib bir-biridin qon sochib o'tti...
Man-man dedilar, sig'madilar ushbu jahong'a,
Ko'rgilkim, ani uch qari erni quchub o'tti.*

Huvaydo g'azallari, asosan, oshiqona va orifona ruhdagi g'azallardir. Orifona g'azallarida shoir dunyoning qorong'u kechmishlarini fosh etish bilangina cheklanib qolmaydi. Balki, undan qutulish, ozod bo'lish yo'l-yo'riqlarini ham ko'rsatadi. Uni yengish tamoyillari bilan tanishtiradi: Shoirning fikricha, dunyoni tanishning yo'li bitta – kamolot hosil qilish, Ollohni tanish-mardi xudo bo'lish:

*Dunyoni bilib, ravzanidin mardi xudolar,
Solmay nazarin anga, yiroqdin qochib o'tti.*

Ammo, bu kabi fikrlar shoir kishilarni uzlatnishinlikka da'vat etgan, degan xulosaga olib kelmaydi. Chunki, u odamzotni, tiriklikni, insonlarni g'animat bilishga, umrni yaxshilar va yaxshiliklar ichida xushbaxt o'tkazishga chaqiradi:

*Tiriklikni g'animat bil, may ich, umringni xush o'tkar,
Tepib o't dunyo molini, hama ranju falokatdur.*

Huvaydo she'rlaridagi dunyo, yor, may, ishq, oshiq, kabi ko'p so'zlar keng ma'noda qo'llanilgan. Ularni anglashimiz uchun islom, tasavvuf ta'limotidan, ilmiy-nazariy manbalardan xabardor, teran tafakkur iqtidoriga ega bo'lishimiz kerak. Ammo, ayrim o'rinlarda bu masalalarni oydinlashtirishda bizga shoirning o'z asarlari ham yordam beradi. Jumladan, Alisher Navoyining,

*«Ashraqat min aksi shamsil-ka'si anvorul-hudo,
Yor aksin mayda ko'r, deb jomdin chiqti sado.»*

bayti bilan boshlanuvchi g'azali ta'sirida yaratilgan bir asarida shoirning falsafiy dunyoqarashi, olam va odamga munosabati, yor va may timsollarining mohiyati aniq ifodalanadi. U zohid dunyoqarashiga qarama-qarshi o'laroq, toat-ibodatning eng yaxshisi nafsni yengishdir, deb tushunadi:

*Zohido, saymu salot ettim deyu ko'b urma lof,
Behtarini toat uldur bo'lsa nafsingga xilof.*

Ushbu g'azaldagi lirik qahramon o'zligini yengib shunday bir ruhiy yuksaklikka ko'tarilganki, o'z vujudini unutgan – bexud va mastona. Ammo, odamlarga katta muhabbat bilan qaraydi. Ularning har birini Ollohning elchisi – abadiy barhayot Xizr payg'ambardek suyadi.

*Bexudu mastona yurmishman o'zimni bilmayin,
Kimni ko'rsam Xizr deb, ilgin tutub qildim tavof.*

Keyingi baytda qadah, yor, may timsollari bor. Ularni Navoyining yuqorida eslangan g'azali va Huvaydo talqinidan kelib chiqib quyidagicha sharhlash mumkin: Qadah-ko'ngil, yor-olloh, may-ilohiy ishq. Ushbu izohlar vositasi bilan shoir bayti mohiyatini anglash yengilla-shadi: Demak, Olloh visoliga yetish ishq darajalari bilan bog'liq ekan:

*Bir sado chiqdi qadahdin: yorni ko'r mayda deb,
Ko'ra olmassan dedi to etmaguncha mayni sof.*

Yuqorida eslaganimizdek, shoir ijodida yor timsoli keng ma'noda qo'llangan. Shoir fikrlari, xulosalari, dunyoqarashidan kelib chiqib, quyidagi baytdagi «bevafo yor» timsolini biz foni dunyo, molu dunyo ramzi sifatida anglashimiz mumkin. Chunki birinchi misra shunday tushunishimizga asos beradi.

*Bevafo yorg'a ko'ngul bergan kishi odam emas,
Mehnatu javru jafo andin zamone kam emas.*

Huvaydo din aqidalarini, shariatni mukammal egallagan, tasavvuf ta'limoti g'oyalari irod va hayot yo'lida dasturulamal deb bilgan shoir.

Ulug' mashoyixlarimiz qisqa qilib «tasavvuf o'zingdin o'lib, Olloh bilan tirilmoqdir», deya ta'rif berishgan. Bunday maqomga erishish vositasi esa-ishq. Ishq yo'li - ko'ngil yo'li. Bu yo'l og'ir, mashaqqatli, dardu armonlarga to'la. Ishqqa giriftor oshiq jondan, o'zlikdan kechmaguncha mushkuli oson bo'lishi dushvor:

*Ignada choh qozg'og'ondin oncha mushkul kori ishq,
Toki jondin o'tmaguncha kori oson topmadim.*

Huvaydoning turli oshiqona g'azallarida turli darajalardagi ishq shiddati o'z ifodasini topgan. Ayrim g'azallarda, falsafiy-ramziy ma'nolar bilan sug'orilgan ruboiylarida ishq va oshiqlik sokinlik bilan sharhlanadi:

*Gulzor kerak yo'q, manga gul ro'ying bas,
Gulzor yuzungsiz manga monandi qafas.
Na ayb, bu bog' ichra yuzing olida
Gar aylamasam bihisht bog'ini havas.*

Ayrim asarlarida esa ishq eng yuqori – jununvor pardalarda, mashrabona uslubda kuylanadi. «Kuyar» radifli g'azali xuddi shunday asardir. Undagi lirik qahramon ishq otashiga aylangan. O'z mahbubasi vasliga erishish uchun to'siq bo'lishi mumkin bo'lgan barcha xilqatni barbod etishga tayyor. Uning uchun Ollohdan o'zga mavjudlik yo'q. Faqat Olloh bor. Qolgan hamma narsa tanazzulga mahkum. Hatto, qalandarlar kiyimi – dalq ham, kulohu janda ham uning uchun tashqi zebu zevar. Ularni ham rad etadi. Ushbu g'azal Huvaydo ruhiy parvozineng eng yuqori cho'qqisi deyish mumkin. Lirik qahramonni huru jannat, havzi kavsar ham qiziqitirmaydi. Uning maqsadi bitta-ilohiy vasl:

*Chiqsa tanimni uchquni, tushsa jahonni mulkiga,
Vahshu' tayuru² devu jin, mo'мину kofaring kuyar.*

¹ Yahsh-vahshiy, hayvonot.

² Tayur-qushlar.

*G'arqayi o'tdurur tanim, kelma, tabib, qoshima.
 Nosuri¹ g'amni yorg'oli qo'ldaki nishtaring kuyar.
 Kushtayi tig'i ishqman, kelma qoshima, qotilo
 Chiqsa sharoraye² nafas, sayf³ ila xanjaring kuyar,
 Kiy demang, ey junun eli, manga kulohu jandani,
 Otash erur tanim maning, dalqi⁴ qalandaring kuyar.
 Hur ila jannating netay, anda yuzingni ko'rmasam,
 Xasta Huvaydo ohiga havz ila kavsaring kuyar.*

Huvaydo mumtoz adabiyotning o'ndan ortiq janrida qalam tebratgan. Har bir janrda o'zining san'atkorligi, mahoratini namoyish eta olgan. Ularning yangi imkoniyatlarini kashf qilishga intilgan. Jumladan, mustazod janrida o'ziga xos san'at asari yarata olgan. Oddiy lirik mazmundagi fikrlarini voqeabandlik asosida yoritgan. Bu asarning tasavvur manzarasini kengaytirgan. Timsollar tabiati chuqurroq tahlil etilishiga asos bergan:

Aydim: «Ey pari, qayda borursan jadal aylab?»

achchig'lanib aytur:

«Sho'xim, na so'rarsan, na ishing bor bu zamone?»

pazmon bo'la qoldim...

Shoir devonida turli badiiy san'atlar vositasida an'anaviy timsollarining yangicha talqinlarini ko'plab uchratamiz. Xususan, harfiy san'at orqali yaratilgan quyidagi manzara hayratlanarlidir:

*Boshi-yetmish, yuz-oyog', uch yuz badanlik qush kelib
 Tan tuzida murg'i jon sayd etmishin ko'rdu bu kun.*

Bir qaraganda bu baytning mazmunini anglash qiyinday tuyuladi. Ammo, abjad hisobi bo'yicha sonlarni harflarga aylantirsak, masala oydinlashadi. 70-(ayn), 100-(qof), 300-(shin) harfidir. Ularni misrada

¹ Nosur-yara.

² Sharora-uchqun.

³ Sauf-qilich.

⁴ Dalq-qalandarlar kiyimi.

ko'rsatilgandek yozsak « ISHQ» – (عشق) so'zi kelib chiqadi. Demak, tanni sayd etib ketgan ishq qushi ekan.

Huvaydo she'riyati mazmun, g'oya jihatidan qanchalik o'tkir mu-shohadaga boy meros bo'lsa, badiiy mahorat nuqtai nazaridan shun-chalik o'ziga xos va yangichadir. Bunga devondan istagancha misol keltirish mumkin.

Shoirning «Rohati dil» dostoni va uning adabiyot tarixidagi o'rni. Insoniyatni loqaydlik, jaholat, g'aflat tanazzulga yetaklaydi. Ez-guliklardan yiroqlashtiradi. Ma'naviy qashshoqlikka mahkum etadi. Shuning uchun ham mumtoz adabiyotimiz vakillari barkamol inson-ni tarbiyalashni muhim vazifa, burch deb bilishgan. Zamondoshlari uchun kamolot va ma'naviyat yo'lini ko'rsatishgan. Jumladan, Huvay-do «Rohati dil» dostonini ham xuddi shu muammolarga bag'ishlagan. Uning masnaviy yo'lida yozilgan ushbu dostoni xalq orasida mashhur. U she'rlaridagi mazmun g'oyani to'ldiradi, teranlashtiradi.

Huvaydoning «Rohati dil» dostoni ham So'fi Olloyor asarlari kabi musulmonlik aqidalariga bag'ishlangan asardir. Unda shariat qoidalari, payg'ambarlar hayoti, xususan, hazrati payg'ambarimiz Muhammad salallohu alayhissalom faoliyatlari bilan bog'liq voqea-hodisalar badiiy yo'sinda tasvirlanadi. Kitobxon Komil axloq mezonlari bilan tanishti-rib boriladi. Dostonda insoniyat moddiy boylik emas, balki ma'naviy boylik uchun intilishi kerakligidan ogoh etiladi. Shoir fikriga ko'ra, bu yo'ldan bormagan kishining hayvondan farqi qolmaydi:

Talab qil ma'naviy ganj, ey birodar,

Vagarna sandin avlo gov ila xar...

Kishi bo'lmasa ma'nidin xabardor,

Ani odam dema, de naqshi devor...

Shoir dostonining yozilish sababiga alohida kichkina bob bag'ish-laydi. Undan biz shoirning naslu nasabi, tug'ilgan joyi, ismi sharifi haqidagi yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni bilib olamiz. Huvaydoning doston yaratishdan maqsadi, tarixi borasidagi fikrlari bilan tanishamiz:

Kitobimning otidur « Rohati dil»,

Erur har bir so'zi tanbehi g'ofil...

*Ko'ngul shahriya yagona azm qildim
Kitobim nasr edi, man nazm qildim.
Bu Chimyon shahrining piri javoni,
Tamomisi erurlar turkiyxoni.
Alar garchi so'zga behunarroq,
Dedim bo'lsa kitobim turkiy behroq'...*

Demak, Huvaydoning «Rohati dil»ni yozishdan maqsadi zamon-doshlarini ma'naviy g'aflatdan uyg'otish. U asarni dastlab nasrda yozgan. Keyinchalik talab va takliflarni inobatga olib, uni nazm yo'li bilan qayta yaratgan. Shoirning butun umri kechgan Chimyon shahri aholisi turkigo'y bo'lgani sababdan dostonni turkiy tilda yozgan.

Doston 30 bobdan va Ibrohim Adham qissasidan iborat. Asar an'anaviy - Ollohga hamd va payg'ambarlarga na't bilan boshlangan. Keyin chahoryorlar - Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon va Alining ibratli faoliyatlari bayoni berilgan. Shariat qonun-qoidalari, talablari sharhlangan. Shundan so'ng bir qancha pandnoma-hikoyatlar keltirilgan.

«Rohati dil» aqoid kitobi. U diniy-didaktik asar. Unda islom va tasavvuf ta'limotining umuminsoniy g'oyalari axloq masalalari ibratli hikoyalar vositasida tahlil etiladi. Mol-dunyoga hirs qo'yish, nafsga qul bo'lishning oqibatlarini, bilim olishning ulug'ligi, ilm ahli izzatini o'rniga qo'yish; ota-ona oldidagi farzandlik burchini ado etib, roziligini olish; qo'ni-qo'shnilarining bir-biriga mehr-oqibatli bo'lishi; eru xotinning mehr-muhabbatli bo'lib, bir-birining izzat-hurmatini joyiga qo'yishi; riyokorlik, xiyonat, tamagirlik, takabburlik, munofiqlik kabi inson tabiatidagi illatlarni fosh etish masalalari asarning markazida turadi. Bu muammolarning har biri qisqa hajmli hikoyalarda xalqona uslubda sodda, tushunarli tilda bayon etib beriladi. Bu asar komil insonni tarbiyalashga qaratilgan. Inson o'z-o'zini tanishga, tabiatidagi nuqsonlarni yo'qotishga da'vat qilinadi. Asar yaxlit syujet chizig'iga ega emas. Ammo, undagi fikr, g'oya, mazmunni birlashtirib turadigan yagona umumlashma – komil inson tarbiyasi masalasi bor.

Shoir ilgari surgan, aytmoqchi bo'lgan fikrlarning eng yuqori cho'qqisi Ibrohim Adham qissasida mujassamlashgan. Undagi mazmun sayyor syujetga asoslangan. «Ibrohim Adham hikoyati»da – behad

mol-dunyoga ega bo'lgan, boylik, toju taxt, rohat-farog'atda yashashdan voz kechib, faqirlik yo'lini tanlagan Balx hokimi qissasi hikoya qilinadi. O'zbek mumtoz adabiyotida bu mavzuni yorituvchi ko'p asarlar yaratilgan. Huvaydo ana shu an'anaviy hikoyatni o'ziga xos uslubda yangi tuyg'u va kechinmalar, yangi ruhiy manzaralar tasviri orqali ifodalashga erishgan. Unda faqat Ibrohim Adham emas, balki bir qancha timsollar ishtirok etgan. Ayoli Zulhayo va o'g'lining ham ichki iztiroblari tasvirga olingan. Qisqa satrlar orqali bo'lsada, cho'pon va tuyakash timsollari ham o'z chizgilariga ega. Qissa qahramonlarining tabiati ularning o'z so'zlari, dunyoqarash va hayotiy falsafalari vositasida yoritib berilgan. Jumladan, quyidagi bir bayt Ibrohim Adham tutgan maqom haqida tasavvur bera oladi:

*Seni deb taxtu baxtimni kechibman,
Ki, men vahdat sharobidin ichibman.*

Bu so'zlardan Olloh yodi uchun taxtu baxtidan voz kechgan, ilohiy birlikka musharraf bo'lgan muqaddas oshiq ma'naviyatini anglash mumkin.

Qissa so'ngida shoir tomonidan keltirilgan bir g'azal Ibrohim Adham faoliyatining mazmun-mohiyatini yaqqol sharhlovchi xulosa vazifasini bajara oladi:

*Dunyoni tark qiluvchi uqbog'a yuz urg'on kishi ,
Jannat ila hurni netar mavlo yuzin ko'rgan kishi.
Kim bexabardur Mavlodin mag'rur erur dunyoyig'a ,
Dunyoning mulkin naylasin ondin xabar olg'on kishi.
Fag'furi Qaysar mulkni boshig'a ursunmi oni,
Netsun Sulaymon taxtini ishq taxtiga mingan kishi.*

Ushbu qissa Huvaydoning «Rohati dil» dostoni oldiga qo'yilgan muhim vazifa, ya'ni komil inson tarbiyasi uchun xizmat qilgan. Butun Sharq mumtoz adabiyotida ibratli, haqiqiy oshiq bo'lib kelgan Ibrohim Adham timsolining qayta yaralishi « Rohati dil»ning ahamiyatini yanada oshiradi.

Tayanch tushunchalar:

Oshiqona, orifona may, qadah, faqir, sayyor syujet.

Savol va topshiriqlar:

1. Huvaydoning qisqacha tarjimai holini gapirib bering.
2. Shoirning adabiy merosi haqida ma'lumotlarni so'zlang.
3. Huvaydo qanday janrlarda ijod qilgan? Uning mustazod, ruboiy va chistonlaridan misollar keltirib tushuntiring.
4. Huvaydo falsafiy dunyoqarashda qaysi shoirlarga yaqin turadi?
5. Tasavvuf adabiyotida pand-nasihatning o'rnini haqida so'zlang.
6. «Rohati dil» dostonini o'qing. Uning g'oyalar, timsollar va hikoyatlar talqiniga e'tibor bering.
7. Dostonni shoirning so'z qo'llashi, badiiy san'atlardan foydalanish mahorati nuqtai nazaridan tahlil eting.
8. «Ibrohim Adham» qissasi, uning genezisini, mumtoz adabiyotdagi o'rnini Navoyi asarlari bilan qiyosan o'rganib, belgilab berishga harakat qiling.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbek adabiyoti. 3-jild. T.: 1959.
2. Huvaydo. Rohati dil. T.: 1994.
3. Huvaydo. Devon. T.: 2014.
4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.
5. Jumaxo'ja N. Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati. T.: 1995.
6. N.Xudoyberdiev. Huvaydoning adabiy merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.: 1980.

**QO'QON ADABIY MUHITI. AMIRIYNING
HAYOTI VA IJODI
(1787 -1822)**

REJA:

1. XVII–XVIII asrlarda Qo‘qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy hayot.
2. Qo‘qon adabiy muhitining shakllanishi va o‘ziga xos xususiyatlari.
3. Amiriy hayoti va ijodi manbalari.
4. Tarjimai holi.
5. Shoirning adabiy merosi.
6. Shoir she‘riyatining mavzu ko‘lami va g‘oyaviy xususiyatlari.
7. Asarlarining janriy tarkibi.
8. Amiriy ijodida musammatning o‘rni.
9. Shoirning badiiy mahorat qirralari.

XVII–XVIII asrlarda Qo‘qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy hayot. Qo‘qon adabiy muhitining shakllanishi va o‘ziga xos xususiyatlari. Qo‘qon xonligi hududiga hozirgi Farg‘ona, Namangan, Andijon, Toshkent, Xo‘jand, Qirg‘iziston va Janubiy Qozog‘iston kirgan.

XVIII asr boshlari (1702–1710)ga kelib Buxoro xonligida parokandalik kuchaydi. Bundan foydalanib, keyinchalik Qo‘qon xonligi deb atalgan hududda, Minglar urug‘i oqsoqollari birlashib mustaqil davlat tuzishga qaror qilishdi.

1709 yilda Minglar Farg‘ona vodiysida hokimiyatni o‘z qo‘llariga oldilar, yo‘lboshchilardan biri Shohruhbiy hukmdor deb e‘lon qilindi. Shu tariqa Movarounnahrda Buxoro va Xeva xonligi qatorida mustaqil Qo‘qon xonligi vujudga keldi.

Qo‘qon xonligida Shohruhbiy (1709–1721), o‘g‘illari – Abdu-rahimxon (1721–1733), Abdulkarimxon (1733–1750) hukmronlik qilishadi. Keyinchalik ularning avlodlaridan Erdona (1751–1762), Norbo‘tabek (1763–1798), Olimxon (1798–1810), Amir Umarxonlar (1810–1822) xonlikni boshqardilar. Ular o‘z faoliyatlari davrida hududni kengaytirishga, markazlashtirishga harakat qilishdi. Jangu jadalllar

olib borishdi. Qo'shni davlatlar bilan hamkorlik va do'stona aloqalar o'rnatishga intilishdi. Ba'zan yutuqlar qo'lga kiritildi, ba'zan yutqazildi. Ijtimoiy hayotni yaxshilash choralari izlandi.

Olimxon davrida Qo'qonning siyosiy mavqei kuchaydi. Harbiy islohotlar o'tkazildi. U 1805 yili rasman o'z davlatini Qo'qon xonligi deb e'lon etdi. O'ziga xon rutbasini qabul qildi. Olimxondan keyin ukasi Umarxon o'zini «xon» emas, «amir» deb atadi. 1818 yili «amirul - muslimin» unvonini oldi.

Qo'qon xonlari xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy darajasini ko'tarish choralarini izlashgan. Ijodkorlarga rahnamolik qilib, rag'batlantirishgan. Adabiyot va san'at rivojiga imkon yaratishgan. Ular vositasida xalqning ma'naviy kamoliga ta'sir o'tkazishgan.

XVIII asr I yarmida Qo'qon adabiy muhiti tashkil topa boshlagan. Jumladan, bu borada Mirzo Olim «Ansobus – salotin» asarida 1732–1733 yillarda Abdulkarimxon davri haqida shunday yozgan: «Abdulkarimxon... xizmatiga eshon, domullo, Olim Konibodomiy va domullo Vali Xo'jandiy va Mashrabi devonayi Namangoniy kelib suhbat tutar erdilar. Alarning suhbatidin ifoda va istifoda topib, necha umumiy diniy va kashf yaqiniga olim va koshif bo'lib kamolot hosil qildi»¹.

Qo'qon adabiy muhitining eng gullagan, taraqqiy topgan davri bu – Amir Umarxon davridan boshlangan. Uning o'zi shoir bo'lgani sababli ijod ahliga imkoniyat yaratib bergan. Ularga homiylik va rahnamolik qilgan. Miyon Buzrukning 1930 yilda Toshkentda chop etilgan «O'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash» kitobida bu davr Qo'qon adabiy muhitini «Oltin beshik davri adabiyoti» deb ataydi. Bu ta'rif, birinchi navbatda, Saroy tarixchilari tomonidan to'qilgan «Oltin beshik» va Bobur haqidagi afsona bilan bog'liq². Ikkinchidan, adabiy muhitda yaratilgan qulay ijodiy sharoit va jarayon ham nazarda tutilgan.

¹ A.Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti. –T.: 1961,41-b. («Ansob us-salotin, 18-b varaq»).

² Unga ko'ra, go'yo Kobul tomon ketayotgan Bobur endi tug'ilgan chaqalog'ini oltin beshikka belab, yo'lda qoldirib ketgan ekan. Farg'ona vodiysidagi o'zbek qabila boshliqlari beshikni topib olishib, bolani katta qiladilar... Shohruhbiy «Oltin beshik»ning 10-pushti hisoblangan. N.Norqulov, U.Jo'raev. O'zbekiston tarixi. 8-sinf uchun darslik. –T.: 2004,165-bet.

Amiriy taxallusi bilan ijod qilgan Amir Umarxon o'zining siyosiy faoliyatidan tashqari adabiyot va san'at, ilm-fan rivojiga ham katta e'tibor bergan. Xonlik hududidagi barcha iqtidorli ijodkorlarni saroyga jamlab, faol ijodiy jarayonni tashkil etdi. Ushbu adabiy jamoa o'zini turli yo'nalishlarda namoyon eta olgan.

Tarixnavislik, tazkiranavislik, she'riyat, nasr, matbaa ishlari, adabiy hamkorlikning noyob mahsullari dunyoga kelgan. Hakimxon To'raning «Muntaxab ut-tavorix», Avazmuhammad Attorning «Tuhfat ut-tavorix», Is'hoqxon To'raning «Tarixi Farg'ona», Mushrifning «Ansob us – salotin va tavorixi Xavoqin», Mutribning «Shahnomai devona Mutrib», Mushrifning «Shahnomai Nusrat payom» kabi tarixiy asarlari, Fazliy Namangoniyning «Majmuai shoiron» tazkirasi mazkur davrda yaratilgan, u haqdagi ma'lumotlarni o'zida jamlagan. Umarxon tashabbusi bilan dunyoga kelgan Fazliy tazkirasi tazkiranavislikda yangi yo'nalishni shakllantirdi. Keyinchalik bu an'ana boshqa adabiy muhitlarda ham davom ettirilgan.

Qo'qon adabiy muhitida xalq og'zaki ijodi namunalarini o'zlashtirishga, jamlashga, yozma adabiyot bilan uyg'unlashtirishga katta e'tibor berilgan. Bu harakatning noyob mahsuli sifatida Gulxaniyning «Zarbulmasal» asarini eslash kifoya. Uvaysiy, Nodira, Fazliy, Ado, Maxmur, Amiriy kabi ijodkorlarning asarlarida ham xalqona hikmatlardan, iboralardan unumli foydalanish yaqqol ko'zga tashlanadi.

Qo'qondagi matbaachilikning o'z taraqqiyot tarixi mavjud. Mazkur davrda ham ko'plab qo'lyozmalar qayta-qayta ko'chirildi. Ayniqsa, Ushbu davr matbaa tarixini adabiy aloqalar, adabiy hamkorliklardan ayri tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki, Bedil devonlari ko'chirib, ko'p nusxalarda tarqatilgan. Uning asarlariga shoirlar naziralar, muxammaslar bog'lashgan. Lutfiy, Navoyi, Amiriy devonlaridan iborat «Muhabbatnoma» majmuasi Turkiya sultoniga sovg'a tariqasida yuborilgan. 1836-1837 yillarda Amiriy va Nodiraning o'g'li Muhammadalixon buyrug'iga binoan xattot Dabir tomonidan Fuzuliy devoni ko'chirilgan. XIX asr Qo'qon adabiy muhitida yashagan adiblarning ijodida Fuzuliyning adabiy ta'siri kuchli bo'lgan. Shoir asarlaridagi so'zlar xazinasidan foydalanishgan. Uning asarlariga naziralar, muxammaslar bog'lashgan.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos o'rni bor. Madaniy merosimiz zalvorini u yerda tarbiya topgan Gulxaniy, Uvaysiy, Nodira, Maxmur, Fazliy, Ado kabi sanoqsiz ijodkorlarning asarlarisiz tasavvur qilish qiyin.

Atqli adabiyotshunos Abdurauf Fitrat «XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash»¹ nomli maqolasida Farg'ona adabiyotiga ham e'tibor qaratadi. Uning yutuqlari va noqisliklari borasida so'zlaydi. Ta'kidlash kerakki, undagi Fitrat diqqatini tortgan barcha ijobiy jihatlarning hamda yuqorida sanab o'tilgan adiblar ijodi ravnaqining homiysi va rahnamosi Amir Umarxonidir.

Jumladan, uning taklifi va tashabbusi bilan yaratilgan Gulxaniyning «Zarbulmasal» asarini nazarda tutib Fitrat, «bu davrda Farg'ona saroy adabiyotlarining xalq adabiyotig'a ayricha diqqat qilg'anlari ham ko'riladir»² deya ta'kidlaydi.

Tazkirachilik taraqqiyotida yangicha ko'rinish va bosqichning shakllanishida ham Amir Umarxonning munosib xizmati bor. U payrov she'rlardan tazkira tuzish an'anasini boshlab berdi. Fitrat diqqat qilganidek, keyinchalik bu an'ana boshqa adabiy muhitlarda ham davom ettirildi: «Shunday bo'lsa ham Farg'ona shoirlarining Xorazm shoirlari ustida katta ta'sirlari bo'lg'anini inkor etib bo'lmaydi. Farg'ona «Majmuat ush-shuaro»sig'a o'xshatib, Xorazmda ham bir «Majmuat ush-shuaro» tuzumi buni ko'rsatadir»³.

Amir Umarxon – Amiriy faoliyati, ijodi «Adabiyot qoidolari» kabi boshqa asarlarida ham Fitrat e'tiborini jalb etgan. O'z fikrlarini, ilmiy –nazariy qarashlarini asoslashda uning asarlariga murojaat qilgan.

Ko'ringanidek, Amiriy o'zbek adabiyoti va madaniyati rivojiga ko'p tomonlama hissa qo'shgan Mo'ʻtabar mutafakkirlardan biridir.

Amiriy hayoti va ijodi manbalari. Tarjimai holi. Shoirning adabiy merosi. U 1787 yilda Qo'qon xoni oilasida dunyoga keldi. To'liq ismi Amirsayyid Muhammad Umarxon. Taxallusi Amiriy. U o'zining nasl-nasabi haqida devoni debochasida, «...vujudim gulbuni Temir

¹ Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.

² Fitrat. Tanlangan asarlar. T.: 2000, 2-jild, 59-bet.

³ O'sha asar, 59-bet.

Ko'ragon gulistoni shajarasini samarasidur. ...Xilqatim niholikim, Bobur Sulton chamanining navbodasidur»¹, deya temurzodalar sulolasiga mansubligini e'tirof etadi.

Akasi Olimxon (1800–1809) xonlik hududini kengaytirishga harakat qildi. Farg'ona, Toshkent, Chimkentni qo'l ostida markazlashtirdi. Hukmronligi jangu-jadallar ichida kechdi.

1807–1808 yillarda Olimxon ukasi Umarxonni Farg'onaga hokim etib tayinlaydi. Umarxon shu faoliyati davomida umaroyu ulamolarning hurmatini qozondi.

O'zining tadbirli va donoligi, janjalli vaziyatlarni mohirlik bilan tinchitishi, amaldoru fozillar ko'ngliga yo'l topa olishi, muammolarni adolatli hal etishi bilan xalq e'tiboriga sazovor bo'ldi.

1808 yilda Umarxon Andijon hokimi Rahmonqulibiyning qizi Mohlaroyim (Nodira)ga uylanadi. Ularning oilasi, bir-biriga muhabbatli munosabati, ijoddagi ustodu shogirdligi, farzandlari, ularning taqdiri haqida ko'p manbalarda ma'lumotlar yetib kelgan.

Olimxonning ketma-ket yurishlari, qon to'kishlari xalq noroziligiga sabab bo'ldi. Bu norozilik fitna bilan yakunlandi. 1809 yilda Olimxon fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Qo'qon taxtini ukasi Umarxon (1809–1822) egalladi.

Shundan so'ng, Umarxon 12 yildan ortiq Qo'qon xonligida hukmronlik qildi. U devoni debochasida ta'kidlaganidek, mamlakatda tinchlik va osoyishtalikni o'rnatdi. Zulmni bartaraf etdi. Adolatni barqarorlashtirdi. Xalqning iqtisodiy, ijtimoiy yashash sharoitlarini yaxshilashga intildi. Bu yo'lda ko'cha va bozorlarni obod qildi. Muhtojlarga himmat ko'rsatdi. Xonaqoh va madrasalar barpo etdi. Ularda o'qitish ishlarini takomillashtirdi. Ilm ahli va tolibi ilmlarni qo'llab quvvatladi. Homiylik qildi. Ko'plab arig'u anhorlar qazdirdi. Bog'lar barpo qildi. Hammom, kardoba va guzarlar tashkil etdi. Sipoh va askarlar, mulozimu xodimlarga g'amxo'rlik qildi. Xonlik chegaralari va savdo yo'llarining xavfsizligini ta'minlash choralarini ko'rdi². Toshkent, Buxoro, Xeva karvon yo'llari tutashadigan joyda mustahkam Oqmachit qal'asini qurdirdi.

¹ *Amiriy*. Devon. T.: 1972, 19-bet.

² *Amiriy*. Devon. Debocha. T.: 1972, 19-20-bet.

Umarxon hukmdor sifatida hukmronligining dastlabki yillaridanoq qo'shni mamlakatlar bilan aloqalarni yaxshilash choralarini izlagan. Chor Rossiyasining ulkan mustamlakachilik rejalarini sezgan Umarxon ular bilan muzokaralar olib borgan. 1812 yilda Rossiyaga elchi yuboradi. 1813 yilda esa rus elchisi F. Nazarov rus podshosi topshirig'i bilan Qo'qonga keladi. Ammo, noyob mollar yuklangan karvon va qimmatbaho sovg'a-salomlar bilan kelgan rus podshosi vakillarini, asosiy maqsadlarini bilgani sababli, Umarxon xushlamay qarshi oladi¹.

1820 yilda Usmonli turk davlati sultoni Mahmud II ga ham bir maktub yozib elchi yuboradi. Umarxon an'analarga ko'ra Turk sultoni-ga ko'p sovg'a-salomlar jo'natadi. Ular orasida Lutfiy, Navoyi va Amiri-riyning she'rlaridan jamlangan «Muhabbatnoma» nomli she'riy devon ham bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Turkiyaga tashrifdan maqsad uch - Qashg'ar, Buxoro va Rossiya tomonidan xonlikka solinayotgan tahdidni bartaraf etishda madad so'rash edi.

Amir Umarxon ko'mak so'rab yozgan maktub Sulton farmoniga ko'ra saroy a'yonlari majlisida ko'rib chiqiladi va muhokama etiladi. Ammo hech qanday amaliy yordam berilmaydi².

Ko'rinadiki, Umarxon xonlikni nihoyatda murakkab vaziyatda boshqarishiga to'g'ri kelgan. U shunday sharoitda ham siyosatda to'g'ri yo'l topib, qaltis holatni mo'tadillashtirish choralarini izlaydi.

Ammo, tarixiy ma'lumotlardan ko'rinadiki, Umarxon ham ideal podshoh bo'lgan emas. Uning siyosiy faoliyatida ham qattiqqo'llik va shafqatsizlik bilan yondashilgan, hal etilgan vaziyatlar, voqea-hodisalar ko'zga tashlanadi. Biz bunday holatlarni, albatta, xolis baholashimiz va to'g'ri tushunishimiz lozim. Umarxon 1822 yilda 35 yoshida kasallik tufayli vafot etadi.

XIX asr boshlarida adabiyot va san'atni, madaniyatni rivojlantirishga katta e'tibor qaratildi. Buxoro, Xeva va Qo'qonda o'ziga xos xususiyatlarga ega adabiy muhitlar shakllandi. Qo'qondagi ana shunday adabiy harakatga Umarxon rahnamolik va homiylik qildi. Atrof viloyatlardagi barcha ijodkorlarni Qo'qonga to'pladi. Olimu fozil,

¹ Boltaboev H. Mumtoz so'z qadri. T.: 2004, 59-bet.

² O'sha asar, 59-bet.

shoiru san'atkorlar bilan suhbatlar uyushtiradi, mushoiralar o'tkazadi. Bu borada devoni debochasida shoirning o'zi quyidagicha ta'kidlaydi: «...gohi ulamo suhbatlarinda o'lturdim. Oyot va ahodis gavharlari birla quloq sadafin to'ldurdim. Va gohi fazlu kamol ahli birla majolasat qildim. Ilmu donish nuridin bahra oldim. Fununi maoniy javohirlarin ko'ngul xazinasig'a soldim»¹.

Umarxonning ilmparvarligi, rahnamoligi natijasida shu davrda Qo'qonda kuchli adabiy jarayon vujudga keldi. Gulxaniy, Fazliy, Ado, Maxmur, Hoziq kabi shoirlar, Uvaysiy, Nodira, Mahzuna, Dilshod Bar-no kabi shoirlar yetishdi. Biror adabiy muhitda Umarxon davridagi-chalik ayollarga o'z iqtidorini namoyon etish uchun imkoniyat beril-magan. Umarxonning o'zi ham Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozib, adabiy muhitda ustod maqomida turgan.

«Bu davrda Farg'ona saroy adabiyotlarining xalq adabiyotiga ayri-cha diqqat qilg'anlari ham ko'riladir»². Buning natijasi o'laroq, Gulxa-niyning «Zarbulmasal»dek noyob asari ham xon tashabbusi, taklifi va homiyligi tufayli maydonga kelgan. Adabiy jarayon haqida muhim da-lillarni o'zida jamlagan Fazliyning «Majmuai shoiron» tazkirasi ham Umarxon tavsiyasi bilan yaratilgan. Bu tipdagi tazkiralar keyinchalik Xeva adabiy muhitida ham ta'lif etilgan. Amiriy ulkan siyosiy faoli-yat bilan band bo'lishiga qaramay, ma'naviy kamolotga, adabiyot va she'riyatga katta e'tibor bergan. Nazmni teran anglagan. Uni tushunish, his qilishni hammaga ham nasib etavermaydigan noyob fazilat deya qadrlagan:

*Gavhari nazm bahosizdur Amir,
Anga har sifla³ xaridor o'lmas⁴.*

Anglashiladiki, Umarxonning O'rta Osiyo ijtimoiy taraqqiyotida, madaniy ravnaqida juda katta o'rni bor. Yaratgan she'riy merosi esa ma'no, mohiyat, badiiy tasvir usullari jihatidan o'z maqomiga ega.

¹ Amiriy. Devon. Debocha. –T.: 1972, 20-bet.

² Fitrat. Tanlangan asarlar. –T.: 2000, 2-jild, 59-bet.

³ Sifla – tuban, past, pastkash.

⁴ Amiriy. Devon. –T.: 1972, 92-bet. Keyingi she'riy parchalar shu manbadan olinadi va qavs ichida sahifasi ko'rsatiladi.

Shu paytgacha Amiriy faoliyatining ayrim qirralari adabiyotshunos va tarixshunoslar tomonidan o'rganildi¹. Asarlari antologiya, xrestomatiya va majmualarda chop etildi. Devoni nashr qilindi². Ammo, uning ijtimoiy hayotdagi xizmatlari, ijodkor sifatidagi o'zbek adabiyoti tarixidagi o'rni yetarlicha baholangan emas. She'riyati ma'no, timsol va badiiy san'atlar mutanosibligida o'z talqinini topgani yo'q. Bu borada birgina Z. Qobilova tomonidan yaratilgan «Amiriy hayoti va adabiy merosi»ni o'rganishga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiya tadqiqotini e'tirof etishimiz mumkin, xolos. Shoir adabiy merosi yuzasidan chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borish mustaqillik davri adabiyotshunosligi oldida turgan muhim vazifalardandir. Chunki, tarixning manfa'atimizga mos keluvchi qismlarini tanlab o'rganish, ob'ektiv xulosalar chiqarishimizga xalal beradi. Uni yaxlit o'rganish, muhim saboqlar chiqarish kelajak taraqqiyotini belgilaydi.

Amiriy o'zbek va fors-tojik tilida lirik she'rlar yaratgan. O'zbekcha va forsiy she'rlarini 2 ta mustaqil devon holida tartib bergan. Unda g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tuyuq, ruboiy kabi janrlardagi asarlari jamlangan. Devoni debocha bilan boshlanadi. Shoirning jami 10000 misradan ortiq she'rlari bizgacha yetib kelgan. Amiriy devonining ko'plab qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjud. O'zbekiston FA Alisher Navoyi nomidagi Adabiyot muzeyi Tekstologiya va publikatsiya bo'limining katalogida shoir devonining 26 ta nusxasi hisobga olinib, ilmiy tavsif etilgan. Bu qo'lyozma devonlar Toshkent, Samarqand, Buxoro, Leningrad kutubxonalarida saqlanadi.

O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida shoir devonining 17 ta qo'lyozma nusxasi saqlanadi. Bundan tashqari, shu fondga XIX asr oxiri XX asr boshlarida chop etilgan bir nechta toshbosma nusxalar ham mavjud. Devonining 1881–1887 yillarda Istanbulda chop etilgan 8 nusxasi ham shu fondga. Ammo, shoir devonining avtograf nusxasi ma'lum emas.

¹ Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998; Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. T.: 1961.

² Amiriy. Devon. T.: 1973.

Shoir she'riyatining mavzu ko'lami va g'oyaviy xususiyatlari. Amiriy devoni tarkibidagi g'azallar arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Boshqa janrlar ham devon tuzilishining asosiy tartiblariga rioya qilgan holda jamlangan. Devon maxsus nomlanmagan. Ammo, muallif tomonidan «debocha» yozilgan.

Shoir she'rlarining yaratilish tarixi, mavzu qamrovi, ma'nosi, tim-kollar mohiyatini to'g'ri anglashda «debocha»ning ahamiyati beqiyos. Chunki unda shoirning ijtimoiy faoliyati, ijodiy maqsadi borasida sharhlari, izohlari o'z ifodasini topgan. Bu ma'lumotlar bizga ko'p masalalarni to'g'ri anglash va xulosa chiqarish imkonini beradi. Debochaga shoirning ikkita ruboiysi kiritilgan. Birinchisi taronayi ruboiy bo'lib, a – a – a – a tarzida qofiyalangan. Mavzu jihatidan hasbi hol yo'nalishida:

*Chun ma'dalat¹ ayvonini² bunyod ettim,
Ehson ila el xotirini³ shod ettim.
Bas, judu⁴ saxou⁵ adl⁶ ila dod⁷ ettim,
Andoqki, jahon mulkini obod ettim (20-bet).*

Ushbu ruboiyda Umarxon-Amiriyning xon sifatidagi boshqaruv tamoyili sharhlangan. U jahonni obod etishning sirini adolat va saxovatda ko'radi. Shoir ruboiyda o'zi amalga oshirgan ishlarni sarhisob etish bilan cheklanmaydi. Balki, o'z faoliyatidan kelib chiqib, insoniyatga olam va odamni mukammallashtirish yo'l-yo'riqlaridan saboq ham beradi.

Ikkinchi ruboiyda shoir she'riyatida asosiy mavzu bo'lgan ishq talqinining sharhi berilgan:

¹ *Ma'dalat* – adolat.

² *Ayvon* – ko'shk, qasr.

³ *Xotir* – bu o'rinda ko'ngil ma'nosida.

⁴ *Jud* – in'om, ehson.

⁵ *Saxo* – saxiylik.

⁶ *Adl* – adolat.

⁷ *Dod* – insof, adolat.

*Agarchi hush diyorida g'olib o'ldi ko'ngul,
Jununi ishq muhabbatg'a rog'ib¹ o'ldi ko'ngul.
Shuhud² bazmida paymonai³ muhabbat ichib,
Mudom sog'ari⁴ sahbo⁵g'a⁶ tolib⁶ o'ldi ko'ngul (21-bet).*

Ushbu ruboiyda shoh va shoir Umarxon tabiatidagi ziddiyat, shohlikning shoir tabiatiga, ruhiy holatiga ta'siri o'z aksini topgan. Lirik qahramon faoliyatida shoh sifatida hushyorlik, aql bilan ish yuritish yetakchilik qilsa-da, ko'nglining ishq-muhabbat behushligiga, devonaligiga rag'bat, mayli ko'proq. Mushohada maqomida esa qizil may to'la qadahga talabgor. Ruboiy mazmunidan ko'rinadiki, u zohiriy va botiniy mazmunga ega. Junun, ishq, shuhud bazmi, paymonai muhabbat, sog'ari sahbo kabi ramzlarni qo'llab, shoir o'z she'riyatidagi ishq mohiyatini oydinlashtirib beradi. Bu timsollarning barchasi haqiqiy muhabbatni sharhlovchi ramzlardir. Bu erda timsollar markazida turgan may ilohiy ishq mohiyati bilan bog'liq. Shunday ekan, Amiriy she'rlaridagi ishq talqinini, timsollar mohiyatini har doim ham majoziy ma'noda tushunish to'g'ri emas. Uning zamiridagi ko'pma'nolilik va botiniy mazmunni ham e'tiborga olish lozim. Bu fikrlarni «Devon»i debochasidagi shoirning quyidagi mulohazalari ham tasdiqlaydi: «Bovujud muncha shug'lu taraddud va bu miqdor tajassusi taaddud ko'ngul ishq muhabbat zavqig'a rog'ib va zamirimda oshiqona, sho'rangez g'azallar shavqi g'olib erdi. Parichehra gulandom shohidlari safhai orazida sun'i qalami birla yozilg'on xatti rayhoni g'uborin va xol binafsha nuqtalari savodin mutolaa va mushohada birla haqiqat sarmashqin olur erdim...Va har gohkim, gulruxsor sanamlar husnining oyinasikim, mahbubi bemisl jamolini(ng) jilvasi mazharidur, xayolim nazarig'a manzur bo'lg'och tab'im to'tisi mushohada hayratgohida shirin ash'orlar birla azal naqqoshining irodati xomasi chekkon bade naqshlar ofarinonda

¹ *Rog'ib* – moyil.

² *Shuhud* – ko'z bilan ko'rish, mushohada qilish.

³ *Paymona* – qadah.

⁴ *Sog'ar* – may qadahi.

⁵ *Sahbo* – qizil may.

⁶ *Tolib* – talab qiluvchi, izlovchi.

surud qilur erdilar»¹. Demak, shoir sanamlar husni va yoki atrofidagi har bir tabiiy go'zallikni o'xshashi yo'q mahbuba jamolining – Ollohning «jilvai mazhari», ya'ni tajallisi degan tasavvurda.

Shoir she'rlari, o'zi ta'kidlaganidek, asosan, oshiqona yo'nalishda. Timsollar markazida turuvchi ham oshiq timsoli. Shoir asarlarida ishq chuqur mohiyatga ega. U zohiriy va botiniy ma'noni o'zida mujassamlashtiradi. Agar biz faqat zohiriy ma'nolar haqida so'zlasak, shoirning badiiy maqsadidan uzoqlashamiz. Chunki ijodkorning asl niyatini ifodalashi uchun zohirbinlik bir vosita, xolos. Agar botiniy mohiyatni anglamasak, shoir asarlari siyqa va jo'n ijod namunalariga aylanib qoladi.

Amiriy she'riyatida nazarda tutgan barcha ishoralarni tushunish uchun asarning ma'nosi va timsollar mohiyatini anglash lozim.

Ma'lumki, ishq asrori pinhoniyydir. Uni hammaga oshkor etish salbiy holat, irodasizlik belgisidir. Bunday xatoga yo'l qo'ygan oshiqni Mansur Hallojlar qismati ta'qib etardi:

*Vasldin dam urma, ey oshiq, agar Mansursen,
Deding: asrori analhaq, dordin andisha qil. (148-bet)*

Shu sababli ham mumtoz adabiyotda, jumladan, Amiriy ijodida ham ramziylik muhim ahamiyatga ega. Timsollar mohiyatidagi ko'pma'nolilik va sirlilik ishqning mumtoz talqini bilan izohlanadi.

Jaloliddin Rumiy ishq mohiyati haqida so'zlab, «Ishq - usturlobi asrori xudo», ya'ni ishq Olloh asrorini o'rganuvchi vosita, deya baho-lagan edilar. Amiriy lirik qahramoni ham xuddi shunday nuqtai nazar-da turadi. U dunyo mohiyati, hayotning mazmuni va sir-sinoatini ishq orqali anglashga intiladi. Natijada, o'zi tushungan haqiqatlardan saboq beruvchi donishmandga aylanadi. Buni shoir «Falotun ishq darsida menga shogird erur», deya e'tirof ham etadi.

*Mulki ma'nida so'zum shuhrati fosh o'ldi Amir,
Baski, shamshiri zabonim edi javhar afshon. (182-bet)*

¹ O'sha asar, 20-21-bet.

Ushbu baytda ham shoir o'z so'zining mohiyatbinlikda shuhrat topganini eslatyapti. «Mulki ma'ni» deganda ham botiniylik nazarda tutilgan.

Shoir o'z she'rlarida ishq va oshiqlikning haqiqiy mezonlarini belgilab ko'rsatadi. Bu yo'lga tushgan solik uchun maqsad yo'lida hech narsa, garchi u shirin jon bo'lsada, to'siq bo'lolmasligi lozim:

*Oshiq uldurkim, labingni hasratida jon berur,
Yo'qsa ko'pdur bulhavaslar ko'nglida yolg'on havas (94-bet).*

Yoki:

*Kechgung o'zluksin agar bazmi visolin izlasang,
Qilmag'il, ey xasta ko'nglum, jon bila jonon havas (94-bet).*

Farg'ona adabiy maktabida Mashrabdan keyin yashagan shoirlar ijodida uning ta'siri yaqqol seziladi. Bu Amiriy she'rlarida ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, quyidagi bayt Mashrabning «Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak, Ibrohimdin qolg'on ul eski do'konni na qilay» misralari bilan nihoyatda hamohang:

*Rasmdur ahli junun bo'ynig'a tummor osmog'i,
Dog'i dil gar bo'lmasa, bo'ynida tummori g'alat (104-bet).*

Demak, shoir lirik qahramoni ham tashqi naqshu nigordan ko'ra ko'ngil naqshini ustun qo'yadi. U bu borada Mashrab lirik qahramoni bilan bir nuqtai nazarda.

Asl maqsad manziliga yetish vositasi ishqda ikki yo'nalish mavjud. Biri sukra – bexudlik, ikkinchisi sahva – hushyorlik yo'li. Sukra yo'lida junun yetakchilik qiladi. Aql rahnamoligi inkor etiladi. Sahva yo'lida esa aql yetakchilik qiladi. Amiriy adabiy faoliyatida o'zi mansub naqshbandiylik tariqati me'yorlariga o'z munosabatini ham bildirib ketadi. Jumladan, u aql va jununni birlashtirish tarafdori:

*Aql man'aylar, junun tug'yon etar yuz ko'rgali,
Bu ikkovin eltib ul yora duchor aylay bukun (177-bet).*

Yoki:

*Bulhavas¹ ishq ramuzin na bilur,
Bexirad² mahrami asror o'lmaz (91-bet).*

Amiriy she'rlarida ishq mazmunini yoritadi, sharhlaydi. Oshiqning bosh maqsadi – baqo. Fano baqoga ko'prik. Shoir orif siymo sifatida unga erishish yo'llarini ko'rsatadi:

*Ishq yo'lida fano o'lmak erur ayni baqo,
Kimki o'ldi xanjari noz ila qurbon topti jon (202-bet).*

Yoki:

*Manzili maqsad tariqini tay etg'aysen, Amir,
Gar bu yo'l ichra ko'ngul qonidin etsang, zodning³ (135-bet).*

Shoir she'riyatidagi oshiq timsoli tabiatini yoritishda zohid timso-
lining ham ma'lum o'rni bor. Oshiqning ham, zohidning ham asl maq-
sadi bitta. Diyorga vosil bo'lish. Ammo, unga yetish yo'llari turlicha.
Oshiq ishq orqali, zohid esa toat-ibodat orqali niyatiga yetishga intila-
di. Amiriy she'riyatidagi oshiq xuddi shu nuqtada zohid dunyoqarashi
va tasavvurlari bilan kelisha olmaydi:

*Zohido, dersenki oshiqlig'da maqsuding nadur,
Bo'lmag'ay ishqidin o'zga hech dilxohim mening (132-bet).*

Demak, oshiqning asosiy ko'ngli mulki, boyligi, boru yo'g'i ishq-
dan iborat. U pirovardida biror egalikka da'vo qilmaydi. Hazrati Ru-
miy ham oshiqlarga baho berib, «Oshiqlar ushbu chehraga o'zlarini
lido qilib, evaziga hech narsa istamaslar»⁴, degan edilar. Zohid esa o'z
dunyoqarashi nuqtai nazaridan ushbu o'rinda oshiqni so'roqqa tutyap-

¹ *Bulhavas* – beqaror, yengiltak.

² *Bexirad* – aqlsiz, nodon.

³ *Zod* – Ruh ozig'i, oziq.

⁴ *Jaloliddin Rumi*. Ichingdagi ichingdadir. T.: 1997, 25-bet.

ti. Demak, zohidning oshiqligi ortida da'vogarlik mavjud. Tamagirlik mujassam. Shuning uchun ham Amiriy she'riyatidagi bosh qahramon zohid bilan chiqisholmaydi. Uning tanlagan yo'lini inkor etadi. O'z qarashini e'tirof etish orqali unga engilgina, kinoyali tarzda tanbeh beradi:

*Men kimu zuhdi vara', ishq muhabbatdur ishim,
Menga qoshing xamiyu zohida mehrob kerak (127-bet).*

Zohid faoliyatida moddiylik birlamchi. U qibla va mehrobg diqqatini qaratadi. Oshiq faoliyatida esa taxayyulot birlamchi. U qibla va mehrobni ko'rmaydi. U bevosita mahbuba bilan muloqotga kirishadi. Mahbubani ko'radi. Shoir she'riyatida mahbuba timsolini, uning tavsifini izohlaydi. Mohiyatiga oydinlik kiritadi. Uni tor anglagan zohidga unga yaqin tushunchalar orqali izohlab berishga urinadi. Hatto, zohid sajda qiladigan mehrobning ham qiblaga orqa o'girib turganini eslatib, u tanlagan yo'l noto'g'riligini ta'kidlaydi:

*Zohid ar qoshingni inkor ayladi,
Yuz o'girdi qibladin mehrobdek (123-bet).*

Amiriy qahramoni zohid faoliyatida kibri ham ko'radi. Uning nazarida zohid toat-ibodatdan shahodat beruvchi dastorini hammaga ko'z ko'z etadi. U bilan kibrlanadi. Lirik qahramon zohid bilan muloqotga kirishib, unga dastor haqida eslatadi. Ana shu birgina so'zni qo'llash orqali shoir zohid xulqidagi nomukammallikka e'tiborni tortadi. Komil oshiq tabiatiga xos xokisorlikni alqaydi:

*Yonar o'tg'a xusumat aylasa bo'lg'aymu, ey zohid,
Muhabbat ahlig'a dam urma, dastoringni kuydurma (219-bet).*

Amiriy ijodida dastor-salbiy timsol. U dunyoga mayl qo'yish, mansab, martaba belgisi:

*Nega arbobi xirad ahli junundin ori bor?
Kim bular uryon, alarning jubbau dastori bor (52-bet).*

Ishq ahlining junundan, oshuftalikdan o'zga boyligi yo'q. Aql ahli esa ruhan zanjirband, bog'liq. Hashamatli to'n va salla ularni asl mohiyatdan yiroqlashtiradi.

Lirik qahramon tabiatida shohlik va shoirlikning ziddiyatli kechinmalari, tuyg'ulari ko'zga tashlanadi. Shoirlik—oshiqlik, haqiqiy oshiqlik—faqirlikdir. Faqirlik—hoyu havasdan g'olib kelishdir. Shuning uchun ham hoyu havaslarga berilish, toju taxtga bog'lanishni shoir faqirlikka zid qo'yadi. Uni qoralaydi. Talabgorlikdan chekinish deb baholaydi:

*Saodat gavhari el qo'ynida posi¹ adabdindur,
Kulohi faqr afsar² bo'lmog'i tarki talabdindur (80-bet).*

Amiriy she'riyatida ko'ngil timsoliga ham katta e'tibor beriladi. Uning Ka'ba yanglig' Mo'abbatbarligi o'ziga xos ifoda tizimi bilan e'tirof etiladi:

*Ko'ngul uyi sari ihrom bog'la, qasdi haj etma,
Biyobonlar kezib cho'x zahmatu dayri haram chekma (216-bet).*

Shoir she'rlarida, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ishq yetakchi mavzu. Ammo, uning zamiriga shoirning keng qamrovli hayotiy xulosalari, fikrlari ham singdirilgan. Ishq iztiroblari, kechinmalari, ma'shuqa ta'rifu tavsifi bilan bir qatorda chuqur donishmandona, orifona falsaliy mushohadalar ham bayon etilgan. U ishq vositasida dunyoni va asl mohiyatni yoritib bergan. Bu fikrlar ba'zan dunyoviy, ba'zan ilohiy talqinda o'z ifodasini topgan. Ba'zi she'rlarida shoirning zamon va zamondoshlariga munosabati aks etgan. Davlat arbobi sifatida siyosiy hayotdagi o'yinlardan og'rinib, kuyinib aytgan kechinmalarini his etamiz:

*Ey falak, yog'durma ko'p g'am jolasin,
Jomi ayshim sindi toshingdin seni (253-bet).*

Shoir davron iztiroblari haqida so'zlar ekan, so'zlar tizimini katta mahorat bilan tanlaydi. Bir qaraganda «aysh jomining falak toshidin si-

¹ Pos — e'tibor, rioya, saqlash.

² Afsar — toj.

nishi» oddiygina jumla. Ammo, aynan shu soʻzlarning qoʻllanishi lirik qahramon qalbidagi ozorlarni, his-tuygʻularni aniq yetkazib berishni taʼminlagan. Ruhiyat manzarasining noyob, original tasvirini namoyon etishga xizmat qilgan.

Amiriy sheʼrlarida atrofdagi oddiy ashyolardan ham badiiy timsol sifatida mahorat bilan foydalanadi:

*Boʻlmaqʻon boʻlsa ayogʻing hajridin qolib tihi¹,
Nega hayrondur koʻzum yangligʻ uzangu halqasi (235-bet).*

Shoir ot uzangusining turishida ham mantiq koʻradi. Va undan oshiq ruhiy holatiga mutanosiblikni kashf qiladi.

Maʼshuqadan yiroq koʻz va koʻngil – yoʻlini yoʻqotgan va hayron. Boʻm-boʻsh uzangu oshiqqa oʻzining ana shunday ruhiy yolgʻizlik holatini eslatadi. Uzangu shakli hayratdan kattalashgan koʻzga va boʻm-boʻsh koʻngilga mengzaladi.

Amiriy ijodida Navoyi va Fuzuliy asarlarining taʼsiri yaqqol koʻrinadi. Uning, ayniqsa, ustoz Navoyi ijodiga ehtiromi baland. Uning 24 ta gʻazaliga muxammas bogʻlagan. Oʻzi yaratgan asarlarini esa kamtarlik bilan Navoyi merosi oldida bir mashq, havas deb hisoblaydi:

*Bir paripaykar xati laʼlini sharh ettim Amir,
Bu gʻazal ne zeri mashqidur Navoyi daftari (243-bet).*

Xulosa qilib aytganda, Amiriy sheʼriyatida hayotning har jabhasidan soʻz boradi. Asarlarining mavzu qamrovi keng. Olam va odam, ularning munosabatlariga oid barcha masalalar xususida fikr yuritiladi. Shoir asarlarining eʼtiborli tomoni umumbashariy masalalarni ifodalashda oʻziga xos yangicha tasvir vositalaridan, badiiy timsol, tashbehu qiyoslardan, tarhi toza soʻzlar qatlamidan foydalanganidadir.

Asarlarining janriy tarkibi. Amiriy ijodida musammatning oʻrni. Shoirning badiiy mahorat qirralari. Amiriy ijodi oʻzbek adabiyotida kam oʻrganilgan. Uning asarlari bilan tanishar ekanmiz, zami-

¹ Qolib tihi – oʻlmoq.

ridagi teran tafakkur ko‘lami, falsafaga yo‘g‘irilgan hikmatlar qamrovi, badiiy tasvir vositayu shakllarining rang-barangligi, noyobligidan mazkur ijod oldida adabiyotshunoslikning naqadar qarzidor ekanligini his etamiz.

XX asr boshlarida izchil, ilmiy adabiyotshunoslikning asoschilari hisoblangan Fitrat, Vadud Mahmud kabi olimlar ham Amiriy merosiga yuksak she‘riyat namunasi sifatida qarashgan. Adabiyotshunoslikning ilmiy nazariyasini yaratishda uning asarlaridan asos sifatida foydalanishgan¹.

Amiriy g‘azal, muxammas, musaddas, musamman, ruboiy, tuyuq kabi 10 ga yaqin lirik janrlarda ijod qilgan. Quyidagi jadvalda Amiriy devoni²dagi janrlar tarkibi tasniflangan:

№	Turkiy devondagi janrlar tasnifi					
1.	g‘azal	muxammas	musaddas	musamman	tuyuq	ruboiy
2.	318	39	4	1	16	7
Forsiy devondagi janrlar tasnifi						
3.	142	18	2	1	-	-
JAMI:	460	57	6	2	16	7

Jumladan, bu borada Vadud Mahmudning «Bu kungi she‘rlarimiz va san’atkorlarimiz» nomli maqolasida aytgan fikrlari nihoyatda ahamiyatli. U muxammas janri haqida so‘zlayotib, «Muxammas... band-bandga ajralg‘on va har qayusida bir-birovig‘a aloqador, faqat ayri-ayri mavzular ishlataturg‘on, ya‘ni butun fikrlar berilib, tugatib bir-birovidagi robitani mahkam bog‘lab borish uchun eng mukammal shakldir»³,—deya ta‘riflaganda haq edi.

Amiriy she‘riyati o‘ziga xos noyob uslub, kutilmagan badiiy tasvir vositalari, badiiy detallarning turlicha jilvalanishi, tovlanishi mahsuli-

¹ Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar. —T.: Ma’naviyat, 2007; Fitrat. Adabiyot qoidolari. —T.: O‘qituvchi, 1995; Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. —T.: Ma’naviyat, 2000.

² Amiriy. Devon, —T.: Tamaddun, 2017

³ Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar. —T.: Ma’naviyat, 2007, 90-b.

dir. Muxammaslar orqali shoirning teran, falsafiy tafakkur ko‘lamini, betakror iste’dodining olmos qirralarini, badiiy topilmalarining nodir turfaligini his etamiz.

Muxammas janri Amiriy she’riy iste’dodini namoyon etishda «keng maydon» vazifasini bajargan. Uning O‘zbekcha devonida 39 ta, 1370 misra; forsiy devonida 17 ta, 665 misra; jami 56 ta, 2035 misra muxammasi bizgacha yetib kelgan. Shoir o‘zbek mumtoz adabiyotining Navoyi, Jomiy, Lutfiy, Zaliliy, Nobiy, Bedil, Fuzuliy, Mushfiqiy kabi eng mashhur ijodkorlarining g‘azallariga taxmislar bog‘lagan. Ular faqat son jihatdan emas, balki ma’no va badiiyat nuqtai nazaridan ham Amiriy salohiyatini namoyon eta olgan. Jumladan, bu borada Vadud Mahmudning «Bu kungi she’rlarimiz va san’atkorlarimiz» nomli maqolasida aytgan fikrlari nihoyatda ahamiyatli. U muxammas janri haqida so‘zlayotib, «Muxammas... band-bandga ajralg‘on va har qayusida bir-birovig‘a aloqador, faqat ayri-ayri mavzular ishlataturg‘on, ya’ni butun fikrlar berilib, tugatib bir-birovidagi robitani mahkam bog‘lab borish uchun eng mukammal shakldir», – deya ta’riflaganda haq edi.

Quyidagi jadvallarda Amiriy devonlaridagi muxammaslar tarkibi tasniflangan.

Forsiy devondagi taxmisnlarning tarkibi

№	Taxmislardagi bandlar soni	5 bandli	6 bandli	7 bandli	9 bandli	11 bandli	12 bandli	JAMI
	Taxmislar soni	7 ta	2 ta	3 ta	1 ta	4 ta	1 ta	18 ta
	Taxmisnlarga asos bo‘lgan g‘azal mualliflari:							
	Mushfiqiy	1						1 ta
	Bedil	1		1		4	1	7 ta
	Soib	1			1			2 ta
	Amir (tab’i xud muxammas)	1	1					2 ta
	Xolis	1						1 ta
	Kamol	1						1 ta
	Jomiy			2				2 ta

	Sho'xiy	1	1					2 ta
	Jami misralar soni	175	60	105	45	220	60	665 Misra

Turkiy devondagi taxmislar tarkibi

№	Taxmislardagi bandlar soni	5	6	7	8	9	10	11	JAMI
1.	Taxmislar soni	11 ta	3 ta	13 ta	2 ta	7 ta	2 ta	1 ta	39 ta
2.	Taxmis­lar­ga asos bo'lgan g'azal mualliflari:								
3.	Lutfiy	2		2					4 ta
4.	Navoyi	5 ta	2 ta	6 ta	2 ta	7 ta	1 ta	1 ta	24 ta
5.	Fuzuliy		1 ta	1 ta					2 ta
6.	Zaliliy	2 ta							2 ta
7.	Nobiy	1							1 ta
8.	Tab'i xud	1		5 ta					5 ta
9.	Muxammas – mar-siya						1 ta		1 ta
10.	Jami misralar soni	275	90	455	80	315	100	55	1370 misra
11.	Jami turkiy va for-siy muxammaslar	450	150	560	80	360	100	275	2035 misra

Amiriyning, ayniqsa, shoir Zaliliy g'azaliga yozgan taxmis­lari, ma'noviy teranlikning badiiy barkamollikka mushtarakligi bilan, ajralib turadi. U Zaliliyning «Etar» va «Bor» radifli ikkita g'azaliga taxmis bog'lagan. Ikkala g'azal ham besh baytdan iborat. Muxammaslar ham besh bandli. Amiriy Zaliliy g'azallariga ulkan ehtirom bilan yondashgan. Ularda o'z hissiyotlariga mutanosib kechinmalarni tuyub, ixlos va mehr bilan beshlantirgan.

Ammo o'zbek adabiyotshunosligida shoir Zaliliy haqidagi ma'lumotlar aniq va yetarli emas. Uning shaxsiyati va ijodiy faoliyati bo-rasida turlicha qarashlar mavjud. Jumladan, Po'latjon Qayumovning «Ho'qand tarixi va uning adabiyoti» nomli asarida Zaliliy haqida ma'lumot berilar ekan, uning Sharqiy Turkistonlik bo'lib, XI–XI asr

shoiri ekanligi ta'kidlanadi: «Bu shoir (Zaliliy-N.J., I.A.) Qoraxoniylarning Sharqiy Turkistondan to Buxoroga qadar istilo qilgan va rivojlangan davridagi shoirlaridan. Mashhur Sulton Satug' Bug'roxonning (998-1049y.) davrida uning shoiri bo'lganligi ba'zi she'rlaridan bilinib turadi» .

Otabek Jo'raboev esa XI va XVII asrlarda (2-Zaliliy turkman shoiri Maxtumqulining jiyani bo'lib, Xorazm tomonlarda o'tgandur. 1844 yilda vafot etgan) yashab ijod qilgan ikkita Zaliliy borligi haqida ma'lumot beradi. Tazkirada berilgan asarlar ham ikkiga bo'linadi. Ammo she'rlar matn jihatidan bir-biridan keskin farq qilmaydi. Til nuqtai nazaridan bir-biriga juda yaqin. XVII asr adabiyotiga xos leksik ko'lamga egaligi aniq sezilib turadi. Shu sababli, bu masalaga oydinlik kiritish uchun, uni maxsus o'rganish taqozo etilishini e'tirof etish lozim. Bu borada O.Jo'raboevning bir maqolasi ham e'lon etilgan.

Tazkirada Amiriy muxammas bog'lagan «Bor» radifli g'azal matni berilgan. Ammo u negadir muxammas shaklida keltirilgan. Aslida u g'azaldir. Mazkur taxmis Amiriy devonida «Mavlono Zaliliyga muxammaslar» degan alohida sarlavha bilan keltirilgan. Tazkiradagi matn xuddi shu taxmisga asos bo'lgan g'azal ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Amiriy kabi rahnamo shoirning ham Zaliliy g'azaliga taxmis bog'lagani, Qo'qon adabiy jarayonida uning shoir sifatida ehtiromga sazovor ijodkorligini ko'rsatadi.

Mazkur taxmislar Amiriyning noyob iste'dodini yanada oydinroq ko'rsatishga xizmat qilgan. Ilmdan ma'lumki, taxmislar nazirachi ijodkor ko'nglidagi mutanosib kechinmalarni yuzaga chiqarish va ijodiy musobaqalashishning ulkan maydonidir. Bu, ayniqsa, Amiriy muxammaslarida yaqqol namoyon bo'ladi. Ijodiy musobaqa shoir ijodining ma'noviy chegaralarini kengaytiradi. Badiiy tasvirlash uslubi-ning yangi qirralarini ko'rsatish imkonini yaratadi. Zaliliy g'azaliga bog'langan ikkala taxmis ham oshiqona – irfoniy yo'nalishda. «Bor» radifli muxammasdan asos g'azalni ajratib olsak, fikr-ma'no tor va tezis darajasida aytilganini kuzatamiz. Amiriy bog'lagan misralar tufayli asar mukammallik kasb etadi. Har bir baytda aytilgan tezis

yanada chuqur ma'noga ega bo'ladi. Sharhlanadi, izohlanadi, teran mohiyatga aylanadi:

*Pariruxsorlar yuzini moh derman, ayb qilmanglar,
Sih qadlar g'amidin oh derman, ayb qilmanglar,
Harimi dilni Baytulloh derman, ayb qilmanglar,
Ko'ngulni poytaxti shoh derman, ayb qilmanglar,
Vujudim shahrida lashkarkashi sohibqironim bor .*

E'tibor bersak, Zaliliy g'azalidagi ma'no ramziylikka ega. Amiriy ana shu murakkablikni o'z misralari bilan oydinlashtirib yuboradi. U orqali xosga ham, avomga ham birday anglash imkoniyatini yaratadi. Oy yuzli pariruxsorlar haqida so'zlab kelib, ishq manzili dilni Ollohning uyi, Olloh makon tutadigan manzil deb e'lon etadi. Bu lirik qahramonning vujudni bir shahar bilib, ko'ngilni uni boshqaruvchi zo'r podshohga mengzashiga mutanosib tushadi.

*Junun shahri sarosar oqibat vayrona bo'lmasmu?!
Ko'zum yoshi chu daryo, har taraf obi ravonim bor (412-b), –*

baytini beshlantirish jarayonida Amiriyning xalqona uslubi, teran tafakkur tarzi yaqqol namoyon bo'ladi. Asar hazaji musammani solim vaznida yaratilgan. Shoir g'azalning birinchi misrasida qo'llangan tajohuli orif san'atini qo'shimcha uch misrada ham qo'llab, asarga ohangdorlik, betakror joziba va chuqur ma'no bag'ishlaganining guvohi bo'lamiz. Xalq orasida mashhur bo'lgan «parilarni ko'rgan kishining esdan og'ishi» borasidagi ma'lumotdan noyob badiiy detal sifatida foydalanadi. Natijada, lirik qahramon ruhiyati manzarasini nihoyatda aniq va ta'sirli chizib berishga erishadi. Shoir qofiya va radifning ma'noni mukammallashtirish, o'quvchi diqqatini bosh mohiyat atrofiga jamlash vazifasidan unumli va mahorat bilan foydalangan. Bunday tasvirlar orqali Amiriy har bir misrada ikki qatlamli – ham oddiy hayotiy, ham chuqur ma'rifiy ma'noni birlashtirish imkoniga ega bo'ladi. Bu esa asarga joziba va teranlik baxsh etadi. Lirik qahramon ahvoli ruhiyasini samimiy, tabiiy va ta'sirli ifodalashga ko'maklashadi:

*Qadam urgon muhabbat ko'yig'a afsona bo'lmasmu?!
Parilar birla suhbat aylagon devona bo'lmasmu?!
G'ami yor istagon ag'yordin begona bo'lmasmu?!
Junun shahri sarosar oqibat vayrona bo'lmasmu?!
Ko'zum yoshi chu daryo, har taraf obi ravonim bor (412-b).*

Zaliliy g'azaliga bog'langan «Etar» radifli taxmisni ham noyob adabiy hodisa darajasida baholash mumkin. U hazaji musammani mahzuf vaznida yaratilgan. Besh banddan iborat. Asar tasavvufiy yo'nalishda. Adabiyotshunosligimizda tasavvufning mohiyati, mutasavvuflarning maqomu darajalari yetarli talqin etilmagan. Bu ta'limot zamiridagi hayotiylik ko'lami, yashovchanlik shukuhini izohlab beraolganimiz yo'q. Bu borada Vadud Mahmudning yuqorida eslangan maqolasida e'tirof etgan fikrlari diqqatga sazovor: «...sharhning eng buyuk kishilari eng buyuk mutasavvuflaridir va bashariyatning «urfoni koinot» haqida topg'on yo'llarining eng muazzami va bu kunga qadar ko'pchilikka nufuz e'tibori bilan eng umumiy va hayotiy tasavvufdir». Olim fikrini davom ettirib, mumtoz adabiyotdagi ishqning ikki turini izohlaydi: «bizda she'rning ikki jabhasi bordir. Chunki ishqimiz ikki jabhalidir. Haqiqiy, majoziy. Haqiqiy ishq ruhi umumiyga hulul dardidirki, eng yuksak va orifona bir amaldir. Majoziy ishq esa oddiy va nafsoniy ehtirosdirki, umumiy va tabiiy bir mayldir». Shoirning maqsadi hayotning mohiyatini yoritish, tariqat solikini hidoyat yo'lidan ogohlantirish, unga yo'naltirishdan iborat:

*Tariqat ahlining andishasi qanoatdur,
Vujud sham'ini kuydurmak ango odatdur,
Chu sof bo'lsa ko'ngul, anjumanda xilvatdur,
Charog'i xonaqahi so'fyon ne hojatdur,
Sitorayi falaki gunbadi kabud yetar (411-b).*

Amiriy solikni moddiyat olamidan kechib, ruhiyat olamiga yuz burishga da'vat etadi. Shoir bu ikki olamni mohiyatan bir-biriga zidlantirib tasvirlaydi. Vujud olamini toshlarga, ruhiyat olamini esa qushlarga mengzab, erkin parvoz zavqi bilan tanishtiradi. Kuloh, xirqa, pashmi-

na obrazlari orqali tashqi zebu ziynat ma'nisiz ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur bandga Amiriy olib kirgan har bir obraz zamirida keng qamrovli ma'no va noyob badiiy ifoda mujassamini ko'ramiz. Shoir har bir so'zni mantiq tarozisidan o'tkazib, serqatlam ma'nolarni ifodalagan. Jumladan, quyidagi bandda «Vujud kisvatin toshlarga xayr etgil» jumlasini qo'llanadi. Shoir ustomonlik bilan shu o'rinda ikki ma'noni nazarda tutadi. Birinchisi, oddiy tosh ma'nosida bo'lsa, ikkinchidan yuragi toshga aylangan, yuraksiz kishilar haqida gap ketayotgani anglashiladi:

*Havoyi ishqida parvoz misli tayr etgil,
Aning visoli umidida tarki g'ayr etgil,
Vujud kisvatini toshlarga xayr etgil,
Tamomi dashti tariqat barahna sayr etgil,
Kulohi xirqayi pashminadin ne sud yetar (411-b.).*

Shoir lirik qahramoni tasavvufning eng yuqori – fano bosqichini orzulangaydi. Fano bu – visol demakdir. Oshiq va koinotning, borliqning yagonaligi, birligi demakdir. «Umarxonning mavzui tasavvufning yuksak nuqtasi bo'lg'on umumiy ruhga fano bo'lish, quyulish, koinot ruhi bilan birlashish mavzuidir. O'shaning hasratidir». Vadud Mahmud Umarxon asaridagi fano masalasini Amerikalik mashhur yozuvchi Edgar Poning «Qarg'a» dostonidagi o'lim mavzusi bilan qiyoslab baho beradi. Shoir muxammasidagi o'limning qanchalar keng va teran ma'noga egaligini, Edgar Po asaridagi o'lim bilan qanchalar farqlanishini, uning asaridagi o'lim oddiy, bir xotinning o'limi ekanligini ta'kidlaydi: «Umarxonning ham qayg'usi, hasrati bor, lekin «bir xotunning o'lumi uchun» emas, koinotning umumiy ruhiga quyulish hasratidir. Ko'ringiz mavzu naqadar buyuk, naqadar oliydir». Haqiqiy oshiq hayotining mazmuni shundan iborat:

*Visolsiz bu chamandin ko'zumga zindon xo'b,
Nishot mahfilidin kunji baytul ahzon xo'b,
Agarchi bulbuli sho'ridag'a guliston xo'b,
Mango jahon elining bazmidin go'riston xo'b,
Navoyi navhayi har qabrdin surud yetar (411-b.).*

Yuzaki qaraganda, bandning mazmunida tushkunlik kayfiyati ustundek tuyuladi. Ammo solik ishq, dunyoqarashi va nuqtai nazari bilan qarasa, har bir misra qatida hayotning, yashashning asl mohiyati o'z ifodasini topganini ko'ramiz. Chunki unda ifodalangan haqiqiy ishq «ham mab dai va ham g'oya e'tibori bilan hayotiy va insoniydir. Chunki inson o'zining yaratilishini va yashashining g'oyasini tushunmak va bilmak istaydir». Asarning quyidagi baytidan esayotgan sovuq nasim, go'yoki, etingizni junjitadi:

*Mango jahon elining bazmidin go'riston xo'b,
Navoyi navhayi har qabrdin surud yetar (411-b.).*

Ammo chuqurroq mulohaza yuritsak, bu misralar orqali «Ilohiy tarannumlar sohibi» shoir insoniyatga ulkan saboq beradi. Chunki bazm, xursandchilik yoqimli. Ammo unda ibrat, saboq yo'q. Har qabrdan fig'onli, nolali kuy kabi insoniyatning hayotdan olgan sabog'i va ibrat-ti taraladi. O'lim insonni asliyatni ko'rishga, asliyatga yaqinlashishga o'rgatadi.

Lirik qahramonning maqsadi vujuddan xalos bo'lib, erkin ruhoni-yat bilan koinotga quyilish, u bilan birlashishdan iborat: «Insonning erishgan eng yuksak daraja fardiyatchilik (individualizm) emas. O'zining fardiyatini yo'qotib, jamiyat hayotida yashashida... butun jonli narsalarni suyushda, bundan ham o'tsa jonsiz narsalarda o'ziga mush-tarak hayot tasavvur etishda va ularning umumiy ruhlarini sezish uchun intilishdadir... Umarxon shu falsafaning bir namoyandasi bo'lg'onidan saharning nasimi, udning surudi, oyning nuri, yulduzlarning so'zlari, kechaning qorong'uligi unga gapiradir. Ularning so'zlarini sezadir. Ruh-lari bilan sirlashadir»:

*Sahar chamanda qulog'img'a bongi ud yetar,
Bashorati karim vojibul vujud yetar,
Bu kechakim to'lun oy sorig'a vujud yetar,
Falak sitorasidin sharbati shuhud yetar,
Savodi sarmadima ko'zlarimga dud yetar (411-b.).*

Shu sababli ham shoir nuqtai nazari, tafakkur tarzi noodatiy. Uni anglash uchun o'quvchidan o'tkir mushohada, mantiqiy tafakkur talab etiladi.

Shoir muxammas uchun g'azallarni o'tkir did bilan saralaydi. Har bir taxmisda g'azalnavis kechinmalarining mukammal takomil bosqichiga ko'tarilganining guvohi bo'lamiz. Ijodkor shunchaki beshlik bog'lamaydi. U o'z tuyg'ulariga mushtarak hissiyotlarga duch kelganda, ularni yanada kengaytirish ehtiyojini tuygandagina manba tanlaydi. Shu sababli ham, Amiriyning har bir taxmisi badiiy ijodning nodir va yuksak namunasi darajasiga ko'tariladi. Shoir tomonidan bog'langan har bir misra uzukka qo'yilgan gavhar kabi o'rniga tushadi. Misralarning mantiqan izchilligi, so'zlarning bir-biridan o'sib chiqish tamoyillari, harf va tovushlar ritmidagi garmoniya, qofiya va radif, vazn bilan bog'liq simfoniya alohida e'tibor berganligi seziladi. Amiriyning boshqa janrlardagi asarlari kabi muxammaslarida ham badiiy detallar shunchaki qo'llanilmaydi. Ulardagi so'zlar, harflar, tovushlar o'ziga xos, yangicha, o'z hayotlari bilan yashaydi. Shoir asarlarining originalligini ta'minlaydi.

Amiriy ijodining takomillashuvida, ayniqsa, ulug' Navoyi maktabi saboqlarining o'rni beqiyos. Shoir uchun o'nlab buyuk ustozlar ijodxonasi, xususan, Navoyi asarlari ulkan mezon, sarhadsiz darsxona bo'lgan. Uning o'zbekcha devonida hazrat Alisher Navoyi g'azaliga bog'langan 24 ta taxmis keltirilgan. Ular, asosan, falsafiy, tasavvufiy orifona g'azallarga bog'langan. Shoir taxmislari orqali Navoyining murakkab fikrlarini soddalashtirish, izohlash, sharhlash yo'lidan borgan. Ko'rinadiki, muxammas bog'lash orqali shoir ustozidan ilhomlanish, undan o'rganish, u bilan musobaqalashib o'z mahoratini charxlash bilan bir qatorda, ma'lum ma'noda, xalqqa Navoyi tafakkuri dahosidan saboq berishga, allomani anglash yo'lida ularga ko'maklashishga ham harakat qilgan. Chunki XV asrdan XIX asrgacha o'rtada 400 yil vaqt bor. Bu orada adabiy tildagi, tafakkur tarzidagi tafovutlar shuni taqozo etar edi. Shoir g'oyibona ustozining eng sara g'azallari baytlarini beshlantirgan. Shulardan biri «Muvofiq kiydilar, bo'lmish magar Navro'z ila bayram, Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham» bayti bilan boshlangan g'azalga bog'langan muxammasdir.

Navoyining mazkur g'azali 20 jildlik Mukammal asarlar to'plami 6-jildidan o'rin olgan «Favoyid ul-kibar» devoniga kiritilgan 420-g'azal. U 7 baytdan iborat. Asar Navoyining musajja g'azallaridan biri. U yuksak mahorat bilan, betakror badiiyat namunasi sifatida yaratilgan. Mazkur asar Navoyining eng yetuk, go'zal g'azallaridan. U navro'z bayrami munosabati bilan hayotsevarlik, yashillik, shodlik, quvnoqlik, go'zallik targ'ibiga bag'ishlab yozilgan. Taxmis olti banddan iborat. G'azalning maqtasiga bog'langan band Amiriy devonida negadir tushirib qoldirilgan.

Navoyi MAT dagi g'azal matni bilan taxmis matni qiyoslanganda, ancha farqli o'rinlar borligi kuzatildi. Bu turliklarni 3 ga bo'lish mumkin:

1. Ayrim so'zlar noto'g'ri o'qilgan.
2. Ayrim o'rinlarda baytlar o'zni almashgan.
3. Ayrim so'zlar tushirib qoldirilgan.

Quyidagi jadvalda g'azal va taxmis matnidagi transformatsiya (turli shakliiy o'zgarishlar) jarayonlarini ko'rsatishga urindik (ikkala matnda bir xil bo'lgan baytlar keltirilmadi):

G'azal va taxmis matnidagi transformatsiya

Bayt raqami	Navoyi g'azali	Amiriy taxmisi	So'zdagi farq	So'z tushib qolgan	Baytlar o'zni almashgan
1-bayt: Muvofiq kiydilar, bo'lmish magar navro'z ila bayram, Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham.					
	kiydilar	keldilar			
2-bayt:	Chaman sarvi qolib bebar, mening sarvim bo'lub dilbar, Ani el aylabon muztar, bu eldek sekretib adham.				
	eldin	eldek	Mazkur bayt Navoyida 3-bayt sifatida kelgan. Aslida, 2-bayt bo'lishi lozim.		
3-bayt:	Chaman sarvi qolib hayron, mening sarvim qilib javlon, Aning shaydosi bir dehqon, munga shaydo bari olam.				
5-bayt:	Qilib ohim sari parvo, bu yon mayl etmoding qat'o, Sabodin, ey qadi ra'no, bo'lur ham sarv gah-gah xam.				

	Etmading parvo	Etmoding; parvou		«Qat'o» so'- zi Amiriyda tushib qolgan	
7-bayt:	Navoyi, ko'yin et manzil, yuzu qaddig'a bo'l moyil Ki, bog' etmas seni xushdil, gulu sarv aylamas xurram.				
	Mazkur bayt taxmisdan tushib qolgan.				

G'azal 7 bayt, taxmis esa 6 banddan iborat. G'azalning birinchi baytidagi «muvofig kiydilar» jumlasida «muvofig keldilar» ko'inishida qo'llangan. Ammo «muvofig kiydilar» shakli matladagi mantiqqa mutanosib. 20 jildlikdagi «Favoyid ul-kibar» devoni nashrida 2- va 3- baytlar o'zni almashtirib qo'llangan. Chunki «chaman sarvining hayrat»ga tushishi uchun sarvqomatning bir qancha fazilat-lari ma'lum va ta'riflangan bo'lishi lozim edi. Xuddi shu sababli, 1-2- baytda ularning bir qancha xislatlari bir-biriga zidlantirilib tavsiflanadi. Jumladan, ikkalasining ham tashqi ko'inishi bir xil – yashil xil'atda. Chaman sarvi samarsiz, sarv-dilbar esa go'zalligi bilan maftunkor. Chaman sarvi yeldan ojiz, ikkinchi sarv esa otni yeldek sakratuvchi. 2-baytda dilbarning otni eldek choptirishi haqida gapirilmoqda. 3-baytda esa go'zalning javlon urayotgani, chaman sarvining harakatsizligi bilan zidlantirib tasvirlanadi. Fikrdagi mantiqiy izchillik, ya'ni dilbarning ot choptirayotgani, keyin esa bu holatdan hayratning paydo bo'lishi tabiiyligi shunday xulosaga kelishimizga asos bo'ladi. Shoir dastlab dilbarning fazilatlarini tavsiflab, keyin unga olam shaydoligi haqida so'zlaydi. 3-baytda Navoyi devonida «yeldin» so'zi taxmisdan «yeldek» tarzida uchraydi. 5-baytda 3 ta farq kuzatiladi. Birinchisi, Amiriy taxmisida «qat'o» so'zi tushib qolgan. U «aslo, qat'iyon» ma'nosida kelib, bandda mantiqan va vazn nuqtai nazaridan ham bu so'z taqozo etiladi.

*Qilib ohim sari parvo, bu yon mayl etmoding qat'o,
Sabodin, ey qadi ra'no, bo'lur ham sarv gah-gah xam.*

Taxmisdan negadir g'azalning so'nggi, maqta bayti keltirilmaydi. Mumtoz taxmisnavislikda manba sifatida belgilangan g'azal to'liqligi-cha qamralishi, yoki shoirning maqsadidan kelib chiqib, ijodkor niyati-

ga mos tushmaydigan yoxud asar badiiyatida turli qaytariqlarga, saktalikalarga bois bo'luvchi, ayrim baytlar tushirib qoldirilishi ham mumkin. Yoxud kotiblarning xatosi tufayli ham asarning ayrim qismlari taxmis tarkibiga kiritilmay qolish ehtimoli mavjud. Amiriyning mutasavvuf shoirligidan kelib chiqadigan bo'lsak, g'azaldagi mazkur, so'nggi bayt uni taxmis bog'lashga otlantirgan bosh ma'noni o'zida mujassamlashtirgan, deyishimiz mumkin. Chunki shoir oltala baytda chaman sarvi va yashil kiyimdagi dilbarning jozibasi, go'zalligini parallel ravishda tasvirlaydi. Undan hayratlanadi. Shodlanadi. Ko'tarinki kayfiyatda bahoriy iforlarga oshuftaligini izhor etadi. Ammo ularning birortasi uni qanoatlantirmaydi. So'nggi baytlarga borganda, lirik qahramon tabiati sokinlashadi. U bari olamning o'tkinchiligi haqida fikrlay boshlaydi. Soqiyga murojaat etib, sarv ham, gul ham boqiy, ahdida mahkam emasligini eslatadi. So'nggi baytda u xushnudlik ko'shkidan turib teran fikrlaydi. Maqsadni yuksak tarzda belgilaydi. Shoir tabiat fasli, go'zal dilbar tasviridan asl mohiyatga yo'l topadi. Tabiatni kuzatib, fikran, hodisadan asl mohiyatga yo'naladi. Olam, odam va ilohiylik robitasini topadi. Tabiatdan saboq oladi. Insonni to'g'ri yo'lga boshlovchi ulug' falsafani kashf etadi. Foniylilik bag'rida birgina abadiy Haqiqat – yor ko'yi ekanligini anglaydi va insoniyatni bundan ogohlantiradi. Shoir jonsiz narsalarda, tabiat hayotida inson hayotining ramzini ko'radi. Tabiat ashyolarini tushunish insonni o'zini anglashga yo'naltiruvchi vositadir. U o'z mohiyatiga tabiat va moddiylikni anglash yo'li orqali boradi. Shu sababli, Navoyi ham, Amiriy ham o'z fikr, g'oyalarini tabiat hodisalari bilan izchil uyg'unlikda bayon etadilar. Davron tuni – furqat tuni, xazon fasli – ruxsori zard parallelliklari – ruhiy holat manzaralarini tasvirlash va tasavvur etishni osonlashtiradi. Navoyi so'nggi misrada «Jamiyat, ya'ni umumlikka erishish uchun fardlik, yolg'izlik, yagonalik maqomiga ko'tarilish»ni shart qilib ko'rsatadi. Buni qanday tushunmoq lozim? Haqiqiy oshiqning niyati umumiy ruhga quyilishdir. Buning uchun esa u butun moddiyat, ya'ni – ko'plikdan uzoqlasha olishi va yagonalik maqomiga ko'tarila olishi lozim. Amiriy maqtadan oldingi 6-baytdayoq, bu haqda o'ylanib, boqiylik va foniylilik borasidagi ayrim fikrlarini bayon etadi. Navoyi so'nggi yettinchi baytda esa muhim va teran, butun hayot va yashashning mohiyatini oydinlashti-

ruvchi, uning mazmunini o'zida mujassam etuvchi falsafiy xulosasini ifodalaydi. Ya'ni shoir majoziylik va haqiqiylikni bir-biriga zidlantiradi. Bahor tarovatidan olgan shukuhini fano va foniylilik maqomi bilan qiyoslab ko'radi. Va qat'iy xulosasini bayon etadi. Bog', gul, sarv – bularning barchasi o'tkinchi, baqosizdir. Shunday ekan, insonni, komillik va ruhoniylar parvozlar sari yuksaltiruvchi, Haqiqiy yor ko'yini tanlashga yo'naltiradi:

*Navoyi, ko'yin et manzil, yuzu qaddig'a bo'l moyil
Ki, bog' etmas seni xushdil, gulu sarv aylamas xurram.*

Mazkur bayt asar g'oyasining eng avj nuqtasini ifodalaydi. Shunday ekan, Amiriy taxmisga asos bo'lgan g'azalning shunday yetuk baytini e'tibordan soqit qilishi mumkin emas edi. Yuqoridagi turlichaliklar Amiriy va «Favoyid ul-kibar» devoni noshirlari turli qo'lyozma manbalardan foydalangan bo'lishlari mumkin, degan taxminni ham yuzaga keltiradi. Uni, qo'lyozmalar asosida o'rganib, qiyoslab, g'azal va taxmisning sahih va to'liq variantini tiklashga harakat qilish lozim, deb hisoblaymiz. Ko'rinadiki, ikkala asarni qiyoslash matndagi saktaliklarning bartaraf etilishida va sahih matn yaratilishida ham muhimdir.

Taxmisga olingan g'azal musajja' usulida yaratilgan. Amiriyning mahorati shundaki, u taxmisda ham ana shu murakkab, mahorattalab badiiy san'atni qayta yarata oladi. Har bir band misralari ikkiga bo'linib, qo'sh qofiya bilan ziynatlanadi. Bu esa o'z navbatida, fikrning sayqaldorligini oshiradi. Asosiy g'oyaga e'tiborni qat'iylashtiradi. Diqqatni jalb etib, ma'noni ta'kidlaydi:

*Iki ko'zi erur **kofar**, chekib mijgonidin **xanjar**,
Xati la'ling erur **axzar**, dahoning chashmayi **Kavsar**,
Xiromi o'ldi **jonparvar**, qadi sarfitnai **Mahshar**,
Chaman sarvi qolib **bebar**, mening sarvim bo'lub **dilbar**,
Ani el aylabon **muztar**, bu eldek sekretib **adham** .*

Taxmis avvalidanoq, ko'tarinki, rubobiy kayfiyat bilan boshlangan. Bunga sabab, bahor kelib, olamning beg'uborlik iforiga chulg'anis-

hida. Ko'ngillar shodliku xursandchilikka limmo-lim to'lishida. Amiriy asarida lirik qahramonning xushnudlik kayfiyatini shunday ta'sirli tasvirlaydiki, u beixtiyor o'quvchi ko'nglini ham baxtiyorlikka, zavq-u shavqqa oshno etadi. Shoir hayrat va hayajonga to'lib, tabiatning har bir ashyosida hayot nashidasini his etadi. Ular bilan birga yashaydi va yashnaydi. Toshqin hislari to'lqinlarida jo'shib suzadi. O'z tuyg'ulari bilan suhbat quradi. Ularni chorlaydi, tashrifmi olqishlaydi. Qayg'ularini quvlaydi. Ulardan uzoqlashib, ruhini yuksaklarga parvozga shaylaydi. Bunday ruhiy holat manzaralarini chizishda shoir tarhi toza so'zlar jilosidan, tovushlar qatidagi turli ritmik ohanglar simfoniyasidan unumli foydalanadi. Xususan, birinchi badda takrorlangan «m» tovushining zahirida jaranglayotgan miriqmoq, mazza qilmoq kabi ritmik ohang jilolari (tavze' san'ati vositasida) shoir nazarda tutgan xushnudlik ma'nolarini yuzaga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi:

*Bahor ayyomi keldi, o'ldi olam tozau xurram,
Binoi xonai ayshu nishotim ayladi mahkam,
Beri kel, zavq ila ey shodmonliq, nari bor, ey g'am,
Muvofiq keldilar, bo'lmish magar Navro'z ila bayram,
Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham (390-b.).*

Ko'rinadiki, Amiriy rahnamolik qilgan adabiy jarayon bekorga «adabiyotning 2-oltin davri» deb baholanmagan. Har bir ijodkor mahoratining oltin qirralarini namoyon etish mazkur adabiy muhitda asosiy talablardan biri hisoblangan. Xususan, Amiriyning o'zi ham mazkur shartni bekamu ko'st bajarishga harakat qilgan. Bugungi adabiyotshunoslik oldidagi dolzarb vazifa esa ana shu olmos yombilarni izlab topish, kashf etishdan iboratdir.

Tayanch tushunchalar:

Oltin davr, tarixnavislik, matbaachilik, muxammas, zohid, oshiq.

Savol va topshiriqlar:

1. Qoʻqon xonligi davridagi ijtimoiy- siyosiy hayotni sharhlang.
2. Qoʻqon adabiy muhitining shakllanishi va ravnaqi haqida soʻzlang.
3. Amiriy hayoti va ijodi manbalarining bibliogarfiyasini tuzing.
4. Shoirning ijodiy faoliyati va adabiy merosi.
5. Sheʼriyatining mavzu va gʻoyaviy qamrovi haqida fikrlaringizni bayon eting.
6. Shoir mahoratining oʻziga xos qirralarini aniqlang.
7. Adib asarlarining janr tarkibi haqida soʻzlang.
8. Muxammas janrining shoir ijodidagi oʻrni belgilashga harakat qiling.

Asosiy adabiyotlar:

1. A.Qayumov. Qoʻqon adabiy muhiti. T.: 1961.
2. P. Qayumov. Qoʻqon tarixi va adabiyoti. T.: 1998
3. Amiriy. Tanlangan asarlar. T.: 1972.
4. Amiriy. Tanlangan asarlar. T.: 2017.
5. N.Norqulov, U. Joʻraev. Oʻzbekiston tarixi. T.: 2004.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
7. Boltaboev H. Mumtoz soʻz qadri. T.: 2004.
8. Rumi J. Ichindagi ichingdadir. T.: 1997.
9. Qobilova Z. Amiriyning adabiy merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreverati. T.: 2010.

GULXANIYNING HAYOTI VA IJODI

REJA:

1. Gulxaniy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Shoirning adabiy merosi.
3. Adib she'riyati ko'lami, mavzu qamrovi va mahorati.
4. «Zarbulmasal» asarining yaratilish tarixi. Asarning g'oyaviy va badiiy xususiyatlari.

Gulxaniy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi. XVIII–XIX asr o'zbek mumtoz adabiyotida Gulxaniyning o'ziga xos o'rni bor. Bu davrlar nasri taraqqiyotini uning ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Shuning uchun ham shoir asarlari har doim adabiyot muxlislari va tadqiqotchilari diqqat markazida turgan.

Uning ijodi haqida ma'lumotlar, mulohazalar o'z zamonasida yaratilgan tazkiralalar, tarixiy asarlar, badiiy asarlardayoq bayon etila boshlangan. Jumladan, birlamchi, muhim manbalar sifatida Fazliy Namangoniyning «Majmuai shoiron», Vozehning «Tuhfat ul-ahbob...» tazkiralari, Avazmuhammad Attorning «Tarixi jahonnamo» asarini, Dilshod Barnoning «Tarixi muhojiron» risolalarini ko'rsatishimiz mumkin. P. Qayumovning keyinroq tasnif etilgan «Qo'qon tarixi va adabiyoti» asaridan ham Gulxaniy haqida ma'lumot olish mumkin. Shoirning eng mashhur asari «Zarbulmasal». Uning 6 qo'lyozma va 10 dan ortiq bosma nusxalari mavjud. U bilan XIX asr oxirlarida rus sharqshunoslari ham qiziqqa boshlagan. 1895 yilda rus tiliga tarjima etilgan.

XX asrning 20-yillaridan boshlab Gulxaniy asarlari kirill alifbosi-da nashr etila boshlagan. Jumladan, «Namunai adabiyoti tojik» (1926-y.), «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi» (1945-y.), «O'zbek poeziyasi antologiyasi»ni aytish mumkin. 1951 yilda «Zarbulmasal» alohida nashr etiladi. 1958, 1960-yillarda ham qayta chop qilingan.

Gulxaniy ijodini o'rganish borasida bir qancha ilmiy tadqiqotlar ham olib borilgan. Dastlabki ish 1938-yil «Mash'ala» jurnalida chop etilgan Fitratning «Zarbulmasal» nomli maqolasidir. 1948-yilda R. Muqimov yirik tadqiqot, ya'ni maxsus dissertatsiya yozdi. Taniqli ada-

biyotshunos olimlarimizdan H. Yoqubov, V. Zohidov, V. Abdullaev, M. Qo'shjonovlarning bu boradagi xizmatlari ham e'tiborga molik. A. Qayumovning «Qo'qon adabiy muhiti»(1961-y.) nomli kitobidan ham Gulxaniy hayoti, ijodi, o'zbek mumtoz adabiyotidagi mavqei bobida muhim ma'lumotlar olish mumkin. Shoir ijodi tilshunoslik nuqtai nazaridan ham o'rganila boshlangan. X. Nazarovaning bir qancha ilmiy tadqiqotlari ma'lum.

Gulxaniy ijodi hozirgacha ham olimlarimiz e'tiborini jalb yetib kelmoqda. Maktab dasturlarida ham o'rganilmoqda. Ammo, shoir ijodini tadqiq etishimiz, kashf etib anglashimiz lozim bo'lgan jihatlari hali juda ko'p. Asarlarining til xususiyatlari, so'zlar xazinası, badiiy mahorat qirralari, lirik merosining teran mohiyatini yoritish kabi masalalar adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb muammolardir.

Gulxaniyning hayoti haqida mukammal ma'lumot yetib kelmagan. Ma'lum dalillar ham manbalarda turlicha bayon etilgan. Bu xolis, ya'gona xulosa chiqarishimizni murakkablashtiradi. Shunday bo'lsada, biz mavjud fikrlarni umumlashtirishga harakat qilamiz.

Shoir XVIII asrning 70-yillarida Qo'qonda tavallud topgan. Uning ajdodlari, turmush tarzi haqida «Qo'qon tarixi va adabiyoti» asarida shunday ma'lumot beriladi: «Shoir Gulxaniy. Bu kishining nomi Muhammad Sharif bo'lib, Qo'qonda tug'ilgan. Onasi o'zbek bo'lib, otasi tojik edi. Shohi Qushbegining yuzboshilaridan bo'lgan. Qorategindan kelgan, Ho'qandda uylangan. Onasi xon saroyida oddiy qora xizmatda kun kechirgan. Gulxaniy madrasani tamom eta olmagan. Keyinchalik askariy sipohlikda pastroq darajada turib, saroy doirasida kun kechirgan. Qora ko'z, qora girdob soqolli, bug'doy rangli ko'rinishda xushchehra bir kishi bo'lgan, jun chakmon kiyib yurar ekan».¹

Voze'ning ma'lumotiga qaraganda, Gulxaniy Namanganda ham-momdorlik qilgan. Shunga tayanib, shoir hayotining ma'lum bir davri Namanganda ham yashagan, degan xulosaga kelamiz. Namangan o'sha davrlarda Mulla Bozor Oxund kabi ulug' shayxlar, uning muridlari, din va tasavvuf ulamolari, Mashrab kabi ma'ruf shoirlar yashagan zamin edi. Gulxaniyning lirik she'riyatidagi mazmun, g'oya, falsafa va dun-

¹ P. Qayumov. Qo'qon tarixi va adabiyoti. 45-bet.

yoqarash talqinidan kelib chiqib, u ham shunday ulug'lar izidan borgan orif shoir bo'lganini anglash mumkin. Shunday ekan, Gulxaniy Namanganga tasavvuf, tariqat bobidagi bilimini chuqurlashtirish maqsadida borgan bo'lishi ham mumkin, deymiz. Bu fikrimizni Fazliyning shoir tabiatiga «devonafe'l», «otashtabiat» deya bergan baholari ham tasdiqlashi mumkin. Biz ushbu fikrimizning tasdig'ini Dilshod Barnoning «Tarixi muhojiron»¹ risolasida keltirilgan, Gulxaniy o'z umrining keyingi yillarida ham qalandarlarcha hayot kechirgan, shoirlar bilan hammom go'laxida kun o'tkazgan, degan ma'lumotlarda ham ko'ramiz. Uning so'fiylar kiyimi bo'lgan jun chakmon kiyib yurishi haqidagi ma'lumot ham, hayot tarzi, ijodi mohiyatini bir oz oydinlashtirish uchun xizmat qiladi. U umrining ma'lum qismini sipohiy sifatida, ma'lum davrini saroy shoirlari davrasida, so'nggi davrlarini esa darvesh, qalandar sifatida o'tkazgan. Hayotining poyonida dunyo mohiyatini teran anglagan shoir qolgan umrini Olloh yo'lida, qalandarlarcha yashagan, degan xulosaga kelish mumkin. Zamondoshlari Fazliy, Vozeh va Dilshod Barnolarning uning ijodiga katta hurmat va havas bilan baho berishlari ham bunga asos beradi.

Gulxaniyning vafoti, qabri haqida ham turli ma'lumotlar, rivoyatlar bor. Ayrimlarida shoir Muhammadalixonning odamlari tomonidan Sirdaryoga cho'ktirib yuborilgan deyiladi. Ayrimlarida shoirning qabri Qo'qon yaqinidagi Eshonqishloqda ekanligi ma'lum qilinadi.

Gulxaniyning she'riy merosi. Gulxaniyning bizga ma'lum merosi hajm jihatidan uncha katta emas. «Tuhfat ul-ahbob»da shoirning devoni borligi haqida ma'lumot bor. Ammo, devon haligacha topilmagan. Shoirning bizgacha 12 ta g'azal, 1 qasida va «Zarbulmasal» asari yetib kelgan.

Gulxaniyning qasidasi Amir Umarxonga bag'ishlangan. Shoir Umarxonga podshoh sifatida yurt ravnaqi, xalq kamoli yo'lida katta ishonch va umidlar bilan qaraydi. Haqiqatan ham, u ma'rifatli, shoir, ijodkor ahliga rahnamo kishi bo'lgan. Uning davrida, himmati bilan Qo'qon adabiy muhiti shakllandi. Shohning bu fazilatlariga haqida ko'plab manbalarda, xususan, Nodira debochalarida, she'rlarida ham

¹ *Dilshod Barno.* Tarixi muhojiron, inv.№12076, 30-33- betlar.

yoʻzib qoldirilgan. Unga bagʻishlangan Gulxaniy qasidasi 52 misradan iborat. U quyidagi yuksak mahorat bilan yozilgan matla bilan boshlanadi:

*Sahargoh bulbuli shoʻrida nolae sar kard,
Zi xuni dida guli soʻrx domane tar kard.*

Mazmuni:

*Saharda bechora bulbul nola boshladi.
Qon yoshidan qizil gul etagi nam boʻldi.*

Gulxaniy sheʼrlarini ikki – fors-tojik va oʻzbek tilida yaratgan. U gʻazallarini Gulxaniy va Jurʼat taxalluslari bilan bitgan. Shoirning taxallusini zamondoshlari ikki xil izohlashgan.

Fazliy tazkirasida bu borada quyidagi fikrlarni bayon etgan: «Gulxaniy bilimdon shoirdir. «Gulxan» emas «gulshan»dan ham chiroyliroqdir. Devonafeʼlligi, otashintabiatligi tufayli u oʻziga «Gulxaniy» taxallusini olgan».

Rahmatulloh Vozeʼh esa, «Shoir hammomdorlik bilan shugʻullangan uchun «Gulxaniy» deb taxallus tanlagan, deydi.

Gulxaniy sheʼrlarida ham oʻziga xos ifoda uslubiga ega, chuqur mushohadali shoir sifatida namoyon boʻladi. Shoir lirikasida asosiy mavzu – ishq. Lirik qahramon – oshiq. Uning barcha oʻy-fikrlari, falsafiy dunyoqarashi ana shu anʼanaviy mavzu talqinida yuzaga chiqadi. Undagi ishq keng maʼnoda. Shoir borliq, olamni u orqali anglaydi. Hayot, inson mohiyatini ishq vositasi-la oʻrganadi. Oʻzini, koʻnglini uning sarhadsiz kengliklaridan izlaydi. Bu yoʻlda mumtoz adabiyotdagi barhayot oshiqlar timsoli Farhod va Majnunlar ishqini tahlil etadi. Ularning nuqsonlarini fosh qilib, yutuqlariga havas bilan boqadi. Farhod-oshiqlikning eng yuqori martabasiga koʻtarilgan obrazlardan. Ishq darajasini, otashini oʻlchovchi meʼyoriy bir timsol. Gulxaniy shu obrazga murojaat etganda ham oʻziga xosligi koʻrinadi. Ishqni hammaga oshkor etgani uchun uni behayoga chiqaradi:

*Dosha izhor ayladi Farhod Shirin dardini,
Ishq oyinida uldur behayolardin biri.*

Majnun haqida esa, aksincha mushohada etadi. U junun ilmining cho'qqisida. Unga intilish, shu darajaga ko'tarilish shoirning orzusi:

*Senga, ey Majnun, junun ilmida taslim aylaram,
Sen rasolardan biri, men norasolardan biri.*

«Etmaz» radifli g'azali shoir she'riyatining g'oyaviy ko'lami va badiiy mahorati borasida mukammal tasavvur hosil qiladi. Unda shoirning dunyo va inson mohiyati haqidagi anglamlari, yashashdan maqsadi, hayotda tutgan yo'li o'z ifodasini topadi.

*Ko'ngul ozodadur, dunyog'a arzi ehtiyoj etmaz,
Tariqat soliki bu yo'lda mayli izdivoj etmaz.*

Ushbu baytdan biz shoir lirik qahramoni tabiati haqida xulosa chiqara olamiz. Uning ko'ngli ozod, hur. U har qanday ma'naviy qafaslarni sindirgan, cheksiz ruhiy kenglikka musharraf. Bunga erishishning boisi bitta-dunyoga haris bo'lmaslik. Moddiylikka ehtiyojsizlik. Bular tariqat yo'liga kirgan solikning, komillikka intilayotgan, kamolot hosil qilgan kishining fazilatlaridan. Uning asl muddaosi – Olloh visoli. Bunga otashin ishq bilangina erishish mumkin. Bu yo'lda lirik qahramonning eng katta boyligi-hijron. U shundan ham mamnun. Chunki, bu matoh faqat uniki. Uninggina ko'ngil mulki. Uni hech kim talon-taroj etolmaydi. Ushbu fikrlarni ifodalar ekan, shoir mahorati yana bir bor namoyon bo'ladi. Ishqu hijronning yoqimli va azobli dard ekanligini, uni hech kim o'g'irlay olmasligini, lirik qahramonning boru yo'g'i shular bilanligi o'ziga xos so'zlar, obrazlar va ifodalar tizimi orqali tasvirlab berilgan:

*Rahi ishqingda dardu dog'i hijroning matoimdur,
Qaroqchi aylamas toroj oni, kimsa boj etmaz.*

Lirik qahramon Ollohg'a yetish faqat ishq yo'li orqali amalga oshadi, degan fikrda. Shuning uchun ham u boshqa har qanday yo'lni rad etadi. Jumladan, unga zohid yondirgan ko'ngil shamchirog'i nuri xira tuyuladi. Undan qoniqmaydi va inkor etadi:

*Sen o'z diningni tuz, zohid, meni ko'p yo'ldin ozg'urma,
Bu surat sha'm yondurdung ziyosi nur rivoj etmaz.*

Gulxaniyning bizga ma'lum kam hajmli lirik merosidan ham, uning teran mushohadali, donishmand shoir ekanligini anglaymiz. O'ziga xos badiiy tasvir tizimlari, badiiy kuzatuvlari borligining guvohi bo'lamiz. She'riyati kamolida, ayniqsa, Navoyi va Fuzuliy maktabidan bahramandlik samarasi seziladi. Fuzuliyona so'z va iboralar qo'llanganini ko'ramiz. Quyidagi kabi navoyivor misralar, timsollar, so'zlar talqiniga duch kelamiz:

*Bir dam ayla mardumlig' diydami ichra manzil qil,
Durru la'l sochsunlar maqdamingga mijgonlar.*

Shoirning ko'p ilmiy adabiyotlarda tahlil etilgan «Ber» radifli g'azali bor. Uni biz uzoq yillar Gulxaniy she'riyatining yetuk namunasi sifatida talqin etib keldik. Ammo, uning ijodiga katta hurmat bilan qaragan, asarlariga yuqori baho bergan, havaslangan zamon-doshlari bu kabi she'rlariga shoir ijodining sustroq mahsuli sifatida qarashgan. Jumladan, Fazliyning «Majmuai shoiron» tazkirasida bir forsiy she'r keltiriladi. Uning mazmuni quyidagicha.: «Jannatmakon amir davrida Gulxaniy benavolik asiri bo'ldi. Umrida durustroq non ushatmadi, yaxshi dasturxon atrofida o'tirmadi. Sipohgarchilik qildiyu, rohat ko'rmadi. Mehnat va mashaqqat ilkidan osoyishtalik topmadi. Amir uning holiga muruvvat bilan boqmadi. Amirning iltifotsizligi tufayli faqir bir parcha nonga muhtoj bo'ldi. Qo'li qisqalik oxiri uning joniga tegdi. Kambag'allik fig'onini oshirdi. Yo'qchilik tufayli u xijolatchiliklar chekdi, tama yo'lini tutib, xo'rliklar ko'rdi». Ushbu fikrlar Gulxaniy hayot tarzi, hayot yo'lini ko'rsatadi. Uning iqtisodiy qiyinchiliklar iskanjasida yashaganligini anglaymiz. «Ber» g'azali mazmuni ham buni tasdiqlaydi. Ammo, tama ma'nosidagi g'azal shoir shaxsini xo'rlaydi. Yuksak intilishlar, ulug' maqsadlar haqida kuylagan ijodkor mavqeiga putur yetkazadi. Balki, buni anglagan, shoirning o'zi ham, sipohgarlikni tark etib, qalandarona hayot tarzini ma'qul ko'rgan bo'lsa, ajab emas.

«Zarbulmasal» asarining g'oyaviy va badiiy xususiyatlari. Gulxaniyning bizga yetib kelgan yirik asari «Zarbulmasal»dir. Unda o'zbek xalqining, ijodkorning naqadar donishmandligi va zukkoligi namoyon bo'ladi. Bu asar Amir Umarxonning taklifi bilan yaratilgan. U bunday mas'uliyatli, teran tafakkur va xalqona uslubni taqozo etuvchi yumushni Gulxaniyga ishonib topshiradi. Bu Gulxaniyning iqtidori va salohiyatiga zamondoshlari va Amir tomonidan berilgan yuqori baho edi. «Zarbulmasal»ning 6 qo'lyozma, 10 dan ortiq bosma nusxasi bor. Hozirgacha ma'lum eng qadimiy qo'lyozma 1855 yilda ko'chirilgan. «Zarbulmasal» arabcha «zarb» va «masal» so'zlarining qo'shiluvidan hosil bo'lgan bo'lib, «masal urmoq», «masal orttirmoq» ma'nosini anglatadi. «Masal keltirib so'zlashmoq» mazmunida ishlatiladi.

Fors-tojik va turkiy xalqlar adabiyotida «Zarbulmasal» nomli ilmiy-badiiy asarlar ko'p bo'lgan. Ularning ayrimlari masal, maqollar yig'indisi, ayrimlari bir tildan boshqa tilga tarjima lug'atlardan iborat¹.

Gulxaniy «Zarbulmasal»i esa o'ziga xos uslub va mazmun, syujet va kompozitsiyaga ega. Uning g'oyalar va timsollar tizimi talqini o'ziga xos.

Ammo, shoirning o'zi ta'kidlaganidek, unda Jomiyning «Silsilat uz-zahab», Sharq hikoyachiligining noyob namunasi «Kalila va Dimna»ning ta'sirini sezish mumkin. Undan tashqari, «Zarbulmasal»da Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Hofiz Sheroziy, Navoyi, So'fi Olloyor, Mashrab kabi ulug' ustozlar asarlaridan parchalar keltiriladi. Shoir o'z fikrlariga ulardan quvvat oladi.

«Zarbulmasal»ning voqealari juda puxta - xalq latifalaridek sodda, muxtasar o'ylangan. U «Kalila va Dimna», «Ming bir kecha» kabi asar ichida asar tarzida yozilgan. Lekin ular bir-biri bilan uzviy bog'lanib yagona asarni tashkil etgan.

Gulxaniy mahoratini namoyish qiluvchi yana bir xususiyat, qahramonlar xarakterini tavsifiy tarzda emas, suhbatlar vositasida badiiy fosh qiladi.

¹ a) Zokoniyy. Zarbulmasal; b) Zarubi amsoli Turkiya, Istanbul, 1893y.; v) Zurubi amsoli usmoniyya. Istanbul, 1870-y.; g) Rojiy. Zarbulmasal.; d) Nozil Xo'jandiy. Hajviyot. O'zFASHI, inv. №12080.).

Gulxaniy «Zarbulmasal»da 400 ta xalq maqoli va hikmatli soʻzlari-
ni badiiy vosita sifatida qoʻllaydi.

«Zarbulmasal»- murakkab asar. Uni anglash uchun Koʻrqush soʻzi
bilan ayt sak, «botin koʻz» kerak.

«Zarbulmasal»- majoziy asar. Undagi shoirning gʻoyalari, maqsa-
di-turli obrazlar, maqol, matal, hikoyat va rivoyatlar vositasida pardali
tarzda ifodalanadi. «Kordon Boyoʻgʻligʻa boqib aydi: Siz bila bir parda
ichinda navo qilali va beparda soʻzlashmayluk».

Asarda shoirning vatan, xalq qismati, insonning maʼnaviy dunyosi
borasidagi oʻy-fikrlari, dardu armonlari, nola - figʻonlari oʻz ifodasini
topgan. Bu asarda ham eʼtirof etilgan:

*Navo parda ichra navosoz boʻlur,
Ki, beparda ohang afgʻon boʻlur.*

Gulxaniy «Zarbulmasal»da turlicha timsollar tizimi vositasida bu-
tun jamiyatning tirik, harakatdagi manzarasini yaratib bera oladi. Biz-
ga zamonning ham moddiy, ham maʼnaviy, ham siyosiy hayot tarzi
haqida xulosalar chiqarishimizga imkon beradi. Shoira Dilshod Barno:
«Gulxaniyning «Zarbulmasal»larini oʻqub, oʻz diyorum qishloqlari bo-
rasida ajoyib oyinanamo masallar yozganlari koʻp taʼsir qildi», – deydi.

Asarda turli timsollar tizimi mavjud. Bular:

a) Boyoʻgʻli, Yapaloqqush, Koʻrqush, Gunashbonu, Kulonkir sul-
ton, Hudhud, Shoʻranul, Kuykunak, Malik Shohin, Kordon, Turumtoy,
Navozanda, Bozanda kabi qushlar;

b) Tuya, boʻtaloq, toshbaqa, chayon kabi hayvonlar;

v) Xolboqi misgar, Yodgor poʻstindoʻz, Otaboy Amin, Safarboy
bogʻbon kabi kishilar obrazlaridir.

Ularning tabiati orqali shoir turli toifa insonlarning maʼnaviy qi-
yofasini fosh etib beradi. Ularning orasida amaldorlar, hunarmandlar,
dehqonlar va boshqa kasb egalari ham bor. Shoirning asosiy maqsa-
di-kishilarni oʻziga tanitish, nuqsonlaridan ogoh etish. Chunki, oʻzini
anglash Ollohni tanishga olib boruvchi vositadir. Oʻzini anglashgina
olamni fojialardan asraydi. Shoir Kordon tilidan Boyoʻgʻliga bu borada
shunday nasihat qiladi: «Agar sening xirading diydasi xira va zamiring

oynasi tiyra bo'lmasa edi, avval o'z aybingga boqib, o'zgalar aybini yashursang xo'b erdi».

O'z nafsiga mag'lub Xolboqi misgar hikoyatidan so'ng quyidagi xalq maqollari xulosa o'rnida keltiriladi: «Sazovori nafsingizni bitkazing, yo sulton amrini»; «Ikki suyuklik bir ko'ngilga sig'mas»; «Ikki kema tutgan qoldi g'arqob ichinda, chiqmas ul dengizdin bir kema tutmaguncha». Ushbu xulosalar zamirida shoir aytmoqchi bo'lgan ulug' niyatni anglash qiyin emas. Bu hikoyatda ham namoz o'qib, ham nafs kemasini mahkam tutgan Xolboqi misgar fosh etiladi. Shoir ushbu hikoyat orqali zamondoshlarini islom va tasavvuf ta'limotining «Olloh bitta. Faqat unga e'tiqod qo'yish lozim»ligi haqidagi falsafasi bilan oshno etadi.

Ko'rganimizdek, «Zarbulmasal»ning bosh g'oyasi – xalq maqollari, hikmatlari, matal va hikoyatlari orqali insoniyatni ma'naviy g'aflatdan ogoh etish. Uning nuqsonlarini fosh etib, kamolot yo'lini ko'rsatish. Komil insonni tarbiyalash. Asardan bu fikrimizni tasdiqlovchi dalillarni istagancha topish mumkin.

«Zarbulmasal»ning g'oyaviy ko'lami qanchalik teran va cheksiz bo'lsa, badiiyati ham shunchalik barkamol. Unda, nasriy asar bo'lsa-da, saj', irsoli masal, kitobat, husni ta'lil, o'xshatish kabi o'nlab badiiy san'atlarning yangi, o'ziga xos namunalari yaratilgan. Asar badiiyatini haqiqiy baholash uchun chuqur va maxsus tadqiqotlarni amalga oshirish taqozo etiladi. Ishlatilgan har bir so'zning zohiriy va botiniy yukini belgilash, ularning ma'naviy jilolarini anglash, so'zlar zamiriga safar talab etiladi. Undagi so'zlar xazinasi, timsollar tizimi mohiyatini o'rganish adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb muammolardandir.

Tayanch tushunchalar:

Zarbulmasal, Gulxaniy, ishq, majoz, irsoli masal, tamsil, kitobat, tazod.

Savol va topshiriqlar:

1. Gulxaniy «Zarbulmasal» asarini to'liq o'qib chiqing.
2. Gulxaniy adabiy merosi haqida so'zlang.
3. Shoir she'riyatidagi lirik qahramon tabiati haqida qanday fikrdasiz?
4. Shoirning she'riy mahorati nimalarda ko'rinadi?
5. «Zarbulmasal»ning genezisi va yaratilish tarixi haqida so'zlang.
6. «Zarbulmasal»ning g'oyaviy ko'lam haqida qanday fikrdasiz?
7. «Zarbulmasal»ning timsollar tizimi va badiiy xususiyatlari haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Gulxaniy. Zarbulmasal. T.: 1958.
2. O'zbek adabiyoti. 4 jildlik. 3-jild. T.: 1959.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.
4. Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan. T.: 1961.
5. Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. T.: 1961.
6. Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998.
7. Qo'shmoqov M. Mullo Gulxaniy. «Sharq yulduzi» jurn., 1991, 1-son.

NODIRANING HAYOTI VA IJODI

REJA:

1. Nodira hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Tarjimai holi.
3. Shoira she'riyatining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari.
4. Badiiy mahorati.
5. Nodira nazmida ishqqa falsafiy munosabat va muhabbat tasviri.

Nodira hayoti va ijodining o'rganilish tarixi. Mohlaroyim Nodira yuksak badiiy iste'dod sohibasi, dilkash, samimiy, ma'rifatparvar o'zbek ayolidir. U Uvaysiy, Mahzuna, Dilshod, Anbar otin kabi o'zbek mumtoz shoiralari safining sardori bo'lgan. Katta iqtidor sohibi bo'lmish o'zbek shoirasi Mohlaroyim Nodira hayoti va ijodini o'rganish o'z davridanoq boshlangan. Xakimxon To'raning «Muntaxab ut-tavorix», Avazmuhammad Attorning «Tuhfat ut-tavorix», Is'hoqxon to'raning «Tarixi Farg'ona», Mushrifning «Ansob us-salotin va tavorixi Xavoqin», Mutribning «Shohnomai devona Mutrib», Andalibning «Shohnomai devona Andalib» kabi tarixiy asarlarida, Uvaysiyning «Voqeoti Muhammadalixon», Nodirning «Haft gulshan» nomli dostonlarida Nodiraning iqtidori, faoliyati borasida qimmatli ma'lumotlar bayon etilgan. Jumladan, «Haft gulshan»da uning ijodkor, davlat arbobi va oddiy o'zbek ayoli sifatidagi qiyofasi qisqagina parchadayoq mufassal yoritib berilgan:

*Hama boshdin ayog'i erdi idrok,
Jahon ichra aningdek kelmagay pok.
Agar har ishni ul etsa iroda,
Karam bobida yuz erdin ziyoda.
Aningdek kelmagay dahr ichra oyim,
Aning ko'ngli saxovat ichra doim,
Jahon gulzorida andog' sifatlik.
Topilmas xotun ichra oqibatlik.*

O'zbekistonda shoira haqidagi dastlabki maqolani Lutfullo Olim 1923 yil «Bilim o'chog'i» jurnalida e'lon etgan. T. Jalolovning «O'zbek

shoiralari», Oʻtkir Rashidning «Uch shoira», A.Qayumovning «Qoʻqon adabiy muhiti», M.Qodirovaning «Nodira» kabi asarlarida ham Mohlaroyimning nodir shoirona salohiyati, davlat arbobi sifatidagi faoliyati yoritib berilgan.

Tarjimai holi. Nodira 1792 yilda Andijon hokimi Rahmonqulibiy oilasida dunyoga keldi. Asl ismi Mohlaroyim. Oʻtkir zehnlı qiz zamonasidagi tartibga binoan otinoyi qoʻlida tahsil oldi, xususiy mutolaa bilan shugʻullandi. Sharq mumtoz adabiyotini jiddiy oʻrgandi, sheʼrlar mashq qilib, yoshligidanoq shoira sifatida tanildi. Uning ulgʻayish yillari adabiyot ahli davrasida kechdi. 1808 yili Qoʻqon xoni Norboʻtabiyning oʻgʻli, Margʻilon hokimi Amir Umarxonga turmushga chiqdi.

1810 yildan Norboʻtabiyn xondan keyin hukmronlik qilgan akasi Olimxon oʻrniga taxtga chiqqan Umarxon bilan Qoʻqonga keldi. Umrining oxirigacha shu yerda yashadi. Mohlaroyim Muhammadalixon (qisqartma shakli Maʼdalixon) va Sultonmahmudxon ismli oʻgʻillar tarbiyaladi. Amiriy taxallusi bilan ajoyib sheʼrlar yaratgan Amir Umarxon 1822 yilda vafot etib, umr yoʻldoshi Nodirani yolgʻizlatib ketdi.

Umarxonning fojiali vafotidan soʻng Nodiraning 14 yashar oʻgʻli Maʼdalixon Qoʻqon xonligini boshqara boshladi. Nodira oqila, dono va tadbirkor ayol edi. Yirik shoir Amiriy bilan birga oʻtkazgan hayot davri Nodira qismatining baxtli onlarini tashkil etdi. Bu davrda u turmush lazzatlaridan bahramand boʻldi. Farzand tarbiyaladi, tabiat va hayot goʻzalliklarini tarannum etuvchi ajoyib sheʼrlar yozdi. Biroq Amir Umarxonning nogahoniy oʻlimi tufayli Nodira nazmidagi shodlik va baxt tuygʻulari oʻrnini alam va ayriliq iztiroblari tasviri egalladi. Haqiqiy ishq tasviri kuchaydi, tasavvufiy ramzu timsollar chuqur ishlandi, sogʻinch va armon nolalari rivoj topdi. Mohlaroyim badiiy ijod bilan astoydil shugʻullandi. Nodira, Komila, Maknuna taxalluslari bilan sheʼrlar yozib, mukammal devon yaratishga muvassar boʻldi.

Mohlaroyim Umarxon saltanatidagi mavqeı bilan Bibixonimni eslatadi. Amir Umarxon vafotidan keyin Nodira davlat ishlarida ham bosh-qosh boʻldi, bu borada oʻgʻli Muhammadalixonga homiylik qildi. Oʻgʻli davrida mamlakatni baravar boshqardi. Ijtimoiy umrini ezgu ishlarga safarbar etdi. Shoiraning mana bu dono soʻzlari uning ijtimoiy faoliyatida oʻzining amaliy ifodasini topdi:

*Xusho oqilki, aylab yaxshilik bunyodini mahkam,
O'tar bu dayri foniydin o'zini neknom aylab.*

Nodira ezgu ishlar bunyod etdi va o'tar dunyoda yaxshi nom qoldirdi. Ammo nosoz ijtimoiy muhit Nodiraga vafo qilmadi. Feodal jamiyatdagi ayovsiz kurash Mohlaroyim singari nodir san'atkorlarni o'z manfaati yo'lida qurbon qildi. Aqlu donish va ezgu fazilatlar sohibi Nodirayi davron nomi bilan shuhrat qozongan shoira 1842 yili Qo'qon bosib olingan paytda Amir Nasrullo tomonidan qatl etildi.

Shoira she'riyatining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari. Sharq she'rshunosligida ijodkorlarning iste'dodi, kamolot darajasi va mahorat miqyoslariga baho berilganda, odatda, uning devon yaratgan-yaratmaganligiga asoslanishgan. Chunki so'z san'atkorlari yaratgan asarlari miqdori devon tartib etishga yetib borgan bo'lsa-da, she'r yozish mahoratlari, malakalari yetilgan, badiiy uslublari sayqal topgan davrlardagina devon yaratishga jur'at etganlar. Bunday yetuk shoirlarni «sohibi devon» iborasi bilan ardoqlashgan. Mohlaroyim Nodira ham sohibi devon shoira edi. Nodiraning she'riy merosi bir nechta devonlarining qo'lyozmalari orqali bizgacha yetib kelgan. 1960 yilga qadar «dol» harfigacha bo'lgan 109 g'azalni o'z ichiga olgan bitta notugal devoni ma'lum edi. Uning debochasida Komila taxallusi bilan ham asarlar yozgani haqida ma'lumot bor. 1962 yilda Namanganda Nodiraning yangi devoni topildi. Unga 180 ta asari kiritilgan edi. Hamkor va hamfikir ustozi Uvaysiy Nodiraning Maknuna taxallusi bilan ham ijod qilgani haqida xabar beradi. Sharqshunoslik institutida 333 g'azaldan iborat Maknuna taxallusi bilan yozilgan devoni ham bor.

Nodira – zullisonayn shoira. U o'z asarlarini ikki tilda fors-tojik va o'zbek tillarida yaratgan. Nodiraning zullisonaynlik fazilati ham uning badiiy mahoratidan dalolat beradi. Ikki til egasi bo'lish til bilishnigina emas, balki ikki xalq madaniyatini o'zlashtirganlikni ham anglatadi. O'z tuyg'u-kechinmalari, o'y-fikrlarini ikki tilda barobar badiiy tasvirlash zullisonaynlik mahoratini taqozo etadi. Nodira shunday mahoratli shoira edi va buni uning o'z faxriyasi ham tasdiqlaydi:

*Bo'lubdur Nodira mumtozi ma'ni,
Kalomi ravshanu ash'ori farrux.*

Chindan ham, Nodira ma'ni mumtozi, so'zi ravshan, she'ri nurafshon so'z san'atkor edi.

Nodiraning bizgacha 10.000 misraga yaqin merosi yetib kelgan. U mumtoz adabiyotimizdagi g'azal, muxammas, ruboiy, fard kabi ko'plab janrlarda asarlar yaratgan. U Navoyi, Fuzuliy, Bedilni o'ziga ustoz deb bilgan. Ularning asarlaridan ta'sirlangan, ijod sirlarini o'rgangan. Asarlariga ko'plab muxammaslar bog'lab, ustozlari fikru g'oyalarini rivojlantirgan.

Nodira Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozgan Umarxonni ham o'ziga ustoz deb bilgan. Kamtarinlik bilan she'r yozish siru uslubini undan o'rganib, nazm saltanatiga qadam qo'yganligini e'tirof etadi: «Men ham alar mutobaatida nazm uslubidin bahra topib «As-suhbatu muas-siratur» natijasi birla kam-kam she'r qonunidin xabardor bo'lur, goho biror misra va goho biror bayt taqlid birla aytur erdim».

Nodira – muhabbat, sadoqat va vafo kuychisi. Hamfikir ustoz Umarxonning fojiali vafoti Nodira ko'ngliga, hayotiga katta zarba bo'ldi. Uning she'riyatida mahzunlik kuchaydi. Darddoshi, hamxonasi-dan ayrilgan shoira she'rlari g'amgin iztiroblar, mungli navolar bo'lib ko'nglimizni dardnok etadi. Sharq ayollariga xos fidoyi vafodorlik, sadoqat, izzat-ikrom namunasi bo'lib tasavvurimizni, tafakkurimizni abadiy boyitadi.

Ammo, Nodira she'riyatini faqat Sayyid Umarxondan ayriliq izhorlari deb baholasak, biryoqlama tushungan bo'lamiz. Chunki shoira she'riyatining ildizi chuqur. Ma'no-mohiyati juda teran.

Furqat g'amida yolg'izlangan ko'ngil bir g'amgusorga ehtiyoj seza-di. Ana shu ehtiyoj shoira she'riyatini tafakkurning yuqori bosqichiga ko'taradi. Ya'ni hayotiy zamindagi oshiqlik ilohiy ishq sari yuksalib boradi.

Nodira zamonasida majoziy (ya'ni, dunyoviy) ishqni kuylash ham, haqiqiy (ya'ni, ilohiy) muhabbatni vasf etish ham ayol kishi uchun oson bo'lmagan. Mana bu otashin bayt shundan nishona:

*Man'i muhabbat na qilursan menga,
Ramzi haqiqat erur ishq majoz.*

Shoiramiz yuragi turli malomatlardan kuyinib, «ey zamondosh, menga muhabbat» navosini man' etma. Axir, Haq ishqini kuylashim uchun bu dunyo ishq faqat ramzu timsoldir, xolos», deya nadomat chekadilar.

Shoira nazdida ilohiy ishq insonni kamolotga yetaklaydi. Undan bexabarlik esa tubanlikka yuz tuttiradi. Ezgu fazilatlaridan mahrum etadi:

*Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et....*

Oshiqlik – ko'ngil ishi. Bu yo'lda zohidlikni – dunyo mehnatlari-dan butunlay voz kechib faqat taqvo bilan shug'ullanishni Nodira rad etadi:

*Ishq maqomida qabul istasang,
Komila, qil zuhd elidin ihtiroz.*

Inson hayoti hamisha qarama-qarshiliklar iskanjasida kechadi. Ko'ngil xohishlari, maqsadlari turlicha el dunyoqarashlari ila to'qnashadi. Yaxshiliklar tilagan yurakka ko'proq ozor yetadi. Nodira she'riyatida ham beparvo, takabbur zamondoshlari zarbalaridan zaxmdor dil nolalari eshitiladi. Shoira loqayd, oshiqlikning fayzosor mujdalaridan bebahra kimsalar mavjudligidan taassuflar chekadi. Bundaylar bilan hamqadam bo'lish tuyg'ularingni o'ldirishi, ruhingni qashshoqlashtirishidan kuyinadi:

*Bevafolar mehrini tark ayla, ey shaydo ko'ngul,
Yo'qsa, bu yo'lda alingda har na vor, aldin ketar.*

Nodira ana shunday zamondoshlari ko'ngliga dunyo, hayotning mohiyati borasidagi o'zi anglab yetgan haqiqatlarni singdirishga ehtiyoj sezadi. Olam va odamning mazmuni, bir-biriga munosabati xususidagi falsafiy xulosalarni oshkor etadi. Natijada, asarlari teran mazmunli irfoniylar maktab darajasiga ko'tariladi. Zamondoshlari hayot ne'matlarini g'animat bilishga, undan bahramand bo'lishga da'vat etiladi.

Badiiy mahorati. Shoiri she'riyati mazmun jihatidan ham, badiiylik jihatidan ham barkamol asarlardir. U fikrlarini o'ziga xos, yangi topilmalar, qiyoslar bilan ifodalashga intilgan. Kuzatishlariga ayollarga xos noziklik va sinchkovlik bilan muqoyasalar topa olgan. Nodira badiiyat ilmidagi san'atlarni mukammal o'rgangan va she'riyatiga tabiiy tatbiq eta olgan shoiradir. U badiiy usul imkoniyatlaridan foydalanib, aqlni hayratga soluvchi manzaralar ijod qilgan. Natijada, tazod, tajohul ul-orif, talmeh, husni ta'lil, tashbeh kabi badiiy san'atlar bilan muzayyan yangicha talqinlar, yangicha obrazlar, yangicha ifodalar yaratishga erishgan. Ayniqsa, mubolag'a san'atini go'zal ma'nolarni suvratlantirishga mohirona safarbar etgan.

*G'amimni sharhini yuz mingdan birini dedim,
Falak ani ko'tarurda xam ayladi qomat.*

Shoiri qismatiga tushgan g'am yuki shu qadar og'irki, uning yuz mingdan bir ulushi izhor etilganida, falak ko'tarolmay, qaddi bukilib qolgan ekan. Bunday mubolag'a vujudga kelishiga osmonning egilgan holatdagi ko'rinishi asos bo'lgan. Erdagi ohning ko'kkacha yetib boriishi-chi ? Bu ham mubolag'a mo'jizasi, albatta.

*Ohim o'tig'a qadim kamondur,
Bu o'qni nishonidur Surayyo.*

Ushbu bayt zamiridagi tashbeh – naqadar xayoliy qudrat mahsuli! Shoiraning ohlari koinotni o'rtaydigan ohlar bo'lganini bir tasavvur qilaylik! Bu ohlar g'am-alam epkinidan tarkib topgan shoiri qaddi kamondan falakka otilgan otashin o'qlardir. Bu o'qlar Surayyo sayyorasini mo'ljalga oladi va bexato uradi. G'am yuklaridan egilgan qomatni va iztiroblarga to'lgan qalbni bundanda tiniq, aniq, go'zal tasvirlash mumkinmi? G'am yuki og'irligidan alifdek qomat yoysimon shaklga kiradi, yoydek egilgan qad kamondan falakka g'am o'qlari otiladi, olamdan oshgan ohlarning mingdan bir ulushini ko'tarolmay, falakning qaddi kamondek egiladi!

Nodiraning mazkur baytlari Lutfiy hamda Mashrabning quyidagi baytlari bilan hamohanglik va hamdardlikda bahslashadi. Lutfiy yozadi:

*Hijron kechasi charxi falakka etar, ey moh,
Ohi saharim, xohi inon, xohi inonma.*

Lutfiy g'azaliga tazmin bog'lagan Mashrab so'zini ustozdan-da o'zdiradi:

*G'am shomi firoqingda kabob etti falakni
Ohi saharim, xohi inon, xohi inonma.*

Nodira ijodida Turdidek isyonkor shoirlar bilan ham hamovozlik yaqqol yangraydi. Turdi «Joyi osoyish emas hech kima bu ko'hna ra-voq» deya dunyo va dunyoparastlikni rad etsa, Nodira:

*Jahon, ey Nodira, el maqtalidur,
Emastur joyi osoyish bu maslax,*

deya hasrat chekadi.

Mubolag'aga muqobil san'atlardan biri kichraytirish bo'lib, uning Nodira devonida qo'llanish mahorati ham she'rxon idrokini sehrlaydi:

Belining borlig'in qildi kamarbandi ayon,

Og'zi yo'q erdi, ani qildi padidor hadis.

Sharqda belning ingichkaligi, og'izning torligi tashqi go'zallik belgilaridandir. Maqsad insondagi mana shu nazokatni tasvirlash. Nodira g'azalidagi manzurning beli ko'z ilg'amas darajada nozik ekanki, uni kamarbandi, ya'ni turkona aytganda, belbog'i sezdirib qo'yibdi. Og'iz yo'q darajada pinhon emishkim, borligini so'zlagan so'zlari oshkor etibdi.

Nodira o'z she'rlarini quyuq falsafiy fikrlar bilan yo'g'irishga harakat qilarkan, badiiyatdagi nazmiy ko'pma'nolikni yuzaga chiqaruvchi san'atlarni ishga soladi. Jumladan, shoira tajnis, ya'ni bir jins yo shakldagi so'zlarni bir necha ma'noni ifodalashga bo'ysundirish usulini erkin qo'llaydi:

*Yor uldurkim – senga g'am kunlarida bo'lsa yor,
Ulki mehnat kunlarida yor emasdur, yor emas.*

Ikkinchi misrada takrorlanib kelgan «yor emas»larning biri zamirida «yaramas» – hamdard, hamnafas emas ma'nosi yashiringanini anglash qiyin emas.

*Bu ko'z din, Nodira, ko'p yosh to'karsen
Ki, bergay Tangri bir yoshingga yuz yosh.*

Ushbu baytdagi «Komila» va «yosh» so'zlarida shoira tajnis qo'llay olgan. «Komila» so'zi birinchi navbatda taxallus ma'nosini, «yosh» esa ko'z yoshini anglatadi. Ikkinchidan, «Komila» asliyatda aynan, joriy yozuvda kichik harf bilan ajratib yozilsa, «kom ila» – «umid bilan», «maqsad bilan» ma'nolarini ham ifodalaydi. «Yosh» esa umrning yillik bosqichlarini ham bildiradi. Demak, baytdan «Ey Komila, Haqning diydori orzusi bilan ko'p ko'z yoshi to'kasan, ilohi niyatingga yetgin, Tangri bir tomchi ko'z yoshing evaziga yuz yil umr qo'shib bersin», degan mazmun anglashiladi. Nodira ilohiy husn tasvirida qo'llagan tasviriy vositalar, badiiy dalil va ashyolar hayotiy, tabiiy asosga ega:

*Yuzing oyini hayratdin erur badri tobon qaro dog'liq.
Qoshing «nun»idin voqif erdiki, ojizliq o'ldi hilola paydo.*

Manzur yuzining musaffoligidan hasadda osmondagi oyning bag'ri dog'li. Boshqacha aytganda, ma'shuqa husni osmondagi oyni-da dog'da qoldirgan. Manzurning qoshi arab imlosidagi «nun» harfidek nozik va jozib. Bunchalar nazokatdan xabar topgan hilol – yangi oy go'zallik da'vosiga ojiz qoladi. Bunday muqoyasa juda shartli, albatta. Maqsad chindan-da, badri tobonning ko'rkamligini, hilolning nozikligini kamitish yoxud ularning yuksakligini rad etish emas. Aksincha, adabiy muddao mahbubani shu sifatlar sohibi yanglig' vasf etishdir.

Yuqoridagi baytda qoshning mubolag'ali tasviri mujassam bo'lsa, endigi baytlarda qoshning chehradagi joylashish o'rniga ishora qilib pandomuz fikr ifodalash, qoshlarning o'zaro payvasta harakatini dalil keltirib lirik qahramon qismatini asoslash juda maroqli:

*Adab elni balandiqbol aylar,
Tavozu'din erur ko'z ustida qosh...*

*Bo'lub xam ikki qoshing bir-biriga
Qilurlar qatlima payvasta kengosh...*

Egik holatdagi qoshning ko'z ustida turishi insoniy odob, ta'zim-tavoze madaniyati xosiyatini ko'rsatishga, ushbu fazilat odamning mavqe-martabasi iqbolini yuqori ko'tarishi haqidagi fikr ifodasiga asos qilib keltirilgan. Bu mumtoz badiiyat ilmidagi chiroyli asoslash – husni ta'lil san'atining yorqin namunasidir. Shuningdek, ikki qoshning bir-biriga bosh qo'shib, lirik qahramon qatli to'g'risida maslahatlashishi, hukm chiqarishgandek jonlantirilgan manzara ham badiiy tasvirdagi san'atpardoqlik samarasidir.

Nodira she'riyatida o'zbek ayolining ichki tuyg'ulari, hayotiy qarashlari, milliy madaniyati va axloq-odobi, dardu hasratlari umumlashma ifodasini topgan. Unda faqat ayolgagina xos tasvir uslubi hamda vositalarini kuzatish mumkin:

*Besutun tog'ida ko'p jon chekmag'il, ey Ko'hkan,
Ko'kragimdin jo'yi shir o'rniga o'tlug' yora och.*

Lirik qahramon Ko'hkan, ya'ni afsonaviy Farhodga nido etmoqdaki: «Sut arig'i ochaman deb Besutun tog'ida ko'p jon chekavermagin, yaxshisi sut arig'i chiqarish uchun mening sitamdiyda ko'ksimni chok etaqol. Shunda qalb o'rtanishlarimdan sut arig'i emas, o'tli jarohat paydo bo'lganini ko'rasan!» Bu, aslida, mazmun zalvori bilan ojiza, zaifu notavon ayolning emas, balki devonavor, zabardast bir pahlavonning olamni o'rtovchi va larzaga soluvchi na'rasidir. Lekin «ko'krakdan sut arig'i ochish» iborasini faqat mehr suti bilan farzand o'stirgan ayolgina badiiy ifoda o'rnida qo'llashi mumkin.

Shoiralar she'riyatida nafaqat tuyg'u-kechinmalar ifodasini, balki badiiy ramzu timsollar tizimida ham ayollargagina xoslikni ko'rish mumkin. Masalan, Nodira g'azallarida «mashshota» va «shona» timsollari ko'p uchraydi. Ular ayol turmush madaniyatiga xos bo'lib, «mashshota» – malika, qiz va kelinlarning sochlarini tarab, oro beruvchi, bezantiruvchi, pardozchi; «shona» – taroq demakdir.

*Ul zulfi dilovezini ishqoloni ochmay,
Behuda nadin til uzatib shona qilur bahs.*

«Ilohiy mahbub sochining har bir jingalak halqalariga mahkam oʻrnashgan (osilgan, oʻlja tushgan, asir boʻlgan) oshiq koʻngillar ishqolini (chigal qismatini yechmay, ozod etmay) bartaraf etolmay turib, taroq nima uchun «til uzatib», «bahs etib» yuribdi?» Mana, taroq timsoli qanday fikr ifodasiga imkon bergan. Boshqa bir gʻazalda taroqning mushkulkusholik xususiyati eʼtirof etilib, mashshotaga «dashnom» beriladi:

*Sirri zulfi girihin ochmoq emasdur oson,
Besabab aylama, mashshota, bugun shonaga bahs.*

Shoiraning ramziy talqinicha, manzur sochi tugunlarini ochmoq mushkul, uning kushoyishkori faqat taroq, mashshota pardozga har qancha usta boʻlmasin, bu borada taroq bilan bahslari behuda. Soch tugunlarini taroq tarqatishi Nodira nazmiylashtirgan hayotiy ashyodir.

*Ul zulfi tobdor havosida dam-badam
Mashshota ishtiyoqi bila shona qilur raqs.*

Nodira nigohicha, mahoratda mashshota qoʻlidagi taroq raqsga tushadi. Manzara jonli va hayotiy: mahbubaning burama sochlari pardozchining ishtiyoqli harakatlaridan havolanib, silkinadi. Silkinishlar surʼatida harakatlanib, taroq ham raqsga tushadi.

Mumtoz nazm badiiyatida sarv va shamshod daraxtlari goʻzal qaddu qomat timsoliga aylanib ketgan. Ammo Nodira nazmida ular raqobatga kirishadi:

*Ul sarvki, bordur ani mavzun qadi ozod,
Mashshota uchun shona chekar zulfiga shamshod.*

Sarvning ozod, tik, toʻgʻri qaddiga asir boʻlgan shamshod mashshota oʻrnida uning sochlariga taroq uradi. Sarv goʻzal inson timsoli

ekanligidan kelib chiqilsa, Nodira taroq shamshod daraxtidan yasali-shini ham nazarda tutganini tushunish mumkin.

*Yuz chok soching hasratidin shona yurogi,
Mashshota erur turrai tarroringa mushtoq.*

Mazkur baytda tasvirlanishicha, taroqning bag'ri-yuragi ma'shuq sochi hasratida yuz chok, ya'ni yuz joyidan darz ketgan. Bu bilan shoira taroq ma'shuq sochiga intiqiligini ifodalashdan tashqari, taroq uchun tanlangan yog'och yuzlab joyidan tilinganligiga ham ishora qilgan. Ikkinchi misrada esa mashshota ham ma'shuqning «tarror», ya'ni ko'ngilni o'g'irlovchi sochiga mahtal ekanligi tasvirlangan.

Shoiralar she'riyatining shoirlar nazmidan farqi, o'zgacha xosiyati ixlosmandlarni juda qiziqtiradigan muammo. Ushbu muammo kaliti badiiy mahoratni tadqiq etish yo'li bilan qo'lga kiritiladi. Izchil tahlil-lardan ma'lum bo'layotirki, Nodira yetuk mahorat sohibasi va uning nazmida ayollarga xos fikr-mushohada uslubi, ramziy timsollar tizimi mujassam.

Nodira nazmida ishqqa falsafiy munosabat va muhabbat tasviri.

Mohlaroyim Nodira islom diniga samimiy e'tiqod qo'ygan, tasavvuf maslagiga mehr bog'lagan komila musulmon shoira edi. Nodira islom va tasavvuf yo'nalishida katta kitoblar yaratmagan, tafakkur tarixida iz qoldirgulik kashfu karomatlar ko'rsatmagan bo'lsa-da, davlat arbobi sifatidagi faoliyatini bu ezgu yo'lda shu qadar fidoyilik bilan safarbar etdiki, uning sa'y-harakati natijasida din hamda millat takomili uchun tabiiy sharoit vujudga keldi. Shoiraning amaliy faoliyati nazariy va ma'rifiy yutuqlar omili bo'ldi. Nodira ushbu tarixiy xizmatlarini o'z debochasida iftixor va qoniqish hislari bilan yozadi: «Ulamoyi din rivojlarig'a imdod yetkurdim, to shar'i sharif rivoj topti, zuhd ahlig'a ixlos va aqidatan zohir qildim, to din va millat kamol topti». Fazlu donish qabilasig'a shafqat va marhamatdin oncha inoyatlar ko'rguzdumkim, e'tibor darajasig'a taraqqiy qildilar. Soyil va gadolarni talablarig'a yetkurub, karam va ehson eshikidin noumid yubormadim. Mus'hafi sharif va kutubi diniy va rasoyili yaqiniy ko'p yozdurdum. Barchasin xolisanlilloh vaqf qildim». Bunday iftixor izhori Nodira g'azallaridan ham sado beradi:

*Din Nodiradin kamol topdi,
Iqbol rafiqu mulki obod.*

Yuqoridagi singari savob ishlarni amalga oshirish Nodira faoliyatining qat'iy shioriga aylangan edi. Uning :

*Aylag'il obod tavfiq adolat mulkini,
Komila, Mavlo yo'lida himmati mardona tut*

bayti mazkur shiorning badiiy ifodasidir.

Darvoqe, bir mushtipar ayol shunchalar mardonavor himmatga qodir ekan, u har qancha iftixorga sazovordir. Biz Nodiradek qadriyatlarimizni ko'kka ko'tarishimiz, so'nggi asrda toptalgan va barham topgan milliy iftixorimizni avlodlar ma'naviyatida qayta tiklamog'imiz zarur.

Nodira devonida islom dini arkonlari, payg'ambaru sahobalar, shariat va hadisi sharif to'g'risida talay she'ru timsollar mavjudki, ularni o'rni bilan, imkon doirasida tadqiq etmoq zarur.

Nodira muhabbat tasvirining fidokor ustasidir. Uningcha, odam muhabbat ixtiyor etganidagina chinakam komil inson qiyofasini kasb etishi mumkin. Shoiraning ixlos-e'tiqodicha, «gul sayri» ham, «fikri bahor» ham, jahonning jami huzur-halovatlar ham «vasli yor» vositasida muyassar bo'ladi.

*Na gul sayr ayla, na fikri bahor et,
Jahondin kech, xayoli vasli yor et.
Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et.
Kuyib, ey Nodira, olam eliga
Muhabbat shevasini oshkor et.*

Xo'sh, Nodira yona-yona ta'rifu tavsif etgani qanday muhabbat o'zi ? Shoiraning bir toifa zamondoshlari bu ishqni majoziy, ya'ni dunyoviy muhabbat o'rnida tushunganlar va muallifni musulmon axloqiyu mafkurasiga itoatsizlikda ayblaganlar. Muhabbat madhini man etganlar. XX asrdagi vorislari esa shoira muhabbatnomasini zamonaviy darajada

dunyoviylikka yo'yib ulug'ladilar. Aslida esa bu shoira ishqining bir-yoqlama talqini edi. Shoira mana bu baytda o'zi mansub ishqqa qisqa, ammo aniq, teran izoh va ta'rif bergan:

*Man'i muhabbat na qilursan manga,
Ramzi haqiqat erur ishq majoz.*

Nodiraning ushbu sharhi ko'pgina ulug' mutasavvuf shoirlarimizning mumtoz adabiyotdagi ishqqa bergan izoh va ta'riflariga muvofiq keladi. Darhaqiqat, barcha mutasavvuf shoirlarimizdagi singari, Nodira ijodida ham ishq majoz, ya'ni insonning insonga bo'lgan muhabbati ramziy ma'noga ega. Uning she'rlarida ishq majoz haqiqiy, ya'ni ilohiy ishqning ramzidir.

Nodiraning ishqqa falsafiy munosabati, qat'iy va barqaror nuqtai nazari Alisher Navoyi dunyoqarashiga mos keladi. Navoyi o'zining ishqqa munosabatini shunday izohlagan edi:

*Gar Navoyi yig'lasa, ishqing majoziydur dema
Kim, nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz.
Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat erur.
Majozdin chu haqiqatqa yo'l topar oshiq,
Qilur majozni naf' ulki behaqiqat erur.*

Navoyining ushbu izohlari butun o'zbek tasavvufiy adabiyotidagi ishq falsafasi nuqtai nazari (konsepsiyasi)ni sharhlay oladi. Mumtoz adabiyotimizda ikki xil ishq – majoziy ishq va haqiqiy ishq tushunchalari mavjud. Majoziy ishq – insonning insonga, tabiatga, borliqqa hayotiy, dunyoviy sevgisini anglatadi. Haqiqiy ishq esa insonning vujudi mutlaqqa, yaratganga, Ollohga muhabbat tuyg'ularini ifodalaydi. Bu ikkala ishq turini alohida ajratish yoxud bir-biriga qarama-qarshi qo'yish kabi yanglish nuqtai nazar o'tmishda ham bor edi, hozir ham mavjud. O'tmishda ishq ilohiy vasfini faqat majoziy ishq deya tushunib, shoirlarni dahriylikda ayblash tamoyili kuzatilsa, XX asrda, aksincha, ilohiy ishq kuychilarini o'shanday biryoqlama tushunib,

dahriylikda ulug'lash g'oyasi yetakchilik qildi. Soxta va sun'iy «dunyoviy adabiyot» tushunchasi hamda termini ana shunday g'oya mahsuli sifatida maydonga keldi. Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy, Gadoyi kabi zabardast mutasavvuf allomalar faoliyat ko'rsatgan butun boshli bir davr – XV asrning birinchi yarmi o'zbek adabiyoti (ilm-ma'rifatda, maorifda) dunyoviy adabiyot deb yuritildi. Ushbu dunyoviylik tamoyili sun'iy ravishda tadrijiy takomil toptirilib, keyingi davr adabiyoti, Nodira ijodiyoti ham, dunyoviylashtirildi. Aslida, dunyoga mehr bog'lash, dunyodorlik, dunyoparastlik o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari tab'iga tamoman teskari edi. XXI asrning dastlabki chorak qismida yana mumtoz adabiyotdagi ishqni faqat ishq haqiqatdan iborat deya talqin etilayotgan biryoqlama yondashuvlar paydo bo'ldi. Nazarimizda, bu vaqtinchalik jarayon bo'ladi va adabiyotshunoslik o'zining xolis tadqiq yo'liga tushib oladi.

Mohiyatan, yaratilmishga ishq bog'lash – yaratuvchiga muhabbatning ramzi edi. Negaki, zarrada quyosh aks etganidek, yaratilmishda yaratuvchi jamoli jilvagar va mujassam edi. Ya'ni, majoziy ishq haqiqiy ishqning ramziy bir ko'rinishi, xolos. Navoyi aytmogchi, nazari pok, ruhan va ma'nan barkamol insongina majoz ishqini ishq haqiqiy darajasida ulug' hamda mo'tabar tuta oladi. Bunday kishi uchun majoz ishq Haq ishqining o'zginasidir, chunki zarraga muhabbat uning asl manbai bo'lmish Quyoshga muhabbatni ham aynan anglatadi. Insoniy ishqni kuylashdan maqsad ilohiy ishqni ulug'lashdir. Tasavvuf ahli uchun bu – yo'l, uslub edi. Majoziy ishq Haq muhabbatini qozonish yo'lidagi bir bosqich bo'lib, solik ishq haqiqiyga shu bosqich orqali yo'l topgan. Savol tug'iladiki, moddiy dunyoda yashagan, oila qurgan va farzandlariga mehr-muhabbat bilan yashagan ijodkorlar nahotki faqat Haq yodi bilan ijod etgan yoxud tanho Tangri taolo vaslinigina kuylab o'tgan bo'lsalar? Ayniqsa, Nodira singari oilaparvar siymolar ijodidagi ilohiy ishq talqini shunday qaltis savolga duchor kelishi mumkin. Bunga javoban, aytish mumkinki, Quyoshga muhabbat uning zarrasiga bo'lgan ishqni inkor etmaydi, aksincha, Quyoshga muhabbat uning zarralariga muhabbatni ham qamrab oladi. Yaratuvchiga bo'lgan muhabbat uning ijodiga, ya'ni yaratilmishga bog'langan muhabbatning takomillashgan, barkamol, oliy namunasidir. Navoyi ta'kidlashicha, oshiq majoz orqali

haqiqiy ishqqa yo'l topadi. Haqiqiy ishq shaydolari bo'lmagan kishilargina majoziy ishqni ham inkor etadilar.

Nodira nazdida ishqsiz din-u mazhabga berilish komil musulmonlikka olib bormaydi. Ishq-u muhabbat oshiqning din-u mazhabiga aylansagina, u kamolot qozonadi:

*Qil, Nodira, muyassar sho'ri junun jahonda,
Ishqu muhabbat o'ldi oshiqqa dinu mazhab.*

Shoiraning lirik qahramoni parvonavor oshiqlik talabgori. Uningcha, chinakam oshiq quruq da'vo bilan cheklanmasdan, shamdek kuy-moq, parvonadek olovda o'rtanmoq xislatiga, qudratiga ega bo'lishi kerak. Shunda uning muhabbati husni ishq darajasiga ko'tariladi, kuli ko'zlarga to'tiyo bo'ladi.

*Husni ishq aylar sening xokistaringni to'tiyo,
Sham'din kuymakni kasb et, mazhabi parvona tut.*

Xo'sh, «mazhabi parvona» – ishq o'tida parvonavor o'rtanmoq ilmi nimadan iborat ? Bu sof tasavvufiy tushuncha bo'lib, uning tavsifini Alisher Navoyining ishq haqiqiy nizomnomasi yanglig' bitilgan falsafiy-badiiy dostoni «Lison ut-tayr»dan topish mumkin. Asarda «Parvonalar majmu'i sham'i haqiqiy sharhida» sarlavhali qism bor. Unda tasvirlanishicha, parvonalar to'dasi bir kecha haqiqiy sham (ya'ni, Haq taolo) vasliga erishmoqchi, uning nuridan nishon izlamoqchi, asl zotini aniqlamoqchi bo'ladilar. Ulardan bir nechalari birin-ketin sham huzuriga parvoz etadilar, uning nuridan ko'zlarini munavvar qiladilar. Sham xosiyatini olamga yoyish uchun o'rtanib so'zlaydilar. Ammo, ular qanchalik ravshan yonib so'zlamasinlar, shamning mohiyatini boshqa parvonalarga yetkaza olmaydilar. Shu ko'yi boshqa parvonalar ham o'zlarini shamga uradilar, qanot-quyuqlarini kuydiradilar, ammo sham shu'lasini sharhlay olmaydilar. Zotan, shu'lani til sharhlayolmas, kuymasdan turib, uning mohiyati anglanmas, shu'la nuriga yo'g'irilmasdan oshiq poklanmas, vujudi yona-yona kulga aylanmay turib, haqiqiy sham vasli mohiyatiga

yetolmas, u bilan birlik hosil etolmas ekan. Demak, mazhabi parvona – butkul fidoyi oshiq bo‘la olish san’atidir.

Tasavvufda parvonadek kuymak olam eliga muhabbat shevasini oshkor etmak demakdir. Nodira lirik qahramoni ruhiyatida bu omonat, o‘tkinchi, foniyl dunyoga qattiq mehr bog‘lamaslik, uning huzur-halovatlaridan voz kechish, asl moyaga intilish, Tangri diydoriga talpinish tamoyili kuchli. Bunday qarashning nozik badiiy ifodasini quyidagi satrlarda ko‘rishimiz mumkin:

*Ey ko‘ngul, fig‘oningdin tiyradur falak qasri,
Bu binoni vayron qil, ishq uyini obod et.
Dahr keshtzorida bir sharoru yuz xirman,
Kuydururg‘a olamni barqi ishq bunyod et.*

Nodiraning mutasavvuf siyratida haqni taniy borib, tavhid tamannosi-ga ruju qilish, vahdati vujud ishtiyoqida yonish, Mansuri Hallojona maqomga intilish yaqqol ko‘zga tashlanadi. Uning:

*«Analhaq» mojarosin aylading fosh,
Kel, ey Mansur, istiqboli dor et*

satrlari mansurona jo‘mardlik va jasorat belgisidir. Ushbu bayt boshqa bir mutasavvuf shoira Zebunnisoning «Bigzarad az tan sare, k-oroyishi dore nashud», ya’ni «dorgaki zebu oroyish bo‘lolmas ekan, bir dorni bezayolmas ekan, unday bosh tanani tark etmog‘i ma’qul» mazmunidagi satriga qanchalar hamohang jaranglaydi.

Nodira she’riyatidagi ma’shuqa tasvirida tasavvuf dunyoqarashidagi tajalli falsafasining go‘zal badiiy ifodalarini kuzatish mumkin:

*Ey, mehri jamoling olamoro,
Zarrot yuzingga mastu shaydo.*

Ushbu bayt so‘fiyona g‘azalning matlai. Unda tasavvuf ta’limotidagi tajalli falsafasi yaqqol aks etgan. Tajalli e’tiqodicha, oshiq shoir bevosita ma’shuq, ya’ni Tangri taologa murojaat etib, uning olamtob

oftobdek jamoli jilvalanishidan olam oroyish topgani, koinotdagi jami-ki zarralar uning yuziga mast-u shaydo ekanligini izhor etayotir.

Tabiat manzarasi yor tasviriga badiiy zamin, vosita bo'lib xizmat qiladi.

*Yor la'lin yod etarmen g'unchayi xandon ko'rib,
Sabzayi xat sog'inurmen bog' aro rayhon ko'rib.*

Bu ham tajalli falsafasining o'ziga xos badiiy aksi. Tabiat qo'yni-dagi har bir go'zallik ilohiy ma'shuq jamolining aksi – tajallisi sifatida talqin etiladi. Go'yoki, bog' – manzurning mazhari.

*Ko'zlarim aylar yuzingni orzu
Kim, erur ko'zguya diydor ehtiyoj.*

Nodira nazmida ko'zning Olloh jamoli, nuri jilvalanuvchi mazhar-goh ko'zgu yanglig' timsollashtirilgan bunday talqini ham ko'p uch-raydi.

Nodira she'riyatida tasavvufning Yassaviy, Bahovuddin Naqsh-band, Mashrab yo'nalishlari uyg'un va mujassam tarzda aks etgan. Unda dunyo muhabbati, dunyoparastlik raddiyasining, dunyoni yassa-viyona idrok etishning badiiy namunalarini uchratish mumkin:

*Kel, dahrni imtihon etib ket,
Sayri chamani jahon etib ket...
Ey ashk, ko'zimni maktabidin
Hayrat sabaqin ravon etib ket...
Maqsad na edi, jahona kelding,
Kayfiyatini bayon etib ket.
Fosh etma ulusqa ishq sirrin,
Ko'ngulda ani nihon etib ket.*

Yassaviyona teran falsafa bilan yo'g'irilgan xuddi shu parchaning oxirgi baytida naqshbandiylikdagi haqiqiy muhabbat ko'ngilda pinhon tutilmog'i, Navoyi ta'biri bilan aytganda, «Botinda haq birla bo'lmoq»

g'oyasi ajoyib aks etgan. Mana bu baytda esa mehr, avvalo, ko'ngilda bo'lishi lozimligi g'oyasining boshqacha badiiy aksini ko'ramiz:

*Bo'lmasa mehr ko'ngilda ne osig'
Manziling Yasrib o'la yo Batho.*

Naqshbandiylkda Olloh nuri muhabbatini ko'z va ko'ngilda naqsh-lamoq falsafasi ham borki, bu quyidagi baytda yaqqol ifodasini topgan.

*To'tiyodur manga naqshi qadaming
Ki, ko'zim oyinasi topti jilo.*

Umuman, Nodiraning naqshbandiylikka ixlos va muhabbatini uning butun hayoti, faoliyati, ijodiyoti «Dil ba yoru dast ba kor» («Ko'ngil yorda, qo'l mehnatda») falsafasiga asoslangani ham tasdiqlashi mumkin.

Nodira nazmidagi mashrabona ruh, ayniqsa, uning qalandar vasfida bitilgan g'azallarida ayon ko'rinadi:

*Harifi sog'aru sahbo qalandar,
Muhabbat ko'yida shaydo qalandar.
Xudodin o'zga yo'qtur takyagohi,
Junun iqlimida yakto qalandar...*

G'azalning dastlabki ikki bayti qalandar siyratiga ta'rifdan iborat. Unda shoira qaladarning kimligi, uning dunyoqarashi, muhabbatga munosabati qandayligini vasf etadi. Undan qalandar muhabbat iqlimi-ning peshvosi, yolg'iz Olloh panohi va diydoriga umidvor siymo ekanligi anglashiladi. Nodiraning bunday g'azallarida qaladarning dunyoga so'fiyona nuqtai nazari yaqqol ifodalangan.

*Iki dunyo matoi bo'lsa qo'lda,
Qilur bir «hu» ila savdo qalandar...*

Qalandar shu qadar Xudoga berilgan, Xudo yo'lida tavakkalchi zot bo'larkanki, Tangrini bir marta yod etishni ikki dunyo davlatiga alishmas ekan. Yana bir g'azalda qalandar maqomi ajoyib madh etilgan:

*Mehri Xudo rafiqi, haq yodi oshinosi,
Dunyo muhabbatidin begonadur qalandar.*

Dunyoparastlikdan, mol-dunyoga hirs qo'yish tuyg'ularidan butkul begona bir siymo tasvirlanayotirki, u Mashrab g'azallarida «Men» qiyofasida ko'rinuvchi lirik qahramonga juda-juda monand. Ehtimol, u qalandarlarning umumlashma timsoli darajasida tugal tasvirlangani uchun ham Mashrab qiyofasidek jonli gavdalangandir.

Mana bu bayt Nodirabegim saltanati qalandarlar qadamjosi ham bo'lganligiga bir dalildir:

*Ey Komila, eshitsa nogoh bu so'zumni,
Yuz charx urub junundin aylonadur qalandar.*

Ushbu baytdan Nodira saroyida charx urib zikri samo qilayotgan qalandarning jonli suvrati ko'z oldimizga keladi. Bunday satrlar Nodira hayotda qalandarlar sulukiga qanchalar yaqin bo'lganidan dalolatdir. Biz qalandar deganda, faqat erkak kishinigina tushunib o'rganganmiz. Ayol kishini qalandar qiyofasida tasavvur etolmaymiz. Ammo, shunday dalillar ham borki, ular qalandarlik sulukiga moyil, qalandarni muhabbat bilan kuylagan shoira o'zini ma'nan shu sulukka mansub deb hisoblamaganmikin, degan fikr uyg'otadi:

*Tilarmen, Komila, Tangri rizosin
Ki, ermas tolibi dunyo qalandar.*

Harqalay, Nodira qalandarlikni ham o'z ichiga olgan tasavvuf ta'limotiga tegishli mutasavvuf solik siymo edi.

Xullas, Nodira she'riyatidan islom va tasavvuf dunyoqarashining hayotbaxsh, donishmand zakovati ufurib turadi. Kelajakda Nodira nazmi badiiyatini islomiy madaniyat asoslari, tasavvufiy timsollar tizimi vositasida tadqiq etish yaxshi natijalar berishi tabiiy.

Tayanch tushunchalar:

Majoz, zohidlik, husni ta'lim, talmeh.

Savol va topshiriqlar:

1. Nodiraning tarjimai holi haqida so'zlang.
2. Nodiraning adabiy merosi, qo'lyozma nusxalar to'g'risida ma'lumot bering.
3. Nodira she'riyatida muhabbat talqinini qanday tushunasiz?
4. Shoira ijtimoiy faoliyatining she'riyatiga ta'siri haqida so'zlang.
5. Tasavvuf ta'limotining Nodira she'riyatiga ta'siri qanday?
6. «Dahrni imtihon etib ket» g'azalini yod oling va falsafiy mohiyati hamda badiiy xususiyatlarini tahlil eting.
7. Nodiraning muhabbat falsafasini qanday tushundingiz ?
8. Qalandarlik sulukining Nodira talqini mohiyatini sharhlab bering.
9. O'zbek adabiyoti va san'atida Nodira obrazi haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Nodira. Devon. T.: 1963.
2. Nodira. Ey sarvi ravon. T.: 1992.
3. Nodira. T.: 2004.
4. Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. T.: 1961.
5. Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998.
6. G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar.«O'zbekiston»,T.:1994.296-303-b.

UVAYSIYNING HAYOTI VA IJODI

REJA:

1. Uvaysiy hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoiraning adabiy merosi.
3. She'riyatining g'oyaviy xususiyatlari.
4. She'riy mahorat qirralari.
5. Uvaysiyning o'zbek dostonnavisligidagi o'рни.
6. Shoiraning dostonchilikdagi mahorati.

Uvaysiy hayoti va ijodi manbalari. Jahonotin Uvaysiy ijodi o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos mavqeda turadi. U XVIII asrning 80-yillarida (1780 yil) Marg'ilonning Childuxtaron mahallasida tug'ilgan. Ma'rifatli oilada tarbiya olgan. Otasi ikki tilda she'rlar yozgan, adabiyot muxlisi edi. Onasi Chinnibibi otin edi. Akasi Oxunjon Hofiz ham Jahonotinning tarbiyaviy kamolida munosib hissa qo'shadi.

Uvaysiyни Hojixon ismli kosibga uzatishadi. Hayoti yaxshi bo'lmay, Quyoshxon va Muhammadxon ismli bir qiz, bir o'g'li bo'lganda beva qoladi. U Nodira bilan hamdardlikda Qo'qonda saroyda ma'lum muddat yashaydi. Muhammadalixon o'g'lini Qashqarga sarboz etib yuboradi. Qizi vafot etadi. Mohlaroyim Nodira Buxoro xoni Nasrulloxon tomonidan qatl etilgandan keyin yolg'izlanib va keksayib qolgan Uvaysiy Marg'ilonga qaytadi. 1845 yillarda 65 yoshlarida Marg'ilonda vafot etadi.

Uvaysiy hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlar uning asarlarida, ayrim tazkiralarda, hozir Marg'ilonda yashayotgan qarindosh-urug'lari-ning xotiralarida bizgacha yetib kelgan. Uvaysiy yashagan davr adabiy hayoti haqida ma'lumot beruvchi Fazliy Namangoniyning «Majmuai-shoiron» tazkirasida ham shoira faoliyatiga ayrim munosabatlar bildiriladi. Ammo uning tarjimai holi haqida to'liq ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan.

Shoira ijodini izchil ilmiy yo'nalishda o'rganish 1930-yillarda boshlangan. Cho'lpon «Yorqin turmush» jurnalining 1933 yil 3-sonida «Uvaysiy» maqolasini e'lon qildi. Shoiraning she'rlari «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi», «O'zbek poeziyasi antologiyasi» kitoblarida chop etildi.

Uvaysiy ijodini o'rganish 1960-yillarda yangi bosqichga ko'tarildi. Shoira asarlari alohida devon holida nashr etildi. Bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Jumladan, T. Jalolovning «O'zbek shoirlari», A. Qayumovning «Qo'qon adabiy muhiti», E. Ibrohimovanning «Uvaysiy» risolalarini aytish mumkin. So'nggi yillarda yaratilgan I. Xaqqulovning «Uvaysiy she'riyati», I. Adizovanning «Uvaysiy she'riyatida janrlar takomili» risolalari ham diqqatga sazovor.

Shoiraning adabiy merosi. Uvaysiyning 15 ming misraga yaqin she'riy asarlari mavjud. Shoira devonining bir nusxasi O'zFA Sharq-shunoslik institutida 1837 inventar raqami ostida saqlanadi. Unda 269 g'azal, 29 muxammas, 55 musaddas, 1 murabba' bor. «Shahzoda Hasan» va «Voqeoti Muhammadalixon» dostonlari kiritilgan. U 1857-58-yillarda kotib Muhammadshoh Yunusxon tomonidan kitobat qilingan.

1960 yillarda Andijonda shoira devonining yana 3 ta qo'lyozma nusxasi topildi. Ularning birinchisi 404 betdan iborat bo'lib, shoira-ning evarasi Xoljonbibi - Mag'ziy tomonidan ko'chirilgan. 5628 baytni jamlagan. Ikkinchi nusxa 161 bet, 2093 baytdan iborat. Uchinchi nusxa 228 bet, 1870-71 yillarda kitobat qilingan. Ikkinchi va uchinchi nusxalar tarkibi 1837 raqamli qo'lyozmaga yaqin turadi. Birinchi nusxada esa, boshqa qo'lyozmalarga kirmay qolgan 300 dan ortiq asar bor.

Uvaysiyning 3 ta dostoni bor. «Shahzoda Hasan», «Shahzoda Husayn», «Voqeoti Muhammadalixon».

Shoira she'rlarining mavzu va g'oyaviy qamrovi. Jahonotin Uvaysiy she'riyati O'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos, mustahkam mavqega ega. U o'nga yaqin lirik janrlarda qalam tebratgan. Shoira asarlarining mavzu va g'oyalar qamrovi teran, badiiyati barkamol. Ijodkor sifatida dunyo, olam mohiyatini anglashi, ular haqidagi xulosalari faylasufona.

Uvaysiy she'riyatining bosh mavzusi – Ishq. Moddiy ehtiyojsizlikning, ma'naviy ehtiyojning ulg'ayish ishq, haqiqiy ishq, majoziy ishq. Xullas, shoir asarlaridagi ishqning mohiyati juda keng.

Navoyi, fuzuliy, Bedil, Zebunnisolar kabi faylasuf shoirlarni o'ziga ustoz deb bilgan, ularning an'alarini davom ettirgan Uvaysiy ham ishq vositasi bilangina haqiqatni, dunyo, yashash va tiriklik mohiyatini anglash mumkin, deb tushunadi. Ishq yo'liga kirmagan, Haqqa muhabbatsiz kimsaning yo'ldan adashishi muqarrar ekanligini inkishof etadi:

*Uvaysiy, olma boshing zikri fikri yor yodidin,
Suluki ishq aro beyodi Haq yo'ldin adoshibdur.*

Ushbu misralar bizga Uvaysiy lirikasidagi ishq masalasini to'g'ri tushunishimizga asos beradi. Shoiralaridagi ishq – keng ma'nodagi yaralmish va u orqali yaratuvchiga bo'lgan muhabbatdir. U mahbuba, vahdati vujud, ilohiy birlik haqidagi tushunchalarini, qarashlarini izhor etar ekan, olam tashqi ko'rinishidan – moddiy, ichki mohiyati bilan esa – ilohiy, degan tasavvurda turadi:

*Mening mahbubim, ey dilbar, o'shal nom ichra yostanmish,
Tafakkur qilmag'il, mazmuni payg'om ichra yostanmish.
Nechukkim, orzu qilmay qo'lingdin jur'a ichmakni,
Mayi vahdat sening ilgingdagi jom ichra yostanmish.
G'azab ko'p qilma, piri dayr, ul yuz sori termulsam,
Tajalliyi xudo ul husni gulfom ichra yostanmish.*

Bu zamiriga tasavvufiy g'oyalar singdirilgan gazal. Undagi may-ilohiy ishq timsoli. Mayi vahdad-iloh bilan birlashish ishq. Jom-bu dunyo, borliq, jahon ramzi. Demak, shoiralar ilohiy birlikka ushbu-foniy dunyoni kechib o'tish, uning yaxshi-yomoniga qanoat qilish orqali erishish mumkin, deb biladi. U jahonning ezguliklariga, go'zalliklariga muhabbatda bo'lish Tangriga ko'ngil qo'yish bilan barobar, chunki olamdagi barcha mavjudot xudoning zuhuri, xudoning tajallisi, degan fikrni ilgari suradi.

Vahdatul-vujudning boshlanishi va oxiri bo'lmaganidek, Haq tajallisining ham ibtido va intihosi yo'qdir. Uning zoti har joyda zohir va mazharlari zoti bilan o'xshashdir. Uvaysiy olamga, go'zallikka xuddi ana shunday tasavvur ila muhabbat bog'laydi:

*Ismi a'zamning sifoti dilbarim nomindadur,
Bilsalar asli tajalli yuzi gulfomindadur,
Men nechuk mastu alast bo'lmay aning hijronida,
Jur'ai vahdoniyat ilgindagi jomindadur...*

Tasavvuf ta'limotida ishq – Husni Mutlaqqa bo'lgan shiddatli sevgi. Hazrati Alisher Navoyi oshiqqa baho berib, «Haqiqiy oshiq deb sen

shuni bilki, u dard bilan yashaydi. Uning tili ham, dili ham, ko'zi ham pok bo'ladi, Ishq uni o'z «men»idan pok qilib, hatto, fano o'tiga solgan bo'ladi», deyдилar. Biz Uvaysiy she'riyatidagi oshiq timsolida xuddi ana shunday jonfidolikni ko'ramiz. U haqiqiy tiriklikni faqat Olloh visolida ko'radi. Bu yo'lda barcha narsani unutadi:

*Xayoli kirsa ko'nglumga chiqar dunyou din mehri,
Qilibdur oqibat, ey do'stlar, ham bevatan nozuk.*

Shoira lirik qahramoni muqaddas maqsadiga erishish yo'lida o'ziga qat'iy talablar qo'yadi. O'tkinchi hoyu-havaslariga berilmaslik uchun irodasini chiniqtiradi, toblaydi. O'zligini yengishda shafqatsiz bo'lishni, o'zini topish yo'lida esa matonatli, qanoatli bo'lishni sharaflaydi:

*Nigoro, hajra sol, men dilbari har jog'a mayl etsam,
Seningsiz bir zamon bul ziynati dunyog'a mayl etsam...*

*...Nigorimning yuzu zulfiga hayron o'lmayin, Vaysiy,
Ko'zim chiqsun, agar dunyou mofihog'a mayl etsam.*

Ushbu g'azaldagi oshiq haqiqiy tiriklikni faqat Olloh visolida ko'radi. U bir lahza Tangrini unutsa, uningsiz bir qadam tashlasa, o'tkinchi, foniy dunyoga, uning farog'atlariga moyil bo'lsa, o'zini kechirmaydi. Bunday harakat uchun har qanday jazoga tayyor. Xususan, oshiq uchun eng iztirobli – hijron azobiga ham rozi.

Uvaysiy she'riyatining g'oyaviy yo'nalishini, mohiyatini o'zi sharhlab bergan o'rinlar bor, masalan, bir g'azalida:

*Gar kishi bo'lsa xaridori, Uvaysiy ichra bor-
Ul matoyi ramzga bozordurman ishqida,-deydi .*

Ushbu misralar orqali shoira she'riyatining ramziy she'riyat ekanligini ta'kidlayotgandek tuyuladi, bizga. Bozorda har bir xaridor istagan narsasini topadi. Demak, Uvaysiy asarida bozor so'zini bekorga qo'llamagan. Ishq asrorini anglashga ishtiyoqmand xaridor uchun lirikasida

ishq ramzi, uning sir-sinoatlari borasida xohlagan savoliga javob topishi mumkinligini ta'kidlayapti.

Albatta, Uvaysiy ma'lum bir makon, zamon va jamiyatda yashagan. Shuning uchun ham asarlarida insoniy munosabatlar, ularning ezgu va dardchil kechinmalari, shodligi va qayg'ulari o'z ifodasini topgan. U imon-e'tiqodli, ezgu amallar yo'lida jonfido, dunyoni, insonlar ko'nglini musaffo ko'rish ishtiyoqida yongan dardchan yuraklar-dard eli bilan hammaslak, hamdard :

*Mehnatu alamlarga muftalo Uvaysiymen,
Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiymen.*

Dard, dardmandlik-shoira she'riyatining bosh mohiyati. Uvaysiy-ni mahzun, ko'nglini vayron etadigan narsa esa bu – e'tiqodsizlik, loqaydlik, riyokorlik. Uni butun umr qiynagan og'riq o'tkinchi olamning lahzalik farog'atlariga aldangan, qul bo'lgan «dardsizlar zaxmidin bemorlik»:

*Istasam marham ajab ermaski, sendin, ey tabib,
Dardsizlar zaxmidin bemordurman ishqida.*

Uvaysiy she'riyati dunyo, olam, insonlar munosabati borasida chuqur tafakkur mezonlaridan turib mushohada yurgizuvchi falsafiy she'riyatdir. Shoiraning asosiy fikrlari dunyo va ishq ma'rifati xususida yuzaga chiqadi. U quyidagi baytda dunyo nima degan savolga qisqa va mukammal javob bera olgan:

*Demishlar sayyidi kavnayn, dunyo sijni mo'mindir,
Agar oqil esang, dunyoni ko'ngling ichra zindon tut.*

Uvaysiy-ni butun umr qiynagan, iztirobli, og'riqli misralar yozishga undagan dard bu – ma'naviy so'qirlikdir. Shoira olamning, dunyoning asl mohiyatini anglamagan, o'zligini va rabbini tanimagan zamondoshlari uchun qayg'urgan. Tangriga muhabbatga da'vat qalbiga shavq, ruhiga qanot bermagan kimsalardan ko'ngliga ozor yetgan. Shuning

uchun shoira bundaylarning keskin bahosini beradi. Ular ma'naviyati haqidagi xolis hukmini e'lon etadi:

*Bugun bu dahri foniya kimekim, shodu xurramdir,
O'zin ahvolidin bu bandani men bexabar ko'rdim.
Nido kelgay xarobot ahlidin: «Kel, boda no'sh ayla!»
Eshitmas hech kimsa, men alarni ko'ru kar ko'rdum.*

Shoiraning so'zlari odamlarni ma'naviy bedorlikka, ishq, sadoqat va insoniylikka chorlovchi so'zlardir. Shoira nazdida eng oliy haqiqat dunyoning mehmoniy his-tuyg'ulariga aldanmaslik. Sharqona axloqiy fazilatlariga-kamolotga erishish.

Moddiy olamni kuzatib, Olloh taolo tomonidan yaratilgan har bir narsada mo'jizaga duch kelamiz. Ularning barchasi o'z shaklu shomoyili, mutanosib va mukammal me'yoru hadisidaligidan hayratga tushamiz.

Tabiat insoniyatning eng yaqin zarrasi, uzviy bog'liq bir qismi sifatida unga hamisha o'zligini eslatib turadi. O'zligini anglash borasida, yashashning, olamning mohiyati borasida odamzod undan saboq oladi. Ko'p falsafiy mushohadalariga undan yakuniy xulosalar chiqaradi. Bu uzviylik ifodasini biz, ayniqsa, mumtoz shoirlarimiz ijodlarida kuzatamiz.

Olloh taoloning, tabiatning go'zal va mo'jizaviy ne'matlaridan biri anordir. Anor donalarining aqiq la'llardek bir tekisda terilganligi, nafis pardaga o'ralganligi va bu sirli go'zallikning anor po'sti ortida pinhonligi Tangrining mo'jizasi deyish mumkin.

Uvaysiy anorni olib unga she'r yozar ekan, ko'nglidan teran mushohadalar o'tganini sezish qiyin emas.

*Ul na gumbazdur: eshigi tuynugidin yo'q nishon,
Necha gulgunpo'sh qizlar manzil aylabdur makon.
Sindurub gumbazni, qizlar holidin olsam xabar,
Yuzlarida parda tortig'liq, turarlar bag'ri qon.*

Bu chistonda shoiraning bir qancha maqsadi birgalikda mujassamlashgan. Avvalo, unda tabiatning noyob mevasi anor sifatlarini tasvir-

lash nazarda tutiladi. Ikkinchidan, o'z davridagi ayollar qismatining murakkab manzarasiga e'tibor qaratiladi. Uchinchidan, shu paytgacha nazardan chetda qolib kelgan yana bir muhim masala, ya'ni anorni ramziy obraz darajasiga ko'targan, dunyo mohiyati borasidagi shoira nuqtai nazari badiiy talqin etiladi. Uvaysiy ijodida anor foniy dunyo tilsimlarini o'zida mujassamlantirgan ramziy timsol darajasiga ko'tariladi. Uvaysiy anorning tashqi ko'rinishini cheku chegarasiz niliy gumbaz bo'lib ko'rinuvchi dunyoga qiyoslayapti:

Ul na gumbazdur : eshigi tuynugidin yo'q nishon.

Tasavvuf ta'limotida gulgun rang, qizil rang, bag'riqonlik – hijron, ayriliq, Tangri vaslidan yiroqlikni ifodalovchi ramzlardir. Qizlar, insonlar ilohiy jamol zuhuri. Yuzlaridagi parda – solik yoki oshiq bilan Olloh taolo vasli o'rtasidagi to'siq, ya'ni foniy dunyo timsoli.

Demak, xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ushbu to'rtlikda shu paytgacha biz talqin etib kelgan zohiriy mazmundan tashqari, teran falsafiy, botiniy g'oya ham mujassamlashgan. Shoira anorda dunyo timsolini tasavvur etyapti. Anor dunyoga o'xshaydi. U shunday bir gumbazki, na eshigi bor, na tuynugi. Unda ko'plab insonlar makon qurgan. Ularning holidan xabar olinsa, u yerdagi hayotning asl mazmuni haqida tafakkur qilinsa, haqiqat ayon bo'ladi: Ilohiy visoldan mahrumlik. Bu yo'lda moddiy dunyoning to'siq, parda ekanligi.

Shoira anor tuzilishida ilohiy visoldan foniy dunyo pardasi-la to'silgan, hijronu ayriliqdan bag'ri qon kimsalar taqdirini ko'rgandek bo'ladi. Demak, anor tilsimotini, asrorini anglash uchun qafasni, uning po'stini sindirib cheksiz kenglikka erishish kerak. Tabiatning bu mo'jizasi inson uchun dastur, namuna. Demak, u ham lahzalik olamning barcha to'siqlarini, moddiy manfaatu ehtiyojlarini, vujudiy qafasni yengib o'tibgina haqiqiy ozodlikka, ruhiy erkinlikka etishi mumkin. Ana shundagina anor sirini anglaganimizdek, dunyo va Mutlaqiyat mohiyatiga, haqiqatga yetamiz. Shoira dunyoqarashining teranligi, falsafiy mushohadasining o'tkirligi bizning shunday xulosa chiqarishimizga asos beradi.

Uvaysiy she'rlarini g'oyaviy nuqtai nazardan uchga bo'lish mumkin:

1. Oshiqona.
2. Orifona.
3. Avtobiografik .

Soira she'rlarining mazmun – mohiyati, badiiy o'ziga xos xususiyatlari borasida A.Qayumov, E.Ibrohimova, I Haqqulov kabi olimlarimiz muhim tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Turlicha qarashlarni, nuqtai nazarlarni bayon etishgan. Jumladan, A.Qayumov, shoira she'riyatining murakkab she'riyat ekanligiga e'tibor qaratadi: «... Uvaysiy ijodida she'r shaklining murakkabligi uning xarakterli xususiyatlaridan biridir. ...Uvaysiy g'azallarida mazmun ancha berkitib beriladi. Shu sababli bayt ma'nosini ancha qiyinlik bilan yechib olish mumkin. Bu hol she'r shaklini murakkablashtiradi, tushunishni og'irlashtiradi»¹.

Shu qarashdan kelib chiqib olim, Uvaysiy she'riyatini murakkab, xosiy she'riyat sifatida baholaydi: «Uvaysiy she'rlari ko'proq adabiyot ahli, she'riyat muxlislari uchun mo'ljallangan. Shuning uchun ham uning devoniga kirgan g'azal va muxammaslarda xalq og'zaki ijodining ta'siri kam seziladi»².

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilib aytish mumkinki, Uvaysiy mutasavvuf shoira. U tasavvuf g'oyalariga e'tiqod qo'ydi. Buni olamni anglashning haqiqiy yo'li deb bildi. Va butun hayoti davomida uning aqidayu tariqini targ'ib etdi. Uvaysiyning o'zi ham bir qancha g'azallarda tariqat yo'lini, uning riyozatlarini bosib o'tgani xususida ma'lumot beradi:

*Necha kun to'ktim tariqat yo'lidin ashkim suvin,
Ishqqa bo'hton aylamaklik gardi rohimdin havo.*

Shoira ishqqa ilohiy ma'rifat, o'zni unutish, jazba holati deb qaraydi. U solik o'z maqsad manziliga faqat ishqning eng yuqori darajasi – ilmi hol vositasi-la yetishi mumkin, degan fikrda:

*Vaysiy, ilmi qol o'qub, hech uqmading bu dahr aro,
Piri dayr ichra borib sen ilmi holidin o'qu.*

¹ A.Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti. T.:Fan, 1961, 248-bet.

² O'sha asar, 248-bet.

Yoki:

*Muhabbat darsini takror etardin man'i «qol» etdim,
Mudarris ahli bedardlig' ila holimg'a kulmishlar.
Tavakkul peshasin po'shok etib cho'mdim haqiqatga
Qo'lim sir domaninda, el bu af'olimg'a kulmishlar.*

Shoira tariqatning barcha suluklarini, maqomlarini, qonunlarini o'qish, o'rganish mumkin, ammo, ishqni o'qib o'rganish muki emas, degan fikrda. U ishqqa ilohiy mo'jiza yanglig' qaraydi. Shoira ishqni o'rganish emas, uni ruhiyatda ulg'aytirish kerak, u ko'ngulda tug'ilib, unib o'sishi lozim, degan xulosada:

Tariqat yo'lida tay qildim ul jam'i suluklarni,

Tariqi ishqning oldida bir kasbi hunar ko'rdim.

Demak, shoira nazdida ishq insonni ilohiy kenglikka olib chiqa oluvchi birdan bir vosita. Olloh vasliga yetish esa lirik qahramonning yagona maqsadi. U bu olis yo'l dardu g'amida yonishni o'ziga vatan deb biladi. U shu dard bilangina yashaydi. Usiz ushlagani tikan, ko'rgani baytul-hazan:

*G'aming, unsu darding vatandur mango,
Katon to'n seningsiz kafandur mango.
Qaro kokuling bo'ynima, ey shahim,
Ki, kufr etkali to rasandur mango...
Dema: «Dahr bog'idin uzding gule!»
Iligimda, vahkim, tikandur mango!
Qocholmon firoqingdin, ey mug'bacha,
Visoling umidi kishandur mango.
Ulus ta'n etar: «Aylading ro'zgor!»
Bu kulbamki, baytulhazandur mango.*

Shoira lirik qahramoni. Uvaysiy lirik qahramoni dadil, talabchan, matonatli, mardona tabiatli. U faqat oshiq emas, balki, ayol-ijodkor sifatida ham tasavvurimizda namoyon bo'ladi. U atrofni, insonlarni ayol-larga xos teran nigoh bilan kuzatadi. Ruhiga tiriklik, uyg'oqlik baxsh

etuvchi olamning yorug' ranglarini tez ilg'aydi. Yurakda zaxmu jarohatlar ochuvchi g'ofillik va jaholat belgilarini ko'rib ko'nglidan qon sirqib og'rinadi. Insoniyatni ulug'likka ko'taruvchi mehr-oqibat, muhabbat, izzat-hurmat, halol-pokizalik, adolat, imon-e'tiqod kabi ezgu fazilatlarni sog'inib iztirob chekadi.

Shoira asarlari orasida uning tarjimai holini to'lg'azuvchi, ona va ayol sifatida qiyofasini yorituvchi namunalar mavjud. «Sog'indim» radifli g'azalida sarbozlikka ketgan olisdagi farzandini sog'ingan, ko'ngli ne hadiku xavotirda o'rtangan, kecha-kunduz yo'l qarab intizor yongan onaizorning qalb tug'yonlari o'z ifodasini topgan. Ammo, asarni o'qiganda, umidsizlikka tushmaysiz. Chunki, onaning so'z bilan ta'riflash qiyin bo'lgan sog'inchi farzandini asrab, eson-omon uning bag'riga qaytarishiga beixtiyor ishonasiz.

Uvaysiyning o'zligini, hayotdagi oddiy ayol sifatidagi tabiatini anglashimizda «Kafshim yo'qoldi, sandamu?» radifli g'azalining alohida o'rni bor. Bizningcha, ushbu asarda Farg'ona ayollarining sho'x-shaddod, hazil mutoyibaga usta xarakter timsoli o'z ifodasini topgan. Shoir hikoya qilishicha, Qo'qondan Xo'jandga sayru tomoshaga kelishadi. Ancha ko'ngil chigillari yozilib, engil tortishadi. Ammo, shu jarayonda lirik qahramon kovushini yo'qotadi. Bu detaldan shoira ustalik bilan hazil-mutoyiba, askiya manbai sifatida foydalanadi.

G'azalning boshdan oxirigacha yengil bir kulgi qo'zg'atuvchi yumor singdirilgan. Shu usul bilan shoira kovush o'g'risini beozorgina tanqid ham etib o'tadiki, bu uning oqila, dono va mahorat sohibiligidan dalolat beradi.

Uvaysiy ijodida janrlar takomili. Fard janri. O'zbek mumtoz adabiyotida Jahonotin Uvaysiy ijodi o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. U nafaqat mazmun, ma'no va badiiy san'atkorlik nuqtai nazaridan, balki janrlar takomilida ham takrorlanmas iqtidorini namoyish eta olgan. Xususan, mumtoz she'riyatdagi kichik janrlarda yaratgan asarlari bunga dalil bo'la oladi.

Fard – adabiyotdagi eng kichik janr. U arabcha yakka, yolg'iz degan ma'noni anglatadi. Adabiy istiloh sifatida esa, birgina baytdan iborat mustaqil asar demakdir. Unda kuchli mantiqqa ega bo'lgan hikmatomuz fikr ifodalanishi shart. Chunki, «...O'tmishdagi qalamkash-

lar fardlar yaratishni bir san'at, san'atkorlik ishi, ma'nolar xazinasidan gavhar sochish deb bilganlar»¹. Adabiyotshunoslikda fard, uning paydo bo'lish asoslari, xususiyatlari haqida ayrim mulohazalar bildirilgan². Ammo, janr sifatida uning hali hal etilishi, oydinlashtirilishi lozim jabhalari anchagina. Jumladan, fardning qofiyalanishi haqida adabiyotshunoslikda turli qarashlar bor. Ba'zi manbalarda «fardlarda ikki misraning qofiyalanishi shart» deyilsa, ba'zilarida «fard misralari o'zaro qofiyalanmaydi», ba'zilarida esa «qofiyalanishi ikki xil (a-a va b-a) bo'lishi mumkin» deyiladi.

Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy 1436-1437 yillarda yaratilgan «Funun ul-balog'a» asarining janrlar bayoni qismida fardga to'xtalib shunday ta'rif beradi: «Fard ikki misra bo'lur. Avvalg'i misraida qofiya bo'lmas...»³.

Asarda Kamol Xo'jandiy, Salmon Sovajiy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Kirmon, Nosir Buxoriy, Sakkokiy Sayroniy, Lutfiy Shoshiylarning fardlaridan namunalar keltiriladi. Hammasi qofiyasiz, ya'ni b-a shaklidagi fardlar.

Sakkokiy va Lutfiyning devoniga ham qofiyasiz, ya'ni b-a shaklidagi fardlar kiritilgan. Demak, adabiy jarayondagi holatdan xulosa chiqaradigan bo'lsak, XV asr I yarmigacha fard janri yuqoridagi shaklga ega bo'lgan. Ya'ni ikki misradan iborat bo'lib, qofiya bo'lmagan. Ammo, juz'iy hollarda uning a-a shaklida qofiyalangan turiga ham manbalarda duch keldik. Lekin bu ko'rinish xos xususiyat darajasiga ko'tarilmagan.

Navoyi ijodidan boshlab, bu janrning yanada takomillashgan ko'rinishlarini kuzatamiz. Uning «Xazoyin ul maoniy» devoniga 86 ta fardi kiritilgan. Ularni kuzatib, quyidagi xulosalarga keldik:

Birinchidan, Navoyi o'z fardlarida g'oyaviy mundarijani teranlashtirishga erishgan. Ularda chuqur hikmatomuz mulohazalarni, hayotiy xulosalarni ifodalagan.

Ikkinchidan, Navoyiga qadar qofiya fard janri uchun xos xususiyat bo'lmagan. Navoyi bu janrning har ikkala misrasini qofiyadosh so'zlar

¹ R. Orzibekov. Lirikada kichik janrlar. –T.: 1976, 119-bet.

² Qarang: O'sha asar, 117-131-betlar.

³ Shayx Ahmad Taroziy. Funun ul balog'a. –T.: 1996, 69-bet.

bilan ziynatlagan. Bu esa o'z navbatida asarga ohangdorlik bag'ishladi. So'zlarning rang-barang ma'noviy qirralari orqali esa she'r g'oyaviy teranlik kasb etdi.

Uchinchidan, Navoyi devonlariga kiritilgan 86 farddan 79 tasi qofiyali, 7 tasi esa qofiyasiz shaklda yaratilgan.

Navoyidan keyin fard janri yana takomillashib bordi. Keyinchalik ayrim shoirlar ijodida tajnisli fardlar yaratilganligini ko'ramiz. Jumladan, Bobur devonida 26 farddan 2 tasi tajnisli qofiya, 23 tasi qofiyali, 1 tasi qofiyasiz ko'rinishga ega.

Fard janri takomilida Uvaysiyning alohida o'rni bor. Bizga uning 4 ta fardi ma'lum. Ularning barchasi tajnisli qofiya asosida yaratilgan. Shoiralar hayotiy kuzatishlaridan anglagan chuqur falsafiy mulohazalarini ifodalashga erishgan. Har bir fardda shoiraning takrorlanmas kuzatuvchanlik, xayolchanlik inkishofini ko'ramiz.

Uvaysiy devoniga kiritilgan to'rtala fard ham ramali musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Ularda shoiralar she'riyatiga xos bo'lgan teranlik va falsafiy mushohada sezilib turadi:

*Dilbaro, o'ltur boshingdin aylanay,
Pandim ol, o'lsam so'ngokim ayla nay¹.*

Chiston (lug'z) Sharq mumtoz adabiyotida, xususan, o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos sirli-sinoatli nazm namunasi hisoblangan. Har qanday so'z san'atkori ham she'rning bu noyob usulida kuch sinasha olmagan. U yuksak badiiy san'at namunasi sifatida baholab kelingan. Jumladan, Zayniddin Vosifiyning «Badoye ul-vaqoye» asarida eslanishicha, Qul Ubaydiy donishmandlar bilan bo'lgan bir suhbatda lug'zning adabiy jarayondagi mavqeini shunday baholagan: «... lug'z she'rning shunday nav'iki, tab' tarozusida g'oyat mavzundir. Tab'i halol kishilarning unga mayli haddan ziyoddir...».² Atoulloh Husayniy ham «Badoye us-sanoye» asarida lug'zni shunga yaqin izohlaydi³.

¹ *Uvaysiy*. Devon. T.: 1963, 223-bet.

² *Vosify Z. Badoye ul-vaqoye*. T.: 1979, 48-bet.

³ *Husayniy Atoulloh*. Badoyi us-sanoye. T.: 1981.105-bet.

U arablarda lugʻz, lugʻaz, fors va turklarda chiston¹ deb atalgan. «Lugʻz, lugʻaz» soʻzi moʻtabar izohli lugʻatlardan biri «Gʻiyos ul-lugʻot»da shunday izohlangan: «Lugʻaz - soʻroxi mushi dashty; va on bagʻoyat pechdor boshad, lihozo nomi navʼe az kalomi mubham, ki ba forsi chiston goʻyand»². Mazmuni: Lugʻaz – dasht sichqonining ini. U juda egri-bugri boʻladi. Yanaforschada chiston, deb ataluvchi yashirin soʻz turining nomi.

Koʻringanidek, lugʻz soʻzi istilohning maqsadini toʻla ifodalay oladi.

Atoulloh Husayniy ham yuqorida tilga olingan asarida lugʻz haqida batafsil toʻxtaladi. Uning lugʻaviy maʼnosi, istilohiy mohiyati oʻz davri adabiyotshunosligidagi oʻrganilish tarixini yoritadi. Rashiddin Vatvot, Qays Roziy, Sharafiddin Ali Yazdiylarning fikrlari va ularga oʻz munosabatini bayon etadi. Ular bilan bahs-munozaraga kirishadi.

Mumtoz adabiyotshunoslikka oid asarlarni kuzatar ekanmiz, barchasida lugʻz mumtoz badiiy sanʼatlardan biri sifatida talqin etilgan. Qays Roziy, Rashiddin Vatvot, Atoulloh Husayniy, Ahmad Taroziy, lugʻz va muammo haqida «Hulali mutarraz dar fanni muammo va lugʻz» (Muammo va lugʻz Fani toʻgʻrisida bezatilgan ipak kiyimlar) deb nomlangan alohida asar yozgan Sharafiddin Ali Yazdiy ham lugʻzni oʻz asarlarining badiiy sanʼatlar qismida izohlashgan. Ahmad Taroziy «Funun ul-balogʻa» asarida lugʻz sanʼatining xos xususiyatlarini aniq va sodda tushuntirib beradi: «Bu aningtek boʻlurkim, bir narsaning otin va haqiqatin yoshurub, mushabbah /un/ bih lafze birla savol qilurlar»³.

Har bir sheʼri janr sifatida tasniflashda maʼlum belgilar inobatga olinadi Ammo, lugʻzni hajm, vazn, qofiya, radif nuqtai nazaridan kuzatsak, xos xususiyatlar koʻzga tashlanmaydi. Demak, lugʻzni alohida janr deb qarash haqiqatga toʻgʻri kelmaydi. Uni sheʼriy sanʼatlardan biri deb qarash toʻgʻriroqdir.

Oʻzbek mumtoz adabiyotida uning gʻazal, ruboiy, qitʼa, masnaviy, fard shakllarida yaratilgan namunalari uchraydi. Alisher Navoyining

¹ Keyingi oʻrinlarda chiston deb qoʻllaymiz.

² *Gʻiyosiddin Muhammad. Gʻiyos ul-lugʻot. Jildi II. Dushanbe, nashriyoti «Adib», 1988, 211-s.*

³ Taroziy Ahmad. *Funun ul-balogʻa. T.: 1999, 127-bet.*

«Xazoyin ul-maoniy» devoniga kiritilgan 10 ta chistondan 8 tasi qit'a shaklida, 2 tasi to'rtlik shaklida¹. Uvaysiy chistonlari g'azal, to'rtlik va ikkilik shakllarida yaratilgan.

Lug'z istiloh sifatida arablarda shakllangan. Ammo, turkiy adabiyotdagi chiston xalq og'zaki ijodidagi topishmoq janri bilan ham chambarchas bog'liq.

U XI asrda fors-tojik adabiyotiga kirib kelgan. Tojik adabiyotshunoslarining ta'kidlashicha, chiston dastlab qasida muqaddimasida tashbib² tariqasida paydo bo'lgan va vafning bir qismi sifatida taraqqiy topgan³. Fors adabiyotida birinchi chistonni Rudakiy yozgan degan taxmin bor.

Taniqli adabiyotshunos R.Orzibekov «Lirikada kichik janrlar» asarida chiston haqida to'xtalib, O'zbek adabiyotida dastlabki chiston Alisher Navoiy tomonidan yaratilganini ta'kidlaydi: «O'zbek xalq og'zaki ijodida Navoyigacha ham topishmoq usulidagi namunalar bo'lsa ham, lekin yozma adabiyot vakillari ijodida hozircha chiston she'rlar uchramaydi. Alisher Navoiy o'zbek klassik shoirlari orasida birinchilardan bo'lib chiston aytishga kirishdi va uning yozma adabiyotdagi o'rnini qonuniylashtirdi»⁴.

Ammo, izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, o'zbek adabiyotida Navoyiga qadar ham chiston namunalari uchraydi. Jumladan, 1436-1437 yillarda yaratilgan Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a» asarida o'zbek tilida ijod etilgan chiston keltiriladi:

Nedur ul la'li, paydo bo'lur andin guhar?

*Goh paydo bo'lur anda mayu gah shiru shakar*⁵.

¹ Navoiy Alisher. Xazoyin ul-maoniy. III jild. Badoyi' ul-vasat. —T.: 1960, 713-716-betlar.

² «Tashbib — lug'atta xotun jamolining sifatin va o'zining izhori ahvolin demaktur. Shuaro urfinda esa ul she'r bag'ishlangan kishining madhi yo hajvidin o'zga she'r boshinda berilgan har bir vasfdin iborattur». Husayniy Atoulloh. Badoyi' us-sanoyi'. T.: 1981, 270-b.

³ Zehniy T. San'ati Suxan. Dushanbe, nashriyoti «Irfon», 1979, sah. 134.

⁴ Orzibekov R. Lirikada kichik janrlar. —T.: 1976, 151-bet.

⁵ Taroziy Ahmad. Funun ul-balog'a. —T.: 1996, 127-bet.

Javobi «lab» bo'lgan ushbu chistonning badiiy pishiqligi uning o'zbek adabiyotida yagona hodisa emasligini ko'rsatadi. Ma'lum bir tarixiy takomil jarayoniga egaligi anglashiladi. Ammo, afsuski, alloma uning muallifini ko'rsatmaydi. «Funun ul-balog'a»dagi an'anaga ko'ra, Taroziy qalamiga mansub bo'lishi ham mumkin.

Chiston har bir shoirning olam, odam va borliqni kuzatish, atrof-muhitni ilg'ash darajasini ko'rsatadi. Uning oddiy predmetlardan badiiy obraz yaratish salohiyatini aniqlash mezonini bo'lib xizmat qiladi.

Uvaysiyning shoira sifatida shuhrat topishida chistonnavisligining alohida o'rni bor. Ilmda u o'zbek adabiyotida eng ko'p chiston aytgan ijodkor sifatida e'tirof etiladi. Uning nashr etilgan devonlarida 13 ta chistoni bor. Ammo, manbalarda uning «50 dan ortiq chistonlari ma'lum»ligi bayon etiladi¹. Akademik Avliyo Muhammadiev o'z xotiralarida, hatto, shoiraning «Chistonlar to'plami»ni ko'rganini eslaydi. Bir nechta bizga noma'lum chistonlari nomlarini sanaydi: «Shoira enamning dugonasi bo'lgan. «Chistonlar to'plami»ni sovg'a qilgan. Afsus, 1930 yillarda jonimizni asraymiz deb arab alifbosida yozilgan juda ko'p qo'lyozmalarni yo'q qilib yuborganmiz. Men qovun tiligi, aravaning o'qi, qaychi, anor haqida o'nlab chistonlarni yod olganman»².

Uvaysiy chistonlarining asosiy qismida savol qo'yish usuli yetakchilik qiladi. Jumboq, asosan, birinchi misrada keltiriladi. Shoiraning topqirlik bilan qo'llagan so'rog'i o'quvchi diqqatini bir nuqtaga jamlashga xizmat qiladi. Shundan so'ng, nazarda tutilgan predmetning sifat, belgi va xususiyatlari ta'riflanadi. Shoira chistonlarida nazarda tutilgan har bir predmet badiiy obraz darajasiga ko'tarilgan. Ularning asosini metaforik o'xshatishlar tashkil etadi. Jumladan, eshigi tuynugi yo'q gumbaz, qanotu parlari qip-qizil, ko'zga ko'rinmas qush, qonxo'r ikki daryo, cho'tir yuzli kelin, boshi bilan yuruvchi oyog'i yo'q mavjudot, jazirama yozda issiq, yashil to'nda yuruvchi jonzot va yana ko'plab noyob taxayyulot mahsuli bo'lgan timsollar. Ko'rinadiki, shoira chistonlarida nodir timsollar galereyasi bunyod etilgan. Ularning har biri o'tkir tafakkur mahsulidir.

¹ R. Orzibekov. Lirikada kichik janrlar. –T.: 1976, 153-b.

² Madaev O. Alloma Avliyoxon. «O'zAS» gaz., 2006, 22 sent.

Shoira deyarli barcha chistonlarida dastlabki misrada atalmishning shakliga e'tibor qaratadi. Uni tasvirlaydi. Keyingi misralarda esa uning holati, qilmishi, vazifasini ifodalashga o'tadi.

Ayrim chistonlarida shoira savol bilan bir qatorda abjad hisobidan ham unumli foydalanadi. Bu usul nazarga olingan predmetni aniqlash imkonini kuchaytiradi.

Uvaysiy uchinchi tur chistonlarida yanada boshqacha yo'l tutadi. Ularda savol ham, abjad hisobi ham uchramaydi. Bunday chistonlar qisqa hajmga (2 misra) ega. Birinchi misrada atalmish haqida xabar-ma'lumot berilsa, ikkinchi misrada uning tabiatiga xos qat'iy hukm, xulosa bayon etiladi. Bunday asarlar sirasiga «Qaychi» hamda «Kun va tun»ni kiritish mumkin.

Harora g'azal. Shayx Ahmad Taroziy she'riy balog'atda qofiya ilmining muhimligini ta'kidlaydi: «...tab'ning natijasi she'rdur. Va she'rning asli qofiya. Va qofiyasiz she'r mumkin ermas»¹. Ulug' alloma Sharq mumtoz nazmi namunalari asosida ana shunday teran xulosaga keladi. Bu fikrlar she'riyatda qofiyaning o'rni, ahamiyatini belgilashimizda asos bo'ladi. Demak, misralarga badiiy sayqal, ohangdorlik va purma'nolik baxsh etuvchi unsurlardan biri qofiyadir. Uning she'riyatdagi o'rnini o'rganish, baholash borasida adabiyotshunoslikda bir qancha ishlar amalga oshirilgan, muhim tadqiqotlar yaratilgan. Biz mulo-haza yuritmoqchi bo'lgan masala bir oz boshqacharoq.

Ahmad Taroziy yuqoridagi asarning «Al-fann-us-soniy fi-l-qofiya va-radif» deb nomlangan II qismida qofiya va radif bilan bog'liq barcha muammolar xususida muhim fikrlar bayon etadi. Ular nazmning ajralmas va sayqalbachsh qismlari ekanligi misollar bilan dalillanadi. Muallif qofiya va radifning zaruriy unsurligini isbotlash bilan bir qatorda bo'lim so'ngida qofiya ishtirok etmaydigan she'r turi ham borligi haqida ma'lumot beradi: «Bir tariqa she'r bo'lurkim, anda qofiya bo'lmas. Har baytning oxirinda radif-o'q keltururlar. Oni harora o'qurlar»².

Mo'tabar lug'atlardan biri «G'iyosul – lug'ot»da «harora» so'zi quyidagicha izohlanadi». Harora (حرارة) – ba ma'nii raqs kardan va tob

¹ Shayx Ahmad Taroziy. Funun ul balog'a. –T.: 1996, 61-bet.

² O'sha asar, 83-bet.

dodan dafro az otash; va ovoze, ki az chand sozu chand xalq yak mar-taba baroyad va g'avg'oi mardum». Ya'ni, «Harora – raqsga tushish va doirani olovda toblash; ko'p cholg'u, ko'p kishilarning baravar birdan chiqargan kuchli ovozi va odamlarning jo'rovoz g'avg'osi ma'nosida». «O'zbek tilining izohli lug'ati»da «harorat so'zining «ruhiy ko'tarinkilik, jo'shqinlik» ma'nosiga ham egaligi ko'rsatilgan.

Demak, harora she'rlar, istilohning lug'aviy ma'nosidan ham ang-lashilyaptiki, ruhiy jo'shqinlik, ruhiy g'alayon, pafos mahsuli sifatida maydonga kelgan. «Funun ul balog'a» tadqiqotchisi va noshiri pro-fessor A. Hayitmetov she'rning ushbu turiga shoira Uvaysiyning bir g'azalini misol sifatida ko'rsatadi: «O'zbek adabiyotida she'rning ha-rora turiga Uvaysiyning «Ko'ngil dog' o'ldi, dog' o'ldi» radifli g'azali yaxshi misol bo'la oladi»¹.

Prof. A. Qayumov ham shoira she'rlarini tahlil etar ekan, shu she'rga e'tiborini qaratadi: «...Goho iztirob to'lqinlari (she'rlarida – N.J., I.A.) shunday kuchayib ketadiki, shoira qofiya to'sig'ini bosib o'tib, o'z kechinma va hayajonlarini oq she'r tarzida ifodalaydi («dog' o'ldi, dog' o'ldi» radifli she'r)»². O'zbek mumtoz adabiyotida boshqa biror shoir ijodida harora g'azal namunasi uchramaydi. Ammo, Uvaysiy devoni qo'lyozmasida 8 ta shunday g'azal mavjudligini kuzatdik. Bu Uvaysiy-ning shoira sifatida o'ziga xos yo'llar izlashga, yangiliklar yaratishga, turli adabiy tajribalar qilib ko'rishga harakat qilganini ko'rsatadi. Bu esa uning ijodkor sifatida o'ziga ishonchi va mahoratidan dalolatdir.

Uvaysiyning dostonnavislik salohiyati. Doston – mumtoz adabi-yotimizdagi yirik va mukammal janr. Uni yaratish ijodkordan o'ziga xos badiiy tayyorgarlikni talab qiladi. Shu sababli nazmda shoirning yetukligi dostonnavislikdagi mahorati bilan belgilangan.

Ma'lumki, o'zbek dostonchiligi xalq dostonlari va Sharq mum-toz adabiyotidagi dostonnavislik an'analari ta'siri ostida rivojlandi. «XVIII-XIX asr dostonchilik maktabi namoyandalari o'zlarigacha bo'lgan dostonchilikka novatorona yondashdilar. Mavzu va g'oyaviy jihatdan uni boyitdilar. Syujet, kompozitsion qurilishida yangi kashfi-

¹ Shayx Ahmad Taroziy. Funun ul balog'a. –T.: 1996, 18-bet.

² A. Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti –T.: 1961, 247-bet.

yotlar qildilar»¹. Bu davrning ayrim shoirlari (Nishotiy, Hoziq, Uvaysiy) umumsharq adabiyotida mashhur bo'lgan syujetlarni olib, ularga o'zlari yashagan davr ruhini kiritdilar² va shu asosda o'z dostonlarini yaratdilar. Bunday an'ana uzoq asrlardan beri Sharq xalqlari adabiyotida mavjud bo'lgan va davom etib kelgan. Jumladan, «Xamsa» tarkibiga kirgan dostonlar ham badiiy ruh va g'oyaviy talqin jihatidan ancha farq qilsa-da, lekin syujet jihatidan bir-biriga yaqin turadi. Yusuf va Zulayxo, Ibrohim Adham to'g'risidagi hikoyalar ham asrlar osha ana shunday sayyor syujetlar sifatida ko'p badiiy asarlar uchun asos bo'lib kelgan.

Hazrati payg'ambarimiz Muhammad sallallohi alayhi vassallamning nabiralari, hazrat Ali va Bibi Fotimaning farzandlari shahzoda Hasan va Husaynlar qismati yoritilgan hikoyatu rivoyatlar ham ko'plab badiiyat namunalарining yaratilishiga asos bo'lgan.

Bu mavzudagi dostonlar adabiyotshunosligimizda umumiy nom bilan «Karbalomalar»³ deb yuritiladi. Ularning Sharq adabiyotida nasrda ham, nazmda ham yaratilgan juda ko'plab nusxalari mavjud. Ayrimlarining muallifi ma'lum, ayrimlarining muallifi noma'lum, ayrimlari xalq kitoblari shaklida yozilgan. Fuzuliyning «Hadiqat us suado» nasriy asari ham shu mavzuda yozilgan. Bunday manbalarning eng mukammali va mashhuri Husayn Voiz Koshifiyning (1440–1505, Hirot) «Ravzat ush-shuhado» asaridir. U islom va hazrati payg'ambarimiz Muhammad sallallohi alayhi vassallam tarixlariga bag'ishlangan. Shu tarix sahifalarida musulmonlar sha'nini, iymon va adolat sharafini himoya etish yo'lida jonini fido qilgan shahidlar qismatidan hiko-ya qilinadi. Asarda Qur'on, hadis va boshqa turli mashhur manoqiblar orqali yetib kelgan rivoyatlar ta'sirli uslubda, badiiy qayta bayon etiladi. Koshifiyning asari fors tilidan bir necha marta o'zbek tiliga tarjima qilindi. Muhammad Ayub Koshg'ariy tomonidan «Tazkirayi anbiyo va avliyo va shuhado» nomli nasriy tarjimasi (XVIII asr, Koshg'ar), Sobir

¹ E. Ibrohimova, M. Mirzaev. Dostonning kompozitsion xususiyatlari. Adabiy meros. Ilmiy asarlar to'plami. –T.: 1986, 1 (35), 18-bet.

² A. Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti. Toshkent, 1961, 357-bet.

³ Aslida bu yo'nalishdagi asarlarga Imom Husayn qismati tasvirlangan manbalar kiritiladi.

Sayqaliy Hisoriy tomonidan (XVIII asr, Hisor) amalga oshirilgan nazmiy tarjimai shular jumlasidandir.

Ayniqsa, XVIII–XIX asrlarda bu yoʻnalishda asarlar yaratish keng tus oldi. Xolis Toshkandiyning «Qissai Karbalo», «Qissai Imom Hasan va Imom Husayn», «Qiyomatnoma», «Musibatnoma» asarlari; Bibi Hojarning «Qissayi Imom Husayn»; Nisoning «Vafotnomai Imom Hasan va Imom Husayn»; Xoniyning «Voqeai hoilai Karbaloyi purbalo» asarlari noyob namunalardir. Xasta, Qul Sulaymon, qozoq shoiri Jusipbek Shayxul islom oʻgʻli kabi ijodkorlar tomonidan ham shu syujet asosida yaratilgan asarlar yetib kelgan.

XVIII–XIX asr oʻzbek adabiyotining yetuk vakili Jahon otin Uvaysiy oʻndan ortiq faol lirik janrlarda oʻz mahoratini namoyon eta olgan shoir. Shu bilan bir qatorda, u dostonchilikdagi isteʼdodi ham lirik mahoratidan qolishmasligini isbotlay olgan. Shoiraning bizga uchta dostoni yetib kelgan: «Shahzoda Hasan», «Shahzoda Husayn» va «Voqeoti Muhammadalixon».

Shoiraning shahzoda Hasan va shahzoda Husaynga bagʻishlangan asarlari qoʻlyozma va toshbosma nusxalarda muallif tomonidan nomlanmagan. Shu sababli bu borada adabiyotshunoslikda turli-tumanlik koʻzga tashlanadi. Shoiras asarlari «Kitobi Uvaysiy», «Karbalonoma», «Qissai purgʻussa» kabi turlicha nomlanadi. Adabiyotshunos olim E.Ibrohimova «Shahzoda Hasan haqidagi doston», «Shahzoda Husayn haqidagi doston» deb nomlashni taklif etadi¹.

XIX asr birinchi yarmi dostonchiligi yetuk namunalaridan biri Uvaysiyning Shahzoda Hasan haqidagi dostonidir. Asarda shoir adolatli va sulhparvar hokim Hasan obrazini yaratgan. Dostonning asosiy mohiyati yaxshilik va adolatni targʻib etishdir. Asar mazmunan diniy mavzuga bagʻishlangan. Shahzoda Hasanning hayot yoʻli tasvirlangan. Ammo, shoiraning asardan maqsadi faqat bu emas. Unda ham sheʼriyatidagi kabi zamondoshlarining koʻzini ochish, moziydan olingan saboq bilan ularga koʻzgu tutish shoiraning asosiy niyati edi. Asardagi bosh gʻoya Hasan obrazida mujassamlashtiriladi. Timsolning ikki qirrasini

¹ E. Ibrohimova. Uvaysiy dostonlari haqida. «Oʻzbek tili va adabiyoti» jurnali, 1960, 6-son, 38-44-betlar.

bor. Birinchisi, podshoh sifatidagi xarakter tizimi bo'lsa, ikkinchisi od-
diy inson, shaxs sifatidagi qiyofasi.

Shoira bosh timsolning ikki yo'nalishdagi siyratini ham mukammal
yoritib bera olgan. Asarda uni har tomonlama komil xulqu atvorga ega
inson sifatida tasavvur eta olamiz. Bir o'rinda Hasanning shaxs sifati-
dagi fe'l-atvori shunday yoritiladi:

*Ilmu karamu suxan liynidin,
Bo'ldiki manoqib ichra yaqin.
Ham toatu ibodat angadur xos,
Jonu dil birla xaloyiq etti ixlos.
Xushxo'y luqi kitoba sig'mas,
Shirin so'ziniki xalq bilmas.
Ham erdi malihu, ham fasihdur,
Yer yuzida go'yiyo Masihdur¹.*

Mazkur doston shoiraning Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharq-
shunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 1837-raqamli
devoni yagona nusxasining oxirida kitobat qilingan. Devon qo'lyozma-
ning 187-sahifasida tugaydi. Uning tartib berilgan sanasi hijriy 1274,
milodiy 1857 yil, kotibi Muhammadshoh Yunusxon ibn Eshonxoja
Eshon ekanligi e'tirof etiladi:

*«Raqam qildi Muhammadshoh Yunusxon
Ki, nuri chashm Eshonxoja Eshon.
- 1274/1857»*

Bir necha bo'sh sahifalardan keyin 189-bet qo'yilib, «Qissayi
Imom Hasan» dostoni boshlanadi. Doston nomi kotib tomonidan emas,
balki sahifalovchi tomonidan, qalamda yozilgan. 190-betdan boshlab
asarning asosiy matni basmala bilan boshlangan. Asar aniq, chiroyli,
savodli ko'chirilgan. Hoshiyalarda deyarli yozuvlar yo'q. Ba'zi o'rin-

¹ *Qissai Imom Hasan*. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar.
Keyingi parchalar mazkur manbadan olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi.

lardagina ayrim imlo xatolari hoshiyada tuzatib ketilgan, xolos. «A» sahifada poygir qo'yilgan. Ammo, «B» sahifada bu hol ko'zga tashlanmaydi. Har sahifada 17 baytdan, faqat 1-sahifada (190-bet) 13 bayt, 2-sahifada (191-bet) 15 bayt matn berilgan.

Dostonning hajmi 1450 misra, 725 baytdan iborat. U 26 misra hamd va 20 misra na't bilan boshlanadi. Keyin 48 misrada chahoryorlar tavsiflanadi. So'ngra dostonning asosiy syujeti bilan bog'liq voqealar bayoni boshlanadi. Dastlab Imom Hasan va Husaynning tug'ilish tarixi, ism tanlash jarayonlari dramatik sahna darajasida mahorat bilan tasvirlab beriladi.

Uvaysiy doston manoqiblar asosida yozilganligini alohida ta'kidlaydi:

*Ko'bdurki manoqib ichra bu so'z,
Gar ummat esang eshit tikib ko'z'.*

Shoira ta'kidlaganidek, Imom Hasan va Husayn hayoti bilan bog'liq ma'lumotlar juda ko'p manoqiblar orqali yetib kelgan. Xalq orasida ularning murakkab, zahmatli va sharaflı umr yo'llari borasida qiziqarli hikoyatlar keng tarqalgan. Shu sababli ular asos bo'lgan ko'plab nasriy va nazmiy yo'ldagi badiiy asarlar yaratilgan. Ularning dunyoga kelishiga tarixiy voqealar asos bo'lgan bo'lsa-da, ma'lumotlarni sof tarixiy aspektda qabul qilib bo'lmaydi. Chunki ular ijodkorlar tomonidan qayta ishlangan. Zamondoshlariga hayot mashaqqatlari, kemtikliklari oldida o'zini yo'qotmaslik, ularni jasorat va mahorat bilan yengib o'tish yo'llarini ko'rsatishda, aka-uka imomlar hayotini ibrat va saboq sifatida namuna etib tasvirlashgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu tipdagi dostonlarning yaratilishi-da Koshifiyning yoki Markaziy Osiyoda keng tarqalgan Sobir Sayqaliy dostonlarining ta'siri bo'lgan. Ammo mazkur dostonlar bilan qiyoslaganimizda, Uvaysiy asarlarining ulardan farqlanuvchi o'rinlari ko'pligini ko'ramiz. Bu esa shoira yaratgan dostonlar original asarlar bo'lib, unda ijodkor mahorati to'la namoyon bo'lganligini ko'rsatadi:

¹ *Qissai Imom Hasan*. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar. Keyingi parchalar mazkur manbadan olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi. 197-bet.

1. Avvalo, ular turli vaznlarda yaratilgan. Sobir Sayqaliy asari (1793–1796) hazaji musammani maqsur (mafoilun – mafoilun – fa-ulun), Uvaysiy dostoni esa hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf vaznida yozilgan.

2. Sayqaliy dostonida tasvirlangan voqealar Uvaysiy asariga nisbatan qisqa. Uvaysiyda shahzoda Hasan hayoti bilan bog'liq rivoyatlar son jihatdan ko'proq va voqealar batafsilroq bayon etiladi. Jumladan, asar Hasanning tug'ilishi, unga ism tanlanishi haqidagi rivoyatlar bilan boshlanadi. Sayqaliyda esa voqealar bir oz keyinroq, padari buzrukvori hazrat Alining vafoti va o'rniga shahzoda Hasanning Ko'fa hokimi bo'lishi bilan boshlangan.

3. Sayqaliy dostonida Hasanning Mavsilga do'sti uyiga borishi, u erda 3 marta zaharlanishi; Keyinchalik xotini tomonidan 3 marta zaharlanishi va vafoti, ayolining jazolanishi voqealari bayon etilgan. Uvaysiyda esa Hasanning hokim bo'lgani, Shom hokimi Muoviyaning Ko'fa ustiga 60.000 lashkar bilan hujum qilgani, Hasanning 40.000 lashkar bilan unga qarshi borgani haqidagi voqealar ham batafsil bayon etiladi. Shoir Hasanning sulh tarafdori bo'lganiga katta urg'u beradi. U o'zining shon-shuhratini o'ylamay, xalqning qoni behuda to'kilmasligini birinchi o'ringa qo'yadi. Shu munosabatlar bilan shoir shahzodaning go'zal xulqi, komil axloqini ta'riflaydi. Hasan tilidan zamondoshlari uchun ibratnoma yaratadi:

*El sudini istagum shabu ro'z,
Bu so'zni deymen shahi dilafro'z.
Oldimda bu el salomat o'lg'ay,
Yo'q xohishim o'lsa el parishon,
To bo'lmasa fitna, bo'lsa imkon.
Gar fitnalig' sulh behroq,
Har vaqt degan Imomi ofoq¹.*

Mazkur tasvirlar, ma'lum ma'noda, asar voqealarini shoiraning zamonasi bilan bog'laydi. Uning ijtimoiy jarayondagi toj-taxt uchun,

¹ Qissai Imom Hasan. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar. Keyingi parchalar mazkur manbadan olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi. 204-bet.

davlat uchun kurashlarga munosabatini ko'rsatadi. El tinchligi, xotirjamligi, salomatligini muhim o'ringa qo'yganligi sezilib turadi.

Sayqaliyda Hasanning ayoli Asmo deb ataladi. Uvaysiyda esa Ju'da deya nomlanadi (shoirada Asmo shahzodalarning enaga – doyasi sifatida tasvirlanadi). Sayqaliyda Asmoning qattiq jazolangani tasvirlansa, Uvaysiyda bu jarayon yoritilmaydi. Shoir dostonida voqea oldinroq – Hasanning zaharlanganidan so'ng Jo'da bilan xoli suhbatini tasvirlash orqali yakunlanadi. Hasanning vafot etishi ham tasvirlanmagan. Doston yakunini o'qiganda, dastlab mazkur asar ham tugallanmay qolganmikin, degan savol paydo bo'ladi. Ammo biz Uvaysiy dostonni, balki shunday yakunlashni ma'qul ko'rgandir, undan yakun va saboq chiqarishni o'quvchining o'ziga qoldirgandir, degan xulosaga kelamiz. Qo'lyozmada dostonidan so'ng shoironing yana bir asari «Voqeoti Muhammadalixon»ning keltirilishi ham «Shahzoda Hasan»ning yakunlanganligini ko'rsatib turadi.

Uvaysiy dostonida shahzodalarning hayoti bilan bog'liq rivoyatlardan bir nechta bayon etib beriladi. Dastlab ularning yo'qolib qolish hodisasi rivoyat qilinadi. Shoir mazkur rivoyat ibn Abbos tomonidan so'zlanganini ta'kidlaydi. Ibn Abbos uchta tafsir maktabidan Makkai mukarrama maktabining ustozlari, ulug' sahobalardan biri edi. Keyin Hazrati Alining shahid bo'lib, Ko'fa taxtiga shahzoda Hasanning o'tirishi, bundan foydalanib, doimiy ziddiyatda bo'lgan Shom hokimi Muoviya lashkar tortib kelishi voqealariga alohida e'tibor beradi. Ko'rinadiki, Uvaysiy rivoyatlarni aniq manbalar, aniq shaxslar bilan bog'liq holda, sahifligiga ishonch bilan keltiradi.

Doston kompozitsiyasi o'ziga xos. Asosiy syujet bayon etilar ekan, o'rni bilan lirik chekinishlar beriladi. Ular ba'zan shoir tilidan, ba'zan esa bosh qahramon - Hasan tilidan bayon etiladi. So'ngra xalq dostonlari uslubiga o'xshab, roviyga murojaat etilib, yana yetakchi syujetga qaytiladi:

*Roviy qalamingni tez yuritgil,
Xunobai jigardin oncha yutgil...¹*

¹ *Qissai Imom Hasan*. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar. Keyingi parchalar mazkur manbadan olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi. 212-bet.

Yoki:

*Roviy yana so'z boshig'a kelg'il,
Shahzoda karomatini ayg'il...¹*

Lirik chekinishlarning dostonda muhim o'rni bor. Ular ham asar syujetiga xizmat qiladi, ham lirik munosabat vazifasini bajaradi. Go'yoki, voqealarni shoira zamoni bilan bog'laydi. Ularga shoiraning munosabatini ko'rsatadi.

Lirik chekinishlar turli janr va shakllarda berilgan. G'azal, masnaviy, fard ko'rinishlari uchraydi. Fard janri bir o'rinda qo'llanadi. U hazaji musammani solim vaznida (mafoiylun-mafoiylun-mafoiylun-mafoiylun; V - - - V - - - V - - - V - - -) yozilgan.

G'azal janrida berilgan lirik chekinishlardan so'ng ham fikrlar to'g'ridan-to'g'ri doston syujetiga bog'lanib ketiladi:

*Ammo dedilarki hol tilida
Kechdiki bu bayt pok dilida:
«Vaf o'z tutmag'il eldinki o'amin vafosi yo'q,
G'arib o'lmay netar ya'ni kishi gar asnosi yo'q.
Tutub hurmat kanora, el arosidin vaf o' ketti,
Bu kun uzgil ko'ngil har ikkisidinkim baqosi yo'q.
Nazar solsang agarchandeki bu yolg'onchi olamg'a,
Aning juz dardi ranji mehnat javri jafosi yo'q»².*

Mazkur lirik chekinish g'azal janrida yaratilgan. U hazaji musammani solim vaznida yozilgan. G'azalning bosh qahramon tilidan berilishi bejiz emas. Mazkur vazn Hasan dilidagi dard va iztirobni yetkazishda muhim vazifani bajaradi. Bosh qahramonning olam va odam borasidagi falsafiy fikrlari umumbashariy mazmunga ham ega bo'ladi.

¹ *Qissai Imom Hasan*. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar. Keyingi parchalar mazkur manbadan olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi. 210-bet.

² O'sha asar, 207-bet.

Ba'zi o'rinlarda lirik chekinish shoir tilidan ham beriladi. Jumladan do'sti tomonidan berilgan 3 marta zaharning ta'sir qilmagani, do'stining Shomga Muoviyaga xat yozishi, uni olib borgan kishini yo'lda bo'ri yeb ketishi voqealaridan keyin berilgan lirik chekinishlar shoir tilidan beriladi. U Hasan va do'stining munosabati va uning oqibatlaridan umumlashtiruvchi xulosa, saboq chiqaradi. Bu barcha zamonlarda insonlar uchun ibrat va yo'llanma vazifasini bajaradi:

*Gar qilsa sitam kishi kishig'a,
Go'yo sitam aylamish o'zig'a'.*

Bu o'rinda shoir tilidan berilgan lirik chekinish doston vazni bilan bir xil. Dostonda turli vaznlardan foydalanish asarning umumiy ritmiga, undagi ruhiy holat va jarayonlarni ochib berishga xizmat qilgan. Qo'llangan vaznlar va janrlar tasodifiy emas. Balki ularning barchasi ma'lum maqsadni nazarda tutib qo'llangan. Muallif fikrlarini yoritishda muhim o'rin egallagan.

Ma'lumki, o'zbek mumtoz adabiyotida dostonlar, asosan, 7 ta vazn doirasida yaratilgan. «Epik poeziyada keng qo'llangan vazn hazaji musaddasi mahzuf vazni» hisoblanadi². Ammo, Uvaysiy o'z dostoniga vazn tanlaganda, asar mazmunidan kelib chiqqanligini ko'ramiz. Bu borada shoira ustoz shoir Navoyi yo'lidan boradi. Bizga ma'lumki, «Layli va Majnun» dostoni syujet nuqtai nazaridan tragik xarakterga ega. Shu sababli u mahzun ruhiy holatni ifodalashda qulay bo'lgan hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (maf'uvlu – mafoilun – fa-uvlun; - - V V - V - V - -) vaznida yozilgan. Uvaysiy ham mazkur dostonidagi syujetning mahzun va fojiali tugallanmasini hisobga olib, uni «Layli va Majnun» yozilgan vaznda, ya'ni hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzufda yaratadi. Ayrim o'rinlarda esa ruhiy holatning turli

¹ *Qissai Imom Hasan*. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. raqam 1837/1, 201-202-betlar. Keyingi parchalar mazkur manbadan olinib, faqat sahifasi ko'rsatiladi. 209-bet.

² *Д. Юсупова*. Алишер Наврий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. –Т.: Мумтоз сўз, 2011, 98-bet.

tovlanishlarini ifodalash maqsadida hazajning boshqa variatsiyalaridan ham foydalanadi.

Shoira dostonini yaratishda xalq dostonlari uslubi va kompozitsiyasidan foydalanish bilan birga, xalq maqollarini ham o'рни bilan qo'llaydi:

*«Chah qozsa kishi kishig'a, ey yor,
O'zi yiqilur», – degan masal bor¹.*

Shoira dostondagi timsollar va voqealarni tasvirlar ekan, ularning har biriga o'ziga xos nuqtai nazardan, o'zgacha maqomdan yondashganligi seziladi. Jumladan, Shahzoda Imom Hasan timsolini tavsiflar ekan, mumtoz adabiyotdagi an'anaviy uslubdan foydalanadi. Uning qiyofasiga chizgilar an'anaviy tashbehlar, qiyoslar va badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanadi:

*Keldilar imomi shahsuvori,
Kun xira etardi guluzori.
Qul erdi sanubar ul xiroma,
Abro'sig'a chok erdi xoma.
Mah erdi qoshida soya yanglig',
Lab olida la'l sangi xora yanglig'.
Zulfin qoshida xas erdi sunbul,
Lafzi olida gung erdi bulbul².*

Syujetdagi asosiy voqealar bayonida bunday hol kuzatilmaydi. Shoira so'zning jimjimador badiiy tovlanishlarini qo'llashdan saqlanganligi seziladi. Bizningcha, muallif o'quvchiga syujetni aniq va tushunarli yetkazib berish maqsadida shunday yo'ldan borgan.

Adabiyotshunoslikda Uvaysiy dostonlariga turlicha baho berilgan³. Ayrim tadqiqotlarda shoira dostonlari lirik she'riyatiga qaraganda ba-

¹ O'sha asar, 2011, 212-bet.

² O'sha asar, 214-bet.

³ V.Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. –T.: 1980; A.Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti. –T.: 1961; E.Ibrohimova. Uvaysiy ijodiga doir. Filologiya fanlari nomzodligini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.: 1960.

diyy mahorat nuqtai nazaridan sayozroq, degan qarashlar ham mavjud: «Har ikkala doston ham badiiy jihatdan uncha yetuk asar emas. Ammo ulardagi she'riy parchalar ancha diqqatga sazovordir»¹. Ammo, bunday mezonlarning barchasini Oybekning xulosalari, ma'lum darajada, muvozanatga keltiradi. Uning asarlari haqidagi tasavvurimizni tiniqlashtiradi: «Ammo, badiiy jihatdan shoiraning dostonlari g'azallaridan past turadi deyish, menimcha, to'g'ri emas. Shoiraning Hasan va Husayn dostonlari g'oyat mohirlik bilan yozilgan badiiy yuksak dostonlardir. Diniy kayfiyat ko'p, lekin shoira samimiy hislar, nozik tuyg'ular, chuqur kechinmalar egasi bo'lganligidan bu asarlarni yurak bilan yaratgan»². Biz dostonni o'rganganimizda, Oybekning fikrlari asossiz emasligining guvohi bo'ldik. Balki, davr taqozosi bilan, uning diniy hikoyatlar asosida yaratilgani shunday baholanishiga sabab bo'lgan bo'lishi mumkin. Ammo, asarni syujet, kompozitsiya, badiiy sayqaldorlik, mazmun va g'oyaviylik jihatdan kuzatsak, badiiyatning yuksak talablariga javob bera oladigan asar ekanligining guvohi bo'lamiz.

Doston voqealari tragik kayfiyatda yakunlanadi. Prof. A.Qayumov buni quyidagicha talqin etadi: «Dostonning asosiy g'oyasi yaxshilik va adolatni targ'ib etishdir. Ammo voqealarning mantiqiy rivoji yomonlikning yaxshilik ustidan g'alaba qozonishiga olib keladi. Bu, ma'lum darajada, Uvaysiyning o'zi yashagan zamonaga bergan xarakteristikasi edi»³. Go'yo, Hasanning vafot etishi bilan yovuzlik ezgulik ustidan g'olib kelgandek tasavvur hosil bo'ladi. Ammo, shoira tarixiy voqea asosida yaratilgan dostonidan o'zining ezgulik haqidagi qarashlarini ifodalash maqsadida foydalangan. Shoira nuqtai nazaricha, ezgulik, yaxshilik har doim g'olib. Uning g'alabasi mangu barqarorligida, boqiylikda. Yovuzlik hami-sha mag'lub. Uning mag'lubiyati ezgulik tomonidan fosh etilishida. Xalqning unga nisbatan cheksiz nafratida. Uvaysiy o'zining mahorati bilan ana shu qarashlarini o'quvchi ko'ngliga ko'chira olgan. Shu sababli doston yakunlanganda, ko'nglimizda ezgulikning boqiy

¹ O'sha asar, 249-bet.

² *Oybek*. Mukammal asarlar to'plami. —T.: 1985. XIII tom, 402-bet.

³ *A. Qayumov*. Qo'qon adabiy muhiti. —T.: Fan, 249-bet.

g'alabasiga ishonch tuyg'usi ulg'ayayotganini his qilamiz. Bu esa shoira mahoratidandir. Qolaversa, shoira real tarixiylik tamoyiliga qat'iy amal qilgan. Voqelikni o'z holicha saqlab, uni real tarzda, badiiy ta'sirchan shaklda tasvirlashga erishgan.

Ko'rinadiki, Uvaysiying «Qissayi Imom Hasan» dostoni shu mavzudagi hoshqa dostonlardan ko'plab o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Dostonda shoiraning vazn tanlash, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish tamoyillari o'z ifodasini topgan.

Doston bugungi kunimiz uchun ham xalq g'ami bilan yashash, ezgulik, saxovat, kechirimlilik, fidoiylilik, kabi umumbashariy komil axloq g'oyalarini targ'ib etuvchi asarligi bilan katta ahamiyatga molik.

«Voqeoti Muhammadalixon» dostoni Uvaysiy «Devon»i bilan birga bitta muqova ichida ko'chirilgan. U tugallanmagan holda yetib kelgan. Sharqshunoslik institutida 1837-inventar raqami ostida saqlanadi. Ushbu dostonning matni 14 sahifadan iborat (233—246-betlar). Har bir sahifada 22 qatordan yozuv bor. Demak, dostonning bizga etib kelgan qismi 208 misra, 104 baytdan iborat. Asarning dastlabki baytlari hamd va na'tdan iborat. Keyin Muhammadalixon, uning nasl-nasabi haqida ma'lumot beriladi. Tarjimai holidagi ayrim muhim nuqtalar eslanadi. Taxtga o'tirish sabablari aytib o'tiladi. Va nihoyat, doston yozilishiga sabab bo'lgan asosiy hodisa — Koshg'arga g'azot qilish voqeasiga e'tibor qaratiladi.

Asar uslubida xalq dostonchiligiga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi.

Ammo doston yakunlanmaydi. Buning sababi haqida hech qanday ma'lumotga ega emasmiz. Ammo, taxminan aytish mumkinki, uning tugallanmaganligi mazkur urushda Muhammadalixonning mag'lubiyatga uchrashi bilan bog'liq bo'lsa kerak. Ushbu yurush borasida Hakimxon To'raning «Muntaxab at-tavorix» asarida batafsil ma'lumot beriladi: «Falakning katta ayiq yulduzigacha boshini yetkazib turgan baland tog'lardan oshib, necha bir azobu uqubatda yo'l bosgancha, ancha masofalarni ortda qoldirishdi va nihoyat Koshg'ar viloyatiga yetib borishdi. Darhol Koshg'ar viloyatini nazorat ostiga olib, ertasiga Gulbog' qal'asini uzuk qoshi kabi o'rab, qamal va urush ishlarini boshlab

yuborishdi. Shu zayl kunlar o'tib, qamal muddati uch oyga cho'zildi. Hech bir tadbir bilan Gulbog' qal'asini egallash muyassar bo'lavermadi. Noiloj bir necha ming xalqni ko'chirib, egik bosh bilan Xo'qandga qaytib ketishdi»¹.

Dostondan anglashilishicha, g'azot urushiga yo'lga tushilishi bilanoq, Uvaysiy g'alabaga umidvorlik bilan asarni yozishga kirishadi. Ammo natija kutilgandek bo'lmaganidan keyin, bizningcha shoira uni davom ettirishdan tiyiladi. Ammo shunga qaramasdan, doston Uvaysiyning dostonnavislik salohiyatini belgilash, mahorat qirralarini aniqlash borasida muhim manba ekanligi bilan qimmatga ega.

Dostonda bir nechta obrazlar bor. Ularning tabiati, ayniqsa, Muhammadalixonning fe'l-atvori yorqin ifodalanadi.

Tayanch tushunchalar:

Tajalli, vahdat, ramz, may, karbalonoma, an'ana, sayyor syujet, vazn, manozil.

Savol va topshiriqlar:

1. Shoira hasbi holi haqida so'zlang.
2. Ijodkorning adabiy merosi.
3. She'riyati ko'lami, qo'lyozmalari borasidagi fikrlaringizni bayon eting!
4. Shoira she'riyatining g'oyaviy xususiyatlari haqida gapiring.
5. Lirik qahramon zamona va ijtimoiy muhitning tipik vakili ekanligini qanday tushunasiz?
6. Uvaysiy she'riyatida ishq talqini haqida so'zlang.
7. Shoira she'riyatida badiiy san'atlarning ma'no bilan uyg'unligi va ularning qo'llanilishidagi mahorat.

¹ *Muhammadhakimxon To'ra*. Muntaxab at-tavorix. –T.: Yangi asr avlodi, 2010, 629-bet.

Asosiy adabiyotlar:

1. Uvaysiy. Devon. T.: 1959.
2. Uvaysiy. Devon. T.: 1963.
3. Uvaysiy. Ko'ngil gulzori. T.: 1983.
4. Uvaysiy. T.: 2013.
5. O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi. 3-jild. T.: 1959.
6. Uch shoira. T.: 1958.
7. T. Jalolov. O'zbek shoiralari. T.: 1975.
8. Bakir Yulduz. Karbalo fojiasi. T.: 1993.

**XEVA ADABIY MUHITI.
ABULG'OZI BAHODIRXON – YETUK TARIXNAVIS
(1603–1664)**

REJA:

1. Xeva adabiy muhitining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Manbalar. Ularni o'rganish tamoyillari.
3. Abulg'ozi Bahodirxon ijodining jahon va o'zbek adabiyotidagi o'rni.
4. Tarjimai holi.
5. Adabiy merosi.
6. «Manofe' ul-inson» asari.
7. «Shajarayi tarokima» asari.
8. «Shajarayi turk» asari jahon ilmida e'tirof etilgan qomusiy asar.

Shayboniyxon bosqini arafasida Xorazmda qo'ng'irotlar qabilasidan chiqqan Chin So'fi hukmdor edi. Uning mustaqillik uchun kurashi Muhammad Solihning «Shayboniynoma» dostonida badiiy ifodasini topgan. Chin So'fi vatanining sodiq farzandi va himoyachisi, mard o'g'loni ekanligi, uning mazkur jangu jadalda ko'rsatgan jasorati borasida Zahiriddin Muhammad Bobur ham o'z «Boburnoma»sida havaslanib so'zlaydi. Uni ko'klarga ko'tarib alqaydi.

1505–1506 yillarda Shayboniyxon, Eron podshohi shoh Ismoil tomonidan Xorazm bosib olinadi. Ammo, bu qadim va muazzam yurt xalqi mustaqillik uchun qattiq kurashadi. 1511 yilda Eron qo'shini butkul mamlakat hududidan quvib chiqarildi. Taxtga Shayboniylar sulolasidan Berka Sultonning o'g'li Elbarsxon o'tqazildi. Xorazm mustaqil davlatga aylandi. U endi Xeva xonligi deb atala boshlandi. Poytaxt Vazirdan Urganch shahriga ko'chirildi. Arabmuhammadxon (1602–1621) davrida Amudaryo o'zanining o'zgarishi munosabati bilan poytaxt Urganchdan Xevaga ko'chirildi.

Xeva adabiy muhitining xususiyatlari. Xeva adabiy muhiti Xeva xonligi saroyida shakllandi, taraqqiy topdi. Uning gullab yashnagan davri XIX asrga to'g'ri keladi. Bu asrda Xorazmda madaniyatning turli

yo'nalishlari rivojlana boshlaydi. Musiqa va musiqashunoslik takomili, teatr san'atining ko'rinishlari bazm, sayl, masxarabozlik, marosim shakllarida ko'zga tashlanadi.

Kitobat va xattotlik san'atining o'ziga xos maktabi vujudga keladi. Ko'p qo'lyozmalar ko'chiriladi. Kotiblar bu ishda ularning janr xususiyatlariga ham e'tibor berganlar. «Bayozi g'azaliyot», «Bayozi muxammasot» kabi alohida janrlardan iborat majmualar ham ko'chirilgan. Devonlar jamlangan. Eng muhimi xattotlik san'atining nazariy-ilmiy qoidalariga bag'ishlangan maxsus risolalar ham yaratilgan (Munis. «Savodi ta'lim» risolasi).

Tarjima ishlariga katta e'tibor qaratildi. Jahon adabiyotining ko'plab nodir namunalari arab, fors, usmonli turk tillaridan o'zbek tiliga mahorat bilan o'girildi. XIX asrda 170 dan ortiq noyob asarlar tarjima qilingan. Birgina Ogahiyning 20 ga yaqin badiiy, tarixiy, ilmiy-axloqiy asarlarni tarjima qilishyoq, bu davr tarjimachilik miqyosini ko'rsatib bera oladi. Ogahiy Xorazmda erkin tarjima maktabini shakllantirdi. Tarjimachilikni takomillashtirdi.

Tarjima bilan bog'liq ravishda adabiy aloqalar ham rivojlandi. Jomiy, Bedil, Fuzuliy, Sa'diy kabi qardosh xalq shoirlarining asarlari ham muxlislarni o'ziga rom eta oldi.

Tarixnavislik yangi bosqichga ko'tarildi. Ularni yaratish Munis, Ogahiy, Bayoniy misolida silsilaviy tus oldi. Abulg'azi an'analari munosib davom ettirildi. Daho shoirlarimiz mahorati tufayli tarixiy asarlar o'zbek nasrining ham noyob namunalariga aylandi. Litografiya, kino san'ati kirib keldi.

Tazkiranavislikka e'tibor berildi. Ahmad Tabibiy tomonidan yaratilgan «Majmuat ush-shuaro» tazkirasi, Bayoniy tuzgan «Haft shahzoda» nomli majmualar bu davr adabiy muhiti va adabiyot ko'lamini yoritishda muhim ilmiy qimmatga ega. Laffasiy tomonidan yaratilgan tazkira ham, keyingi davrlarda yaratilgan bo'lsa-da, davr adabiy jarayonini tasavvur etishimizda asosiy manbalardan. Shu bilan bir qatorda, ushbu tazkira, majmualar adabiyotshunoslik tarixi, unga oid asarlarning yaratilish sabablari va jarayonlari haqida ham ma'lumot beradi. Jumladan, Laffasiy o'z tazkirasida Muhammad Rahimxon II ning nevarasi Saidnosir To'ra Sultoniy hayoti va ijodi haqida yoza turib shun-

day xabar beradi: «Feruzshohiy dog'i (Sultoniyning – N.J., I.A.) ko'b she'rlarini muvofiqi tab' ko'rub Muhammad Yusufbek Bayoniyg'a farmon qilib, tamomi «Haft shahzoda» ismida bir majmua – devon chof qildiradur»(22-bet).

Xeva adabiy muhitida Navoyiga ehtirom, uning an'analarini davom ettirishga intilish kuchli edi. Navoyi asarlariga ko'plab tatabbular, taxmislar yaratildi. Dostonchilik taraqqiyotida ham Navoyi dostonlariga ergashish ko'zga tashlanadi. Shoir dostonlarining nasriy bayonlari (Umar Boqiy «Nasri xamsayi benazir») maydonga keldi. Xalq kitoblari yo'nalishidagi «Sanobar», «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Yusufbek va Ahmadbek» kabi dostonlar ham yaratildi.

Xeva adabiy muhitining eng gurkiragan davri Muhammad Rahimxon II–Feruz zamoniga (1845–1910) to'g'ri keladi. Uning rahnamoligi, homiyligi baquvvat adabiy jarayonning shakllanishini ta'minladi.

Manbalar. Ularni o'rganish tamoyillari. Mazkur adabiy muhitning adabiyotshunosligimizda o'rganilishi va asosiy manbalarini ham qisqacha sarhisob qilib o'taylik.

Laffasiy Hasanmurod Qorining «Xeva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari» tazkisasi Xeva adabiy muhitini yoritishga xizmat qiluvchi ishonchli manbalardandir. U 1944 yilda yozilib, O'zFA Sharqshunoslik institutida A.Murodov tomonidan 1951 yilda ko'chirilgan nusxasi 9494 – raqam bilan saqlanayotgan bo'lsa-da, mohiyatan, XX asr boshlarigacha bo'lgan Xeva adabiy muhitini yoritadi.

Tazkirada Xeva saroy adabiy muhitining keng manzarasi, adiblarning tarjimai hol va sarguzashtlari, an'anaviy nazm namunalari aks ettirilgan. Tazkiradan 50 dan ortiq shoirning hayoti, ijodi, o'zaro munosabatlari, adabiy muhitda tutgan o'rni, xizmatlari, merosi haqida ma'lumot olish mumkin. Mazkur manba ixcham adabiy-qomusiy ma'lumotnoma vazifasini o'tab keladi.

Tazkira muallifining shoir va xon Feruz haqidagi mana bu so'zlari davr adabiy muhitining umumiy bir ko'rinishini gavdalandiradi: «O'ziga Feruz taxallusi bilan bir rang g'azallaru muxammaslar yozib xeylig'ina adabiyotda mashg'ulot hosil qiladur. Shuning bilan birga Feruz musiqiyg'a ham havaskor bo'lub hamma vaqtlar xizmatida besh-o'n musiqashunoslar doimiy tanbur, g'ijjak, bulobonlar mashq etib, yaxshi, shirin, farahafzo ash'orlar

aytishib o'lturadurlar. Shul sababli, Feruzning tab'ig'a muvofiq, Feruzg'a qo'shimcha payravona g'azal, muxammas, musaddas va hajviyotlar yozib turadurlar. Doimo Feruzning xizmatida o'ttuz-qirq nafar shoir va adabiyot suyuvchilar bo'lub, alardin ba'zilar doimiy kotiblig' qilib, har rang kitoblarni yozib va tarjima etib turadurlar»(12-bet). Bundan anglashiladiki, san'at va adabiyotning turli qirralari baravar rivojlanishi uchun Xeva adabiy muhitida tabiiy sharoit muhayyo bo'lgan.

XIX asr II yarmi Xorazm adabiy muhitini maxsus yoritishga bag'ishlangan yagona kitob «Avaz va uning adabiy muhiti»¹dir. Kitobning «XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xorazmda madaniy va adabiy hayot» deb nomlangan birinchi bobi filologiya fanlari nomzodi N.Qobulov tomonidan yozilgan bo'lib, unda mavjud manbalardagi ma'lumotlar umumlashtirilgan, adabiy muhitning umumiy ruhini, ijodkorlarning adabiy qiyofasini yoritishga harakat qilingan. Ammo, tadqiqotda ko'ngil to'lmaydigan, shubhali o'rinlar ko'p. Badiiy parchalar asosidagina fikr yuritiladi. Chuqur tahlil etilmaydi. Masalan, Farrux, Murodiy kabi shoirlarning adabiy merosi yaxlit olinganda qanaqa ekanligi ochilmaydi. Adabiy muhit tadqiqotchisi daliliy xatolarga ham yo'l qo'ygan. Adabiyotni sun'iy ikkiga ajratish yo'lidan borib baholagan o'rinlar bor (15,21-betlar).

Xeva adabiy jarayonini yorituvchi manbalarning ba'zilar majmua, ma'lumotnoma ruhida, yana ba'zilar ilmiy tadqiqot yo'lida yaratilgan bo'lsa, Bayoniyning «Shajarayi xorazmshohiy» solnomasida tirik, harakatdagi adabiy muhitni kuzatish mumkin. Bayoniy bu asarda madaniy – adabiy muhitni maxsus tasvirlashni ko'zda tutmagan. Lekin u qalamga olgan voqelik sahnasida Xorazm madaniyati namoyandalari bevosita hayot jarayonida ishtirok etadilar.

«Shajarayi xorazmshohiy»da Muhammad Rahimxoni soniy saltanatining birinchi kuni tasviridayoq Xorazm xonligi saroyidagi adabiy muhit manzarasi bilan tanishish mumkin: «Vaqtekim, Sayyid Muhammad Rahim bahodirxoni soniy sariri saltanatda qaror tutdilar, shuaro va fuzalo xayli juluslari uchun tarixlaru qasidalaru masnaviylar aytib, in'omi shohona va atoyi xusravonalaridan sarshor bo'ldilar»(440-bet).

¹ N. Qobulov va boshq. Avaz va uning adabiy muhiti. –T., 1987.

Muhammad Yusuf Bayoniyning «Shajarayi xorazmshohiy» solnomasi qadim tariximizning mumtoz ko'zgusi bo'lishi bilan birga, XIX asr Xorazm ijtimoiy-madaniy muhitini ravshan aks ettiruvchi manba hamdir. U tarix va adabiyotshunoslik ilmiga muayyan aniqliklar kiritishga asos beradi. Asar ayrim siymolarimiz hayoti haqidagi qiziqarli tafsilotlarni ayon etadi. Xususan, hassos shoir Muhammadniyoz Komilning jasur jangchi, pahlavon sarkarda bo'lganligi hayotiy hodisalarda kuzatiladi.

Ayrim sahifalar saroy adabiy muhitidagi murosasiz kurash, raqobat, munofiqlik manzaralaridan guvohlik beradi.

Laffasiy tazkirasi «Shajarayi xorazmshohiy» ma'lumotlarini to'ldiradi. Har ikki asar birgalikda esa XIX asr Xorazm adabiy muhiti va undagi ijodkorlar haqida yaxlit tasavvur hosil qiladi.

«Shajarayi xorazmshohiy»dan ijodi shu paytgacha deyarli o'rganilmagan bir qancha shoirlar haqida ham ma'lumot olish mumkin. Jumladan, Iso To'ra ibn Rahimqulixon, ya'ni Xusraviy 1886 yili sayohatga chiqib ko'p mamlakatlarni sayr etgani, Istanbul, Makka, Quddus shaharlarini ziyorat qilib, 1887 yili Xevaga qaytib kelgani, 1889 yili vafot etgani, undan to'rt o'g'il qolgani haqida hikoya qiladi. Shu o'ringa muallif uning she'riy iste'dodiga baho berib o'tadi: «Bu sayrlarida manzil ba manzil borg'on erlarida ajoyibotu g'aroyibotdin ne ko'rsalar, kitobat qaydig'a kirguzub bir sayohatnoma bitdilar va onda so'zni iboratoroliq bila bayon etib, balog'aning dodin berdilar. Ne uchunkim, ul hazrat bir fozili suxandon va shoiri xushbayon erdilarkim, o'zlarin Xusraviy taxallusi bila mutaxallus etib, she'r ham aytur erdilar. Bayt ul-haramning ziyorati shavqida bir qasida aytibdurlar, ushbu bayt andindur. Bayt:

*Ey, xush ul davlatki, sa'y aylab safov u Marvda,
Bo'lmoq Ismoildek Minoda qurboni haram.*

Bu bayt ul qasidaning maqta'idur, bayt:

*Sayri gulshan Xusraviyga kelmasa xush, ne ajab,
Orzu ko'nglidadur gashti biyoboni haram(497-bet).*

Ushbu parcha Xusraviyning badiiy iqtidori to'g'risida tasavvur uyg'otishi bilan birga, o'zbek mumtoz adbiyotidagi muhim adabiy janr – «Sayohatnoma» Xorazm adabiy muhitida ham mavjudligidan dalolat beradi. Xusraviy adabiy muhitida kattagina obro', martabaga ega bo'lsa kerakki, uning vafotiga bag'ishlab Komilday yirik shoir 20 baytli tarix yozadi.

«Shajarayi xorazmshohiy» bizni shoir Murodiy bilan ham tanishtiradi. Muarrix Murodiyning hayoti va vafoti haqida kuyinib yozar ekan, unga bag'ishlangan bir g'azalini keltiradi. 508 b varaqda joylashgan ushbu g'azalning quyidagi ta'sirchan baytlarini e'tiborsiz qoldirish qiyin:

*...Bermading kimlarga sen yuz oli nayrang ila rang,
Qilmading kimlarni yuz ming g'adr ila turbatnishin?!
Nomurod etting Murodiydek mukarram zotni
Kim, edi gulzori ma'ni ichra fikri xurdabin.*

G'azalda jamiyat zulmidan, umrning nechog'lik qisqaligidan (Murodiy 54 yoshida vafot etadi) fig'on chekish, maslakdosh do'stidan ajralish qayg'usi, uning xotirasini e'zozlash tuyg'ulari uyg'un ifodalangan. Shuningdek, shoir bir satrda birgina ishora bilan Murodiy iste'dodining bahosini berib o'tadi.

Xeva adabiy muhitiga Muhammad Rahimxon qanday ravnaq bag'ishlaganini ham Bayoniy jonli bayon etgan: «Xon hazratlari she'rga ko'p zavq paydo qilib erdilar. O'zlari ham burundan Feruz taxallusi bila mutaxallus bo'lib, she'r aytur erdilar. So'ngroq she'rga ko'proq haris bo'ldilar. Har kishining she'r aytmoqqa sahl qobiliyatlari bo'lsa, nav'i she'rlarini aytib dargohi oliyg'a olib bora berdilar. Shoirlarning adadlari kam-besh qirgg'a yovuq erdi»(509 a). Ma'lum bo'ladiki, Feruz tevarak – atrofdagi talantli shoirlarni shu yerda to'plagan va ularga rahnamolik, homiylik qilgan. Natijada, o'ziga xos shoir, adib va san'atkorlar uyushmasi – madaniy-adabiy muhit barpo bo'lgan. Unda qalam tebratgan ijodkorlar madaniyatimiz tarixida muhim iz qoldirdilar.

Masalan, Ahmad Tabibiydek yirik, sermahsul adibning yetishib chiqishi va «Majmuat ush-shuaro»dek nodir madaniy boylikning yaratilishi shu muhit yutug'i ediki, bu haqda ham Bayoniy qiziqarli

shohidlik beradi: «Ali mahramning Ahmad otlig' bir o'g'li bor edi. U ham o'zini Tabibiy taxallusi bilan mutaxallus etib, she'r aytmoq boshladi. Xon hazratlari o'z g'azallaridan 100 g'azalni shoirlarg'a berib buyurdilar: «Munga payravlik etib g'azal aytinglar». Shoir-larning har biri onga payravlik etib, 100 g'azal aytdilar. Xon hazratlari Tabibiyga amr etdilar, toki, ul g'azallarni masnaviy zimnida jam' qilib bir kitob etgay. Tabibiy farmoni mujibi bilan amal qilib, ul g'azallarni jam' qilib, har g'azalni yozmoqchi bo'lg'onda, masnaviy bilan ul g'azalni aytg'on kim erkanin bayon etib, bu tariqada tamomi g'azallarni jam' qilib, tamom etib, ul kitobg'a «Majmuat ush-shuaro» ot qo'yuldi» (509 a).

Bayoniy «Majmuat ush-shuaro»ning yaratilishi tarixini nasriy yo'lda ifodalabgina qo'ya qolmay, bu hodisaga 26 misradan iborat nazmiy ta'rix ham bag'ishlaydi. Unda Tabibiy mazkur majmuani ikki yil mobaynida yaratganini aytib, bu adabiy hodisani «she'rdan qoldi olamda ot» deya baholaydi. Jamoaviy ijodiy mehnatning bunday umumlashtirilgan ko'rinishi umumjahon adabiyoti miqyosida ham kamyob hodisadir. Ammo, taassufki, adabiyotshunosligimizda u hanuzgacha e'tibordan chetda qoldirilib kelmoqda. Agar «Majmuat ush-shuaro» adabiy muhit mahsulini aks ettiruvchi manba sifatida tadqiq etilsa, XIX asr Xorazm adabiy muhitining chinakam qiyofasi va saviyasi yanada oydinlashgan bo'lardi.

Bayoniy Ahmad Tabibiyga ixlosini hurmat bilan e'tirof etadi. Uning inson va ijodkor sifatidagi qiyofasini qisqa satrlarda hayotiy chizib bera oladi. Asardan Tabibiy ijodkor sifatida qanday ishlarni amalga oshirgani, hayot tarzi qanaqa kechgani haqida ham qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Ushbu mo'tabar manbada adabiy muhit tirikligi, harakatchanligi bilan aks ettirilgan.

Mazkur adabiy muhitda ijodiy kamolotga erishgan yetuk allomalardan biri **Abulg'azi Bahodirxondir**. U o'zbek xalqi taraqqiyoti va madaniyati tarixida muhim o'rin tutgan davlat arbobi va ijodkor mutafakkirdir. Abulg'azi XVII asr I yarmida xalq manfaatini himoya qiluvchi, mamlakatni markazlashtirishga, har tomonlama rivojlantirishga intiluvchi - vatanparvar xon sifatida shuhrat qozondi. Umrini millat ravnaqi yo'lida fido etdi. Qismatning murakkab zarbalariga mardona bardosh

berdi. U ijodkor inson sifatida necha-necha avlodlarga ibrat bo'lgulik iroda va matonatga, noyob va serqirra iste'dodga ega edi.

Abulg'ozī taqdir yo'lidagi g'alayonli siyosiy talotumlardan ortib, g'olib kelib, Xorazmda shajaraviy tarixnavislikka asos soldi. Uning izidan Munis, Ogahiy, Bayoniy kabi tarixchilar sulolasi maydonga keldi.

Tarjimai holi. Abulg'ozī Bahodirxon 1603 yil 23 avgustda Xorazm xoni Arabmuhammadxon oilasida tug'ildi. 1609 yil, 6 yoshligida onasi – Mehrbonuxonim vafot etdi. 1616 yil – 13 yoshligidan boshlab toj-taxt uchun kurashlar girdobiga tushdi. Shu yil og'alari Habash va Elbors Sulton otalariga qarshi isyon ko'tardilar. Otasi ularga Urganch yaqinidagi Vazir shahrini berib, fitnani tinchlantirdi.

Ammo, 1621 yil nizo urushga aylandi. Bir tomonda Arabmuhammadxon o'g'illari Asfandiyor, Abulg'ozī, ikkinchi tomonda Habash va Elbors Sultonlar. Bu urushning oxiri fojia bilan tugaydi. Habash va Elbors Sultonlarning qo'li baland kelib, otalari Arabmuhammadxonning ko'zlariga mil tortib, so'ng qatl ettiradilar. Unga qo'shib ukalari Xorazmshoh Sultonni (12 yoshda edi), Asfandiorning 3 va 1,5 yoshli o'g'illarini ham o'ldirtiradilar. O'n yoshli ukalari Afg'on Sultonni rus podshosiga surgun qilib yuborishadi. U Rossiyada 30 yil yashab vafot etadi.

Asfandiyorxon qochib Eron podshohi Shoh Abbos huzuriga boradi. Abulg'ozī oldida qolgan 10 kishisi bilan Movarounnahrğa ketadi. U Samarqandga Imomqulixon huzuriga boradi. U yerda ikki yil yashaydi.

Ikki yildan keyin Asfandiyorxon Habash va Elbors Sultonlardan Xorazmni qaytarib o'z qo'liga oldi. U xon deb e'lon qilindi. Ukalarini chaqirtirib Urganchni Abulg'oziga, Vazirni Sharifmuhammadga berdi. O'zi Xeva, Hazorasp va Katni boshqara boshladi. Ammo, bu bilan xonlik hududida osoyishtalik o'rnatilmadi. Fitna, isyon, dushmanlik davom etdi. Hokimiyat uchun kurash to'xtamadi. Parokandalik avjiga chiqdi. Abulg'ozī Xorazmdan bosh olib Turkistonga ketdi. Eshimxon huzurida uch oy turib, Toshkentga Tursunxon dargohiga bordi (Eshimxon taklifi binoan). U erda ikki yil turdi. Eshimxon Tursunxonni o'ldirgandan so'ng, Abulg'ozī Buxoroga – Imomqulixon saroyiga qaytdi. Imomqulixonning Tursunxon bilan dushmanligi bor edi. Shu sababli bu gal u

Abulg'ozini xushlamay kutib oldi. Abulg'ozi, natijada, u yerda uzoq qololmadi.

Turkmanlar taklifiga ko'ra, Abulg'ozi Xevaga keldi. Ammo, Sharif-muhammad bilan Asfandiyor birlashib, Abulg'oziga qarshi jang qildi. Hiyla va fitna bilan Asfandiyor, uni Eron hududiga bosqin qilishda ayblab, Eron shohi Safi' I (1629–1642) huzuriga surgun qildi. Abulg'ozi Eronda Obivard, Iroq, Hamadon, so'ng Isfahonga yuborildi. Isfahonda unga bir hovli berilib, uy qamog'ida saqlandi. U erda o'n yil yashadi (1630–1639). O'zining yozishicha, o'n yil bo'lganda, atrofida ishonsa bo'ladigan uch kishigina bor edi. Ularning yordami bilan Isfahondan qochishga muvaffaq bo'ladi. Uch yillik mashaqqatli sarson-sargardonlikdan so'ng Orol o'zbeklari orasiga yetib keladi (1642). 1643 yil ular Abulg'ozini xon etib ko'tardilar. 1644 yil butun Xorazm xonligini egalashga muvaffaq bo'ldi.

Shundan so'ng u umrining oxirigacha 20 yil hukmronlik qildi. Ammo, bu yillar ham unga osoyishta, halovatli umr kechirishga imkon bermadi. U goh Turkman urug'lari, goh Rus qozoqlari, goh qalmoqlar bilan kurashdi. 1663–1664 yillarda bir necha marta Buxoro hududiga yurish qildi. 1664 yilda Abulg'ozi xastalanib, taxtni o'g'li Abulmuzafar val Mansur Anushaxon ibn Abulg'ozixonga topshirdi. Shu yil aprel-da Abulg'ozi 60 yilu etti oy umr ko'rib, vafot etdi.

O'rganilish tarixi. Abulg'ozining asarlari XIX asr I yarmidan boshlab, sharq, rus va g'arb olimlarining ham e'tiborini tortgan. «Shajarayi turk» Qozonda Rumyansev (1825y.), Sablukov (1854), Demezov (1871)lar tomonidan litografik usulda nashr ettirilgan. «Shajarayi tarokima» 1898, 1906 yillarda bir necha marta nashr qilingan.

1871–1874 yillarda P.N.Demezov «Shajarayi turk»ni fransuz tiliga tarjima qiladi. Bu ishi unga shuhrat keltiradi. Asar Angliya va Amerikaga ham shu tarjima tufayli yetib boradi.

Abulg'ozi asarlarining tarixshunoslikdagi o'rni beqiyos. Ular turkman, tojik, o'zbek, mo'g'ul xalqlari tarixini yoritishda tayanch manbalardandir. B.Ahmedov, Q.Munirov, K.Yusupov, Ya.G'ulomov, M.Yo'ldoshev kabi olimlarimiz o'z asarlarida Abulg'ozi ma'lumotlaridan keng foydalanishgan. A.Kononov, A.M. Shcherbak, S.I. Ivanov kabi tilshunos olimlar ham tilshunoslikning turli muammolarini yechish-

da Abulg'ozī asarlariga suyanishgan. O.Sharafiddinov, M.Yunusov, V.Abdullaevlar adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etishgan.

1950 yil K.Yusupov «XVII asrning I yarmida Xeva xonligi va Abulg'ozī» mavzuida nomzodlik dissertatsiyasi yoqladi.

Abulg'ozī Bahodirxon asarlarining O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida bir qancha qo'lyozma nusxalari mavjud (inv. № 7668, 1228, 4017).

Mustaqillik yillarida «Tarixsiz kelajak yo'q» aqidasi ga amal qilinib, Abulg'ozī kabi allomalarimiz faoliyati va asarlarini o'rganishga e'tibor kuchaytirildi. Tug'ilgan yurti Xorazmda unga haykal o'rnatildi. Asarlari chop etildi¹. Halim Xudoynazarov Abulg'ozī haqida bir qancha tadqiqotlar olib borib, risola va monografiyalar chop ettirdi².

Adabiy merosi. Abulg'ozī qat'iyatli, talabchan hukmron sifatida mamlakatda adolat va birdamlikni qaror toptirish yo'lida fidoyilik ko'rsatdi. Mayda manfaatlardan kelib chiqqan fitnalarni bartaraf etishga intildi. Uning xon sifatida mamlakat taraqqiyotida xizmati katta. Ammo, uni bizga qadrlī etgan jihatlaridan biri tarixiy-adabiy merosidir.

Abulg'ozining bizga uchta asari yetib kelgan: «Manofe' ul-inson», «Shajarayi tarokima», «Shajarayi turk».

Abulg'ozining iste'dod qirralari rang-barang. Bu haqda «Shajarayi turk» asari muqaddimasida uning o'zi batafsil so'zlaydi: «Bu faqirg'a xudoyi taolo inoyat qilib ko'p nimarsa berganturur. Xususan, uch hunar berganturur. Avval, sipohigarlikning qonuni va yo'sunikim, nechuk otlanmoq va yurumak va yovg'a yosoq yasamoq, ko'p birlan yuruganda nechuk qilmoq, oz birlan yuruganda nechuk qilmoq, do'stg'a, dushmang'a nechuk so'zlashmak. Ikkinchi, masnaviyot va qasoyid, g'azaliyot va muqattaot va ruboiyot va barcha ash'orni fahmlamaklik, arabiy va forsiy va turkiy lug'atlarning ma'nosini bilmaklik. Uchinchi, Odam ahlidin to bu damgacha Arabistonda. Eron va Turonda va Mo'g'ulistonda o'tgan podshohlarning otlari va umrlarining va saltanatlarining kam va ziyodin bilmaklik»³.

¹ Abulg'ozī. Shajarayi turk. –T.: 1992; Abulg'ozī. Shajarayi tarokima. –T.: 1995.

² Xudoynazarov H. "Shajarayi turk" va uning o'rganilishi. –T.: 1993; Xudoynazarov H. Abulg'ozī Bahodirxon tarixchi va adib. T.: 1994.

³ Abulg'ozī. Shajarayi turk. T.: 1992, 12-bet.

«Manofe’ul-inson» asari. Abulg’ozining o’zi e’tirof etganidek, u mohir sipohigar, so’z mulkining nozikfahm muxlisi, jahon tarixining nodir bilimdoni bo’lishi bilan birga, tibbiyot ilmidan ham boxabar edi. Ayniqsa, 20 yilga yaqin hayoti Xorazmda kechgan Ibn Sino asarlari-ni yaxshi o’rgangan. Ulardagi tavsiyalardan amalda foydalangan. O’zi egallagan tibbiy malaka va bilimlarni ehtiyojmandlarga yetkazish-ni savobli ish deb bilgan. Shu ulug’ niyat mahsuli sifatida yaratilgan «Manofe’ul inson» (inson manfaatlari) asari tibga oiddir. U O’zbekis-ton FASHI qo’lyozmalar fondida 4107-inventar raqam bilan saqlanadi. Asar 1664 yilda yozilgan. Muallif asarning yozilish tarixi va sabablari haqida malumot berar ekan, «Kitoblarni nazarga keltirib erdik, maq-sad goho topilur erdi va goho topilmas erdi, ulkim topilur erdi, hozir mashaqqat birla o’rtaga kelur. Shul sababdin, illatga iloj qilmoq uc-hun, mo’tabar kitoblardin xohlab jam qilib, ondin so’ng illatlarni bayon qildim»¹, deya e’tirof etadi.

«Manofe’ul-inson» to’rt bobdan iborat. Har bir bob tibbiyotning ma’lum bir yo’nalishiga bag’ishlangan. Abulg’ozi har bir xastalik haqida to’xtalar ekan, avval tabib va olimlar tomonidan aytilgan fikr-larni keltirib, so’ng o’zining munosabatini, mustaqil xulosalarini ba-yon etadi.

Asarda ko’z, jigar kasalligi, bel og’rig’i, isitma sabablari, buyrak, taloq kasalliklari kabi 120 dan ortiq xastalik borasida ma’lumot beradi. Ularning kelib chiqish sabablari, davolash usullarini izohlaydi. «Mano-fe’ul - inson»da oddiy va murakkab dorilar, ularni tayyorlash va ishla-tish yo’llari haqida ham muhim ma’lumotlar beradi.

Ko’ringanidek, ushbu asar o’z davrida tabiblar uchun muhim qo’llanma vazifasini o’tagan. Hozirgacha ham undagi ma’lumotlar o’z ahamiyatini yo’qotmagan.

«Shajarayi tarokima» asari. Abulg’ozining «Shajarayi tarokima» asari turkman xalqining tarixiy etnogenezin yoritishga qaratilgan. U bilan bog’liq ravishda muallif qadimgi tarix – Odam alayhissalom,

¹ *Abulg’ozi. Manofe’ul-inson. O’zbekiston FASHI qo’lyozmalar fondi, inv. № 4107, 48-bet (Xudoynazarov H. “Abulg’ozi Bahodirxon tarixchi va adib” kitobida 35-bet).*

Nuh payg'ambar, Qoraxon, O'g'uzxon kabilar qismati bilan bog'liq hodisalarni nihoyatda qiziqarli uslubda bayon etadi. Muallif e'tiroficha, asar hijriy 1071, milodiy 1660–1661 yillarda yozilgan. Uning o'nlab qo'lyozma nusxalari O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, Toshkentdagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, Turkmaniston Fanlar akademiyasi kutubxonasi, Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo'limi, Istanbul kutubxonasi qo'lyozmalar fondlarida saqlanmoqda. Bu asar 1958 yilda tanqidiy matn va ruscha tarjimai bilan akademik A.N.Kononov tomonidan chop etilgan edi. Mustaqillik sharofati bilan tarix va qadriyatlarimizni o'rganishga e'tibor kuchaydi. Buning natijasi o'laroq, biz bebahra ko'p asarlar dunyo yuzini ko'rdi. Jumladan, «Shajarayi tarokima» asari ham 1995 yilda Qozoqboy Mahmudov tomonidan nashr etildi.

Asar muqaddimasida uning yozilish sabablari haqida ma'lumot beriladi: «...Turkman beklari mening tarixni yaxshi bilurimni eshitibtururlar. Taqi bir kun barchalari kelib, arz qildilarkim, bizning ichimizda «O'g'uznoma» ko'pturur, ammo hech yaxshisi yo'q, barchasi g'alat va birisi birising'a muvofiq ermas. Har qaysi bir turluk va bir durust e'tibor qilg'udek tarix bo'lsa erdi, yaxshi bo'lur erdi, teb o'tun qildilar ersa, onlarning o'tunlarini qabul qildim»¹.

Demak, Abulg'ozii «Shajarayi tarokima» asarini turkman xalqi ulug'lari iltimosiga binoan yozadi. Ammo, asarning dunyoga kelishiga Abulg'ozii yuragidagi turkman urug'lari oldidagi burchdorlik hissi ham turtki bo'lgan. Tarixdan ma'lumki, xorazmshohlar turkman urug'larini bo'ysundirish uchun doimiy qattiq siyosat olib borishgan. Jumladan, Abulg'ozii ham o'z jangovar faoliyatida ular bilan uchrashganini eslaydi.

Ma'lum yillardan so'ng o'z hayot yo'liga nazar tashlar ekan, qilgan ishlaridan afsuslangan payti ham bo'ladi. Asar yozilishidan 17 yil ilgari turkman avboshlari bilan bo'lgan jangdagi qatli omni ham Abulg'ozii taassuf bilan xotirlaydi: Unda 20 mingga yaqin aholi qirg'in etilganini so'zlab, o'z gunohini yuvish yo'llarini izlaydi. Ular tarixini bitishi jangdan qolgan dilxiralikni biroz bo'lsada aritishiga umidvor bo'ladi;

¹ *Abulg'ozii. Shajarayi tarokima.* –T.: 1995, 5-bet.

«...Avvaldin to oxirg'acha biz sababli yaxshi va yomondin 20 ming choqliq kishilari o'ldi. Aning ichinda gunohkorlari ham bor erdi va begunohlari ham bor erdi. ...Xudoyi taolodin umidim borki, muning savo-bi agar ul qatli omda gunoh bo'lg'an bo'lsa, ang'a g'olib kelgay teb va taqi ulkim, bir kun bir kishi bu kitobni o'qub bilmaganini bilsa bizning ruhimizga fotiha o'qug'ay teduk. Taqi kitobni aytmoqqa ruju' qilduq. Taqi bu kitobg'a «Shajarayi tarokima» teb ot qo'yduq»¹.

Abulg'ozining yuqoridagi fikrlari bizga fe'l- atvorining ayrim qiralarini tasavvur etish imkonini beradi. Ma'lumki, siyosat o'rni bilan shafqatsizlikni ham taqozo etadi. Abulg'ozini davlatboshi sifatida siyosatning shu qonuniyatiga amal qilishga majbur bo'ladi. Ammo, mavridi bilan o'z qilmishidan afsus chekadi. Vijdon azobida qiynaladi. Begunohlar ruhi oldida javobgarlik hissi uni iztirobga soladi. Bu kabi ruhiy holatlar Abulg'ozining qattiqqo'l siyosatchi, salohiyatli hukmdor bo'lishi bilan birga, mehr-muruvvat, shafqat va insoniylik tuyg'ularini unutmagan sohibkaram kishi ekanligidan dalolat beradi.

Tarixshunoslikda «Shajarayi tarokima» asarining qimmatini beqiyos. Chunki XVII asrda moziyni bilishda Abulg'oziga teng keladigan sohibqalam kam edi. Asarda ham u tarix ilmining dono bilimdoni sifatida ko'rinadi. Odam alayhissalom davridan to asar yozilgan kungacha bo'lgan tarixni ishonch bilan bayon etadi. Tarixnavislikdagi ayrim xato ma'lumotlarni to'g'rilaydi. Ularni asoslab izohlaydi: «...turkmanlarning tarix bilaturg'an kishilari O'gurchiq Alpni o'n olti orqada O'g'uzxong'a etkarib, mundaq sanab tururlarkim, bu so'z mazax, g'alatturur...»². Muallif bu fikrning g'alat - xato ekanligini muhim xulosalar bilan izohlaydi. O'z fikrini asoslash uchun muhim ilmiy qimmatga ega uchta sababni ko'rsatadi. «Shajarayi tarokima»da Abulg'ozining bu kabi munozaralarga kirishuvini bir necha o'rinda uchratamiz.

Asarda O'g'uzxon avlodlari, ismlari, ularning ma'nolari, fe'l-atvorlari, davlat ramzlarining ma'nolari va shakli-shamoyili haqida ham ma'lumotlar beradi. Bu qisqa chizgilar ularning davlatni boshqarish usullari, maqsadlari, ma'naviy dunyoqarashlari haqida mukammal

¹ Abulg'ozini. Shajarayi tarokima. —T.: 1995, 5-6-betlar.

² O'sha asar, 40-bet.

xulosalar chiqarishimizga imkon yaratadi. Masalan: «Avsharning ma'nisi ishni yildam ishlaguchi temak bo'lur, tamg'asining suvrati buturur: qushi chora Lochin. Chebning ma'nisi bahodir temak bo'lur, tamg'asining suvrati bu turur: qushi Humoy»¹.

Asarning ifoda uslubi o'ziga xos. Tarixiy hodisalarni bayon etar ekan, muallif undagi tarixiy shaxslar siymosini badiiy timsol darajasida tasvirlay oladi. Ularning tabiatini oydinlashtiruvchi o'ta nozik holatlarni ilg'ab, nihoyatda ta'sirli qilib ifodalab beradi. Ko'z o'ngimizda tirik tarix qayta jonlanadi. Ularning ko'z qarashlari, tafakkur tarzlari, yurak urishlariyu xo'rsiniqlarigacha his qila boshlaymiz: «Kunlardan bir kun Gulerkixon o'rgada o'lturub erdi. Tuman taqi anda hozir erdi, Qonli Yovli eshikdin kirib keldi va o'rta erda o'lturdi. Taqi Gulerkiga boqib aytdi: Ey bobo bu o'lturg'an taxting ulug' otam Duyli Qayiningturur, bu vaqtg'acha otam Tumanni yoshturur teb bermading. Emdi ne uchun bermagayturursen, tedi. Gulerkixon boshini quyi solib ko'p o'lturdi. Taqi bir fursatdin so'ng boshin ko'tarib aytdi...»²

Asarda bizga qadimgi O'rxun-Enasoy bitiklaridan ma'lum bo'lgan qadimgi turk xoqonlari Bug'raxon va uning o'g'illari El tegin va Qo'zi tegin (Kul tegin deb kelinadi)larning hayot yo'llarini kengroq yorituvchi yangi ma'lumotlarga duch kelamiz. Bug'raxondan so'ng hukmronlikni Qo'zi tegin o'z qo'liga oladi. Abulg'ozi tafsilotlari orqali biz uning fe'l-atvori, a'mollari haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Saroyida sodir bo'lgan oddiy insoniy, kundalik tashvishlari, kechinmalari bilan oshno bo'lamiz. Bu tasvirlarning tabiiy uslubi bizni moziyning tirik nafasini his etishga muyassar qiladi.

Asarning yana bir muhim tomoni shundaki, unda O'g'uz elida beklik qilgan qizlar – begoyimlar zikriga alohida bob ajratiladi. Unda yetti begoyim haqida qisqacha ma'lumot beradi. Ularning mohir elboshi ekanliklarini sharhlaydi: «Turkmaning tarix bilaturg'on yaxshilari va yaxshilari aytibtururlar: yetti qiz barcha o'g'uz elini og'zina baqindurub, ko'p yillar beklik qildilar». Ular Oltun Ko'zacha, Barchin Salur, Shabati, Kunin Ko'rkli, yana bir Kunin Ko'rkli, Kercha Bulo-

¹ Abulg'ozi. Shajarayi tarokima. –T.: 1995. 22-bet.

² O'sha asar, 29-bet.

di, Qug'adlibegimlar edi. Ushbu ma'lumotlardan qadim momolarning shijoati, matonati va donishmandligidan xabardor bo'lamiz. Odatda tarixiy kitoblarda ayollar haqida ma'lumot berishdan tarixnavislarimiz saqlanishgan. Abulg'ozu shu an'anadan voz kechib, asarida to'maris-siyrat ayollar haqida so'zlashga jasorat va jur'at topadi. O'zining bu matonati bilan tarixning biz uchun juda muhim, ammo qorong'u sarakadlarini yoritishga muhim hissa qo'shadi.

«*Shajarayi turk*» asari. Abulg'ozu serqirra iste'dod sohibi, ayniqsa, tarix ilmida noyob qamrovga ega. U o'tmish va tarixning kelajakdagi, davlat boshqaruvidagi o'rnini chuqur tushungan. Mashhur ingliz yozuvchisi Paulo Koeloning «Beshinchi tog'» romani bosh qahramoni Ilyos payg'ambar o'z nutqida «Hayotdagi hamma jangu jadallar bizga biror narsani o'rgatmoq uchun zarur. Hatto, biz boy beradigan jangu jadallar ham»¹, degan edi. Abulg'ozu ana shu haqiqatni anglagan, beqiyos siyosatdon sifatida o'z xatolari, yutuqlari saboqlarini kelajak avlodga yetkazishning ahamiyatini to'g'ri tushungan.

Abulg'ozu o'zidagi salohiyatdan foydalanib, ajdodlari tarixini yozishga jazm etadi: «Bizning ota va aqalarimizning beparvoliqi va Xorazm xalqining bevuqufliqi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizni Abdulloxonning otalari birlan to bizga kelguncha tarixlarini bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduq. Hech munosib kishi topmaduq. Zarur bo'ldi, ul sababdin o'zimiz aytduq»².

«*Shajarayi turk*»da asarning yozilish tarixi, sabablari va maqsadi haqida ma'lumot beradi. Shu o'rinda muallifning ko'p fazilatlari ochiladi. Tarixni, tilni mukammal bilishi, til sofligini saqlash madaniyati yaqqol ko'rinadi.

Tarixiy asarlardagi ma'lumotlardan bizga ma'lumki, tarixni yoritish xolislikni taqozo etgan. Bu qonuniyatni yaxshi bilgan Abulg'ozu ham unga qat'iy amal qilgan. So'zining avvalida bu masalaga kitobxon diqqatini qaratgan. O'z hukmronlik davrini o'zi yoritgani uchun uz-

¹ Paulo Koelo. Beshinchi tog'. Roman. "Jahon adabiyoti" jurn., 2004, aprel, 61-bet.

² Abulg'ozu. *Shajarayi turk*. T.: 1992, 11-bet. (Keyingi parchalar shu nashrdan olinadi. Qavsda sahifasi ko'rsatiladi).

rxohlik etgan: «Hech podshoh va amir va hech hakim va donishmand o'z tarixini o'zi aytg'an emasturur. Bizning yurtimizning havosindin va ahli Xorazmning bebizoatligidin hech zamonda bo'lmag'an ish bo'ldi. Emdi ko'nglingizga kelmasunkim, faqir taraf tutub yolg'on aytg'an bo'lg'ayman va yo o'zumni g'alat ta'rif etgan bo'lg'ayman»(11-12 -betlar).

Ko'rinadiki, Abulg'ozu chuqur tarixiy bilimga ega, bu borada nihoyatda talabchan ijodkor. Shu sababli ham mazkur «Tarix»ni o'zi yaratgan. Tarixnavislik uchun muhim hisoblangan xolislikka qat'iy amal qilgan. Bu muallif asarlarining ilmiy qimmatini yanada oshiradi.

«Shajarayi turk» asari muallif ma'lumotiga ko'ra hijriy 1074, milodiy 1663–1664-yillarda yozilgan. Asar 9 bobdan iborat. Birinchi bobda Odam Atodan Mo'g'ulxongacha, ikkinchi bobda Mo'g'ulxondan Chingizxongacha bo'lgan tarix muxtasar yoritilgan. Uchinchi bob Chingizxonning hayot yo'li haqida. To'rtinchi bob Chingizxonning uchinchi o'g'li Ugaday Qoon va uning avlodlari podshohligi tasviriga bag'ishlangan. Beshinchi bob ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon sulolasi hukmronligi bilan bog'liq hodisalar tasvirini qamrab olgan. Oltinchi bob kichik o'g'li To'lixon, ettinchi bob katta o'g'li Jo'jixon, sakkizinchi bob Jo'jixonning o'g'li Shaybonxon avlodlari haqida. To'qqizinchi bob esa Shaybonxon avlodidan Xorazmda podshohlik qilganlar zikriga bag'ishlangan.

Abulg'ozu vafotidan so'ng Anushaxonning topshirig'i bilan Mahmud ibn Muhammad Urganjiy kitobning yozilmay qolgan 21 sahifasini yozib tugatgan.

Abulg'ozining bu asari tarixshunosligimizda va jahon tarixini o'rganishda eng ishonchli manba sifatida katta qimmatga egaligi olimlar tomonidan e'tirof etilgan. Chunki Abulg'ozu asarini yaratishda mo'tabar manbalardagi ma'lumotlarni qiyosan o'rganib, xatolarni tuzatishga harakat qilgan. Xulosa chiqarishda aniq dalillarga asoslangan. U 18 ta qimmatli kitobdagi ma'lumotlarni o'rgangani haqida so'zlaydi. Ayniqsa, Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Rashididdinning «Jome'ut-tavorix» kabi asarlarini ehtirom bilan eslaydi.

Abulg'ozining asosiy maqsadi o'z sulolasining mukammal tarixini yaratish. Shu bilan bog'liq holda Odam Atodan boshlab insoniyat, xu-

susan, turkiy xalqlar, shajaralar haqida ma'lumot berish. Bu vazifalarni u yuksak darajada bajargan. Abulg'ozu yuqorida eslatganimizdek, xolis bo'lishga harakat qiladi. Ko'p podshohlar tarixini yoritir ekan, ularga ob'ektiv baho beradi. Ijobiy tomonlarini ham, salbiy fe'l-atvor va amallarini ham oshkora bayon etadi. Habash, Elbors, Sevinchxon kabi sultonlarning noshudligi, siyosatdagi pala-partishligi fosh etiladi.

Chingiz, Ugaday Qoonlarning qonli yurishlarini ham, mavridi bilan ko'rsatgan muruvvatlarini ham xolis ifodalaydi. Bunday tasvirlar o'quvchiga ularni murakkab shaxslar sifatida tasavvur qilish imkonini yaratadi.

Asarda chingiziylar bosqini mufassal yoritiladi. Ayniqsa, Xorazm, Marv, Hirotni bosib olish manzaralari juda jonli bayon etilgan. Ko'z o'ngimizda mustamlaka jarayoni butun dahshati va fojiasi bilan namoyon bo'ladi. Hirotning egallanishi haqida yozar ekan, «Ming-ming olti yuz ming kishini darajai shahodatga yetkurdilar. Hirotning qal'asini er birlan yakson qildilar. Hirotida o'n besh kishi tirik qoldi. Andin o'zga bir kishi qolmadi»(78-bet) deb hikoya qiladi.

Marv bosqinida ham xuddi shunday qirg'inbarot tasvirini ko'ramiz:

«... o'lganlarni o'n uch kunda xatg'a olib bo'ldilar. Ming martaba ming taqi uch yuz ming kishi erdi. Alqissa, mo'g'ullar xon hukmi birlan Marvning qal'asini va imoratlarini andoq vayron qildilarkim, hech nishona qolmadi»(76-bet).

Termizning ishg'ol qilinishidagi quyidagi hodisa ham Ushbu bosqin dahshatini tasavvur qilish imkonini beradi: «Ul xotun aytti: «meni o'lturmang. Men sizlarga bir yaxshi dur berayin», tedi. Alar tedilar: «during qaydaturur?» ul xotun aytdi: «durni yutqantururman, dur qornimdaturur». Mo'g'ullar ul xotunning qornini yorib durni oldilar. Ul sababdin hech o'luk qolmadi, tamomining qornini yordilar»(70-bet). Bunday shafqatsizliklar tasviriga asardan ko'plab misollar keltirish mumkin.

«Shajarayi turk»da ulug' bobokalonlarimiz matonati, ularning yuragidagi ulkan vatanparvarlik tuyg'ulari ifodasini ham ko'ramiz. Va shunday jasur, mard ajdodlarimiz borligidan faxrlanamiz. Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik kabi mashhur va mashhur bo'lmagan qanchadan-qancha qahramonlar jasorati bizni hayratga

soladi. Kubro chingiziylar taklifini qabul qilmay, so'nggi nafasigacha xalqi bilan birga bo'ladi. Eng oldingi safda turib yovga qarshi kurashadi. Temur Malikning qopqoqli, zirhli kema yasab, zarbalarni qaytarishdagi kashfiyotchilik salohiyati, sipohigarchilikdagi noyob iqtidoriga qoyil qolamiz. Jaloliddin Manguberdi yuragidagi vatanparvarlik, xalqparvarlik tuyg'usi Chingizxonni umrining oxirigacha tashvishlantirgan. Undan hayiqqan. U tirik ekan, qasos olishi mumkinligini hisobga olib ish yuritganini asardagi dalillar asoslaydi. Hatto, Chingizxon Jaloliddin jasoratiga tan berib, «Otdin o'g'ul tug'sa, shundag' tug'sun» deganining guvohi bo'lamiz. Asarni o'qir ekanmiz, bu kabi dalillarga duch kelganda, faxrlanamiz. Mashhur shoirimiz Abdulla Oripov ham Manguberdi haqidagi quyidagi baytlarni bejiz aytmaganini anglaymiz:

*Seni Chingiz g'azabga to'lib
Yo'qotmoqchi bo'ldi dunyodan.
Jaloliddin samani bo'lib
Sakrab o'tding Amudaryodan
Sensan o'shal samanim manim,
O'zbekiston, Vatanim manim.¹*

«Shajarayi turk» – qomusiy asar. Unda tarix, etnografiya, iqtisodiyot, etimologiya, kemasozlik, konchilik, qishloq xo'jaligi, sipohigarchilik kabi o'nlab sohalarga oid qimmatli ma'lumotlarni uchratamiz. Undan temir rudasini olishning dastlabki, ibtidoiy texnologiyasi haqida ma'lumotga ega bo'lamiz. Asarda turkiy urug'lar, ularning joylashish o'rinlari, geografiyasi, nomlanish tarixi bilan tanishamiz. Har birining o'ziga xos tabiati, iqtidor va salohiyat miqyoslari haqida ma'lumot olamiz. (Masalan, uyg'ur Urug'iga mansub kishilarning hisob-kitob ishlariga mahoratli bo'lishgani va boshqaruvda ularga ko'proq shu soha ishonib topshirilishi haqida yozadi). Ayrim bayramlarning kelib chiqish sabablarini, shaharlarning paydo bo'lish tarixlarini yoritadi. Xitoy devorining qurilishi, u bilan bog'liq ungut elining kelib chiqish sabablari haqida ma'lumot beriladi.

¹ Oripov A. Yillar armoni. –T.: 1984, 224-bet.

Mashhur venger sharqshunosi Herman Vamberi Abulg'ozī ijodiga yuksak baho berib, «Abulg'ozī Bahodirxonning ko'pgina ishlari Boburni xotirga tushiradi. Jahon «Shajarayi turk» nomli tarixiy asari uchun undan minnatdordur»¹, deydi. Haqiqatan ham, Abulg'ozining hayot yo'lidagi murakkab jarayonlar, yoshligidanoq toj-taxt uchun kurashlar girdobiga tushishi, ko'p sarson-sargardonliklarni boshidan kechirishi Bobur qismatini eslatadi. Uning asari ham «Boburnoma» singari tarixiy-memuar janrida yaratilgan. «Shajarayi turk» ifoda uslubi jihatidan ham «Boburnoma»ga yaqin. Muallif ko'p ellarni ta'riflaganda, ularning hayot tarzi, shaharlari, boyliklari, podshohlari, mashg'ul sohalar haqida batafsil ma'lumot beradi. Asarning ana shunday izchillik jihatlari «Boburnoma»ga o'xshaydi. Ammo, farqi shundaki, «Boburnoma»da Bobur, asosan, o'z zamoni va yaqin o'tmish haqida so'zlaydi. «Shajarayi turk»da esa qadimiy, umumiy tarix ham eslanadi. Asarning so'nggi 9-bobidagina Abulg'ozī o'zi bilan bog'liq tarixni yoritadi. Ammo, har bir hodisaga nisbatan muallifning fikrini, munosabatini va u tomondan berilgan baholarni sezib boramiz.

Abulg'ozī asarlarini yaratishda ularning tiliga katta e'tibor beradi. Fikrlarini sodda, tushunarli, ravon uslubda ifodalaydi. O'zigacha yaratilgan tarixiy asarlar tilining murakkabligi, forsiy, arabiy so'zlarning ko'p qo'llanilishi unga ma'qul kelmaydi. Turkiy xalqlar uchun aytilgan asarlar chinakam turkona bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Turk, fors, arab va mo'g'ul tillarini yaxshi bilgan Abulg'ozī o'zining shu prinsipiga sodiq qoladi. Jummalarni sof turkiy so'zlar bilan tushunarli bayon etishga intiladi: «Barcha bilingkim, bizdan burun turkiy tarix aytqonlar arabiy lug'atlarni qo'shibtururlar va forsiyni ham qo'shibtururlar va turkiyni ham saj' qilibtururlar. O'zlarining hunarlari va ustozliklarini xalqqa ma'lum qilmoq uchun. Biz munlarning hech qaysisini qilma-duq. Aning uchunkim, bu kitobni o'qug'uvchi va tinglag'uvchi, albatta, turk bo'lg'usiturur: bas, turklarga turkona aytmoq kerak, to ularning barchasi fahm qilg'aylar»(29-bet). «... Turkiyni ham andoq aytubman-kim, besh yoshar o'g'lon tushunur»(29-bet).

¹ Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. –T.: 1992.

«Shajarayi turk»ni ham tarixiy, ham badiiy asar sifatida o'rga-namiz. Muallif tarixiy hodisalarni tasvirlaganda jonli, harakatda-gi manzaralarni ko'z o'ngimizda gavdalandiradi. Asardagi tarixiy shaxslar qismati ifodalanar ekan, ular badiiy obraz darajasiga ko'tariladi. Voqealar rivoji esa dramatik sahna ko'rinishida namo-yon bo'ladi. Har bir o'simlik, daraxt, har bir maysaning shiviri qu-log'imizga eshitilganday bo'ladi. Ulug' bobokalonlarimiz yuragini g'ururga to'lg'azgan o'rik, bodom, shaftoli gullarining mayin ifor-lari, tip-tiniq suvlarning, namxush maysalarning, beda gullarining, bug'doy sabzalarining sarxush jilolari bizning ko'nglimizda ham Vatanga muhabbat tuyg'usini ulg'aytira boshlaydi. Ushbu asarning ta'sir kuchi ham ana shunda.

Abulg'ozī bu asari orqali o'zbek nasri tarixida o'ziga xos o'rin qoldirdi. «Shajarayi turk» nasrda yozilgan bo'lsada, ko'p o'rinlarda o'zbek va fors tillaridagi she'riy parchalar ham kiritilgan. Ular asardagi badiiylīkning kuchayishiga sabab bo'lgan.

Abulg'ozī xalq og'zaki ijodidan yaxshi xabardor. Asarda xalq rivo-yatlari, naqlari, maqollaridan unumli foydalangan. Asarda xalq og'zaki ijodi ifoda uslubini eslatadigan o'rinlar ko'p. Mumtoz merosimizga xos badiiy tasvir vositalarini o'z o'rnida ishlatgan. U Islom dini tarixini yaxshi bilgan. Asarida hadis, Qur'oni karim oyatlaridan o'z mavridi bi-lan foydalangan. Yog'ingarchilik chaqiruvchi yada toshi kabi marosim folklori an'analari haqida ham ma'lumotlar bergan.

Qarluq, Qipchoq, Uyg'ur, Ungut, Buxoro, Do'rman kabi yuzlab so'zlarning ma'nolari, etimologiyasi haqida ishonchli xulosalarni ba-yon etgan. O'zbek atamasining kelib chiqish tarixi haqida ham muhim fikr bildiradi: «To'qtag'uxon (1290-1312) o'lgandan so'ng 13 yoshida O'zbekxon (1312-1342) xon bo'ldi. Taqi elni ota-bobosining dasturi birla zabt qildi. Har kimning martabasina loyiq hurmat qilib, in'omlar berdi. El-ulusni dini islomg'a kirguzdi... Andin so'ng Jo'ji elini O'zbek eli tedilar»(36-bet).

Ba'zi so'zlarning turk, tojik, arab, mo'g'ul tillardagi ma'nolarini qi-yosiy yo'sinda sharhlaydi: «Oqib boraturg'an ulug' suvni turkiy tilinda soy der. Tojik kichikin rud va uluqin rudxona der va arab vodiy der. Mo'g'ul muran der»(36-bet).

«Shajarayi turk» daliliy ma'lumotlarga juda boy asar. Unda boshqa tarixiy asarlarda uchramaydigan ko'plab muhim ma'lumotlar uchraydi. Mo'g'ul, Turon, Eron xalqlari tarixi ko'z o'ngimizda mufassal jonlanadi. Chingizxon bosqini, O'rta Osiyo va Rossiya munosabatlari haqidagi tasavvurlarimiz tiniqlashadi.

XVI–XVII asrdagi Xorazmning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga oid qimmatli dalillar keltiriladi. Keyingi davrlarda yaratilgan tarixiy asarlarda ayollar haqida deyarli ma'lumotlar berilmaydi. Bu shariat qoidalari bilan bog'liq bo'lsa kerak. Ammo, Abulg'ozii o'z asarlarida tarixning yaxlitligini saqlab, ma'lumot berish yo'lidan borgan. Tarixni yoritishga aloqasi bo'lgan ayollar haqida mufassal to'xtashga harakat qilgan.

«Shajarayi turk»dan Abulg'ozining ulkan ijodiy niyatlari ham bo'lganligi haqida ma'lumot olamiz. Bir o'rinda keng qamrovli «yirik tarixiy asar yozishni orzu qilgani, ammo xastalik tufayli maqsadini muxtasar amalga oshirishga majbur bo'lgani, to'rt kotibga aytib turib yozdirganini so'zlaydi: «Biz tarixni mo'g'ulda, o'zbekda o'tgan yaxshi podshohlar va kengashli biylarning aslini va qilg'an ishlarini va aytqan so'zlarini barchasini bir-bir aytib ulug' kitob qilmoq ko'nglimizda bor erdi. Aytayin teb yurugan vaqtda xasta bo'ldum... Taqi to'rt navisandani o'lturtdum va aytdim...» (50-bet).

Umr baqo qilsa, ushbu asarni fors tiliga o'girish niyati ham borligini aytadi: «... ushbu kitobni forsiy tili birlan murassa' aytmoq ko'nglumda bor»(31-bet).

Xullas, «Shajarayi turk» asari tariximizni, xususan, Xorazm tarixini tasavvurimizda qayta jonlantirishi bilan, tarix haqidagi fikrlarimizni kengaytirishi bilan qimmatli asardir. Uning adabiy manba sifatidagi maqomi ham yuksak. O'zbek nasri tarixi va taraqqiyotini Abulg'ozii asarlarisiz tasavvur qilish, mukammal deb bilish mushkuldir.

Tayanch tushunchalar:

Shajara, etimologiya, qarluq, qipchoq, o'zbek, uyg'ur.

Savol va topshiriqlar:

1. Xeva adabiy muhitining o'ziga xos xususiyatlari haqida so'zlang.
2. Uni o'rganuvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.
3. Abulg'oz Bahodirxon ijodiy merosi ko'lami haqida ma'lumot bering.
4. «Manofe' ul-inson» asari haqida qanday tushunchaga egasiz?
5. «Shajarayi tarokima» asarining yaratilish tarixi va boshqa tarixlardan farqlari haqida so'zlang.
6. «Shajarayi turk» Abulg'ozining dunyo tan olgan qomusiy asar ekanligini izohlang.
7. Abulg'ozining salohiyat qamrovi va badiiy, ilmiy mahorati borasida ma'lumot bering.
8. Abulg'oz asarlarini to'liq o'qib chiqing.

Asosiy adabiyotlar:

1. Abulg'oz. Shajarayi turk. T.: 1993.
2. Abulg'oz. Shajarayi tarokima. T.: 1995.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.
4. Xudoyberdiev. Abulg'oz asarlarining o'rganilish muammolari. T.: 20.
5. Xudoyberdiev. Abulg'oz. T.: 2004.
6. I.Adizova. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. T.: 2009.

MUHAMMADNIYOZ NISHOTIYNING HAYOTI VA IJODI

REJA:

1. Muhammadniyoz Nishotiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Tarjimai holiga oid ma'lumotlar.
3. Shoirning adabiy merosi, qo'lyozma nusxalari.
4. Shoir lirik she'rlarining o'ziga xos xususiyatlari.
5. Lirik qahramon tabiati.
6. «Qushlar munozarasi» asarining mumtoz adabiyotdagi o'rni.
7. Nishotiy «Husn va Dil» dostonining yaratilish tarixi.
8. Dostonning mavzu va g'oyaviy ko'lami.
9. Timsol yaratishdagi an'ana va novatorlik.
10. Dostonning badiiy xususiyatlari.

Shoir hayoti va ijodi manbalari. O'zbek mumtoz adabiyoti va madaniyatimiz tarixida munosib o'ringa ega bo'lgan Muhammadniyoz Nishotiy hayoti va ijodini o'rganish borasida tadqiqotchilarimiz bir qancha ishlarni amalga oshirdilar. Bular bir necha yo'nalishda olib borilmoqda.

1. Matnshunoslik yo'nalishi. Matnshunoslik izlanishlari mahsuli sifatida Nishotiy asarlari bir necha marta nashr etildi¹.

Ushbu ishlar Nishotiy ijodi bilan o'zbek kitobxonini tanishtirishda muhim. Ammo, bular hali yetarli emas. Kelajakda Nishotiy ijodining yanada mukammalroq nashriga ehtiyoj katta.

2. Adabiyotshunoslik yo'nalishi. Nishotiy ijodining ilmiy tadqiqini sarhisob etib qaraganimizda, ancha ishlar amalga oshirilganining guvohi bo'lamiz². Ammo, bular hali yetarli emas. Chunki, Nishotiy ijodi chuqur falsafiy mezonga ega. Uni mukammal tahlil etish, g'oyaviy-ba-

¹ a) *Nishotiy*. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1960y.

b) *Nishotiy*. Husnu Dil. Toshkent, 1967y.

v) *Nishotiy*. «Qushlar munozarasi». «Guliston» jurn. 1970. 1-son.

² a) *Qosimova M.* Muhammadniyoz Nishotiy. Toshkent, 1975.

b) *Abdullaev V.* Nishotiy lirikasi. Xoksor va Nishotiy. Samarqand, 1960.

v) *Valixojaev B.* O'zbek epik poeziyasi tarixidan. Toshkent, 1974.

diiy qimmatini baholash adabiyotshunoslarimiz oldida turgan dolzarb vazifalardandir. O'ylaymizki, mustaqillik sharofati bilan yangi bosqichga qadam qo'ygan o'zbek adabiyotshunosligi Nishotiy asarlarining mohiyatini ob'ektiv, to'g'ri yoritib bera oladi.

Muhammadniyoz Nishotiyning hayoti, ijodiy faoliyati haqida Xorazm tarixiga bag'ishlangan Ogahiy, Bayoniy kabi ijodkorlarning asarlarida ayrim, qisqa ma'lumotnomalarga duch kelamiz. Bu borada shoirning o'z asarlari – she'riyati, «Husn va Dil» dostoni ham muhim qimmatga ega. Ularda mualliflar Nishotiy qismatining ayrim muhim kechmishlarini qalamga olishgan.

Uning yirik va umr sahifalarining eng ziddiyatli davrida yaratilgan «Husn va Dil» dostonining kirish qismlaridan anglashiladiki, shoir Xorazmda tug'ilgan. Umrining ancha qismi shu yerda o'tgan. U yurtining go'zal tabiati, xushxulq xalqi, adabiy-ma'rifiy muhitining yuksakligi haqida faxr bilan yozadi:

*Bor edi Xorazm diyori – yerim,
Andin edi yaxshi – yomon guharim...
... Xalqi aning barchasi ishratfizo,
Xulqi xushu nutqi dag'i dilkusho.
Ilm elining vasfi jahondin fuzun,
Har ne gumon aylasang ondin fuzun.*

Nishotiy dostonning yozilish sanasini quyidagi baytda ta'rix san'ati vositasida ko'rsatib o'tadi:

*Muddati tarixini etsam bayon,
Xatmi Dilu Husndur, ey nuktadon.*

Bu tarixdan doston milodiy 1778 yilda yozilganligi ayon bo'ladi. Ayyomiy «O't chaqnagan satrlar» kitobida Nishotiy dostonni 77 yoshi-

g) *Abduvohidova M.* Nishotiyning «Shohboz va bulbul» munozarasi. «Adabiy meros» jurn., 1976 y., 3-son.

d) *Ayyomiy.* O't chaqnagan satrlar. Toshkent, 1983.

ye) O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik, 3-jild. Toshkent, 1978 y.

da yozgan deydi. U bu ma'lumotning manbaini ko'rsatmaydi. Agar shu dalil ishonchli bo'lsa, demak, Nishotiy 1701 yilda tug'ilgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Nishotiy Xevadagi maktab, madrasalarda o'qib bilim olgan. Ko'p ilmlarga, jumladan, she'r san'atiga alohida qiziqish bilan qaragan. Zamonasining ma'rifatli kishisi bo'lib yetishgan.

Nishotiyning saroy doirasida nufuzli obro'ga ega do'sti bo'lgan. U shoirning qiyinchilik kunlarida ko'p yordam bergan. Yuqorida ko'rsatilgan tarixiy asarlarda va Nishotiyning o'zi tomonidan ta'kidlanishi-cha, saroy a'yonlari bilan yuzaga kelgan jiddiy to'qnashuv natijasida xavf ostida qolgan hayotini do'stining yordami, g'amxo'rligi tufayli saqlab qolishga erishadi. Va Buxoroga ko'chib ketishga majbur bo'ladi. O'z yurtida hamdam, hamfikir topolmagan shoirning musofir yurtda yanada og'ir kunlari, ruhan ezilgan damlari boshlanadi:

*... Xullas, o'lub mulku vatandin judo,
Soldim o'zum g'urbati shiddat aro.
Toki Buxoro sari qo'ydim qadam,
Oh bu xori aro bo'ldim adam.
Garchi erur manzili dilkash base
Lek musofirg'a emas xush base.*

Shoir Buxoroda ham uy-joysiz, iqtisodiy qiyinchilikda, ruhan yolg'izlanib yashadi:

*Ne mango ma'voyu, ne manzil ayon,
Vah, ne dedim turg'ali qayda makon.
To'ma uchun shomu sahar nolishim,
Tifl kibi barmog'i so'rmoq ishim.
Garchi ulusning hadu poyoni yo'q,
Tonimog'im birini imkoni yo'q.*

Shunday og'ir kunlarda shoir ijodi bilan ovundi, qalami bilan sir-lashdi. Buxoroda yaratgan lirik she'rlarida hayot mashaqqatlarini aks ettirdi. Yirik hajmli «Husnu Dil» dostonini yaratdi.

Nishotiy lirik she'rlarining o'ziga xos xususiyatlari. Nishotiyning lirik she'rlari bizga «G'azaliyot va muxammasoti Nishotiy», «Bayozi mutafarriqa», «Bayozi majmuai ash'or» kabi manbalar orqali yetib kelgan. Muhammad Yusuf Chokar tomonidan 1903 yilda ko'chirilgan devoni Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

U o'zbek va fors tillarida ijod qilgan. Nishotiyning lirik she'rlari, asosan, ishq-muhabbat mavzuida. Bosh timsollar oshiq va mashuqa. Lirik asarlari ko'proq ma'shuqa tavsifiga bag'ishlangan. Shoir she'riyatida mumtoz adabiyot an'anasi saqlangan holda, ham majoziy, ham ilohiy ishq kuylanadi. Nishotiy ijodining asl mohiyatini belgilovchi g'oyalar barchasi ana shu tavsifiy asarlar zahiriga singdirilgan. Hasbi hol yo'nalishidagi lirik she'rlarida tarjimai holining ayrim jihatlari yoritiladi. Yurtidan olisda, musofirchilikda kechgan hayoti sahifalarini tasavvurimizda qayta jonlantiradi. Nishotiy lirik qahramoni hayotni, go'zallikni sevuvchi, rindona kayfiyatdagi oshiq, ilohiy ishq kuychisi, riyokor shayxu zohidlarni tanqid etuvchi, rad etuvchi munaqqid siymo, ba'zan borliqdan voz kechuvchi, yolg'izlikka oshufta obraz sifatida namoyon bo'ladi.

Nishotiy she'riyati mazmunan naqadar boy, rang-barang bo'lsa, badiiyat jihatdan ham o'ziga xos, Sharq badiiy san'atlari bilan muzayyan she'riyatdir. Shoirning asarlarida tashbeh, mubolag'a, istiora, tajohul ul-orif, irsoli masal, husni ta'lil kabi badiiy san'atlar mohirlik bilan qo'llangan.

Nishotiy an'anaviy obrazlarning yangicha tasviriy detallarini topa oladi. Masalan, ma'shuqa qoshining doimiy qiyoslari bizga ma'lum. Shoir buni tajohul ul-orif san'ati vositasida yangilashga erishadi:

*Vo'smadin ul mahliqo qoshig'amu tazyin erur,
Husn devoni uza yo matlai rangin erur.*

Shoir oddiy, kundalik kechmishlardan hayratlanarli badiiy namunalarni topadi:

*Oy, kun shomu sahar er yorilib erga kirar,
Uyalur baski, ruxi oyina pardozingdin.*

Yoki:

*Bihamdillohki, jononim meni masti nigoh etti,
Ko'zim bog'in niholi qomatiga jilvagoh etti.*

Yoki:

*Surmalig' sohir ko'zing ustida minayi qoshing,
G'amzai xunrez shamshirig'a yoshil qin erur.*

Dialog-munozara g'azallar g'azal janri imkoniyatlarini kengaytiradi. Lirik obrazlar tabiatini, ruhiy holat miqyoslarini mukammalroq yoritadi. Tasavvurimizda timsollarning jonli, dramatik muloqot manzarasi namoyon bo'ladi. Nishotiy ham shunday g'azallarning o'ziga xos namunalarini yaratishga muyassar bo'lgan:

*Dedim: «Ey gulrux, yuzing nazzora qil, oyg'a boqib,»
Dedi: «Ko'rman orazim bu tiyraro' ko'zgu bila».*

Yoki:

*«Husn devonig'a tug'romu qoshing», -dedim, dedi:
«Kotibi taqdirdin bu matlai rangin erur».*

Nishotiy she'riyatining o'ziga xos va kitobxon yuragiga yaqin bo'lishi uning katta ijodiy maktab o'tagani bilan ham bog'liq. Shoir asarlari bilan tanishib, adibning qadimiy an'analarga ega ulug' Sharq madaniyati, tarixi, adabiyotining chuqur bilimdoni bo'lganining guvohi bo'lamiz. Shoir badiiy ijodda, ayniqsa, Navoyi, Fuzuliy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviylarni o'ziga ustoz deb biladi. Ularning ko'plab g'azallariga naziralar, muxammaslar bog'laydi. Salafлари ijodidagi ko'ngliga yaqin tuyg'ular, kechinmalar, dard-u armonlar tasvirini munosib davom ettiradi. Navoyi g'azaliga yozilgan quyidagi muxammas Nishotiy mahoratini navoyivor mezonda o'lchashga izn beradi:

*Bo'ldi xoki tan quyun ul sarvi xushraftorsiz,
Bo'lmag'ay olamda mandek baxti barxurdorsiz,*

*Bir qurug'on naxldekkim, bo'lsa bargu borsiz,
Navbahor ayyomi bo'lmish man diyoru yorsiz,
Bulbul o'lg'ondek xazon fasli gulu gulzorsiz.*

Diyoru yorga muhabbat insonni yuksaltiruvchi vosita. Bu ikkisiz u yo'ldan adashadi, xarob bo'ladi. Ildizsiz, mevasiz daraxtga o'xshab qoladi. Nishotiy kichkina hayotiy misol orqali buning chuqur mohiyatini yoritib bera olgan: Daraxt sahroda qumni ko'chishdan, to'zishdan saqlaydi. Muxammasning birinchi misrasida shunga ishora qilingan. Xoki tan-vujud ul go'zal sarvsiz qyun yanglig' barbod bo'lishiga e'tibor qaratiladi.

Nishotiy ustozlariga ulkan ehtiromini saqlagan holda, o'z so'zining ham qadri balandligini, ilmi donishda, nazm mulkida munosib shogirdlik mezon bilan o'z she'rlariga faxriya usulida baho beradi. Biz bunga Nishotiy asarlarida asos bor deya olamiz:

*Dedi altofi so'zig'a ko'z solib ul sho'xi shang,
Bahri ma'nida Nishotiydur agar changi nahang,
Guhiy donishda Navoyi ham erur g'arron palang,
Gar Sulaymon mulkicha bordur Navoyig'a ne tong,
Chunki bil qaysi zamon nazmini tahsin aylamish.*

Yoki:

*Emas erdim so'z ahli siridin bilmaklikka voqif,
Ani istab jahon mulkida bo'ldum har taraf toyif,
Nishotiy, she'ri ranginin ko'rub bo'ldi ko'ngul xayif,
Dedim: «Nazm ahlining sarxayli kim bo'lg'oy?»-dedi hotif:
«Navoyi bo'lg'oy, ulkim sen tilaydursan agar bo'lg'oy».*

«**Qushlar munozarasi**» asari. Nishotiyning axloqiy-ta'limiy g'oyalari ifodalovchi «Qushlar munozarasi» asari ham e'tiborga molikdir. Shoirning bu asari allegorik-majoziy xarakterga ega bo'lib, 300 misradan iborat.

Shoir g'oyalarini 14 qushning o'zaro bahs-u munozaralari orqali bayon etadi. Asarda go'zal bir bog'da laylak, qumri, zog', bulbul, to'ti,

tovus, humo, hudhud va boshqa qushlar bahsi aks ettiriladi. Qushlarning hammasi o'z fazilatlarini maqtashadi. Laylak, tovu o'zlarining go'zalliklarini, qumri, bulbul xushxonliklarini, humo ozorsizligini pesh qilib o'zlariga ta'rifu tavsif berishadiki, shoir bu maqtanchoqlik va kibru havoni rad etadi. Odob, kamtarlik, samimiylik fazilatlarini targ'ib etadi va ulug'laydi. Hudhud ijobiy obraz sifatida talqin etiladi. U barcha qushlarga o'z kamchiliklarini fosh etib tashlaydi:

*Dedikim, ey g'alatnamo qumri,
Yuzingga kelmadi hayo qumri.
O'zingni taniyu haddin oshmagil,
Haddingni bilu taqi taloshmagil.*

«O'zingni taniyu haddin oshma». Hudhud tilidan aytilgan bu so'zlarda shoirning asosiy g'oyalari o'z ifodasini topgan. Bu orqali har bir inson o'zligini anglashga, kamolotga erishishga targ'ib etiladi. Asarning tili sodda, ravon. Nishotiyning ijodiy faoliyatida Navoyi an'analariga ergashish, uni davom ettirishga intilish kuchli. «Qushlar munozarasi» da ham uning «Lison ut-tayr» asarining ta'siri yaqqol seziladi. Shoirning shu yo'nalishdagi bir asar yaratishni maqsad etgani ko'rinib turadi.

Muhammadniyoz Nishotiyning «Husn va Dil» dostoni. Muhammadniyoz Nishotiy XVIII asr o'zbek adabiyotining Xorazmdagi ko'zga ko'ringan, iste'dodli vakillaridan biridir. Uning eng yirik asari «Husn va Dil» dostonidir. U 1778 yilda Buxoroda yozilgan. Asarning yozilish tarixiga oid ba'zi fikrlar dostonning kirish va xotimasida berilgan. Unda e'tirof etilishicha, bir do'stining maslahati bilan besh oyda yozilgan ekan:

*Baytki taxminan erur etti yuz,
Etti mingu to'qson iki bo'ldi tuz.
Kisvati nasr ila bo'lub ziynati,
Yona arab lafzi edi xil'ati.
Rum eli ham nasr ila onga nigor,
O'z tilidin etkon ekon ixtiyor.
Dedi mungo nazm duri birla zeb,*

*Bergil, ulusdin olib avval shikeb.
Bo'yla degoch fotiha qildim talab,
Tutgum o'zimga neki erdi taab.
Qildim oni nazm qilurg'a qiyom,
O'tti mashaqqat bila besh oy tamom.*

Yuqorida shoirning o'zi ta'kidlaganidek, «Husn va Dil» sarguzash-tining syujeti Sharq adabiyotida mashhur bo'lib, bu yo'nalishda fors-tojik, arab, turk tillarida bir qancha nasriy asarlar yozilgan.

XV asr fors-tojik adabiyotining yirik vakili Fattohiy Nishopuriy «Hikoyati Husnu Dil» asarini yozgan.

XVI asr oxirida Mushfiqiy shu syujet asosida «Gulzori Eram» asarini yaratdi. Bundan tashqari, Ali Ohiy, Shayx G'oliblar ham shu mavzuda asarlar yaratishgan. Bularning har biri o'zicha yangi, mazmun-g'oya jihatidan ham, badiiylik jihatidan ham mustaqil asarlar-dir.

«Husn va Dil» mazmun va tuzilish jihatdan ancha murakkab. Shoirning o'zi e'tirof etganidek, doston 15584 misradan, 62 bobdan iborat. Dastlabki boblar kirishni o'z ichiga oladi. 6- bobda shoir o'zining musofirchilikdagi g'arib hayotini aks ettiradi. 7-bobda dostonning yozilish sabablari haqida so'zlaydi. 8-bobda so'z qudrati borasida fikrlarini bildiradi. 9-bobda esa, «besh xazina» – «Xamsa» yaratgan ustoz shoirlar Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy va Navoyilarning so'z mulkidagi ulug' xizmatlari e'tirof etiladi:

*Ul birisin Shayxi Nizomiy degil,
Mamlakatu mulki nizomi degil.
Bu biridir Xusravi olijanob,
Torami nazm uzra munir oftob.
Ul birisi hazrati Jomiy erur,
Dahr elining pok kalomi erur.
Yana biri bulbuli dostonsaro,
Ya'ni Navoyi erur ul xushnavo.
O'zga erur donishu farhang anga,
Etti falakdir yetti avrang anga.*

*Etti aqolim uzadur moh ul,
Etti qalam ahlig'adur shoh ul...*

Shoirning dostonida keltirilgan ayrim fikrlaridan «Xamsa»navis ustozlarga ehtiromini his etamiz. Nishotiy ham «Xamsa» yaratishni niyat qilgan. Besh dostondan iborat «Xamsa» mualliflar soni ham beshta bo'lishini orzulagan. «Husn va Dil» asarini dastlabki doston sifatida yaratgan:

*Deguvchi ham besh bo'lubon qiylu qol,
Etsa mutobiq tushar anga bu hol.
Besh o'lubon gulshanu besh andalib,
Har biriga birisi bo'lsun nasib...
To'rt kitob andaki mazkur erur,
Xamsalig' oti bila mashhur erur.
Har birining avvalida bir kitob —
Bor edikim, anda edi fathi bob.
Birining oti «Maxzani asror-i shavq»,
Ul birisi: «Matla'i anvor-i shavq».
Yona biri «Tuhfat ul-ahror» edi,
Biri aning «Hayrat ul-abror» edi.
Man dog'i onlarga demaklik javob,
Istabon aytтим bu so'zi irtikob.*

10-bobda shoirning qalamga murojaati beriladi. 11- bobdan boshlab dostonning asosiy qismi boshlanadi. Har bir bobda, xuddi «Xamsa» sarlavhalari kabi, avval qisqa nasriy mundarija berilib, keyin she'riy mazmun bayon etiladi. Doston syujetini, shoir g'oyalari mukammallashtirish maqsadida asar tarkibiga: 1. «Shahboz va Bulbul»; 2. «Gul va Daf»; 3. «Nay va Naxl»; 4. «Kosai Chin va Nargis»; «Binafsha va Chang» nomli beshta munozara va lirik chekinishlar ham kiritilgan.

Shoirning butun maqsad va g'oyalari Husn va Dilning ishqiy sarguzashtlari dramasi zaminiga singdirilgan.

Shoir voqealar bayonida sof muhabbatni, yaxshi insoniy fazilat-larni kuylaydi. Sevishganlar dahshatli voqealarni boshdan kechiradilar. Maqsad yo'lidagi to'siqlarni sabr-bardosh va kurash bilan yengib

tinchlik, birdamlik, mehr-oqibat, muhabbat, baxt tantanasiga erishadilar. Bu doston uzoq yillar insoniy muhabbatni kuylovchi, markazlashgan davlatni quvvatlovchi asar deb baholanib kelindi. Bu fikr to'g'ri. Ammo, faqat shu bilan cheklansak, shoir nuqtai nazarini to'liq angalamagan bo'lamiz. Dostonning mohiyatiga chuqurroq yondashadigan bo'lsak, uning g'oyaviy (mafkuraviy) miqyosi kengroq ekanligini tushunamiz.

«Husnu Dil»da shoir ham majoziy, ham haqiqiy ishq tilsimlarini so'zlashga erishadi. Asardan xos va avom barobar manfaat topadi. Tasavvuf ta'limotining bosh g'oyasi – Olloh diydoriga yetish. Asarda bu yo'l badiiy obrazlar vositasida bayon etiladi. Bu esa o'z navbatida murakkab nazariy ma'lumotlarni tushunishni osonlashtiradi. Buni Nishotiyning o'zi ham e'tirof etadi:

*Husn ila Dildin qilib guftugo¹,
Bergil anga tozau tar rangi bo'.
Ya'ni majoz ila haqiqat qarin',
O'yla so'zung bo'lg'usidir dilnishin.
Ahli haqiqat topib ondin navo,
Xayli majoz oni ko'rub xushnavo.
Ikkisining ko'nглиg'a marg'ub o'lub,
Ikki jahon ahlig'a matlub o'lub.
Toki sening so'zinga bo'lg'oy rivoj,
Ikki jahon qilg'ay ani boshga toj.*

Demak, shoir o'zi ta'kidlaganidek, doston tasavvuf ta'limoti g'oyalarini ham targ'ib etuvchi asardir. Donishmandlarimiz tasavvuf o'zidan o'lib, o'zi birla tirilish yo'lidir, deyishgan. Bu inson o'zligini anglashi, o'zligini topishi uchun nafsoniy intilishlarni, vujudiy qafaslarni sindirib borishi kerak, demakdir. Inson ana shundagina g'olib keladi. Kamolotga erishadi. Barkamollik esa kishini mo'tabar martabaga ko'taradi. U olamning va odamning mazmun-mohiyatini anglash sharafiga muyassar bo'ladi:

¹ *Qarin* – yaqin.

*O'zluکیدin qolmasa oning asar,
Bilgusidir parda ichidin xabar.*

Bunday ogohlik darajasiga olib boruvchi vosita ishqdir.

*Har kishi gar etmas o'zidin guzar,
Ishqdin ul bo'lg'on emas bahravar.*

Barkamollik – nafsoniy havaslarni engish yo'li. Bu esa yengil ish emas. Uning uchun kishida ulkan jasorat, qanoat, iroda, sabr, intilish va intihosiz ishq mavjud bo'lishi kerak. Shundagina mashaqqatli yo'lni yengib o'tib, oliy maqsadga yetish mumkin. Nishotiy ana shu kamolotga erishish bosqichlarini voqealar rivoji orqali ifodalashga harakat qilgan. Bosh obraz Fuodning Husn diydoriga yetishguncha boshidan kechirgan mashaqqatli sarguzashtlari dostonning asosiy g'oyasini yoritishga xizmat ettirilgan. Hatto, «Husn va Dil» timsollarining nomlanishi ham chuqur mazmunga ega. Ular majmuini yaxlit bir jism deb qarashimiz mumkin. Masalan, Fuod (arabcha – ko'ngil) – ko'ngilning «Qal'ai jism»da yashashi, Husnning «Qal'ai diydor»da yashashi. Ko'ngilga tushgan ishq-muhabbatning husnga, diydorga erishguncha orada turgan to'siqlar, iztiroblar- bularning hammasi ramziy ma'nolarini anglatishi o'z-o'zidan ayon ko'rinib turibdi. Aql, Husn, Ishaq, Dil, Nazar, Himmat, Sabr, Vafo, Xayol, G'amza, Raqib, Nomus va boshqa obrazlar nomlanishida ham buni sezish mumkin. Dostondagi «Obi hayot» obrazi ham ramziy ma'no kasb etadi. Abadiy hayot baxsh etuvchi suv «Shahri diydor»da. Qachonki, riyoatlarni yengib Diydorga erishgandagina abadiylikka muyassar bo'lish mumkin:

*Ya'ni qaro qayg'ug'a qilg'on sabot.
Topg'usidur istasa obi hayot...*

Nishotiyning mahorati faqat doston syujetidagi ko'pma'nolilikda, teranlikda emas, balki asarning badiiy barkamolligida ham ko'zga tashlanadi. Ko'plab she'riy san'atlardan mohirona foydalanadi. Xalqona, hikmatomuz iboralarni, maqollarni o'rinli ishlatadi. Tabiatdan takror-

lanmas, yangi o'xshatishlar topadi. Tazod, husni ta'lil, tashbeh, mubolag'a san'atlarining nodir namunalarini yaratadi:

*Tutmasa gul xori balo ichra xo',
Bo'lmas edi anga bu rangi bu bo'.*

Yoki:

*La'l agar qolmas ersa sang aro,
Bo'lmas edi mehr kibi rang aro.*

Yoki:

*Har kishikim, ilgini davlat o'par,
Ko'kda nekim istasa erdin topar.*

Yoki:

*Ishq ila boronni huvaydo qilib,
Oh o'tidin barqni ifsho qilib...*

Tayanch tushunchalar:

Matnshunoslik, an'anaviylik, dialog-munozara g'azal, tajohul ul-orif, komil inson, ishq, allegorik, ramziy

Savol va topshiriqlar:

1. Nishotiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi haqida so'zlang.
2. Shoir she'riyatidagi lirik qahramon tabiatini talqin eting.
3. She'riyatida an'ana va novatorlik munosabati borasida muhokama yurgizing.
4. «Qushlar munozarasi»da an'ana va badiiy yangilik haqida so'zlang.
5. «Husn va Dil» dostonini mutolaa eting.
6. «Husn va Dil» dostonining yaratilish tarixi borasida mulohaza yurgizing.
7. Dostonning muqaddima qismlarini tahlil eting.
8. Asosiy qism tarkibi, kompozitsiyasi, timsollar olami haqida fikringiz?
9. Dostonning mavzu va g'oyaviy ko'lamini muhokama eting.
10. Asar tarkibidagi munozaralar va ularning ahamiyatini qanday tushunasiz?
11. Shoirning dostonnavislikdagi mahorati borasida mulohazalaringizni bildiring.

Asosiy adabiyotlar:

1. Nishotiy. Tanlangan asarlar. T.: 1960.
2. Nishotiy . Husn va Dil. Lirika. T.: 1967.
3. Nishotiy. Qushlar munozarasi.
4. Qosimova M. Muhammadniyoz Nishotiy. T.: 1975.
5. Valixojayev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan.
6. Abduvohidova M. O'zbek adabiyotida munozara.
7. Ayyomiy. O't chaqnagan satrlar.
8. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild.T.: 1978.

NURMUHAMMAD ANDALIB

REJA:

1. Nurmuhammad Andalib hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Adibning tarjimai holi.
3. Adabiy merosi.
4. «Zaynularab» dostonida an'ana va novatorlik. Obrazlar tizimi.
5. O'zbek mumtoz adabiyotida shoirning «Yusuf va Zulayxo» dostonining o'rni.
6. «Layli va Majnun» dostonida an'ana va o'ziga xoslik.

O'rganilishi. Nurmuhammad Andalib mumtoz adabiyot tarixida turkman va o'zbek xalqining mushtarak adibi sifatida tan olingan. Uning lirik she'rlari, dostonlari o'ziga xos sahifani tashkil etadi. U shoir va tarjimonlikda noyob salohiyatga ega edi. Shu sababli ijodkor merosi har doim adabiyotshunos olimlar e'tiborini jalb etib kelgan. Ularni o'zbek, turkman, rus va g'arb olimlari tadqiq etishgan, nashr ettirishgan.

Shoirning «Yusuf va Zulayxo» dostoni 1904–1912 yillarda 6 marta chop ettirilgan. 1867 yilda «Sa'd Vaqqos» dostoni Venger sharqshunosi H. Vamberi tomonidan nashrga tayyorlanib, «Chig'atoy adabiyoti xrestomatiyasi»ga kiritilgan. 1916 yilda «Layli va Majnun» dostoni Toshkentda nashr etildi. «Zaynularab», «Sa'd Vaqqos» dostonlari ham bir necha marta chop etilgan. Shoir dostonlari Turkmanistonda ham qayta-qayta nashr etilgan.

XX asr I yarmida Fitrat tuzgan xrestomatiyaga va 1959 yilda jamlangan «O'zbek adabiyoti» xrestomatiyasiga ham shoir ijodidan namunalar kiritilgan.

O'zbek adabiyotshunosligida prof. V.Abdullaev Andalib ijodining tabiatini, o'ziga xos xususiyatlarini, dunyoqarashini, mahoratini chuqur yoritishga harakat qilgan. B.Valixo'jaev, Q.Tohirov, S.Nazrullaeva kabi adabiyotshunos olimlar ham shoir merosiga oid muhim xulosalar bayon etishgan. Andalib ijodini o'rganishda, ayniqsa, turkman adbiyotshunoslarining mehnati ulkan. B.Axundov, A.Ulug'berdiev, G.Nazarov, N.Xo'jaev, B.Shomurodov kabilarning tadqiqotlarida shoir merosi

chuqur tahlil va talqin etilgan. E.E. Bertels, H. Arasli kabi mashhur olimlar ham Andalib ijodi haqida qimmatli mulohazalar bayon etishgan.

Andalib haqidagi ma'lumotlarni qiyoslaganda ba'zan munozarali o'rinlarga ham duch kelamiz. Jumladan, shoir dostonlarining nomlari va miqdori turli tadqiqotlarda turlicha ko'rsatiladi. Mumtoz adabiyotda Andalib taxallusi bilan bir qancha shoirlar ijod qilgan. Shulardan biri Nurmuhammaddir. Balki dostonlari bilan aloqador bahsli muammo shu bilan bog'liqdir. Xullas, o'zbek adabiyotshunosligida Andalib ijodini o'rganish borasida vazifalar bisyor. Shoir dostonlarining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari, mahorat qirralari, mualliflik borasidagi qat'iy xulosalar o'z yechimini topishi, o'rganilishi zaruratdir.

Tarjimai holi. Andalib haqidagi ma'lumotlar, asosan, uning asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Uning ismi Nurmuhammad. Taxallusi Andalib (Bulbul). Ko'hna Urganchning Qoramozi qishlog'ida tug'ilgan. U Xevada Shohg'ozixon hukmdorligi davrida (1765–1767) «Yusuf va Zulayxo» dostonini yozganini aytadi. O'sha paytda 55 yoshdaliq haqida ma'lumot beradi:

*Barcha xaloyiq ichida bad ishim,
Yetdi ellik beshga mening bu yoshim.*

Demak, u taxminan 1710–1711 yillarda tug'ilgan. 1770 yilda vafot etgan.

Adabiy merosi. Andalib ijodida Navoyi, Fuzuliy, Mashrab an'analarining ta'siri va davomiyligini ko'ramiz. Ulardagi g'oyalar mutanosibligini, timsollar uyg'unligi va dunyoqarash hamohangligini his qilamiz.

Andalibning lirik she'rlari bizgacha 20 ga yaqin to'plam va bayozlar tarkibida yetib kelgan. Devoni haqida ma'lumot yo'q. Bayozlarning eng qadimiylari 1198 raqamlisi (1792 yil) va 6973 raqamlisi (1793 yil) dir. Ushbu bayozlarning ikkalasida ham bir xil – shoirning 6 ta muxammasi kiritilgan. Uning bizga bor-yo'g'i 35 ta she'ri ma'lum. Shundan 23 tasi taxmis, 3 tasi g'azal, 5 tasi shoirning o'zi yozgan mustaqil muxammas, 1 tasi musamman, 1 tasi musaddas, 1 tasi murabba', 1 tasi muvashshax. Ularning jami 1200 misraga yaqin.

Andalib epik yo'nalishda ham asarlar yaratgan. «Zaynularab», «Layli va Majnun», «Yusuf va Zulayxo», «Sa'd Vaqqos» dostonlari shular jumlasidandir.

Andalib tarjimon sifatida ham o'z salohiyatini namoyon eta olgan. U «Mirzo Hamdam» dostonini forschadan turkchaga o'giran.

Andalib dostonnavis sifatida shuhrat qozondi. Mumtoz adabiyotda ayniqsa, uning «Yusuf va Zulayxo», «Layli va Majnun» hamda «Zaynularab» dostonlari muhim. Shoir ularda xalqning sevimli timsollari taqdiri bilan bog'liq an'anaviy syujetlarni asos qilib oladi. Yozma adabiyotda ham, xalq og'zaki ijodida ham qayta-qayta murojaat etilgan mavzularga Andalib yangicha ruhiy talqinlar, ijodiy yondashilgan timsollar tizimi asosida yangi hayot bag'ishlaydi. Uchchala doston ham nasr va nazm shaklida yaratilgan. Andalib dostonchiligining o'ziga xosligi shundaki, u shakl jihatdan xalq dostonchiligiga juda yaqin. Jumladan, yozma dostonlar, asosan, nazmda yaratilgan. Har bir bobda qisqa nasriy mundarija berilgan. Ammo, Andalib dostonlarida nasr miqdori va vazifasi ortgan. Badiiy tasvirda nazm bilan nasr baravar ishtirok etgan. Nasr va nazmning o'rin almashib turishi, o'quvchi uchun doston syujetining aniq yetkazilishini, ruhiy holatlarni izohlash, sharhlab borilishini ta'minlaydi. O'quvchini toliqtirmaydi.

«Zaynularab» dostoni. Doston ikki nom («Zaynularab» va «Jangnomai Imom Muhammad Hanafiya») bilan yuritilgan. U diniy-qahramonlik mavzuidagi doston. Undagi Ali va o'g'illari Imom Hasan, Imom Husan, Imom Muhammad Hanifa diniy adabiyot timsollari. Bosh qahramonlardan biri Imom Muhammad Hanifa faoliyati musulmonlashtirish siyosati bilan bog'liq. Muhammad Hanifa jasoratli, aqlli va komil axloqli inson sifatida talqin etilgan. Ushbu timsol tabiatini yoritishda, Zaynularab timsoli muhim o'rin tutadi. Ular o'rtasidagi vafo, sadoqat, muhabbat kamolot belgisi sifatida talqin etiladi. Malika Tug'ro, Amloq kabi timsollar esa bosh qahramonlar ma'naviyatini sinovlardan o'tkazishda ishtirok etuvchi qo'shimcha timsollar sifatida yaratiladi.

Doston syujeti izchil va tig'iz voqealar tizimidan iborat bo'lish bilan birga, ruhiy tahlilning chuqurligi, badiiy ifodaning yuksakligi bilan

ham mumtoz adabiyotda muhim o'rin tutadi: Muhammadning g'ariblikda zindonda yotgan paytdagi kechinmalari, o'y-fikrlari, ayniqsa, ta'sirli ifodalangan:

*Ne nayranglar bilan tazvir etibsan, ey falak, naylay,
Otam diydorini mastur etibsan, ey falak, naylay.
Tushubdur necha dushman ichra bu yolg'uz g'arib boshim,
Diyoru mulku eldin dur etibsan, ey falak, naylay.*

Dostonning badiiy uslubi xalq og'zaki ijodi namunalariga, xususan, dostonlarga juda yaqin. Bu timsollarning tabiati, bir-biri bilan munosabati, syujet tizimidagi voqealar jarayoni, rivojida ko'rinadi. Jumladan, Muhammad va akalari oldidan uch yo'l chiqishi, u «borsa kelmas»ga ketishi, raqiblar bilan kurashib ularni yengishi, Zaynularabni dev olib qochishi va boshqa shu kabi tasvirlar xalq dostonlariga xos yo'nalishlar ekanligi ma'lum. Muhammadning zindonda Zaynularab bilan xayolan suhbatini tasviri ham bizga xalq dostonlari uslubini eslatadi:

*Sani istab chiqdim emdi buyona,
Bilmadim jononim, holing ne kechti,
Yusufi Kan'ondek, tushib zindona,
Zulayxo nishonim, holing ne kechti.
G'amgin ko'nglum xayolingdin sovutman,
Sandin g'ayri dilraboni yovutman.
San mani unutma, sani unutman,
Toza gulistonim, holing ne kechti.*

O'zbek mumtoz adabiyotida XVIII asrda yaratilgan dostonlarda ramziylik kuchli. Buning eng yuksak namunasi sifatida Nishotiyning «Husn va Dil» dostonini bilamiz. Andalib dostonlarida ham biz ana shu xos xususiyat belgilarini kuzatamiz. Jumladan, «Zaynularab» dostonida ham Kibr, Tahroq, Qatron, Anqo, Qo'rqoq va hatto Zaynularab ismlarida ham ramziylik ishoralariga duch kelamiz.

«Yusuf va Zulayxo» dostoni. Hazrati Yusuf alayhissalom taqdiri bilan bog'liq sarguzashtlarning asosi «Qur'on»ga borib tutashadi. Ka-

lomullohdagi Yusuf surasi asosida XX asrgacha ko'p asarlar maydonga keldi. Andalibning «Yusuf va Zulayxo» dotonining yaratilish asosi ham shu bilan bog'liq. Muallif asarda uning yaratilish tarixi, yozilish sabablariga to'xtaladi. Uning e'tiroficha, doston turkigo'y qavmlar ehtiyojini inobatga olib yaratilgan. Asar oshiqi pokdomonni kamolga yetkazishga, haqiqiy ishqdan saboq berishga mo'ljallangan:

*Dedi alar: Andalibi benavo,
Ko'nglumiza tushti ajab mojaro.
Bor «Qisas» ichra ajab doston
Ne bo'ladur qilsang ani bo'ston.
Yusufu Siddiqu Zulayxoni san,
Turki xaloyiqda qilib bir chaman.
Eldin ela olib ani qilsa bo'y,
Bir necha zebolar ichra guftugo'y.
Ishqi haqiqiyni saboq aylasun,
Bo'yla, erur oshiqe, pok aylasun.*

Hayot juda murakkab. Turmushning mashaqqatli sinovlari kimnidir tushkunlikka tushiradi. Kimnidir dovdiratadi. Kimnidir to'g'ri yo'ldan adashtiradi. Kimnidir iztirobga soladi. Yusuf qismati bilan tanish o'quvchi esa undan juda katta saboq oladi. U sabr – qanoat, iroda ramziga aylangan timsol. Jahon adabiyotida inson irodasining bunday mukammal tasvirini uchratish qiyin.

Andalib dostonidagi Yusuf timsolining badiiy talqiniga baho berishda «Yusuf surasi» qo'l keladi. Chunki surada Yusuf, asosan, payg'ambar sifatida ko'rsatilgan. Zulayxo timsoliga e'tibor berilmagan. Dostonda esa badiiy qahramonlarning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari, ruhiy holatlari tabiiy, hayotiy yo'sinda tasvirlangan. Tasavvurimizda timsollar voqealar jarayonida tirik va jonli harakatlanadi. Syujet tizimini yaxlit bog'lab turuvchi timsollar majmui yaratiladi. Ularning o'zaro munosabatlari va ishq tasviri yetakchi o'ringa chiqariladi. Andalib o'z dostonida davri uchun muhim bo'lgan ijtimoiy masalalarni, xalqning orzu-o'ylarini ham singdiradi. Bu esa, avvalo, dostonning qimmatini oshirsa, ikkinchidan asarni hamma zamonlar uchun eskirmaydigan

g'oyalar targ'ibiga aylantiradi. Yusuf va Zulayxoning sevgi dostoni aspektida shoir insoniyat uchun muhim ahamiyatga ega umumbashariy g'oyalarni aytishga erishadi.

Dostondagi bosh qahramon Yusuf donishmandlik, aql-idrok, sodiqlik, vafodorlik, bir so'z bilan aytganda, komillik ramzidir. U mehr-oqibatli farzand, uka va yor. Kechirimli inson. U faqat shaxsiy va qarindoshchilik rishtalari bilan cheklanmaydi. Tasavvurimizda xalq g'amini eyuvchi ulkan shaxs timsoli sifatida gavdalanadi.

Zulayxo timsoli doston syujeti davomida takomillashib boradi. Bu obrazlar bir-birini to'lg'azadi. Ularda biz dunyoviy real tasvirlarni ko'ramiz. Ammo, dostondagi turli taqdiralar kechmishida biz botiniy kamolot tadriji ifodasi ham borligini anglaymiz. Zulayxo ishq dastlab avom ishq bo'lgani uchun ko'p azoblarga duchor bo'ladi. Keyinchalik u xos ishqiga aylanadi. Bu holat chuqur ruhiy jarayonlar tasvirida ko'zga tashlanadi.

Yusuf dostonida «Misr Azizi» unvonini olishga muvaffaq bo'ladi. Buning sababi, u o'z donoligi tufayli Misr aholisini yetti yillik ochlikdan saqlab qoladi. Faqat bir kishi ochlikdan olamdan o'tadi. Yusuf shu bir kishi taqdiri uchun ham o'zini mas'ul va gunohkor sezadi. Uzoq payt uni o'ylab izzatda yuradi.

«Yusuf va Zulayxo» dostonida Andalibning o'ziga xos badiiy mahorat qirralari namoyon bo'ladi. U an'anaviy syujet bo'lishiga qaramasdan, shoir tomonidan yangi timsollar qo'llanadi. Jumladan, opasi xuddi shunday timsol. U mehribon, ukasi uchun qayg'uruvchi, jonini berishga ham tayyor ayol obrazi. Yuragi Yusufning mashaqqatli qismatini oldindan sezadi. Uning uchun qayg'uradi. Bu obraz asarda bir marta qisqa epizodda ko'rinadi. Ammo, kuchli ruhiy holat tasviri uning o'quvchi tasavvurida mustahkam muhrlanishini ta'minlaydi. Unga xayrixohlik paydo bo'ladi. Boshqa dostonlari kabi «Yusuf va Zulayxo»da ham xalq dostonlariga xos shakl va uslub yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan, qahramonlarning tush ko'rish, taqdirdagi ayrim hodisalarni u orqali oldindan sezish holatlari xalq og'zaki ijodida faol qo'llangan badiiy vositadir. Andalib dostonida bundan ko'p o'rinda muvaffaqiyatli foydalangan. Ushbu vositani qo'llash shoirga timsollar tabiatini chuqurroq yoritish, syujetdagi dramatik talqinni kuchaytirish imkonini bergan.

Asarda xalqona iboralar, soʻzlar tizimidan ham unumli foydalaniladi. Jumladan, xalq orasida ishlatiladigan «tili kuymoq» maʼnosidagi «ji-gi-jigi» iborasini doston tarkibidagi bir gʻazalda radif sifatida qoʻllab, shoir Yusuf yuragidagi his-tuygʻular, ruhiy gʻalayonlarni aniqroq va taʼsirliroq yetkazishga erishgan:

Tutashdi yondi jonimiz, Zulayxojon, jigi- jigi
Quridi tanda qonimiz, Zulayxojon, jigi- jigi.
Ol bu dunyo xirojini, menga ber husning bojini,
Baxsh etdim taxtu tojini, Zulayxojon, jigi -jigi.

Doston tarkibiga murabba, gʻazal kabi turli janrlardagi asarlar ham singdirilgan. Ulardagi chuqur ruhiy talqin imkoniyati timsollar tabiatini yoritishda qoʻl keladi. Shoir asarda mumtoz badiiy sanʼatlardan ham oʻz mavridida foydalana olgan. Yusuf tilidan aytilgan quyidagi gʻazalda mubolagʻa, talmeh, tashbeh, tarse, istiora kabi bir nechta sanʼatlarni yonma-yon qoʻllaydi. Bu gʻazalning ohangdorligi, ravonligini taʼminlaydi va qisqa hajmda katta mazmunni qamrash imkonini beradi. U esa oʻz navbatida timsol ruhiy holatini chuqur ifodalaydi:

Ishqingda beqaroram, qilgʻil vafo, Zulayxom,
Hajringda intizoram, qilgʻil vafo, Zulayxom.
Ashkim girdob xeliday, toʻfon ila seliday,
Majnun birla Layliday, qilgʻil vafo, Zulayxom.
Zaʼfar boʻldi ishqu hol, Sayfulmuluk, Karam lol,
Misli Badiuljamol, qilgʻil vafo, Zulayxom.
Iqror boʻlib xaloyiq, diydora koʻr muvofiq,
Sansan Uzro man Vomiq, qilgʻil vafo, Zulayxom.
Boqib nihon zohira, Bobo vazir Bohira,
Oʻxshab Zuhra Tohira, qilgʻil vafo, Zulayxom.
Labing sharobi zamzam, yuz ming yaroga malham,
Gar qulingman, ey sanam, qilgʻil vafo, Zulayxom.

Asar syujetining izchilligi, voqealarning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda berilishi uning kompozitsiyasidagi yaxlitlikni belgilaydi.

Bunda shoir «sababsiz oqibat yo‘q» degan aqidaga amal qiladi. Har bir qilmishning javobgarligi borligini unutmaslikka e‘tiborni tortadi. Jumladan, Ya‘qubning farzand dog‘ida azoblanishiga bois o‘z kanizagi o‘g‘lini sotib yuborishi, Yusufning quduqqa tushishiga bir zohidning uning husnu jamolini ko‘rish ishtiyoqida quduqda ko‘p yillar yotishi, Yusufning 18 qora tangaga sotilishiga oynaga qarab husnidan mag‘rurlanishi, Zulayxoning og‘ir ishq iztirobiga duchor bo‘lishiga esa hirsga berilishi sabab qilib ko‘rsatiladi.

Xullas, «Yusuf va Zulayxo» dostoni mumtoz adabiyotda dostonchilik bilan bog‘liq ko‘p muammolarning hal etilishiga xizmat qiladi. Uni nashr ettirish ham muhim vazifalardan.

«Layli va Majnun» dostoni. Layli va Majnunning ishqiy sarguzashtlari ham adabiyotda ko‘p murojaat qilingan mavzulardan. Bu yozma adabiyotda ham, xalq dostonlarida ham keng ishlangan. Ikki timsol ham adabiyotda oshiq va ma‘shuq kamoloti ramziga, ishqdagi ular erishgan yuksaklik esa oshiqqlar uchun maqsad manziliga aylangan.

Andalib mazkur mavzuda doston yaratar ekan, uning Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Navoyi, Xotifiy va Fuzuliyning shu boradagi dostonlari bilan tanishligi ko‘rinib turadi. Ayniqsa, Fuzuliy «Layli va Majnun»ining tili, ifoda uslubi, timsollar qo‘llanishi va syujet tizimining ta‘siri kuchli bo‘lganligi seziladi.

Ammo, syujetda yaqinlik bo‘lsada, Andalib dostonida shoirning o‘ziga xos badiiy ifoda uslubi, timsollar tizimiga xos ruhiy holatlar tasviri, ular tabiatini yoritish yo‘llaridagi ijodiylik yaqqol namoyon bo‘ladi. Dostondan ma‘lum bo‘ladiki, Qaysning tug‘ilishi bu – Layli visoliga erishish yo‘lidagi birinchi qadam. U ishq va oshiqlik uchun yaralgan. Ishqdan tashqarida mavjud emas. Makon va zamonda ishq tufayli namoyon. U mavjudlikni ishqda ko‘radi. Hayoti ishqda mujassam.

Andalib dostonida Layli va Majnun taqdiriga o‘ziga xos yondashuv ko‘rinadi. Jumladan, unda oshiq va ma‘shuq tug‘ilgandan yonmayon o‘sadi. Chaqaloqligidan bir-birisiz fig‘on chekadi. Shoir ularning 7 yoshgacha bo‘lgan hayoti va bir-biriga munosabatini ham tasvirlaydi. Bu jarayon Layli va Qays timsollarida mujassamlangan ifoda maqsadini oydinlashtirishga xizmat qilgan. Boshqa adiblar asarlarida

esa ularning maktabga chiqquncha bo'lgan munosabatlari tasvirlanmagan.

Andalibda ikki timsol ham faol. Bir-biriga barobar intiladi. Layli passiv emas. Ularning maqsadga erishishida to'siq bitta. U ham bo'lsa, jamiyat. Ularga xalaqit beruvchi atrofda nomukammal dunyoqarash. Ishqning mohiyatini anglamagan shaxslar majmui. Fuzuliyda esa Layli faqat ma'shuqa.

Andalibda Majnun Ka'badan otasi bilan qaytmaganda, onasining uni izlash epizodi kiritilgan. Bu o'rinda shoir ona timsolining, ruhiy holatlari tasvirining mukammal namunasini yaratishga erishadi.

Majnun sahroga chiqib ketadi. U zohiriy olamdan uzoqlashib, botiniy, ruhoniylar dunyoda yashay boshlaydi. U kiyik, sher, qarg'a, qushlar kabi til-zabonsiz maxluqot bilan do'stlashadi.

Dostonda Layli va Majnun timsollari bilan bog'liq ko'p timsollar ishtirok etadi. Ibn Salom, Zayd, Navfal, Majnunning ota-onasi, Laylining ota-onasi shular jumlasidandir. Ularning har biri doston syujetida dramatismni kuchaytirishga, timsollar taqdiri va tabiatini oydinlashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, asardagi onalar timsoli badiiy mukammal yaratilgan. Boshqa adiblar asarlarida epizodik ko'rinishga ega ushbu timsollar Andalib dostonida onalarga xos shafqat, mehr va hamdardlik tuyg'ularini o'zida uyg'unlashtirgan badiiy timsol darajasiga ko'tarilgan.

Andalib dostonchiligi o'ziga xos yo'nalishni tashkil qiladi. U asarlarida yozma va og'zaki adabiyot yutuqlarini ilmiy, tarixiy va islomiy donishmandlik va tafakkur hikmatlarini uyg'unlashtira oladi. Badiiy tilda soddalik, ravonlik va aniqlikka rioya etish bilan birga, chuqur hayotiy hikmatlarni kashf etadi. Qisqa misralarda yashash qonuniyatlarini o'ziga xos usulda ifodalab bera oladi:

*Yaxshi so'za uchar qushlar el bo'lar,
Yomon so'za pashsha kuchi fil bo'lar.*

Shu birgina baytdayoq hayotning, inson umrining chuqur falsafasi mujassamlashtirilgan. Unda ezgulikning kuchiga, yomonlikning, zulm va adolatsizlikning oqibatiga e'tibor jalb etilgan.

Dostonlar tarkibiga murabba, muxammas, g'azal janridagi asarlar ham kiritilgan. Ular timsollar tabiatini, ruhiy holatlarini aniqroq ifodalashda muhim rol o'ynagan. Shoirning mazkur janrlarda asar yaratish mahorati, so'z qo'llashdagi o'ziga xosliklari, badiiy san'atlardan foydalanish uslubi borasida xulosalar chiqarishga asos beradi.

Andalib asarlari keyingi davr shoirlari ijodiga samarali ta'sir ko'rsatdi. Munis, Muxlis kabi shoirlar uning g'azallariga muxammaslar bog'ladilar. Maxtumquli, Rizoyi, Zoriy, Zavqiy, Furqat kabi adiblar naziralar yaratishdi. «Layli va Majnun» dostonida Majnun tilidan sayyodga qarata aytilgan «Sayding qo'ya ber, sayyod, dilpora ekan mandek» misrasi bilan boshlangan muxammasdan ta'sirlanib, Furqat noyob musaddas yaratdi.

O'zbek adabiyotshunosligida Andalibning ijodiy merosi ko'lami, mahorat qirralari, xos xususiyatlari nuqtai nazaridan yetarli tadqiq etilmagan. Bu ishni amalga oshirish galdagi dolzarb vazifalardandir.

Tayanch tushunchalar:

Dostonchilik, majoz, sayyod, murabba, ramz, Misr azizi, Yusuf surasi.

Savol va topshiriqlar:

1. Nurmuhammad Andalibning mumtoz adabiyotdagi o'rni haqida so'zlang.
2. Hasbi holi, o'rganilish tarixini yorituvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.
3. Shoir dostonlarini mutolaa eting.
4. Dostonlardagi an'ana va novatorlik munosabatini tahlil eting.
5. «Layli va Majnun» dostonini Navoyi dostoni bilan qiyoslab o'rganib chiqing va xulosalaringizni referat tarzida taqdim eting.
6. Andalib ijodiy merosi ko'lami, mahorat qirralari, xos xususiyatlari borasida ilmiy tadqiqot olib borishga harakat qiling.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi. T.: 1959.
2. Valixo'jaev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
4. Abdullaev V. XVII–XVIII asrlarda Xorazmda o'zbek adabiyoti. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.
5. XVII–XIX asrlar turkman adabiyotining tarixi bo'yicha ocherklar. Ashxobod. 1967.
- 6 Turkman poeziyasi antologiyasi. Ashxobod. 1958.
7. Bertels Ye.E. Nizami i Fuzuli. M., 1961.

SHERMUHAMMAD MUNIS XORAZMIY
(1778–1829)

REJA:

1. Shermuhammad Munisning hayoti, hasbi holi.
2. Hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
3. Tarjimai holi.
4. Munisning adabiy merosi.
5. Shoir she'riyatining g'oyaviy, badiiy xususiyatlari. Janr tarkibi.
6. Qasida janrining shoir ijodidagi o'rni.
7. «Firdavs ul-iqbol»ning adabiy-badiiy manba ekanligi.

Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munis XVIII asr oxiri, XIX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan yirik o'zbek shoiri, tarixchisi, tarjimoni va xattotidir. U «Munis ul-ushshoq» devoni, ilmiy-ma'rifiy ruhda «Savodi ta'lim» risolasi, «Firdavs ul-iqbol» hamda forsiydan o'zbek tiliga o'g'irgan «Ravzat us-safo» (Mirxond) asari bilan o'zbek madaniyati xazinasini boyitdi.

Shermuhammad Munis 1778 yilda Xeva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida Avazbiy mirob oilasida dunyoga keldi. U ibtidoiy ta'limni Qiyot qishloq maktabida oldi, Xeva madrasalarida tahsil ko'rdi. Munisning hayoti haqida bizgacha yaxlit ma'lumot etib kelmagan. Uning tarjimai holi lavhalarini tiklovchi yagona manba asarlaridir. Ayniqsa, shoirning hasbi hol g'azallari va umuman, she'riyati, «Munis ul-ushshoq» devoniga yozgan debochasi, tarixiy asarlari muallifning tarjimai holi haqida ma'lumot beradi. Shoirning yoshlik yillari, jisman va fikran ulg'ayib, hayot murakkabliklari bilan to'qnashuvi, badiiy ijod maydoniga endi qadam qo'ygan ijodkorning ijtimoiy ziddiyatlardan ta'sirlanishi manzaralarini ko'z oldimizda haqqoniy gavdalanitiradi. Masalan, Munis «Debocha»da o'zining yoshlik yillarini quyidagicha tasvirlaydi: «Ul ovoni saodatnishonda agarchi faqir vaqt muqtazosi va shabob ayyomining havosi bilakim, junundin sho'baedur, lahvullaab kayfiyatig'a mash'uf, rindlik va oshiqlik sifatig'a mavsuf bo'lub, laylivash ma'shuqlar visolining tamannosidin telbalik dashtig'a majnunvor qadam urdum va shirinmisol mahbublar jamolining tamoshosidin balo ko'hsorig'a Farhod yanglig' o'zumni eturdim. Masnaviy:

*Qayon jilvagar bo'lsa ahli jamol,
 Boshimni qilib yo'lida poymol.
 Qachon chiqsa bir uydin ovozi chang,
 Qilib raqs oning davrida bedarang.
 Birov aylasa nay navozandalig',
 Kamar bog'ladim qilg'ali bandalig'...
 ...Gahi maktab ichra kirib shodkom,
 Gahi madrasa sori aylab xirom.
 Qayu yerda ahhob bazm aylasa,
 Tarab irtikobig'a azm aylasa,
 O'zumni alar ichra solur edim,
 Ko'ngul qong'ucho bahra olur edim.*

Bu yo'sunda ne zamon inqilobotidin zarrae g'amim bor erdi, ne jahon hodisotidin lahzae alamim».

Ko'rinib turibdiki, Munisning yoshlik, o'spirinlik yillari beg'am, beg'ubor o'tgan. Munis bu haqda tarixiy asari «Firdavs ul-iqbol»da ham mamnuniyat bilan yozadi: «Kichiklik ovoni, yigitlik anfuvonikim, hayot olamining navbahori va umr navbahorining ayyomi xujastaosoridur, ul fasl havosi va bu mavsum taqozosi bila beparvolig' bodiyasidin jununtoz erdim va jaholat ma'rakasida arbadaboz, boshimda ishrat havosi vofir erdi, ko'nglumda nishot savdosi mutakosir».

Shunday qilib, Shermuhammad Munisning o'spirinlik yillari yoshlik ehtiroslari, zavq-shavq, qizg'in va maroqli izlanish bilan kechdi. U mad-rasa ta'limi bilan cheklanmadi. Arab, fors tillarini mukammal egalladi. Sharq madaniyati boyliklarini tashnalik, tirishqoqlik bilan o'rgandi. She'r mutolaasi bilan shug'ullandi, zamonasidagi fozillar davrasida adabiy suhbatlarda ishtirok etdi. O'zi ajoyib she'rlar yozish barobarida Sharq adabiyotining qutlug' an'alarini mehr, ixlos bilan o'zlashtirdi. Keyinchalik Munis bir g'azalida Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Lutfiy, Firdavsiy, Anvari, Sa'diy, Jomiy, Bedil va Navoyini ruhiy-ma'naviy ustozlari sifatida mamnuniyat bilan xotirlaydi. Bu Munisning shoir va mutafakkir bo'lib yetishuvida ularning har biridan katta fayz topganidan dalolat beradi.

Munis yoshligidan husnixat bilan jiddiy shug'ullandi va xattotlik san'atida beqiyos kamolot kasb etdi. Munisning kotiblik salohiyatini

ko'rsatuvchi dalillardan biri shuki, u Navoyining «Mezon ul-avzon» asarini 1794 yilda ko'chirgan. Qizig'i shundaki, 16-17 yoshlardagi Munis «Mezon ul-avzon»ni oldingi ayrim xattotlar yo'l qo'ygan xatolar-ni tuzatib, savodli ko'chirgan. Bu Munisning ishga aruz ilmining xos bilimdoni sifatida ham yondashganligidan dalolat beradi. 1797 yilda Munis Navoyining «Holoti Sayyid Hasan Ardasher» nomli asarini ham kitobat qildi.

Yigirma-yigirma ikki yoshlarida Munisning turli tashvishlar, g'am-anduhlar bilan to'liq hayoti boshlanib, shoir adadsiz musibat va foje lavhalar girdobiga tushib qoladi. 1800 yilda otasining, keyinchalik og'a-inilarining birin-ketin hayotdan ko'z yumishi uning qalbini g'am-hasratlarga to'ldirdi. Shular tufayli Munis alam va umidsizlik hislariga berildi. «Munis ul-ushshoq» debochasidagi mana bu so'zlar shundan guvohlik beradi: «Andoqkim, ota va oqa va ini mani bekas ibtilosig'a sazovor va motamkashlik balosig'a giriftor qildi, nazm:

*Tiyra qildim dudi ohimdin jahon koshonasin,
Har birining so'gi anduhidin aylab nolalar.
Laxta-laxta ashki xunolud ila qildim ravon,
Har biri hajrida bag'rimni qilib pargolalar».*

Bu baxtsizliklar shoir ijodiga ta'sir etmay qolmas edi, albatta. Shoirning shaxsiy musibatlari ijtimoiy hayotda ko'rgan-kechirgan iztirob-li sarguzashtlari bilan uyg'unlashib, uning ijodiga alam va umidsizlik tuyg'ularini muhrladi. Biroq kul ostida cho'g' yashiringanidek, bu alam va umidsizlik zahirida kelajakda alangaga aylanishi muqarrar bo'lgan hayotdan norozilik, yangi turmushga talpinishning otashin uchqunlari mujassam edi.

Otasining vafotidan keyin saroydagi farmonnavislik vazifasiga tayinlangan Munis o'z xizmati va saroy mojaralaridan ortib, ijodga bir-muncha imkoniyat topdi. 1804 yilda u o'zining ilk devonini yaratdi. Ushbu devon sahifalaridan o'rin olgan quyidagi she'r shoir hayotidagi muhim nuqtani belgilaydi:

*Muniso, to'kmay yigirma etti yosh,
Vah, yigirma etti uzra etti yosh.*

*Yosh kibi mashg'ulliq qilmoq nedur
Har qachonkim, suhbatingg'a etti yosh.*

Ushbu tuyuq devon shoirning 27 yasharligida tuzilganidan dalolat beradi. Ma'lumki, Alisher Navoyining ilk devoni uning zamondosh do'stlari tomonidan shoirning 26 yasharlik davrida yaratilgan. Demak, Munis iste'dod quvvati va ijodiy balog'atga erta erishishi jihatidan daho san'atkor – Alisher Navoyiga yaqin turadi.

Bu davrda Munis ijodiy ishga qattiq berildi. Lirik asarlardan iborat ilk devonini 1804 yil 11 noyabrda yakunlagan bo'lsa, nazmda bitilgan ilmiy-ma'rifiy risolasi – «Savodi ta'lim»ni o'sha yili 6 dekabrda tugalladi va devoniga o'z qo'li bilan ko'chirib qo'ydi.

1804 yilda Avazbiy inoq o'lgach, 1806 yilgacha uning farzandlari o'rtasida toj-taxt talashishlari bo'lib o'tdi. 1806 yilda Muhammad Rahimxon I taxtni egallagach, Munisni bosh miroblik lavozimiga tayinladi. Munis bu otameros kasb bilan umrining oxirigacha shug'ullandi va miroblik tajribasi mahsuli o'laroq, Xorazmning sug'orilish tarmoqlari haqida «Ornalar» nomli asar yaratib qoldirdi. 1806 yildan Munis Xorazm tarixiga bag'ishlangan «Firdavs ul-iqbol» (Baxtlar bog'i) solnomasini yozishga kirishdi va unda qadimdan 1812 yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab oldi.

Munis 1814–1815 yillarda o'z adabiy merosini hajman to'liq aks ettirgan mukammal devon yaratdi. Bu devon shuning uchun ham mukammalki, ilk devonni shoir debochasiz boshlagan bo'lsa, bunga maxsus debocha yozdi. Ilk devoni nomlanmagan bo'lsa, mukammal devoniga «Munis ul-ushshoq» deya maxsus nom qo'ydi. Devon debochasi va nomida Munis ijodining dasturiy mohiyati mujassamlashgan.

Devonning ilk va mukammal nusxalari orasidagi janrlararo miqdoriy tafovut ham katta. Masalan, shoir ilk devonidagi 204 g'azal mukammal devonga 679 ta, 72 ruboiy 77 ta bo'lib ko'chgan. Mukammal devonda jami 10 000 baytga yaqin she'riy asar mavjud.

Munisning oilaviy hayoti to'g'risida to'la ma'lumot mavjud emas. Ammo shoirning tarixiy va tarjima asarlari, ayniqsa, «Debocha»si oilaviy hayoti foje hodisalarga to'lib-toshganligidan darak beradi. Jumladan, Munis Mirxondning «Ravzat us-safo» solnomasi tarjimasini tugallarkan, hasratli baytlarni ilova qiladi.

O'rganilish tarixi. Ijodkor sifatida mo'tabar mavqega sazovor bo'lgan Munis haqida tazkiralarda, tarixiy va badiiy asarlarda ma'lumotlar yetib kelgan. Ahmad Tabibiyning «Majmuat ush-shuaro», Lafasiyning «Xeva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari» tazkiralarida, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlarida Munis ehtirom bilan eslanadi. Uning adabiyot va madaniyat taraqqiyotidagi xizmatlari qadrlanadi.

Munis Xorazmiy haqidagi dastlabki ilmiy maqola Rahmat Majidiy tomonidan yozilgan¹. 1945, 1948, 1959-yillarda shoir asarlaridan namunalar chop etildi². 1957 yil Yunus Yusupov tomonidan «Tanlangan asarlar»i, 1980 yilda «Saylanma»si nashr etildi³. 1997 yilda «Savodi ta'lim» risolasi N.Jumaxo'ja tomonidan so'zboshi va izohlar bilan to'liq chop qilindi⁴.

Shoir asarlari, faoliyati A.Bobojonov, V.Zohidov, V.Abdullaev, J.Sharipov, A.Murodov, N.Jumaxo'jalarning tadqiqotlarida tahlil va talqin etildi⁵.

Tarjimai holi. Munis Xorazmiy 1778 yilda Xeva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida tavallud topgan. Otasi Avazbiy Xeva xonligida bosh mirob lavozimida ishlagan.

Uning bolaligi to'kin-sochinlikda, mehr-muhabbat qurshovida o'tadi. Ilm olish uchun hamma sharoit muhayyo edi. U maktabda, keyinchalik madrasada tahsil ko'radi. Bo'sh paytlarida sevimli mashg'uloti – mutolaa bilan shug'ullanadi. O'zining ta'kidlashicha, tarixiy asarlarni, she'rlarni o'qish unga huzur bag'ishlagan. Dunyoning mayda tashvishlaridan qutqazgan. Ruhiiy ko'tarinkilik va umidvorlik baxsh etgan: «Agar falaki g'addorning gunogun hodisoti hujum qilsa, she'r musho-

¹ Majidiy R. Munis Xorazmiy. "Guliston" jurn., 1935, 3-son.

² O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. –T.: 1945; O'zbek poeziyasining antologiyasi. T.: 1948; O'zbek adabiyoti. –T.: 1959.

³ Munis. Tanlangan asarlar. T.: 1957; Munis. Saylanma. –T.: 1980.

⁴ Shermuhammad Munis. Savodi ta'lim. T.: 1997.

⁵ Bobojonov A. Munis Xorazmiy. "O'qit.gaz.", 1946, 21 iyun; Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan. –T.: 1961; Abdullaev V. O'zbek adabiyoti tarixi. –T.: 1980; Sharipov J. O'zbekistonda tarjima tarixidan. T.: 1971; Jumaxo'ja N. Munis g'azaliyoti. –T.: 1991.

hadasi bilakim, mahzunlar unsi va ma'munlar jalisidur, raf'i malolat qilur erdim. Agar zamoni nopoydorning rango-rang ofati g'uluv etsa, tavorix mutolaasi bilakim, avzoi ahli olam vuqufiga sabab va kayfiyati suluki bani odam ittiloig'a boisdur, daf'i kulfat qilur erdim»¹.

Munis «Firdavs ul-iqbol» tarixiy asarida va «Munis ul-ushshoq» devoni debochasida yoshligini mamnuniyat bilan eslaydi. Ammo, 1800 yilda otasining, keyinroq onasi va og'a-inilarining ketma-ket vafot etishi Munis yuragini g'amu kulfatga chulg'aydi:

*«Nasibim g'am uza g'am bo'ldi charxi gardondin,
Musibat uza musibat etushti davrondin.*

Andoqkim, ota va oqa-inimi bekaslik ibtilosiga sazovor va motam-kashlik balosig'a giriftor qildi...»².

Shoirning bir qancha she'rlarida shu alamli kunlardagi tushkun kayfiyatlari, musibatlari o'z ifodasini topgan.

Otasi vafotidan keyin Munis saroyda farmonnavislik lavozimida ishlay boshlaydi. Bu davrda shoir Xeva ijtimoiy hayotida faol ishtirok etadi. Ustozi Navoyi kabi u ham Xorazm shahzodalari o'rtasidagi toj-taxt uchun kurashu nizolarni tinchitishga, vaziyatni mo'tadillashtirishga harakat qiladi. O'z asarlari orqali ularga ijobiy ta'sir o'tkazadi. Bu, ayniqsa, Eltuzarxon (1804-1806) va Muhammad Rahim I (1806-1825) munosabatlarida yaqqol ko'rinadi.

Muhammad Rahim I taxtga o'ltirgach, Munisni 1806 yilda bosh miroblik lavozimiga ko'taradi. Saroyga yaqin bo'lish, u yerdagi ichki hayotni ko'rish, mirob sifatida mehnatkash xalq turmushi bilan tanishish shoir asarlarida ijtimoiy ruhning kuchayishiga sabab bo'ladi. Jamiyatning ma'naviy-ruhiy jihatdan zil ketgan nuqtalariga zamon-doshlari e'tiborini tortishga urinadi. Kishilik jamiyati tanazzuligi bois bo'luvchi holatlarni fosh etadi.

Munis saroy tarixchisi, siyosiy arbob va donishmand mutafakkir sifatida safarlarda xonga hamroh bo'lar edi. U 1829 yil shunday yurish-

¹ O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978, 387-bet.

² Abdullaev V. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1980, 239-bet.

lardan birida, Xurosondan qaytishda vabo kasaliga yo'liqib, 51 yoshida vafot etadi. Uning qabri Qiyot qishlog'ida. Mustaqillik davrida u yer obodonlashtirilib, ziyoratgoh joylardan biriga aylantirildi.

Adabiy merosi. Shermuhammad Munisdan bizga katta meros qoldi. Uning «Munis ul-ushshoq» devoni, «Firdavs ul-iqbol» tarixiy asari, «Savodi ta'lim» risolasi, mashhur tarixchi Mirxond «Ravzat us-safo» asari 1-jildining to'liq va 2-jildi ayrim qismlarining tarjimai yetib kelgan. Xorazmning sug'orilish tarmoqlari haqidagi «Ornalar» asari mavjudligi to'g'risida ham ma'lumot bor.

She'riyati. Munis she'riyati mavzu jihatidan rang-barang. She'rlari oshiqona, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, hasbi hol yo'nalishlarida ijod etilgan.

Shoirning 10.000 baytga yaqin she'riy merosi mavjud. Devonida g'azal, muxammas, musaddas, ruboiy, tuyuq, qit'a, qasida, chiston kabi o'ndan ortiq mumtoz janrlarda bitilgan asarlari jamlangan. Munis hayoti davomida ikki marta devon tuzgan. Birinchisi, 1804-1805 yillarda jamlangan. U ilmda «Ilk devon» nomi bilan yuritiladi. Ikkinchisi, 1813-1814 yillarda jamlangan bo'lib, «Mukammal devon» nomi bilan yuritiladi. Shoirning o'zi uni «Munis ul-ushshoq» (Oshiqlar do'sti) deb nomlagan.

«Munis ul-ushshoq» devoni debocha bilan boshlanadi. Unga shoirning 8.446 bayt asari kiritilgan.

Shoir devonining 10 dan ortiq qo'lyozma va toshbosma nusxalari O'z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Munis she'riyatidagi tayanch mavzu – ishq. Mumtoz adabiyotdagi an'anaga ko'ra, shoir ijodida ham ishq chuqur mazmunga ega. Shoir uning vositasida insoniyat ruhiy dramasini yoritib beradi. She'rlarida u bilan bog'liq farahbaxsh tuyg'ular ifodasini ham, iztiroblar, armonlar tasvirini ham kuzatamiz. Tuyg'ularning ana shunday butun murakkabligi bilan yoritilishi shoir she'rlariga samimiylilik va tabiiylik baxsh etadi.

Munis she'riyatidagi ishq talqini borasida shoirning o'z izohlari bor: «Agarchi aksar g'azal va ruboiylarkim, majoz yo'sunida ishqu husn zohiri sifatida voqe erdi va lekin maoniyi haqoyiq bayonidin

oriy¹ va mavoizi² daqoyiq³ nishonidin xoli ermas erdi...» («Munis ul-ushshoq» debochasidan).

Demak, shoirning o'zi ta'kidlaganidek, she'rlari zohiran majoziy ifodalar sifatida taassurot qoldirsada, ammo botinan chuqur, haqoyiq ma'nolaridan xoli emas.

Shoir lirik qahramonining birgina haqiqati bor. U ham bo'lsa – ishq. Qolgan barcha harakatlar unga o'zini ko'z-ko'z etish, kibr va yolg'on bo'lib tuyuladi. Zohid faoliyatidagi makr va riyoni nodonlikdan boshqa narsa emas, deya baholaydi:

*Nafyi' ilmi ishq etib, qilmoq nedur isboti zarg⁵,
Kelmamish, zohid, jahong'a sen kibi johil hanuz*

Munis asarlarida bosh timsollar – oshiq va ma'shuqa. Ammo, ular bilan yonma-yon, parallel turuvchi yana ikki timsol mavjud. Bu - zolim va mazlum timsoli:

*Vahki, ul zolim meni mazlumga qotil hanuz,
Ya'ni ag'yoring'a yuz ming mehr ila moyil hanuz.*

Xo'sh, shoir bu ikki timsol orqali kimni nazarda tutyapti?

Ushbu baytda shoir lirik qahramonning ruhiy holatini juda aniq ifodalab bera olgan: lirik qahramon – mazlum. U jabrlangan. Qizg'in hayot jabhasidan siqib chetga surilgan. Ruhan yolg'iz. Butun e'tibor, mehr-muruvvat ag'yorga, raqibga qaratilgan. Shoir bu holatni hayotiy qonuniyatlardan kelib chiqib tasvirlaydi. Insonlar ruhiyatidagi ikki qarama-qarshi qutb to'qnashuvidan ruhiy g'alayonlar vujudga keladi. Buni shoir tazod san'ati vositasida ifodalaydi. Bu zid so'zlar va misralar zaminidagi ma'nolar zidligi orqali tasvirlangan. Zolim va mazlum, mazlum va ag'yor. Mazlumga qotillik, ag'yorga moyillik.

Xo'sh, zolim kim? Biz bu savolga javobni Navoyining «bo'lg'usi» radifli g'azaliga shoir bog'lagan muxammasdan topamiz:

¹ Oriy – xoli, bo'sh.

² Mavoiz – nasihatlar.

³ Daqoyiq – nozik ma'nolar.

⁴ Nafy – rad etish.

⁵ Zarg – aldov, riyo, yolg'on.

*Bordur manga zolim iki: gardun biri, dilbar biri,
Ashkim ila ohim erur Jayhun biri, sarsar biri.*

Demak, shoir zolim deganda faqat oshiqqa sitam yetkazuvchi ma'shuqanigina nazarda tutmayapti. U timsolning mohiyati chuqurroq. Demakki, shoirning oshiqona she'rlarida qo'yilgan muammolar ham oshiq va ma'shuqa ruhiy dunyosi tasviridan ko'ra kengroq mohiyatga ega. Ularda zamin va zamon hamda insoniyat taqdiri bilan uyg'un umumbashariy g'oyalar o'z ifodasini topgan. Bu esa shoir she'rlarining ijtimoiy qimmatini oshiradi. Ishq ham sururbaxsh, ham iztirobli tuyg'u. Munis so'zlarni mahorat bilan tanlashi va qo'llashi tufayli uning ana shu xususiyatini aniq ko'rsatib bera oladi:

*Ko'ngluma bir gul g'amidin sonchilibdur xorlar.
Ohkim, har xoridin jonimdadur ozorlar.*

Shoir bu yerda timsollar vositasida so'zlaydi. Obrazlar orqali tafakkur qilib, fikr bayon etadi. U istiora san'atini qo'llab ma'shuqa timsolini gul so'zi, ishq ortidagi dardlarni xor va ozor so'zlari bilan ifodalash orqali birgina baytda chuqur ruhiy holatni tasvirlashga erishadi.

Shoir she'rlarining mavzu ko'lami turli-tuman. Ammo, ular orasiga qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi. Masalan, hasbi hol yo'lida yaratilgan she'r ijtimoiy-falsafiy, orifona yo'ldagi xulosalar bilan ham muzayyanlashishi mumkin:

*Base g'am boridin¹ chekmish og'irni,
Yog'ir bo'lmish² hazin ko'nglim yog'irni³.
Falak g'am yuklarin solg'onda elga.
Yog'irning'a mening qo'ymish og'irni.
Bilursen g'am yukin ko'p chekkanimni
Yog'irnim ustida ko'rsang yog'irni.
Iting ko'rsam, manga uns aylasun⁴ deb,*

¹ Bor – yuk.

² Yog'ir bo'lmoq – yag'ir bo'lish, ezilish.

³ Yog'irn – yag'rin, yelka.

⁴ Uns aylamoq – do'stlashmoq.

*Berurman gah ko'ngulni, gah bog'irni.
 Raqib ollingda bo'lmoqdin hazinman,
 Tilarman ko'rmasam ul bo'lmog'irni.
 Zamon ahlig'a bo'lmish shikva¹ oyin²,
 Netong, sevsam agar gungu sog'irni.
 Najote istasang Munisg'a g'amdin,
 Ayoqchi³, tut anga har dam chog'irni⁴.*

Munis she'riyatida lirik qahramon tabiatan mahzun. U taqdirning har bir zarbasini yuragiga juda yaqin oluvchi timsol.

Uning nazdida hayotda turli-tuman dard bisyor. Falak va davron ahli – bevafo. Hajr – oshiqning qotili. Yor – oshiq ahvolidan bexabar, g'ofil. Ammo, bunga qaramasdan oshiq – umidsiz timsol emas. Chunki uni qayg'u girdobidan qutqaruvchi kuch mavjud. Bu – ishq. U hamma mahzunlikdan, tole' qaroliklardan g'olib kela oladi. Tariqatning so'nggi maqomi fano esa oshiqni asl maqsadga, haqiqatga oshno etuvchi malham vazifasini o'taydi:

*Ashk xun⁵, ruxsor zardu⁶ dil hazin⁷, tole' qaro,
 Dard gunogun⁸, falak dun⁹, ahli davron bevafo.
 Jon g'amin¹⁰, xotir mushavvash¹¹, aql mafqudul-asar¹²,
 Hajr qotil, yor g'ofil, ishq g'olib borho¹³.*

¹ *Shikva* – shikoyat, nolish.

² *Oyin* – rasm, odat.

³ *Ayoqchi* – may quyuvchi, soqiy.

⁴ *Chog'ir* – may, sharob.

⁵ *Ashk xun* – ko'z yoshi qon.

⁶ *Zard* – sariq.

⁷ *Hazin* – qayg'uli.

⁸ *Gunogun* – xilma-xil.

⁹ *Dun* – past.

¹⁰ *G'amin* – g'amgin.

¹¹ *Mushavvash* – tashvishli.

¹² *Mafqudul-asar* – asari, izi yo'qolgan.

¹³ *Borho* – takror-takror, necha bor.

*Zaxm muhlik¹, tiri g'am parron² erur, romi³ falak,
Za'f mustavli⁴, badan majruh⁵ erur, marham fano...*

Ushbu g'azalda shoir oshiqning ijtimoiy va ruhiy ahvolini niho-yatda aniq tasvirlab bergan. Uni qiynagan dard va armonlar majmuini ketma-ketlikda jamlab, juftlangan so'zlar bilan laff va nashr san'atini qo'llagan. Bu esa shoir maqsadini amalga oshirishda qo'l kelib, oshiq ruhiy holatini to'liq qamrab ifodalash imkonini bergan.

Munisning she'riy balog'atga erishishida ulug' piru ustozlar ijodi saboq bo'lgan. U shartli ravishda «Ustozlar e'tirofi» deya nomlangan g'azalida buni ta'kidlagan. Unda Nizomiy, Jomiy, Xusrav, Ansoriy, Hofiz Sheroziy, Attor, Firdavsiy, Xoqoniy, Anvari, Iroqiy, Bedil, Navoyi, Kiromiy kabi o'nlab alloma ijodkorlarni sanab ularning ta'sir miqyoslarini ta'kidlab ko'rsatgan. Munisning, ayniqsa, Navoyiga ehtiromi yuksak. Uning o'nga yaqin g'azaliga bog'lagan muxammaslari shoir «Saylanma»si tarkibiga kiritilgan. Ularda ustozu shogirdning dunyoqarash jihatdan yaqinligi, bir-biriga mutanosib tuyg'ularni qalamga olishi, mahorat bobida ham shogirdning ustozdan qolishmasligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Munis ijodning sermashaqqat maydonida hamisha Navoyining ruhiy madadini his qiladi:

*Qilsa hosid⁶ daxli bejo, so'z aro yo'qtur g'amim
Kim, bu ma'nida Navoyi ruhi homiydur mango.*

Munis Navoyining so'z mulkidagi maqomiga intilib ijod qildi. Uning mahorat maktabidan saboq oldi. Natijada, she'riyatda navoiyvor teranlikka erishdi. Xeva adabiy muhitida ustozlik maqomiga ko'tarildi. Hattoki, Munis ustози bilan ismlarining uyqashligida ham bir sinoat ko'radi. U o'z ismining Sher va Muhammad, Navoyi ismining esa Ali va Sher o'zaklaridan iboratligiga e'tiborni tortadi:

¹ *Muhlik* – halokatli.

² *Parron* – uchuvchi.

³ *Romi* – otuvchi.

⁴ *Mustavli* – yoyilgan.

⁵ *Majruh* – jarohatli.

⁶ *Hosid* – hasadchi.

*So 'z ichra Navoyiki jahongirdurur,
Munisg'a maoniy yo'lida pirdurur.
Yo'q g'ayriyat andin o'zgakim ayturlar:
Bu Shermuhammad, ul Alisherdurur (324).*

Munis e'tirof etmagan bo'lsa-da, uning she'riyatida Bobur asarlari ta'siri ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, shoirning «Hanuz» radifli g'azali bilan Boburning «Mening ko'nglumki gulning g'unchasidek tah-batah qondur, Agar yuz ming bahor o'lsa ochilmog'i ne imkon-dur» matlasi bilan boshlanuvchi g'azalida bir-biriga yaqin, mutanosib tuyg'ular kuylanganligini kuzatamiz.

Birinci baytda Munis lirik qahramoni ham Bobur lirik qahramoni bilan bir xil ruhiy holatda:

*G'unchalar ochildiyu ko'nglum ochilmaydur hanuz,
Bulbuloso xotirim gul mayli qilmaydur hanuz.*

Ikkala g'azalda ham bahor, gul fasli bo'lishiga qaramay, lirik qahramon – oshiqning ko'ngli yorishmaydi. Bunga sabab – hijron. Ammo, keyingi baytlardan boshlab, har ikkala shoirning o'z uslubi, o'ziga xos xususiyatlari ajralib ko'rina boshlaydi. Bobur g'azalida oshiq timsoli ishtirok etadi. O'zining mungli ahvolini sharhlab boradi. Munis asarida esa badiiy timsol kechinmalari keskinlashib boradi. Oshiq jangovar-roq harakat qiladi. Uning tabiatidagi kuchli dramatism o'zini namoyon etadi. U faol shaxsga – ushshoq ahli uchun ibratga aylanadi. Tanlagan yo'lida qat'iy va sobit turadi:

*Za'faro ushshoqg'a ibrat bo'lubman, ohkim,
Ko'zga ahvoli nazorim yor ilmaydur hanuz.
Ixtiyor etsa agar Munis yana sargashtalik,
Pand qilmangkim, jununidin oyilmaydur hanuz.*

Munis g'azalida timsollar qamrovi kengayadi. Ma'shuqa timsoli, uning tabiatini yorituvchi chizgilar ham ko'zga tashlangan. Yor – jafokor. Murakkab fe'lli. Oshiq uni anglamay hayron. Mahbubaning vasl va'dasi bajarilmayapti. Buning sababi hayo–ibodanmi, oshiqni ko'zga ilmagidanmi yoki uni unutganidanmi?

*Va'dayi vasl aylab erdi, ayladi ta'xir ko'p,
Yo ibo qildiyu yo yodig'a kelmaydur hanuz.*

Yuqoridagi baytlarda ko'ringanidek, Munis g'azalida oshiq bilan yonma-yon mahbuba timsoli ham qo'llangan. Obrazlar miqyosining kengayishi, oshiq va ma'shuqa tabiatining oydinlashib borishi shoir tasvirlamoqchi bo'lgan ruhiy manzarani yanada tiniqlashtiradi. Shoir o'z maqsadini ifodalashda tajohul ul-orifin, tazod, mubolag'a kabi ko'plab badiiy san'atlardan foydalanadi:

*Pesha aylab charx zoli tinmayin tun-kun dame
Dilbarimcha javr oyinini bilmaydur hanuz.
Yerni ashkim g'arq etib, zo'r etti ohim sarsari,
Nedin erkandur falak toqi yiqilmaydur hanuz.*

Demak, ko'ringanidek, Munis g'azalining yaratilishida Bobur asarining ta'siri seziladi. Ammo, unda Munis o'z uslubiga xos xususiyatlarini namoyon eta oladi. Oshiq va ma'shuqa timsollarining tabiati, o'ziga xos qirralarini tasvirlaydi. Munisning she'riy mahorati mujassamlashgan yangi asar maydonga keladi.

Shoirning ruboiy, qit'a, tuyuq kabi kichik janrlardagi asarlari, asosan, falsafiy-didaktik yo'nalishda yaratilgan.

Ularda Munisning dunyoqarashi, ijtimoiy hayotning har bir juzviga munosabati, hayotiy xulosalari o'z ifodasini topadi. U, har bir jarayonni to'g'ri anglab, donishmandona hikmatlar kashf etadi. U o'z ta'biridan kelib chiqqanda, tabiatan bosiq, vazmin inson. Ammo, botinida olam hodisotlarini, jamiyat jarayonlarini taftish etuvchi qudratli tug'yon mavjud:

*Purbarqmenu giyahg'a tegmas zararim,
Purra'dmenu quloqg'a yetmas xabarim,
Purashkmenu etak tar o'lmas mendin,
Purohmenu ko'ngulni buzmas asarim (327).*

Xalq Munisga o'xshagan ming-minglab tug'yonli fuqarolar majmui. U – buyuk qudrat. Buni yaxshi anglagan shoir zamon shohlariga ularga e'tiborsiz bo'lmaslik lozimligini uqtiradi. Fuqaro – mehnatkash,

jafokash. Ammo, unga ozor yetkazilsa, zulm qilinsa, butun olamni ostitin-ustin qilib yuboruvchi otashdam kuchga aylanishidan ogohlantiradi:

*Shoho, fuqaroki, munisi g'amdurlar,
Bedordilu ko'zlari purnamdurlar.
Zinhor alarni qilmag'il ozurda,
Otashdamu barhamzani olamdurlar (323).*

Munisning lirik qahramoni fuqaroparvar. U xalqning ahvolini yaxshi anglaydi. Uning qudratini to'g'ri baholay oladi. Insonlar turli-tuman. Bir guruh borki, ular o'z manfaatidan boshqa narsani o'ylamaydigan, ko'rmaydigan loqayd va beparvolar. Yana bir guruh borki, ular ko'pchilik manfaatini ko'zlab ish yurituvchi fidoyilar. Shoir ana shunday toifalarni bir-biridan yaxshi ajratadi.

*Anglakim, masti jomi davlatdur,
Qon icharda faqirlar na xabar.
Ore uyqug'a borg'on anglamag'ay,
Uyqusizlarg'a har na bo'lsa agar (320).*

Ushbu ruboiy zamiridagi fikr xalqning mashhur «Qorni to'qning qorni och bilan nima ishi bor» maqoli bilan juda mutanosib.

Ushbu qisqa hajmli asarda Munisning o'ziga xos uslubi namoyon bo'ladi. U sodda iboralar bilan xalqona donishmandlikka erishgan. U dastlab dolzarb axloqiy-ma'naviy muammolarga, ikkinchidan, kuchli ijtimoiy masala – jamiyatdagi adolatsizlikka e'tiborni tortgan. Bu qarashlarni bir qancha mumtoz badiiy san'atlar vositasida va chuqur mohiyatga ega so'zlar tizimini qo'llash bilan ifodalagan. Jamiyatdagi ziddiyatni ifodalashda tazod san'ati shoirga qo'l kelgan. Davlatmandlik va faqirlik, uyquchanlik va uyqusizlik. Shoir asarda so'zlarning chuqur ma'no qatlamlaridan ham mahorat bilan foydalangan. Jumladan, ikkinchi baytda dastlab uxlagan va uxlamagan inson haqidagi fikrni uqamiz. Ikkinchidan esa, undan chuqurroq – bedordillik va g'aflatoyinlik ma'nolarini anglash ham qiyin emas.

Ushbu ruboiyda shoir jamiyatdagi ahvol borasida ma'lumot yetkazar ekan, o'quvchiga vaziyat haqida tayyor hukm bermaydi. Uni tahlil qilish va xulosa chiqarishni har kimning o'ziga havola etadi.

Bunday yo'l esa Munisga qaltis siyosiy hayot va ijtimoiy jarayonlarni fosh etish imkonini beradi.

Munis she'riyatida chuqur ma'naviy-axloqiy muammolarga e'tibor qaratadi. Asarlarida jamiyatdagi mehr-oqibat, insof, adolat, do'stlik, go'zallikni anglash kabi insoniy fazilatlarni sog'inish tuyg'ularini ifodalaydi. Ularni avaylashga va zamondoshlar yuragidagi mudroqlikni uyg'otishga intiladi. Hayotning mazmun-mohiyatini chuqur idrok qiladi:

*Mudom andisha' aylarman havasni,
O'zimga gulshan anglarman qafasni.*

Ushbu baytda lirik qahramon o'zining misolida insoniyat hayoti va dunyoning mohiyatini sharhlaydi. Unda shoir tafakkur fabulasini uch so'z tashkil etadi: havas, gulshan va qafas. Havas – foniylar dunyoga intilish, unga mehr qo'yish ma'nosida qo'llanilgan. Qafas so'zi orqali shoir istiora san'atini yaratgan. Bu timsolda u moddiylikning torligini ruhoniylar kenglikka zid qo'yadi.

So'z – ilohiy. Uning qudrati buyuk. Olloh birgina «Kun» so'zi bilan olamni yaratdi. Shunday ekan, uning har bir so'zi mohiyatan olamning o'zidan kam emas. Shuning uchun ham so'zning qadri baland, mo'tabar bo'lmog'i lozim. Ammo, har doim ham xohishimiz amalga oshavermaydi. Munisning lirik qahramoni fikrlovchi, fuqaroparvar va vatanparvar shaxs.

U she'r, shuaro, fuzalo haqida qayg'urib yozadi. So'z qadri haqida o'ylanadi:

*Dema, so'z atrofiga chekmish livoyi ishtihor²,
Qadrdone topmay o'lmish dahrda³ ovora so'z.*

Ulamoyu fuzalo va ijodkor insonlarning har biri noyob hodisa. Buni anglamagan, qadrlamagan jamiyat sayoz va kelajagi tanazzulga mah-

¹ *Andisha* – fikr, o'ylov, xavf.

² *Livoyi ishtihor* – shuhrat bayrog'i.

³ *Dahr* – dunyo.

kum jamiyat. Shunday ekan, soʻz va soʻz ahlining mavqeini koʻrsatish shoir uchun jamiyat saviyasini fosh etish, uning tushkun kelajagini basorat qilish ijtimoiy hayotning ahvolini koʻrsatish demakdir:

*Shoiri shoʻridaga diljamʼliq qaydin etar,
Daxli bejodin avom ollidadur yuz pora soʻz.
... Shoir oʻz ahvoligʻa darmondavu fazl ahli xor,
Ohkim, topmas bu davron ichra bir gʻamxora soʻz.
Qilma izhori suxanvarlik farogʻe istasang,
Siymu zar oʻrniga yer boshigʻa sangi xora soʻz.*

Shermuhammad Munis ijodining oʻziga xos xususiyatlari uning qasida janrida yaratgan asarlarida ham namoyon boʻlgan. Shoir «Saylanma»sidan toʻrtta qasida joy olgan. Ular noshirlar tomonidan shartli ravishda «Bahor», «Iyd», «Erur charx berahm», «Charogʻi nola» deya nomlangan. Koʻrinib turganidek, shoir qasidolari, avvalo, mavzu jihatidan oʻziga xos. Maʼlumki, «Qasida eng kamida oʻn ikki baytli madhiya, marsiya yoki didaktik mazmundagi sheʼr janri...»¹. Ammo, biz Munis qasidalarini kuzatsak, ushbu janr uning ijodida yangilangani koʻramiz. U asosida madh yoki pand-nasihat turuvchi janr mavzusini tubdan yangiladi. Ularga chuqur ijtimoiy mazmunni singdirdi. Jamiyat, zamin, zamon, insoniyat taqdiri va kelajagi bilan bogʻliq muammolarni keng mushohada eta oldi.

Munis qasidalarda hayotning ikki – oq va qora ranglarini aniq ajrata oluvchi, uni jurʼat bilan oshkora tahlil eta oluvchi ijodkor sifatida koʻrinadi. «Bahor» qasidasida bu qarashini kunduz va tun timsoli vo-sitasida bayon etadi. Kunduz va tun ziddiyati yorugʻlik va zulmatni ifodalaydi. Taraqqiyot ana shunday ikki qutbdan iborat. Ammo, shoir hayotning shu qarama-qarshilik qurshovida oʻtishiga qaramay, u baribir goʻzal ham ekanligini turli ishoralar bilan ifodalab bergan:

*Kunduz oʻlub mustazod misrai tadrij ila,
Tun gʻazali vaznidin kam-kam oʻlub muxtasar².*

¹ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. M.: «Rus tili» nashriyoti, 1981, 2-jild, 559-bet.

² Munis. Saylanma. –T.: 1980, 312-bet.

Shoir ushbu misralarda bahor kelib, qishning uzun tunlari o'rnini kunduz egallay boshlaganini ichki ko'tarinkilik bilan ifodalaydi. Ijodkor lirik qahramondagi ruhiy yengillik haqida so'zlamaydi. Ammo, kun va tunni g'azal va mustazodga, ular vaznidagi uzunlik va qisqalikka mengzab tasvirlaganligining o'ziyoq, ushbu ruhiy holatdan darak beradi. Shoir g'uncha, bulbul, gul, sunbul, rayhon, sabza, nilufar, chashma, chaman kabi ko'plab timsollar vositasida bahorning jannatliy ko'rinishini, jonli suratini so'zlar orqali chizib beradi. Bu tasvirlar o'quvchini hayotni sevishga, uni qadrlashga, g'animatligini anglashga da'vat etadi. Ammo, insoniyat tabiati murakkab. Afsuski, mo'jizaviy mavjudlikning mohiyatini tor tushunuvchilar ham yo'q emas. Undaylar bir lahzalik foni dunyo hoyu havaslari uchun butun olamni sotishga ham tayyor. Ana shunday insonlar tufayli nafis ko'ngillar ozor chekadi. Falakning ayovsiz zarbalaridan yuraklar eziladi. «Bahor» qasidasining lirik qahramoni ham xuddi shunday ruhiy holatda:

*Menki falak gardishi sog'aridin no'sh etib,
Bodayi yoqutrang o'rnig'a xuni jigar (313).*

Asarda shoir o'z maqsadini bayon etishda vaziyatni zidlantirish yo'lidan boradi. Tabiatning yorug' ko'rinishiga ma'yus kayfiyatni parallel qo'yadi. Bu ruhiy holat talqinidagi dramatizmni kuchaytiradi. Qasidaning ijtimoiy ahamiyatini oshiradi. Insonlar ko'zining ochilishiga, hayotning va bir-birining qadriga yetishiga xizmat qiladi.

Ko'rinadiki, Munis qasida janri imkoniyatlarini kengaytira olgan. Undan inson ma'naviyati bilan bog'liq va ijtimoiy muammolarni ifodalashda faol foydalangan. Uni mazmun nuqtai nazaridan yangilagan. Shu bilan birga, koinot va insoniyat borasidagi qarashlarini takrorlanmas badiiy tasvir vositalari bilan ifodalagan. U fikrlarini bayon etishda noyob, kutilmagan timsollar yarata oladi. Tabiat ashyolaridan topqirlik bilan go'zal muqoyasalar topadi.

«Erur charx berahm...» deya nomlangan qasida mazmunan chuqur ijtimoiy mohiyatga ega. Lirik qahramon tabiati, kayfiyatini yoritishda shoir asarning boshdan oxirigacha shakliy va ma'naviy tazod san'atidan foydalanadi.

*Ulum ichra gar rif'ate topsa olim,
Qilur xor, balkim giriftori johil (317).
Aning ollida ilmdin jahl xushroq,
Aning ollida haqdin ortuqsi botil... (316).*

O'z martabasi taqozosi bilan Munis hamisha xalq orasida yurgan. Shu sababli ham shoir lirik qahramoni xalqona fikrlaydi. Xalqning ko'nglidagini topib so'zlaydi. Qasidada biz ming yillar sinovidan o'tgan xalqona hikmatlar ta'sirini kuzatamiz. Asar lirik qahramoni ko'nglidan kechgan tuyg'ular «Suv keltirgan xoru ko'za sindirgan aziz» maqoli mazmuniga juda mutanosibdir.

Bir qaraganda, qasida lirik qahramoni tushkun kayfiyatli timsolga o'xshab ko'rinadi. Ammo, sinchiklab kuzatsak, asar zamirida zamon noqisliklari tufayli yuzaga kelayotgan aziyatlarni fosh etish orqali u insoniyatni hushyorlikka, ezgulik uchun kurashga da'vat etganini his qilamiz. Lirik qahramon tabiatida hayot ziddiyatlarini bartaraf etishda kuch-g'ayrat va jur'atni ko'ramiz. Bu fikrimizni qasidaning so'nggi baytlari ham tasdiqlaydi:

*Bu yanglig' jafosig'a yo'q haddu g'oyat,
Zamone aning kunidin bo'lma g'ofil (317).*

Qasida 23 baytdan iborat. U qisqa hajmli asar bo'lsada, o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Zamon va zamondoshlar kirdikorlarini namoyon etish shoirming asosiy maqsadi. Buning uchun ijodkor dastlab holatga mutanosib ravishda tabiat tasvirini chizadi. Jonlantirish san'atini faol qo'llaydi. Uning nazarida charx – berahm qotil. Go'zallik ramzi bo'lib kelgan hilol (yangi oy) ushbu o'rinda qotilning qilichi. Qilich bor joyda qon to'kiladi. Xo'sh, kimning qoni? Falakda yorug'lik, nur manbai hisoblangan quyoshning:

*Erur charx bir turfa berahmu qotil,
Ki osmish qilich mohi navdin hamoil.
Shafaq demakim, mehr qoni to'kulmish –
Ko'mar chog'da yerga qilib nim bismil.
Bu motamda kunduz yuzin aylabon zard,
Anga tundin etmish qaro kiyz sarobil.*

*Kavokib dema, tun shabistoni ichra,
Jafo shu'lasidin yoqibdur mashoil.
To'kar ne uchun abr ashki farovon,
Chekar ne uchun ra'd faryodi hoyil (316)...*

Ruhiy holatni ifodalash uchun peyzaj o'ziga xos muqaddima vazifasini o'taydi. Topib qo'llangan tashbehlar lirik qahramon ko'nglidagi iztirobni ifodalashda, ruhiy talqinda katta ahamiyatga ega.

Asarda e'tibor qaratilgan asosiy timsol – charx. Lirik qahramon nazarida olamdagi zulm va jaholat aybdori o'sha. Ammo, charxni harakatga keltiruvchi inson ekanligi ma'lum. Qasida falakka aybnoma sifatida bitilgan. Ammo, aslida ayblov ma'naviy nomukammal zamon-doshlarga qaratilgan.

Munis hayoti Xorazm xonlari Avazbiy inoq, Eltuzarxon, Muhammad Rahimxon I va Olloqulixonlar davriga to'g'ri keldi. Ular zamoni-dagi ijtimoiy muhitning achchiq-chuchugini totdi. Ijodkor sifatida ular-ga o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazishga harakat qildi. Xalq manfaatini himoya qiluvchi to'g'ri yo'lga da'vat qildi. Ularga bag'ishlab qasida-lar yozdi. Ma'lumotlarga ko'ra, shoir qasidalarini «Munis ul-ushshoq» devonining beshdan bir qismini tashkil etadi¹. Ammo, devonning bu-gungi nashrlarida ularning bir qismigina qisqartirib kiritilgan. Bu ular borasida mukammal, tugal xulosalarga kelishimizga imkon bermaydi. O'ylaymizki, shoir devonining mukammal nashrlarida bu kamchiliklar bartaraf etiladi.

«*Savodi ta'lim*» *risolasi*. Munis iste'dodi qirralaridan biri xattotlik-dir. U bu yo'nalishni san'at darajasiga ko'tara olgan. Hayoti davomida o'ziga manzur bo'lgan bir nechta noyob asarlarni, jumladan, 1794 yil-da Alisher Navoyining «Mezon ul-avzon», 1797 yilda «Holoti Sayyid Hasan Ardasher» asarlarini kitobat qilgan.

Munis xattotlik ilmini nazariy jihatdan ham takomillashtirgan olim si-fatida qadrlı. Uning «Savodi ta'lim» risolasi shu ilmga bag'ishlangan asar.

Shoir «Savodi ta'lim»ning yozilish sabablari, tarixi haqida asarning o'zida ma'lumot beradi. Asar 1804 yil dekabrda (hijriy 1219 yil, rama-zon oyining uchinchisi, chorshanba kuni) yozib tugatilgan:

¹ O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978, 389-bet.

*Bu nomaki bo'yla topti tanzim,
Yozildi oti «Savodi ta'lim».
Ta'rixni oning bu nav' adodur.
Hijrat chog'idinki, g'amfizodur.
Ming ikki yuz o'n to'qquz edi yil,
Dog'i ramazon uchunchisi, bil.
Go'yoki chahorshanba erdi
Itmomi qalamg'a dast berdi'.*

Asarning hajmi 352 misradan iborat. Uni shartli ravishda uch qismga bo'lib o'rganish mumkin.

1. Muqaddima qismi. U o'n sakkizta kichik bobdan tarkib topgan.

Ularda hamd, na't va risola nazmining sabablari, qalam ta'rifi, xat ta'rifi, yozuv asboblarining qulayligi, yaxshiligi, ularni tayyorlash mahorati kabi masalalar yoritilgan.

2. Asosiy qism. U 22 ta kichik bobdan iborat. Ularda arab harflarini yozish yo'llari, usullari va mahoratiga e'tibor qaratilgan.

3. Xotima qismi. Unda risola ta'rixni bitiladi. Uning toliblar ko'ngliga ilm rag'batini uyg'otishga xizmat etishi muallif tomonidan orzu qilinadi.

Munis yetuk murabbiy sifatida o'z toliblariga savod o'rgatayotganda, sodda, tushunarli yo'llarni izlagan. Uning maqsadi oson va qulay usullar bilan savodxonlikka erishish edi. Nihoyat, u o'z amaliy tajribalarini jamlab ushbu risolani yaratadi:

*Bilgancha surub qalamni har yon,
Ta'lim ishin aylar erdum oson.
Lekin ko'ngul ichra erdi bu kom,
Qilsam raqame ulumi arqom.²
Andin talab ahli bo'lsa mahzuz,³
Ta'lim fanin qilurda mahfuz⁴ (12).*

¹ O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. –T.: 1978, 389-bet.

² *Ulumi arqom* – raqamlar ilmlari.

³ *Mahzuz* – bahra olgan.

⁴ *Mahfuz* – muhofaza qilingan, yodlangan.

Haqiqatan ham, risola muallifi arab harflarining murakkab shakllarini juda sodda uslubda o'rganish yo'riqnomasini yaratadi. U harflarning esda saqlanishini osonlashtiruvchi ashyolarni topadi. Ularni turli jonzotlarga, jihozlarga o'xshatib, talabalar tasavvurini tiniqlashtiradi.

Risola muallifi savodxonlikda o'z usullarini ishlab chiqar ekan, ba'zi ustozlar fikrlariga munosabat bildiradi. Ular bilan bahs – munozaraga kirishadi:

*«To»¹ zikrida dedi ba'zi ustod,
Zebo alifiyu avvali «Sod»².
Bu nuqtaga man qilurman inkor,
«Sod» osti erur satbar bisyor*

Munis savod o'rganishni soddalashtiradi va takomillashtiradi. Quyidagi misralarda buning isbotini ko'rish mumkin. U «To» harfining yozilish shaklini tushuntirar ekan, uni otga minib ketayotgan kishiga o'xshatadi. Bu qiyos harfni o'rganuvchi xotirasida mustahkam o'rnas-hishiga xizmat qiladi:

*Ta'lim budur, qilurman iymo,
«Ro» favqida tutsa er nigun «ro».
Bir nuqta «alif» ning ittisoli,
To «re» so'ngikim bor erdi xoli.
Tutsa «alif» ustida nishiman,³
Mingan kishidek samandi tavsan⁴ (22).*

Muallif «zo» harfi haqida so'zlab, uning shakli qushga monandligini ta'kidlaydi:

*«Zo» uch nuqatu⁵ valek sarkash,
Qilsa bo'lur oni qushg'a o'xshash. (21).*

¹ *To* – arab yozuvidagi “To” harfi.

² *Sod* – “sod” harfi.

³ *Nishiman* – o'tirmoq.

⁴ *Samandi tavsan* – uchqur ot.

⁵ *Nuqat* – arab yozuvida harflar nuqtalar bilan belgilanadi.

Ko'ringanidek, muallif ayrim harflarni atrofdagi turli ashyolarga qiyoslab tasvirlagan bo'lsa, ayrim harflarni esa o'zaro qiyoslab tushuntirishga harakat qiladi:

*«Kof» uldurur , ey habibi dilband,
«Bo» avvalidur «alif»g'a payvand.¹ (23).*

Risola she'riy yo'lda masnaviy usulida yozilgan ilmiy asar. U aruzning hazaji musaddasi ahrabi maqbuzi mahzub vaznida yaratilgan. (- - V V - -V - - V - - maf'ulu mafoilun faulun).

«Savodi ta'lim»da, u ilmiy asar bo'lishiga qaramay, Munisga xos shoirona mahorat ham namoyon bo'lgan. Misralardagi fikr mukammalligi bilan birga so'zlarning ishlatilish o'rni va me'yori, ohangdorligi, qofiya va radiflarning o'ziga xos yangiligi va mukammalligi o'quvchini o'ziga jalb etadi. Tasvirdagi obrazlilik zavq bag'ishlaydi. Asarni ham ilmiy, ham badiiy nuqtai nazardan o'rganish muhimdir.

«Firdavs ul-iqbol» asari. Munis Xorazmda Abulg'ozidan boshlangan shajaraviy tarixnavislik silsilasining eng mustahkam bo'g'inlaridan biridir. U Xeva xoni Eltuzarxon (1804-1806) taklifiga binoan «Firdavs ul-iqbol» tarixiy asarini yozishga kirishgan. Asar 5 bobdan iborat. Ammo, Munis uning muqaddima qismini va ayrim boblarini yozishga ulgurgan, xolos. Asarni muarrixning izdoshi va jiyanlari Ogahiy oxiriga etkazgan.

Munis asarda qadimgi tarixdan boshlab, 1813 yilgacha bo'lgan voqealar haqida ma'lumot bergan. Asar, ayniqsa, Abulg'ozidan (1663-1664) keyingi davr hodisalarining ilk bor yoritilishi bilan juda muhimdir. Unda qariyb 200 yilga yaqin davr tarixi borasidagi ma'lumotlarning yangiligi, aniqligi va dalillarning ko'pligi katta qimmatga ega. O'zbek, turkman, qoraqalpoq xalqining hayoti, taqdiri, urf-udumlari-ga oid noyob ma'lumotlar tadqiqotchilarimiz tomonidan ilmga tatbiq etilgan. N.N.Muravyov, H.Vamberi, A.I.Butakov, N.I.Veselovskiy, V.V.Bartold, P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, YA.G'ulomov, M.Yo'ldoshev, Q.Munirov kabi olimlarimizning asarlarida undagi ma'lumotlardan keng foydalanilgan. Asarning ilmiy qimmati baholab berilgan.

¹ *Payvand* – bog'langan.

Xorazmda tarixnavislik shajarasini davom ettirgan Ogahiy, Bayoniy kabi ijodkorlar ham o'zlarining asarlarida Munisning ustozlik maqomini yuksak baholashgan. Uning ulgurolmagan niyatlarini amalga oshirishga harakat qilishgan.

Ko'ringanidek, «Firdavs ul-iqbol» o'zbek xalqi tarixini yorituvchi eng mo'tabar manba. Shu bilan bir qatorda, u o'zbek nasrining noyob namunasi ham. Chunki undagi voqealar tasviri faqat dalillar majmuidan iborat emas. Balki, unda moziy qayta harakatga tushadi. Tarix uyg'onadi. Undagi timsollar jonli, fikrlovchi. Ularning his-tuyg'ulari hayotiy ziddiyat tug'yonlari, ruhiy-ma'naviy kurash iztiroblari asarda o'z ifodasini topadi. Obrazli ifoda har bir tarixiy shaxsni badiiy timsol darajasiga ko'taradi. Bular Munisning tarixnavis va nosir sifatidagi mahorati mahsulidir.

Ammo, shunday nodir manba haligacha to'liq o'rganilmagan. Maxsus tadqiq qilinmagan. Bu ishni amalga oshirish adabiyotshunoslik oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Ko'ringanidek, Munis XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan yetuk ijodkor. U serqirra iste'dod sohibi.

Shoir, adib, tarixnavis, olim, xattot. Bu yo'nalishlarda yaratgan merosi muhim qimmatga ega. Munis o'zidan keyingi iste'dod sohiblarining kamol topishida, adabiyot va madaniyatimiz tarixining takomilida ustozlik maqomida turgan ijodkor. Shunday ekan, uning adabiy-ilmiy merosini chuqur va maxsus tadqiq etish ilmda ko'p muammolarning yechimiga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar:

Tarixnavislik, xattot, kitobat, hasbi hol, savodi ta'lim, qasida, tabiat tasviri, ramziylik.

Savol va topshiriqlar:

1. Shoir hayoti va ijodi o'rganilishining bibliografiyasini tuzing.
2. Shoir adabiy merosiga annotatsiya yozing.
3. «Savodi ta'lim» risolasining maqsad va vazifalarini aniqlang va taq-riz yozing.

4. Shoir she'riy merosi, devonlari haqida so'zlang.
5. Munis she'riyatining janriy tarkibini talqin eting.
6. Shoir she'riyatida kichik janrlarning o'rni.
7. G'azalnavislikda an'ana va novatorlik munosabatini aniqlang.
8. Munis ijodi va qasida janri takomili haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi. T.: 1945.
2. O'zbek poeziyasining antologiyasi. T.: 1948.
3. O'zbek adabiyoti . T.: 1959.
4. Munis. Tanlangan asarlar. T.: 1957.
5. Munis. Saylanma. T.: 1980.
6. Shermuhammad Munis. Savodi ta'lim. T.: 1997.
7. Jumaxo'ja N. Munis g'azaliyoti. T.: 1991.
8. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.

MUHAMMADRIZO OGAHİY – SHOIR, TARIXCHI VA TARJIMON

REJA:

1. Muhammadrizo Ogahiy hayoti va ijodining manbalari.
2. Xorazm adabiy muhitida Ogahiyning o'rnı.
3. Adibning adabiy merosi.
4. Ogahiy noyob iste'dodga ega shoir.
5. Tarixnavislik va Ogahiy.
6. Ogahiyning tarjimachilik maktabi.
7. Ogahiy she'riyatida ishq talqini.
8. Shoir asarlarida nafsga munosabat.
9. Shoir she'riyatida timsollar talqini.
10. Ogahiy she'riyatining badiiy mahorat qirralari.
11. Navoyidan bahramandlik badiiy balog'at garovi.

Muhammadrizo Ogahiy hayoti va ijodi manbalari. Muhammadrizo Ogahiy Xorazmda yashab, o'ziga xos ijodiy maktab yaratgan ustoz ijodkordir. U o'zbek mumtoz adabiyotida Alisher Navoyidan keyin eng ko'p meros qoldirgan. Asarlari badiiy saviyasi, mavzu qamrovi, janr turfaligi jihatidan ham hajmiga munosib. Shuning uchun ham, hamma davrda Ogahiy ijodi namunalariga adabiyotshunos olimlarimiz katta e'tibor bilan qarashgan. Asarlarini qayta-qayta nashr ettirishgan. Jumladan, 1958-60 yillarda «Tanlangan asarlari», 1960 yilda «Ta'vizul-oshiqin» devoni va nihoyat 1970 yillarda she'rlari, tarixiy va tarjima asarlaridan namunalar jamlangan 6 jildlik «Asarlar» to'plami chop etildi. Ammo, bular hali yetarli emas. Shoirning to'la asarlar to'plamini nashrga tayyorlash o'zbek mumtoz adabiyotimiz tarixining ko'p muammolarini hal etishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Ogahiy ijodini ilmiy tadqiq etish borasida ham ancha ishlar amalga oshirildi. Dastlabki yirik tadqiqotlardan biri sifatida R.Majidiyning «Ogahiy lirikasi» asarini ko'rsatish mumkin. Tarixiy asarlari haqidagi Q.Munirovning tadqiqotlarini eslash mumkin. Tarjimachiligi haqida N.Komilovning «Bu qadim san'at..» monografiyalarini ta'kidlash lozim. Bulardan tashqari, Xorazm adabiy muhitidagi she'riyat, tarix-

navislik, tarjimachilik tadqiqiga bag'ishlangan barcha ilmiy ishlarda Ogahiyga munosib o'rin ajratilganining guvohi bo'lamiz. 1999 yil dekabrda Ogahiyning 190 yillik yubileyi nishonlandi. Eng so'nggi tadqiqotlar, yangicha talqinlar sifatida ana shu anjuman munosabati bilan chop etilgan asarlarni e'tirof etish mumkin.¹

Ogahiy haqida o'zining tarixiy asarlari, Bayoniyni tarixiy asarlari, tazkiralar orqali ham ma'lumotlar yetib kelgan. Ushbu manbalarni kuzatib, Ogahiy Xeva adabiy muhitida Navoyivor vazifani ado etgan, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Bu hududda yashagan bir necha avlod Ogahiyning ustozlari sifatida ulug'laydi. Donishmand shoir Komil Xorazmiy unga juda yuqori baho beradi. Ogahiyning fazlu donishda yagonaligi, so'zining qadri balandligi, ishqning tilsimlaridan, pinhon sirlaridan ogoh ijodkorligini e'tirof etadi:

*Ulki ogahlarning ogahidur,
Fahmu donish sipehrining mahidur.
So'zi ortiqdur guhardin ham,
Fazlu donishda olam ichra alam.
So'zni har necha qilsa bozori
Bordur olamda bir xaridori.*

Shu adabiy muhit rahnamosi Feruz Ogahiyning o'ziga ustoz deb oshkora e'lon etadi. Faqat ijodda emas, balki, davlatni boshqarishda ham uning ma'naviy madadiga hamisha mushtozlik sezadi. Shoirga ehtiromini quyidagi maxsus baytlarda izhor etadi:

*Komil ersam nazm aro Feruzdek, ermas ajab,
Ogahiydur she'r mashq aylarda ustozim mening.*

Ogahiy 1809 yil 17 dekabrda Xeva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida Erniyozbek mirob oilasida tug'ildi. Uch yoshligida otasi o'lib, amakisi Munis tarbiyasida qoldi. U dastlab maktab, keyin madrasada tahsil oladi. Ogahiy ham ko'p mutolaa qilgan. Dunyoviy va diniy ilmlarni

¹ *Ogahiy. Ishaq ahlining tumori*. T.1999.

² Atoqli shoir, tarixnavis tarjimon (makolalar) .T.1999.

o'rgangan. Munisning xonadonida adabiy davralarda ishtirok etadi. Yoshligidan o'zbek va tojik adabiyoti namunalari bo'lgan.

Munis vafotidan keyin 1829 yilda Ogahiy miroblik vazifasiga tayinlanadi.

1857 yilda miroblikdan iste'fo beradi. Qolgan umrini ijodga bag'ishlaydi. 1874 yilda 65 yoshida vafot etadi.

Shoirning adabiy merosi. Ogahiy ijodiy faoliyati davomida devon tuzdi. 19 ta asarni tarjima qilib, 5 ta tarixiy asar yozdi.

Ogahiy shoir sifatida Navoyi an'analarini davom ettirgan. Devon tuzgan. Bu borada ham ustoz iizidan borib, devonga maxsus «Ta'viz ul-oshiqin» deb nom qo'ygan. U 1852 yilda tuzilgan. Unda 18.000 misra she'ri jamlangan. Shundan 1.300 misrasi forsiy she'rlari. Shoirning devoni debocha bilan boshlanadi. Debocha Ogahiy iqtidorini to'g'ri baholashimizga, ijodi mohiyatini teran anglashimizga yordam beradi. Unda asarlarining yozilish sabablari, g'oyaviy xususiyatlari borasidagi shoirning o'z nuqtai nazari bayon etilgan. Bu adabiyotshunosligimiz uchun juda muhimdir.

Ogahiy 20 ga yaqin she'riy janrda asarlar yaratgan. Devonida 450 taga yaqin g'azal bor. Ular 7,9,11, ba'zan 15,17,23 baytdan iborat. 90 ga yaqin muxammas bor. Shundan 4-5 tasi mustaqil muxammaslar. Ogahiy Navoyi g'azallariga 30 dan ortiq muxammas bog'lagan. Shoir Navoyi boshlagan an'anani davom ettirib, o'z g'azaliga 9 ta muxammas bog'lagan. U o'zbek mumtoz adabiyotidagi an'anaviy mavzu va g'oyalarni rivojlantirdi. O'z qarashlari, hayotiy xulosalari bilan ularni boyitdi, o'ziga xos yangi qirralarini kashf etdi.

Ogahiyning o'zbek adabiyoti janrlar takomilida ham katta xizmati bor. Jumladan, mustazod janridagi ikki ruknga (hazaji musammani ax-rabi makfufi mahzuf vazni) teng keluvchi bir qisqa misrani ikki qisqa misraga to'ldirdi. Bu asardagi lirik qahramonning tuyg'ulari, kechinmalarini yanada mukammalroq, ravshanroq ifodalashga xizmat qiladi.

G'azal janri rivojida ham Ogahiyning munosib xizmati bor. U voqeaband, dialog-munozara g'azallar yaratib janr imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Yor va oshiq muloqoti orqali kichik lirik-dramatik sahna yaratishga erishdi.

Qasida janri orqali ham chuqur falsafiy-axloqiy xulosalarini, o'gitlarini ifodalashga muvassar bo'ldi.

Ogahiy – tarixnavis. O'zbek mumtoz adabiyotida Ogahiy bilimdon siyosatchi, tarixchi sifatida ham yorqin iz qoldirgan. Xorazm adabiy muhitida Abulg'oz Bahodirxon, Munis, Ogahiy, Bayoniylar asos solgan shajaraviy tarixnavislik bor. Shu shajaraning yirik bir qanoti bo'lgan Ogahiy «Riyozi ud-davla», «Zubdat ut-tavorix», «Jome ul voqeoti Sultoniy», «Gulshani davlat», «Shohidi Iqbol» kabi beshta tarixiy asar yozdi. Bir qancha tarixiy asarlarni tarjima qildi.

Tarixiy asarlari qomusiy ma'lumotlar beradi. Tirik, harakatdagi adabiy muhitni tasavvurimizda qayta jonlantiradi. Tarixiy bilimlar samarasi o'laroq, Ogahiy donishmand-maslahatchi bo'lib maydonga chiqadi. Tarix saboqlarini jamlab, olamshumul xulosalar chiqaradi. Kelajak avlod ravnaqi, ona Vatan kamoli yo'riqnomalarini yaratishga musharraf bo'ladi.

Ogahiyning tarixiy asarlariga V.Bartold, Yahyo Gulomovlar yuqori baho berishgan. Ogahiy tarixiy asarlarida tarixchi, siyosatshunos, shoir, yozuvchi sifatidagi iqtidorini mukammal namoyon etgan.

Yetuk tarjimon. Muhammadrizo Ogahiy tarjima sohasida ham katta ijodiy maktab yaratdiki, bu Xorazm adabiy muhitida tarjima san'atini yuqori cho'qqiga olib chiqdi. XIX asrda 120 dan ortiq asar tarjima etildi. 80 dan ortiq kishi tarjima bilan shug'ullandi. Erkin tarjima o'ziga xos yangi pog'onaga ko'tarildi.

Ogahiy o'z ijodiy faoliyati davomida 19 ta asarni o'zbek tiliga tarjima etdi. Ular Sa'diyning «Guliston», Kaykovusning «Qobusnoma», Mirxondning «Ravzat us-safo», Muhammad Mahdiy Astrobodyning «Tarixi jahonkushoyi Nodiriy», Zayniddin Vosifiyning, «Badoe' ul-vaqoe», Mahmud G'ijduvoniyning «Miftoh ut-tolibin», Muhammad Muqim Hirotiyning «Tabaqoti Akbarshohiy», Muhammad Yusuf Munshiyning «Tazkirayi Muqimxoniy», Rizoqulixon Hidoyatning «Ravzat us-safoyi nosiriy», Husayn Voiz Koshifiyning «Axloqi Muh-siniy», Muhammad Vorisning «Zubdat ul-hikoyot», «Sharhi daloyil al-xayrot», Jomiyning «Yusuf va Zulayho», Badriddin Hiloliyning «Shoh va gado», Nizomiyning «Haft paykar» kabi badiiy, tarixiy va axloqiy-falsafiy asarlaridir. «Qobusnoma» tarjimasini Feruz tavsifiyasi

bilan amalga oshirganini eslab aytgan fikrlari, Ogahiyning bu boradagi faoliyati mohiyatini bizga sharhlab bera oladi: «Mazkur nasihatnomani ilkimga berib dedikim, bu nusxani turkiy tili birla tarjima qil, to turk tavoyifining avomi dog'i bu pandlardin bahra olg'ay va bizning otimiz, sening so'zing olam inqirozig'acha zamon avroqida boqiy qolg'ay»¹.

Shoirning tarjimalarini kuzatib, ular insoniyatni ma'naviy uyg'oqlikka da'vat etuvchi, ko'ngilni bedorlikka, hushyorlikka yetaklovchi asarlar ekanligini his etamiz. Yuksak ma'naviyat davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan bugungi kunda Ogahiy tarjimalarining ahamiyati yana ham oshdi. Ularda keltirilgan fikrlar, nasihatlar, hikmatlar hech qachon eskirmaydigan xulosalar. Ular xuddi biz uchun, bugun uchun aytilganday dolzarb va qadrli: «Agar molsizlikdan qashshoq bo'lsang, aqldan boy bo'lmoqqa sa'y ko'rguzg'ilki, mol bila boy bo'lg'ondin, aql bila boy bo'lg'on yaxshiroqdur. Nedinkim, aql bila mol jam etsa bo'lur, ammo mol bila aql o'rganib bo'lmas. Bilg'il, aql bir moldirki, uni o'g'ri ololmas. U o'tda yonmas, suvda oqmas».²

Ogahiy tarjimachilikni yuksak san'at darajasiga ko'targan ijodkor. U har bir tarjimaga o'zining o'y-fikrlarini, falsafiy qarashlarini singdirishga harakat qilgan. Ularga erkin yondashgan. Nizomiyning «Haft paykar» dostonini nasrda tarjima qilgan. Undagi har bir jumlaning katta talabchanlik bilan tuzgan. Natijada, asar so'z qadrini baland etgan nasr namunasiga aylangan. Sa'diyning «Guliston» asari tarjimasida ham shoir erkin yo'l tutgan. U asarlarda yangi she'riy namunalar, turkigo'y xalqlar so'z xazinasidagi hikmatlar, hikoyatlardan unumli foydalangan. Bu o'z navbatida asarlarni ko'ngilga yaqin va oshno etishga xizmat qilgan: «Nasihat: mol umr osoyishi uchundir, umr mol jam' etmak uchun ermasturur».

Ogahiyning boshqa asarlari kabi tarjimalarida ham inson hayoti mohiyati har tomonlama sharhlanadi. Ezgulikka borish yo'l-yo'riqlari bayon etiladi. Noqisliklardan ogohlantiriladi. Ular ulkan ma'naviy boyligimizdir.

Ogahiyning she'riy mahorati. Shoir shaxsi, uning ko'ngli, dar-du armonlari, albatta, she'riyatida namoyon bo'ladi. Dunyo mohiyati,

¹ *Kaykovus*. Qobusnoma. 25 bet.

² *Kaykovus*. Qobusnoma 31 bet.

yashashning mazmuni borasidagi o'y-fikrlari o'z ifodasini topadi. Ogahiy she'riyatini kuzatib, u Sharqning donishmand, faylasuf, nazari o'tkir va ziyrak, ulug' allomasi ekanligiga yana bir bor imyon keltirdik. Asarlarida insoniyatni asrlar osha o'ygacha cho'mdiruvchi, iztirobga soluvchi og'riqli jumboqlarga javob topish, hayotning mo'jizaviy til-simlarini anglash yo'l-yo'riqlarini kashf etish mumkin.

Ogahiy she'riyatida inson taqdiriga, hayoti mohiyatiga munosabati yaqqol o'z ifodasini topadi. Bu bilan bog'liq ravishda komil inson masalasi bosh g'oyaga aylanadi. Kamolotning ajralmas birligini tashkil etuvchi nafsni, o'zligini yengish, qanoatni kasb-odat qilish, kamtar, xokisor bo'lish, bir so'zli, qat'iyatli, do'stga vafoli, muruvvatli bo'lish kabi tuyg'ular shoir she'riyatining o'zak mohiyatiga aylanadi. Dard-siz kimsalardan bezish, ulardan qochish istagi ustuvorlashadi. Hayotiy tajriba, o'tkir mushohada tufayli chuqur hikmatomuz xulosalar bayon etiladi.

Ishq talqini. Shoir merosidagi barcha fikr va g'oyalar ishq tushunchasi bilan chambarchas bog'liq.

Barkamol inson barkamol dunyoni, buyuk vatanni, qudratli millatni yaratadi. Inson barkamol bo'lish uchun, avvalambor, ruhan ozod bo'lishi shart. Ruhan ozodlik bu-parhezkorlik, halollik, adolat, qanoat, sadoqat, mehr-oqibat kabi qator amallar bilan chambarchas bog'liq. Xo'sh, ruhiy ozodlikka qanday erishish mumkin? Bu juda mashaqqatli iztirobli yo'l. Ammo, insonni haqiqiy hurlikka, ruhiy kenglikka olib chiquvchi birgina vosita bor. U ham bo'lsa-ishq. Bu, albatta, mayda tuyg'u emas. Balki keng ma'nodagi tushunchadir. Biz nazarda tutayotgan ishqni-kamolot, ulg'ayish, uyg'onish, tirilish yo'li deyishimiz ham mumkin. Ya'ni, ko'nglida Ollohga ishq yashayotgan inson ulug'dir. Yuragida Ollohi uyg'oq odam mo'ta'bardir. Ana shu ishq orqali kishi Ollohga yetadi. O'zining va olamning mohiyatini, sir- asrorini anglaydi.

Haqiqiy oshiqlik-yuksaklikdir. Unga munosib bo'lish kishidan juda katta fidoyilikni, halollikni, sabr-toqatni talab etadi. Oshiqning ana shu matonatini ta'riflar ekan, Nasimiy uni zohid riyosi bilan qiyoslaydi:

*Zohidin bir barmag'in kessen do'nub Haqdan gachar,
Ko'r, bu miskin ashigi, sarpa so'yarlar ag'lamaz!*

Ogahiy ham ulug' Sharq allomalari izidan borib, oshiqlik martabasiga loyiq bo'lish uchun sadoqat, halollik va chidam matonatni birlamchi shart, deb hisoblaydi. Shoir nazdicha, bu fazilatlardan mosuvo kishi oshiqlik nimaligini anglamaydi va bilmaydi:

*Har kimki, tariqi ishq aro sodiq emas,
Oshiqlik oningdek kishiga loyiq emas.
Har nechaki cheksa tunu kun ohu fig'on,
Bilgilki, jamoli yorg'a oshiq emas.*

Shoir dunyoqarashi. Xorazm adabiy muhitida ham tasavvuf ta'limotining naqshbandiylik tariqati falsafiy asos vazifasini bajargan. Buni Ogahiy she'riyati misolida ham ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagi ruboiy zamiriga ushbu sulukning «Xilvat dar anjuman» aqidasi singdirilgan. Oshiq qancha iztirob cheksa, mahbuba vaslida o'rtansa ham bu azoblarni ko'nglida pinhon asragani ma'qul. Hammaga oshkor etib, ohu fig'on tortish bu – oshiqlik sha'niga nomunosibdir, degan tushunchani ilgari suradi shoir. Tasavvufning ushbu tariqati ham Islom, Qur'on ta'limotlari bilan bog'liq. Ammo, uning «Dil ba yor-u, dast ba kor» aqidasi zamirida hayotiylik, dunyoviylik jamuljam. Uni biz Oshiq-Majoz-Olloh ko'rinishida tushunishimiz mumkin. Ulug'larimizning ko'pi «majoz ayni haqiqatdir»deyishganda, naqshbandiylikning ana shu aqidasi kelib chiqishgan bo'lsa ajab emas.

Zero, majoziy dunyoni kechib o'tish, uning har bir unsurida haqiqat aynini ko'rish-bu juda oliy maqomdir. Bunday ulug'likni, bunday komillikni barcha mohiyatbin insonlar orzu qilishgan. Va shu darajaga etishga intilishgan. Bunday yo'nalish, ayniqsa, Xorazm adabiy muhitida alohida bo'rtib ko'rinadi. Ogahiy ham ko'p asarlarida zohiran majozni kuylasa-da, aslida botinan haqiqat oshuftasi ekanligini e'tirof etgan:

*Hamisha botinan rog'ib haqiqat soridur ko'nglum,
Nechakim, zohiran da'bi oning mayli majoz o'lsun.*

Nafsga munosabat. Mumtoz adabiyotimizda ishq nafsga qarshi qo'yiladi. Chunki, haqiqatga, boqiylikka ishq inson ruhini qushday

ozod etadi, yuksaltiradi. O'tkinchi dunyo ne'matlariga hirs qo'yish, nafsga qul bo'lish esa uni xarob qiladi. Oxir-oqibat, tubanlikka tortadi. Xalqning ham, Xoliqning ham nazaridan qoldiradi.

Koinot sir-asrorini teran mushohada eta olgan Ogahiy nafs zanjiridan qutulish vositasini o'z dunyoqarashida qayta kashf etadi:

*Jonni ishqing domig'a band aylabon ozod qil,
Kim, havo zanjirini nafs aylamish mahkam anga.*

Ya'ni nafs tuzog'iga ilingan vujudni Olloh ishqigina ozod va obod eta oladi. Bir qaraganda, bu oddiy va mashhur haqiqatga o'xshab ko'rinadi. Ammo, Ogahiy mahorati shundaki, ana shu ma'lum fikrni yangicha ifoda uslubi, yangicha so'zlar tizimi, «nafs zanjiri»dan faqat «ishq domi» ozod qilishi mumkinligi haqidagi sobit hukm bilan ifodalaydi. Bu esa shoir asariga yangilik va nafosat baxsh etadi.

Shoir she'riyatida ko'ngil timsoli. Mumtoz adabiyotimizda ishq, Olloh, oshiqlik kabi ulug' tushunchalar bilan ko'ngil tushunchasi hamisha yonma-yon keladi. Chunki inson kamolotga ana shu ko'ngil yo'li orqali boradi.

Donishmand shoir Ogahiy ham zamondoshlari va kelgusi avlodlarni ko'ngil ravnaqi sari safarbar etadi. U bu amalning mashaqqatli, mehnattalab ekanligini e'tirof etadi. Buning uchun inson o'zida vujudiy xohish, istaklarni engish matonatini shakllantirishi lozim. An'anaviy ko'ringan bu fikrni Ogahiy o'ziga xos yangicha badiiy detallar orqali ifodalashga musharraf bo'ladi:

*Ko'ngulni, Ogahiy, sof istasang kul qil vujuding kim,
Safo ul ko'zgu ichra ushbu xokistar qilur paydo.*

Ya'ni, ko'ngil soffligini istasang vujudingdan, vujudiy istaklaringdan g'olib kel. Chunki, ko'zgu tanasi kuydirib, qoraytirilgandagina unda tasvir namoyon bo'ladi. Bo'lmasa u oddiy shishaligicha qolaveradi. Ogahiyning mahorati shundaki, hayotdan, tabiatdan olingan kichik bir detal vositasida yirik falsafiy mushohadani bayon etadi. Bunga u har bir so'z ma'no yukini kuchaytirish orqali erishadi.

Ko'ngil bu – Oллоhga vatan bo'luvchi maskan. Ko'ngilga safar o'zini tanish yo'li. Har bir ko'ngil-bir Vatan. Unda safarda bo'lish o'zini anglash, kamolot hosil qilishdir. Ogahiy bir qit'asida xuddi ana shu mohiyatni tabiat qiyosi bilan teran kashf etib beradi:

*Eyki, zamiringg'a safo istasang,
Sayr qilu, qilma sabot ixtiyor.
Negaki, tag'yir topar obi sof,
Doyim agar qilsa chuqurda qaror.
Ko'rki, quyosh chobukini sayridin,
Har kun ochar charx uza ravshan uzor.*

Ya'ni, agar kamolot istasang hamisha ko'nglingga nazar sol. Uni nazorat qilib tur. Ko'ngling sari sayru safarda bo'l. Ma'naviyatingni ravnaq toptir. Negaki, toza suv bir joyda turib qolsa, eskirib yaroqsiz holatga tushadi. Shunday ekan, quyoshdan ibrat ol. U doimiy sayru safari tufayli har kun yorug', tiniq yuz bilan uyg'onaveradi. Ushbu qit'a orqali Ogahiy tasavvuf ta'limotining «safari dar vatan» aqidasi sodda, hayotiy misollar vositasida sharhlab bera olgan, deyishimiz mumkin.

Shoir she'riyatida badiiy o'ziga xoslik. Ogahiy she'riyati mazmunan chuqur, falsafiy teran bo'lishi bilan birga badiiy jihatdan ham barkamol asarlardir. Uning timsollar olami, tashbihu qiyoslar silsilasi o'ziga xos, yangicha.

Ogahiy juda nazari o'tkir, sinchkov, ziyrak shoir. U hayotning, insonlar ruhiyatining chuqur bilimdoni. Tabiat hikmatlarining mohir nihobbonidir. Uning bu fazilati asarlaridagi o'xshatishlar, badiiy san'atlar istifodasida yaqqol namoyon bo'ladi. Shoir har san'atning, har bir detalning ungacha ilg'anmagan qirralarini, borilmagan ma'naviy hudud kengliklarini kashf etishga harakat qiladi. Har bir an'anaviylik zamiridan yangilik topishga intiladi:

*Emas giryon ko'zimda ko'zlari shaklu xayolikim,
Kiyiklardurki, suv istab kelibdurlar bulog' uzra.*

Mumtoz adabiyotimizda ko'zni kiyikka, ohuga o'xshatish yangilik emas. Ammo, Ogahiy o'zining izlanuvchan uslubidan kelib chiqib

ana shu an'anaviy qiyosning kashf etilmagan jihatini topishga intilgan. Endi ko'zlar oddiy kiyikka emas, balki tashnalab suv izlab buloq boshiga kelgan kiyikka qiyoslanadi. Bu orqali esa o'quvchi ko'z o'ngida kichik dramatik sahna yaratiladi. So'zlarga yuklangan ma'no chegaralari yanada kengayadi. Kiyik, ko'z, buloq va uning vositasida tip-tiniq, g'uborsiz jamol, chehra, ya'ni muxlisning bosh maqsad mezonini namoyon bo'ladi.

Mumtoz adabiyotimizda qosh ham an'anaviy timsol. Ammo, Ogahiy bunga ham yangicha yondashgan. Qoshning shamshir, yoy, mehrob kabi ko'plab o'xshatilmishlari ma'lum. Ogahiy esa buning ham yangicha qiyosini topadi:

*Jamoli bog'ining bodomig'a qasd etkan o'g'ridur,
Xam o'lmish buki mushkin qoshi ul dilkash qapog' uzra.*

Ya'ni, shoir nazaricha, jamol, chehra bir go'zal bog'. Ko'z bilan qosh oralig'i-qabog' esa bodom. Qabog' ustida egilib turgan qosh-bodomni o'g'irlash uchun yashirinib boqqa kirgan o'g'ri. Mana, shoir kichik bir detaldan yaratgan original dramatik manzara.

So'z-insonni Inson aylaguvchi mo'jiza. Nafosatli so'zning mavqei baland. U yurakdan tug'ilguvchi gavhar. Va yuraklarni ulg'aytiruvchi tilsim. Shuning uchun ham, dono shoir Ogahiy so'z qadrini baland anglagan. Va so'z ham uni mo'tabarlik koshonasiga musharraf etdi. Zamondoshi Komil Xorazmiy Ogahiy so'zining barcha zamonlarda ham xaridori, muxlisi borligini bashorat etgan edi. Ammo, bu borada hami-sha ham toshu tarozi barobar emas edi. Ogahiy ko'p asarlarida so'z va so'z ahlining qadrsizligidan kuyingan. Ma'naviy qashshoq guruhlar oldida chil-chil singan so'zni ko'rganda ko'ngil shishasi larzaga kelgan:

*So'zni mafhum aylamak nofahmg'a mushkuldurur,
Kim, bo'lub so'z ahli bag'ri qonu botg'ay qong'a so'z.*

Xalqimizda qarama-qarshi dunyoqarashli, nofahm kishilarga so'z uqtirguncha yurak bag'ri qon bo'lishi, qonga to'lishi haqida gap bor. Ogahiy ana shu xalqona iborani ham aynan qo'llamaydi. Fikrni yanada rivojlantiradi. Lirik qahramon ruhiyatidagi dramatism yanada kuchli-

roq ifodalanadi. Endi faqat inson ko'ngligina emas, so'z ham qonga botyapti. Faqatgina ko'ngil emas, so'z ham qurbonga aylanyapti. Bunday yangicha talqin misralar zamiriga ichki dard, ichki bir fig'on nolarini singdirishga xizmat qilgan. Bu esa asarning ta'sir kuchini oshiradi. O'quvchini hushyorlantirib, ko'ngil ko'zlarini ochadi.

Ogahiy uslubidagi eng ko'zga ko'ringan jihat bu -fikrlarini tabiat hodisalari bilan, hayotning oddiy xulosalari bilan dalillashdir.

Ogahiy hazrat Navoyi ijodiga katta muhabbat bilan qaragan. Ustozi asarlaridan bahramandlik uning iste'dodini badiiy balog'atning yuqori mavqeiga ko'tardi. Buni Ogahiyning o'zi ham mamnunlik bilan e'tirof etadi:

*Ogahiy, kim topqay erdi sozi nazmingdin navo,
Bahra gar yo'qtur Navoyining navosidin sango.*

Ushbu adabiy ta'sir masalasi Ogahiyning taxmislari va mustaqil g'azallari vositasida yoritiladi.

Noyob san'at jilosi. Sharq mumtoz adabiyotida so'zga ilohiy ne'mat sifatida qaraladi. Bu bejiz emas. Chunki «Kun» degan birgina ilohiy so'z olamning yaralishiga vosita bo'ldi. Shunday ekan, har bir so'z mo'jizalar yarata oladigan qudrat. Uning zamiriga olamlar singdirilgan.

Biz Ogahiy ijodini kuzatar ekanmiz, uning so'zga nuqtai nazari xuddi shunday, o'ziga xos, yuksak maqomda ekanligini ko'ramiz. Biz adabiyotni daryoga qiyoslasak, so'z undagi durlardir. Ammo, Ogahiy ko'p ijodkorlardan farqli ravishda, daryodan durlar teruvchi emas, balki durlar zamirida daryolar kashf etuvchi alloma sifatida tasavvurimizda paydo bo'ladi. U qo'llagan har bir so'z daryodek shovullaydi. Goh shodon, goh mahzun kuylar kuylaydi. Har bir so'z bahridan jo'shqin ummonlar uyg'onadi. Bu holni shoirning har bir she'rida ko'rishimiz mumkin.

Ogahiy devonida 4 misradan iborat bir she'r uchraydi. U musoviyat- tarafayn deb nomlangan:

Ul sho'xki	ochildi	xatu	ruxsori
Ochildi	rayohinda	yuzi	gulnori

xatu	yuzi	besabru qarori	man man
ruxsori	gulnori	man man	zori

Mazkur she'r eniga ham, bo'yiga ham bir xil o'qiladi. O'zbek mumtoz adabiyotida bunday usulda yaratilgan she'rlar juda noyob. Mashhur iste'dod sohiblari ijodida ham uchramaydi. Hatto, Navoyi devonlarida ham yo'q. She'riyatdagi bunday usul mumtoz adabiyotshunoslikda murabba san'ati deb izohlanadi.

U lafziy san'atlar sirasiga kiradi. Ko'plab mumtoz adabiyot nazariyasiga oid manbalarda unga xos xususiyatlar sharhlangan. Jumladan, Atoulloh Husayniyning «Badoyi' us sanoyi'» asarida unga quyidagicha ta'rif beriladi: «Murabba' andin iboratturkim, to'rt misra yoki to'rt bayt aytilur, yozilg'anda ham bo'yig'a , ham enig'a o'qisa bo'lur. Misra'lar murabba'i andoqdur:

Az furqati	on dilbar	man doyim	bemoram
On dilbar	k az ishqash	bo dardam	u bedoram
Man doyim	bo dardam	be munisu	be yoram
Bemoramu	bedoramu	be yoramu	g'amxoram» ¹

Ta'rifda ta'kidlanganidek, adabiyotimizda baytlar murabbasi ham uchraydi. Misra va baytlar yuqoridan pastga va chapdan o'ngga qarab o'qilganda, keltirilgan misollardagidek bir xil shaklga ega bo'ladi. Husayniy asarida ushbu san'atni izohlar ekan, misra, bayt murabbasining bir necha namunalarini keltirib o'tadi. San'atning nomlanishida murabba so'zining lug'aviy ma'nosi nazarda tutilgan. U to'rtlik, to'rtburchak, kvadrat ma'nolarini bildiradi. Muallif bu san'atni olti bayt tarzida ham qo'llash mumkinligi va faqat uni musaddas deb atash munosib ko'rilis-hini ta'kidlaydi¹.

Adabiyotshunoslik manbalarini kuzatib, bu san'at uzoq tarixga egaligini ko'ramiz. Nazariyaga doir qadimgi manbalardan XII asrda yaratilgan Rashiddin Vatvotning «Hadoiq us-sehr» asarida ham ushbu san'at sharhi beriladi va misol keltiriladi. Bizga ma'lumki, Vatvot

¹ Atoulloh Husayniy. Badoyi' us-sanoyi'. T.G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 108-bet.

asari o'zidan keyingi adabiyotshunoslik ilmi taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Undan keyin yaratilgan barcha asarlarda uning mulohazalariga tayaniladi va munosabat bildiriladi. Shu sababli ham ushbu san'at talqinida barcha mualliflar uning xulosalarini inobatga olishgan. U o'z asarida keltirgan yuqoridagi namuna biz tanishgan barcha manbalarda takror keltirilgan va Rashididdin Vatvotdan deya e'tirof etilgan. Ammo, albatta, har bir asarda mualliflarning o'z nuqtai nazarlari ham aks etgan. Bir qancha yangi misollar ko'rsatilgan. Ushbu san'atning nazariy ishlanmasi o'z tarixiga ega. Ayrim o'rinlarda bir-biridan farqli mulohazalarga duch kelamiz. Ba'zi manbalarda qisqa, ba'zilarida esa keng, batafsil sharhlanganligining guvohi bo'lamiz. Xos xususiyatlarining yangi-yangi qirralari kashf etilganini kuzatamiz. Jumladan, «Hadoyiq us-sehr», «Al-mo'jam», «Funun ul-balog'a»da 4 misrali asarlarda murabba san'atining qo'llanilishiga namunalar keltirilgan. «Badoyi' us-sanoyi'» va «San'ati suxan»da esa 4 misra, 4 bayt (8 misra), 6 bayt (12 misra)li namunalari ham uchraydi. San'atning xosliklari kengroq muhokama etiladi. Manbalarda san'atning nomlanishida ham turli-tumanlik ko'zga tashlanadi. «Funun ul-balog'a»da «al-murabba'», «Badoyi' us sanoyi'»da «murabba'», «San'ati suxan»da «San'ati chorxona» (to'rtburchak san'ati – N.J., I.A.) deb ataladi. Adabiyot nazariyasiga bag'ishlangan eng mukammal asarlardan biri hisoblanadigan Atoulloh husayniy «Badoyi' us-sanoyi'»sida esa bu masalaga keng to'xtalindi. O'zidan oldingi mualliflar fikrlariga munosabat bildiriladi. Unda Shamsiddin Qays Roziyning «Al-mo'jam» asarida ushbu san'at boshqacha nomlangani, uni muvashshah san'atining turlaridan biri sifatida keltirib, muzalla' deb atalgani haqida ham ma'lumot beradi: «Shams-i Qays murabba' va aning o'xshashlarin muvashshahga kiritiptur va dep-tur: (uldurkim) katak shaklig'a andoq solurlarkim, ani ham bo'yig'a va ham enig'a o'qusa bo'lur. Ani muzalla' derlar»¹.

Ko'ringanidek, Qays Roziy ushbu san'atni muvashshah san'atining turlaridan biri sifatida taqdim etib, uning muzalla' deb atalishini ta'kidlagan.

¹ *Atoulloh Husayniy. Badoyi' us-sanoyi'. T.G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 109-bet.*

XIX asr shoirlaridan Ogahiyning yuqoridagi ruboiysida mazkur san'at qo'llangan va musoviyat tarafayn deb nomlangan. Atoulloh Husayniy «musovot uldurkim, lafzu ma'no teng bo'lur»¹, deb izohlaydi. Tarafayn — taraflar. Demak, musoviyat tarafayn - tomonlarning shakl va ma'noda tengligi, bir xilligi ma'nosini ifodalaydi.

Ko'ringanidek, murabba san'ati o'z shakllanish tarixiga ega. Uning dastlab 4 misra, keyinchalik, XV asr oxiriga kelib, 4 bayt, 6 baytli ko'rinishlari ham yaratilganligini kuzatish mumkin². Bu ancha murakkab san'at. Shu sababli hamma shoirlar ham uni qo'llashga jur'at etisholmagan.

U dastlab arab va fors-tojik she'riyatida uchraydi. Shu sababli, manbalarda, asosan, fors-tojik tilidagi namunalar berilgan. Faqatgina «Funun ul balog'a»da 2 ta forsiy misol qatorida Unsuriyning bir o'zbekcha to'rtligi keltiriladi.

Izlanuvchan va nodir iste'dod sohibi sifatida Ogahiy o'z asri adabiyotida mazkur san'atni qayta jonlantirdi. Uning noyob namunasini yaratdi.

Bunday asarni yaratish keng tafakkur miqyosini, chuqur diqqat— e'tiborni talab qiladi. Chunki misralar yuqoridan pastga va chapdan o'ngga (arab yozuvida o'ngdan chapga) o'qilganda bir xil bo'lishi shart.

Ogahiy asari mahbuba ta'rifiga bag'ishlangan. Bosh timsol - oshiq. Uning diqqati mahbubaning xat va yuziga qaratilgan. Asarni ikki qismga ajratib talqin etish mumkin. Dastlabki ikki misrada mahbuba jamoli tavsifi beriladi.

*Ul sho'xki ochildi xatu ruxsori
Ochildi rayohinda yuzi gulnori*

¹ Atoulloh Husayniy. Badoyi' us-sanoyi'. T.G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 175-bet.

² Bu adabiyot nazariyasiga oid manbalarning yaratilishidagi farqda ham ko'rinadi: a) Rashiddin Vatvotning «Hadoyiq us-sehr»i XII asr boshlarida; Shamsiddin Qays Roziyning «Al-mo'jam»i 1218-1233 yillarda; Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a»si 1436-37 yillarda; Atoulloh Husayniyning «Badoyi' us-sanoyi»si 1493 yilda; T.N.Zehniyning «San'ati suxan»i esa 1978 yilda yaratilgan. Ulardagi mulohazalar mazkur san'atning taraqqiyot tarixi borasida xulosalar chiqarish imkonini beradi.

U shoʻxning - mahbubaning xatu yuzi ochildi, koʻrindi. Goʻyoki, rayhonda anor guli ochilgandek goʻzallik namoyon boʻldi. 1 -misrada lirik hahramonning diqqat markazi xat va yuzga qaratilgan. 2-misrada 1-satrga parallel holda rayhon va anor gulidek yuz haqida gapirilyapti.

Keyingi ikki misrada esa shoir oshiq kayfiyatini yoritishga harakat qiladi. Unda xatu yuz ishtiyoqida beqaror oshiq ruhiy holati ifodalanadi:

*Xatu yuzi besabru qarori manman
Ruxsori gulnori(n) manman zori*

Bir qaraganda, asar tavsifiy yoʻnalishda boʻlib, mahbuba vasliga bagʻishlangandek tasavvur uygʻotadi. Bu, albatta, toʻgʻri taassurot. Ammo, shoirning maqsadi va sheʼrning maʼno qamrovi bu bilan chegaralanmaydi. Unda shoirning oddiy dunyoviy tuygʻulari izhoridan tashqari, chuqur falsafiy-orifona gʻoyalar ifodasi ham talqin etilgan. Asarda shoirning diqqat markazi xat va yuzga qaratilgan. Bu bejiz emas. Tasavvuf istilohlari lugʻatlarida «xat» – haq jamolining namoyon boʻlishi sifatida izohlangan. Shu sababdan ham, mumtoz shoirlarimiz ijodida yuz va xat obrazi eʼtiborga molik timsollardan sanaladi. Yuzu xatni koʻrish, unga vosil boʻlish yuksak maqom sifatida talqin etiladi. Bunday oshiqlar ilohiy kashf sharafiga muyassar boʻladilar. «Mirʼot ul ushshoq»da xat istilohi izohlanar ekan, quyidagicha sharhlanadi:

«Xat – taayyun vajhi haq va zuhuri tajalliye jamole Mutlaqro goʻyand. Bayt:

*Agar roʻyu xatash bini tu beshak,
Bedoni vahdatu kasrat yako yak»¹.*

Ushbu talqin mumtoz adabiyotdagi yuz va xat timsolini mukammal izohlay oladi. Keltirilgan izohga binoan yor yuzidagi xat – haq jamoli. Haq jamolini koʻrsang, vahdat (yagonalik, yagona zot) va kasrat (koʻplik, yaʼni dunyo)ning nimaligini, uning mohiyatini ayon anglaysan.

¹ *Tarjimasi:* Xat – Haq jamoli va Mutlaq jamol tajallisi zuhurining namoyon boʻlishidir, deyilar. Bayt:

Agar yuzu xatini koʻrsang, beshak,
Vahdatu kasratni bilursan tayin.

Mazkur qisqa hajmli asarda Ogahiy o'zining mahoratini namoyon eta olgan. Unda husni ta'lil – chiroyli dalillash hamda laff va nashr san'ati qo'llangan. 1-misrada xat va yuz, 2-misradagi rayhon va anor guli (gulnor) orqali sharhlanadi. Shoir obrazlarni qo'llaganda, ularga xos ranglar mohiyatini ham e'tiborga olgan. Tasavvuf ta'limotida yashil rang – ishonch, iymon; qizil rang esa irfon ma'nolariga ega. Rayhondagi yashillik, yuz va anor gulidagi qizillikda ham dunyoviy go'zallik, ham ilohiy ishq darajalari ifodasini ko'ramiz. Shunday ekan, Ogahiy qo'llagan timsollar zohiriy ma'nodan tashqari, chuqur botiniy mohiyatga ham ega. Chunki mahbubaning xatu yuzini ko'rish oshiq ishq riyozatining ma'lum bir yuqori maqomga ko'tarilganligini ko'rsatadi. Lirik qahramon o'z iymon va irfon miqyosidan qanoatlanib, xatu yuzini ko'rish uchun beqaror va ishtiyoqmand. Demak, u ma'rifat yo'lining yuqori bosqichida, haqiqat bosqichiga o'tish uchun o'zini ruhan tayyor his etmoqda. Buni keyingi 2 misradagi xatu yuzi (haq jamoli)ni ko'rish uchun beqarorlik, gulnor yuzi ishtiyoqida intizorlik ifodasidan ham sezish mumkin.

Ko'rinadiki, asar qisqa hajmli bo'lishiga qaramay, chuqur zohiriy va botiniy mohiyatga ega. Lirik qahramon ruhiy holati esa ikki yo'nalishda ham yetarli darajada talqin etilgan.

Adabiyotshunosligimizda bu tipdagi she'rlar borasida deyarli mulohazalar bildirilmagan. Yoki salbiy munosabat izhor etilgan.

Ogahiyning ushbu asariga ham olimlarimiz uncha e'tibor berishmagan. E'tibor qaratilganda esa quyidagicha salbiy ma'noda izohlangan: «...haqiqatda esa bu misralar adabiyotda ma'noni shaklga qurbon qilishning «san'at san'at uchun» ruhidagi mayllar ta'sirining mevasi edi»¹.

Ammo, tahlil jarayonida ko'rdikki, Ogahiy ma'noni shaklga qurbon qiluvchi shoir emas. U ushbu murakkab san'atni ham chuqur ma'nomazmunni ifodalashga yo'naltira olgan. Bu asardan avom ham, xos ham o'ziga yetarli bahra ola oladi. Biz Ogahiy she'rlarining umumiy ruhi va mazkur asar ifodalab kelgan ma'no-mohiyatdan kelib chiqib shunday xulosa chiqarishga haqlimiz, deb o'ylaymiz.

¹ V. Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: O'qituvchi, 1980, 333-bet.

Asarda zohiran mahbuba vasfi, oshiq ishtiyoqi; botinan ilohiy ishq po'rtanalari, oshiqning riyozatu iztiroblari, maqomu darajalari Ogahiyona mohirlik bilan tasvirlab berilganining guvohi bo'lamiz.

Asar 1960 yilda Xurshid tomonidan nashrga tayyorlangan «Ta'viz ul-oshiqin» devonida chistonlar rukniga kiritilgan. Bunga sabab, balki, she'ning o'quvchini fikrlashga yo'naltiruvchi tabiati bilan bog'liqdir. Ammo, u 4 misradan iborat bo'lib, ruboiy vaznida yaratilgan. U chistonning xos xususiyatlariga ham ega emas. Ruboiyning har bir satri alohida vaznda yozilgan. Uning taqte'si quyidagi ko'rinishga ega:

1-misra:

-- V V -- V V - - - -

Maf'ulu mafoiylu mafoiylun fa'

hazaji axrabi makfufi solimi abtar

2-misraning vazni ham 1-misranikidek.

3-misra:

-- V V -- V V - V - -

Maf'ulu mafoiylu mafoiylun fa'

hazaji axrabi makfufi mahbuzi abtar

4-misra:

- - - - V - - - -

Maf'ulun maf'ulu maf'ulun fa'

hazaji axrami ahrabi abtar

Birgina ruboiy – to'rtlik talqinida Ogahiy she'riy mahoratining betakror jilolarini kuzatdik. Uni yanada teranroq izohlash imkoniyati mavjud. Ko'rinadiki, shoir merosining kashf etilmagan qirralari bisyor. Ularni o'rganish, ishonamizki, millatning, xususan, yosh avlodning ma'naviy ravnaqiga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar:

Debocha, mustazod, voqeaband g'azal, dialog-munozara g'azal, ishq, naqshbandiylilik, safar dar vatan, xilvat dar anjuman.

Savol va topshiriqlar:

1. Muhammadrizo Ogahiyning iste'dod qirralari va adabiy merosi haqida so'zlang.
2. «Ta'viz ul-oshiqin» devoni debochasi qanday ahamiyatga ega?
3. Mustazod qanday asar? Navoyi unga qanday ta'rif bergan?
4. Ogahiyning qanday tarixiy asarlarini bilasiz?
5. Ogahiyning tarjimachilikdagi o'ziga xos yo'li qanday?
6. «Ta'viz ul-oshiqin» devonining janriy tarkibi haqida so'zlang.
7. Ogahiy lirikasining ijtimoiy mazmuni haqida she'riy misollar bilan so'zlang.
8. Majoziy va haqiqiy ishq talqinini qanday tushundingiz?
9. Ogahiyning falsafiy dunyoqarashi va unda naqshbandiylik tariqatining tutgan o'rnini sharhlab bering.
10. Ogahiyga Navoyining adabiy ta'siri qanday?
11. Shoirning badiiy san'atlarni qo'llash mahoratini izohlang.
12. Ogahiy she'rlarining badiiy tili va timsollari tarkibini tahlil eting.

Asosiy adabiyotlar:

1. Ogahiy. Tanlangan asarlar. T.: 1958.
2. Ogahiy. Ta'viz ul-oshiqin. T.: 1960.
3. Ogahiy, asarlar. 6 jildlik. 1-6 —jild. T.: 1971-77.
4. Ogahiy. Ishq ahlining tumori. T.: 1999.
5. R. Majidiy. Ogahiy lirikasi. T.: 1963.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
7. Atoqli shoir, tarixnavis, tarjimon. T.: 1999.

AMALIY MASHG'ULOT MAVZULARI:

1. Boburning she'riy mahorati.
2. Muhammad Solih va uning «Shayboniynoma» asari.
3. Turdi she'riyatining o'ziga xos qirralari.
4. Farg'ona adabiy muhiti. Amiriy, Fazliy, Ado.
5. Xo'janazar Huvaydo adabiy merosi.
6. «Qissayi Mashrab»da shoir qiyofasining yoritilish tamoyillari.
7. Mashrab she'riyatining g'oyaviy va obrazlar tizimi.
8. Pahlavonquli Ravnaq ijodi.
9. Roqim ijodi.
10. «Boburnoma» o'zbek nasri namunasi sifatida.
11. Amiriyning she'riy mahorati.
12. Fazliyning Farg'ona adabiy muhitidagi o'rni va merosi.
13. Adoning hayoti va merosi.
14. Fitratning XVI–XIX asr adabiyoti haqidagi qarashlari.
15. Tazkiranavislik. «Muzakkiri ahbob» asarining ilmiy qimmat.
16. XVI–XIX asr adabiyotida munozara janri taraqqiyoti va badiiyati.
17. Majlisiy. «Qissayi Sayfulmuluk» asari.
18. Xoja ijodi. Asarlarining talqini.
19. So'fi Olloyor hayoti, tariqati va asarlari.
20. «Shajarayi turk» tarixiy-badiiy asar sifatida.

1-MAVZU:

Boburning she'riy mahorati.

REJA:

1. Boburning adabiy merosi.
2. Bobur devonlari: qo'lyozmalar, nashrlar tasnifi.
3. Bobur she'riyatining mavzu va g'oyaviy qamrovi.
4. Shoirning she'riy mahorati.

ADABIYOTLAR:

1. Bobur. Asarlar. 3 jildlik. T.: 1965.
2. Nisoriy. Muzakkiri ahbob. T.: 1993.
3. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. T.: 1991.

4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
5. Valixo'jaev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: 1993.
6. Erskin U. Bobur Hindistonda. T.: 1995.
7. Hasanov H. Bobur sayyoh va tabiatshunos. T.: 1983.

2-MAVZU:

«Boburnoma» o'zbek nasri namunasi sifatida.

REJA:

1. «Boburnoma» – tarixiy – memuar asar.
2. Uning qo'lyozma nusxalari va nashrlari.
3. «Boburnoma» – o'zbek mumtoz nasrining nodir namunasi.
4. Uning janr xususiyatlari.
5. «Boburnoma»ning o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini o'rganishdagi ahamiyati.
6. Asardagi timsollar.
7. «Boburnoma»ning badiiy xususiyatlari.

ADABIYOTLAR:

1. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
2. Xayriddin Sulton. Boburiynoma. T.: 1996.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
4. Nisoriy. Muzakkiri ahbob. T.: 1993.
5. Hasanov H. Bobur sayyoh va tabiatshunos. T.: 1983.
6. Erskin U. Bobur Hindistonda. T.: 1995.

3-MAVZU:

Muhammad Solih va uning «Shayboniynoma» asari.

REJA:

1. Muhammad Solih hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoirning adabiy merosi.
3. «Shayboniynoma» dostoni.
4. Dostondagi Shayboniynon timsoli.
5. Dostondagi temuriyzodalar va boshqa timsollar.
6. Dostonning badiiy xususiyatlari.

ADABIYOTLAR:

1. Muhammad Solih. Shayboniynoma. T.:1982.
2. Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
3. Vosifiy. Badoe'ul-vaqoe. T.: 1979.
4. Alisher Navoyi. Majolis un-nafois. T.: 1975.
5. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
7. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

4-MAVZU:

Xoja ijodi . Asarlarining talqini.

REJA:

1. Xoja hayoti va ijodi manbalari.
2. Uning adabiy merosi.
5. Xoja merosida kichik hikoyachilik takomili.
6. Adibning she'riy asarlari talqini.

ADABIYOTLAR:

1. Xoja .Miftoh ul-adl.T.: 1962.
2. O'zbek adabiyoti. Xrestomatiya. T.: 1959.
3. Mirzaahmedova M. Xoja. T.: 1974.
4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
5. Nisoriy. Muzakkiri ahhob.T.: 1993.
6. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. T.: 2002.

5-MAVZU:

So'fi Olloyor hayoti , tariqati va asarlari.

REJA:

1. So'fi Olloyor hayoti va ijodi manbalari.
2. «Sabot ul-ojizin» asarining mavzu va g'oyaviy talqini.
3. Noyob badiiyat namunasi («Sabot ul-ojizin» misolida).

ADABIYOTLAR:

1. So'fi Olloyor. Sabot ul-ojizin. T.: 1991.
2. Qissai Mashrab. T.: 1992.

3. Sh. Sirojiddinov. Ollohyor ilohiyoti. T.: 2000.
4. Suvonqulov I. So'fi Ollohyor. T.: 1995.
5. Adizova I. Boqiylik saodati. T.: 1997.
6. Risolai Aziza. T.: 2000.
7. O'zbek adabiyoti tarixi 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

6-MAVZU:

Turdining hayoti va ijodi.

REJA:

1. Turdi Farog'iy hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoir adabiy merosining o'rganilish tarixi.
3. Shoir asarlarining mavzu doirasi va g'oyaviy ko'lami.
4. Shoir she'riyatining mahorat qirralari.

ADABIYOTLAR:

1. Turdi. Tanlangan asarlar. T.: 1951.
2. Turdi. She'rlar. T.: 1971.
3. Jumaev N. Turdi nazmi badiiyati. T.: 1995.
4. Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. F.f.d. ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 1999.
5. Fitrat. O'zbek shoiri Turdi. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
7. Abdullaev V. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1980.

7-MAVZU:

Mashrab she'riyatining g'oyaviy va obrazlar tizimi.

REJA:

1. Shoir tarjimai holi va ijodiy faoliyatini yoritishda «Qissai Mashrab»ning o'ri.
2. Shoirning merosi.
3. Mashrab she'riyatining g'oyaviy xususiyatlari.
4. Mashrab she'riyatida ishq talqini.
5. Shoir ijodida dunyoviy kechinmalar ifodasi.
6. Mashrab asarlarida badiiy mahorat.

ADABIYOTLAR:

1. Boborahim Mashrab. Mehribonim qaydasan. T.: 1990.
2. Qissai Mashrab. T.: 1992.

3. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. T.: 1991.
4. Komilov N. Tasavvuf. 2-kitob. T.: 1999.
5. Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. F.f.d. uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 1999.

8-MAVZU:

«Shajarayi turk» – tarixiy-badiiy asar.

REJA:

1. Abulg'ozii hayoti va ijodi manbalari.
2. Adabiy-ilmiy merosi.
3. Tarixiy asarlarining ilmiy-badiiy qimmatlari.
4. Asarlarining qo'lyozma nusxalari va nashrlari.
5. «Shajarayi turk»da tarixiy siymolar tasviri.
6. Asar badiiyati.

ADABIYOTLAR:

1. Abulg'ozii. Shajarayi turk. T.: 1992.
2. Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. T.: 1990.
3. Xudoynazarov H. «Shajarayi turk» va uning o'rganilishi. T.: 1994.

9-MAVZU:

Xo'janazar Huvaydo hayoti va ijodi.

REJA:

1. Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoirning merosi.
3. Huvaydoning dunyoqarashi.
4. Shoirning «Rohati dil» dostoni va uning adabiyot tarixidagi o'rni.
5. «Ibrohim Adham» qissasi genezisi, badiiyati.

ADABIYOTLAR:

1. Huvaydo. Rohati dil. T.: 1994.
2. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
3. Jumaxo'ja N. Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati. T.: 1995.
4. Is'hoqov YO. Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiyoti. T.: 1995.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Abulg'azi. Shajarayi tarokima, T.: 1995.
2. Abulg'azi. Shajarayi turk. T.: 1992.
3. Amiriy. Devon. T.: 1973.
4. Bakir Yulduz. Karbalo fojiasi. T.: 1993.
5. Bobur. Asarlar. Uch jildlik. T.: 1965.
6. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
7. Bobur. Muxtasar. T.: 1971.
8. Vosifiy Zayniddin. Badoe' ul – vaqoe. T.: 1979.
9. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. T.: 1998.
10. Gulxaniy. Zarbulmasal. T.: 1958.
11. Ishq daftari. Ruboiylar. T.: 2000.
12. Komila – Nodira. Devon. T.: 2002.
13. Mashrab. Mab dai nur. T.: 1994.
14. Mashrab. Mehribonim qaydasan. Asarlar. T.: 1990.
15. Munis. Savodi ta'lim. T.: 1997.
16. Munis. Saylanma. T.: 1980.
17. Muhabbat taronalari. Ruboiylar. T.: 2004.
18. Nisoriy Hasanxoja. Muzakkiri ahbob. T.: 1993.
19. Nishotiy. Husnu Dil. Lirika. T.: 1967.
20. Nodira. Ey sarvi ravon. T.: 1992.
21. Ogahiy . Asarlar. 6 jildlik. T.: 1971-1976.
22. Ogahiy . Ishq ahlining tumori. T.: 1999.
23. So'fi Olloyor. Sabotul-ojizin. T.: 1991.
24. Turdi. She'rlar. T.: 1971.
25. Uvaysiy. Ko'ngil gulzori. T.: 1983.
26. Xoja. Miftoh ul-adl. T.: 1962.
27. Qissai Mashrab . T.:1992.
28. Qul Ubaydiy. Vafo qilsang. She'rlar . T.: 1994.
29. Huvaydo. Rohati dil. T.: 1994.
30. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. T.: 1978-1983.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR:

1. Adizova I. Boqiylik saodati. T.: 1997.
2. Atoqli shoir, tarixnavis, tarjimon. T.: 1999.
3. Boltaboev H. Mumtoz so'z qadri. T.: 2004.
4. Jumaev N. Munis g'azaliyoti. T.: 1983..
5. Jumaev N. Turdi nazmi badiiyati. T.: 1995.

6. Jumaxo'ja N. Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati. T.: 1995.
7. Karomatov H. Qur'on va o'zbek adabiyoti. T.: 1993.
8. Komilov N. Tasavvuf. T.: 1999.
9. Sirojiddinov Sh. So'fi Ollohyor ilohiyoti. T.: 2001.
10. Suvonqulov I. So'fi Ollohyor. T.: 1995.
11. Xudoynazarov H. Abulg'azi Bahodirxon tarixchi va adib. T.: 1994.
12. Xudoynazarov H. «Shajarayi turk» va uning o'rganilishi. T.: 1993.
13. Haqqulov I. Uvaysiy she'riyati. T.: 1982.
14. Fitrat. Tanlangan asarlar. II jild. T.: 2000.
15. Valixo'jaev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: 1993.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Satiralari bilan mashhur bo'lgan shoirni toping.
 - A. Yassaviy
 - B. Lutfiy
 - C. Turdi
 - D. Nodira
 - E. Uvaysiy.
2. «Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina, Qatlim uchun «nas» kelturur, «nun» eltibon «sod» ustina» matlali mashhur g'azalning muallifi kim?
 - A. Mashrab
 - V. Navoyi
 - S. Ogahiy
 - D. Nodira
 - E. Bobur.
3. «Amirul-muslimin» unvoniga sazovor bo'lgan, Qo'qonda adabiy muhit tashkil qilgan hukmdor shoir kim?
 - A. Umarxon Amiriy
 - B. Fazliy
 - C. Ado
 - D. Munis
 - E. Husayn Boyqaro.
4. Adabiyotda masal janri asoslanadigan badiiy tasvir vositasi qaysi javobda ko'rsatilgan?
 - A. Mubolag'a.
 - B. Majoz
 - C. Jonlantirish
 - D. O'xshatish
 - E. Sifatlash

5. Uvaysiy quyidagi kichik janrlardan qaysi birida shuhrat topgan?

- A. Chiston
- B. Qit'a
- C. Fard
- D. Ruboiy
- E. G'azal

6. Munis Xorazmiy qaysi yillarda yashab ijod etgan?

- A. 1758-1819
- B. 1768-1929
- C. 1778-1829
- D. 1788-1838
- E. 1805-1875

7. Tarixchi, tarjimon, xattot, mirob bo'lgan taniqli o'zbek shoiri kim?

- A. Munis
- B. Gulxaniy
- C. Furqat
- D. Amiriy.
- E. Muqimiy.

8. XV–XVI asr boshlarida o'zaro urushlarda Qarshi, Hirot, Samarqand, Andijon kabi shaharlarning qamal qilinishi, ocharchilik, qahatchilik yuz berishi va boshqa adolatsizliklar, fojialar qaysi asarda real tasvirlangan?

- A. Husnu Dil
- B. Saddi Iskandariy
- C. Qisasi Rabg'uziy
- D. Mubayyin.
- E. Shayboniynoma

9. Mumtoz she'riyatda eng ko'p uchraydigan obrazlarni toping.

- A. Olimlar
- B. Payg'ambarlar
- C. Muallimlar
- D. Qo'shiqchilar
- E. Savdogarlar.

10. Qo'qon adabiy muhiti namoyandalari ijodidan tuzilgan tazkira kimning topshirig'i bilan, qaysi shoir tomonidan tuzilgan va qanday nomlanadi?

- A. Amiriy topshirig'i bilan, Fazliy «Majmuayi shoiron».
- B. Husayn Boyqaro topshirig'i bilan, Navoyi «Majolis un-nafois».
- C. Feruz topshirig'i bilan, Munis «Tazkirat ush-shuaro».
- D. Amiriy topshirig'i bilan, Gulxaniy «Zarbulmasal».
- E. Amiriy topshirig'i bilan, Fazliy «Tazkirat ush-shuaro».

11. Bobur lirikasida yetakchi o'rin tutgan janrlarni ko'rsating.
- A. G'azal, tuyuq, ruboiy.
 - B. Madhiya, qasida, masnaviy.
 - C. Muxammas, bag'ishlov, qit'a.
 - D. Mustazod, muvashshah, vasiyat.
 - E. Mutassa, murabba, fard.
12. Shukrkim, homiyi din Komila sulton bo'ldi, Adlidin bog'i jahon ravzai rizvon bo'ldi. Ushbu bayt muallifi kim?
- A. Mahzuna
 - B. Uvaysiy
 - C. Anbar Otin
 - D. Zebunniso
 - E. Nodira
13. Uvaysiy dostoni qanday nomlanadi?
- A. Anor
 - B. Yusuf va Zulayxo
 - C. Uvaysiyman
 - D. Haft gulshan
 - E. Voqeoti Muhammadalixon
14. «Shoh Mashrab» qissasida Mashrabning ikkinchi, uchinchi taxalluslari qanday atalgan?
- A. Shoh Mashrab, Qalandariy
 - B. Shohi Mashrab, Hazrati Eshon
 - C. Madhiy, Piri Kan'on
 - D. Zinda, Adham
 - E. Mahdiy, Zinda
15. «Tavorixi guzida nusratnoma» asari qachon yozilgan, kimning tarixiga bag'ishlangan?
- A. 1502-1504, Shayboniyxon
 - B. 1497-1498, Bobur
 - C. 1505-1507, Husayn Boyqaro
 - D. 1440-1442, Temur
 - E. 1820-1822, Amir Umarxon
16. Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asari qaysi janrda yaratilgan, qancha ijodkor haqida ma'lumot berilgan?
- A. Manoqib , 160
 - B. Memuar, 350

- C. Masnaviy, 250
- D. Tazkira , 250
- E. Majmua, 270.

17. Quyida qaysi asarning maqsadi bayon etilgan?

«... Amir Alisherning «Majolis un-nafois»idan keyin yuzaga kelgan barcha fozillarning dongdor nomlarini bir bitik qaydiga kiritib va ularning yoqimli nafas-lari isini toliblarning jon dimog'iga yetkazish».

- A. Shajarayi turk
- B. Sabot ul-ojizin
- C. Boburnoma
- D. Muzakkiri ahhob
- E. Badoe'ul-vaqoe.

18. «Muzakkiri ahhob» asarining xotima qismida kimlar haqida ma'lumot berilgan?

- A. Muallifning avlod-ajdodlari haqida
- B. Chingiziy sultonlar haqida
- C. Chig'atoy sultonlari haqida
- D. Zamondosh shoirlar haqida.
- E. Zamondosh muarrixlar haqida.

19. Turdi Farog'iy haqidagi dastlabki maqola kim tomonidan, qachon, qaerda chop etilgan?

- A. Behbudiy, 1925, «Oyna»
- B. Abdurauf Fitrat, 1928, «Maorif va o'qituvchi»
- C. Cho'lpon, 1924, «Yorqin hayot»
- D. Abdulhamid Majidiy, 1925, «Zarafshon»
- E. Fitrat, 1928, «Hurriyat»

20. Turdining bizga qancha asari etib kelgan?

- A. 434 misra, 18 ta
- B. 434 misra, 17 ta
- C. 450 misra, 12 ta
- D. 444 misra, 16 ta
- E. 455 misra, 14 ta

21. Turdining bizga ma'lum asarlari qaysi janrlarda yaratilgan?

- A. Muammo, g'azal , tuyuq
- B. G'azal, tuyuq, ruboiy
- C. Fard, musaddas, masnaviy
- D. G'azal, muxammas.fard
- E. G'azal, muvashshah, qit'a.

22. Turdi ijodidagi asosiy mavzu qanday?

- A. Ishq va muhabbat
- B. Amaldorlarni fosh qilish
- C. Vatan va xalq qismati
- D. Pand-nasihati
- E. Hasbi hol.

23. So'fi Olloyorning diniy-didaktik ruhdagi eng mashhur asari qaysi?

- A. Sabot ul-ojizin
- B. Murod ul-orifin
- C. Siroj ul-ojizin
- D. Maslak ul-muttaqiyn
- E. Mahbub ul-qulub.

24.. «Sabot ul-ojizin»da fikr-g'oyalarni birlashtirib turuvchi bosh g'oya nima?

- A. Ishq
- B. Shariat
- C. Komil inson
- D. Tafakkur
- E. Pand-nasihati.

25. Kalidi ganji ma'nikim, zabondur,
Anga bir nuqta ko'b bo'lsa ziyondur,
baytida qanday badiiy san'at qo'llangan?

- A. Kitobat
- B. Tashbeh
- C. Mubolag'a
- D. Tazod
- E. Tamsil.

26. Mashrab haqidagi qissani kim, qachon rus tiliga tarjima qilgan?

- A. Vyatkin, 1923
- B. Likoshin, 1910
- C. Veselovskiy, 1895
- D. Kononov, 1933
- E. Bartold, 1918

27. Mashrab Namanganda qaysi mashhur mudarris qo'lida tahsil olgan?

- A. Mulla Bozor oxund
- B. Ofoq xo'ja
- C. Ibrohim Adham
- D. Farididdin Attor
- E. Nasimiy.

28. Nodira haqidagi dastlabki maqolani kim, qachon e'lon qilgan?

- A. Fitrat, 1928.
- B. Abdulhamid Majidiy, 1925
- C. Lutfullo Olim, 1923
- D. Cho'lpon, 1925
- E. Uvaysiy, 1860.

29. Nodira qachon, qaerda tavallud topgan?

- A. 1795, Marg'ilon
- B. 1792, Qo'qon
- C. 1792, Andijon
- D. 1795, Farg'ona
- E. 1808, Namangan.

30. Nodiraning asl ismi nima?

- A. Komila
- B. Maknuna
- C. Jahonotin
- D. Mohlaroyim
- E. Dilshod Barno.

31. Nodiraning ustozlari va turmush o'rtog'i kim?

- A. Amir Umarxon.
- B. Amir Olimxon
- C. Amir Haydar
- D. Amir Sulton
- E. Amir Mahmud.

32. Mohlaroyim qanday taxalluslar bilan ijod etgan?

- A. Komila, Nodira, Maknuna
- B. Dilshod Barno, Anbar otin, Mahzuna
- C. Ojiza, Maknuna, Nodira
- D. Komila, Nodira, Mahzuna
- E. Ojiza, Mahzuna, Maknuna

33. Nodiraning bizga qancha merosi yetib kelgan?

- A. 6000 misra
- B. 10000 misra
- C. 12000 misra
- D. 15000 misra
- E. 8000 misra.

34. Quyidagi bayt kimning qalamiga mansub?
Man'i muhabbat na qilursan manga,
Ramzi haqiqat erur ishq majoz.
- A. Uvaysiy
 - B. Navoyi
 - C. Ogahiy
 - D. Nodira
 - E. Munis.
35. Bobur lirikasida yetakchi o'rin tutgan janrlarni ko'rsating.
- A. G'azal, tuyuq, ruboiy.
 - B. Madhiya, qasida, masnaviy.
 - C. Muxammas, bag'ishlov, qit'a.
 - D. Mutassa, murabba, fard.
36. Mutribiyning tazkiralari qanday nomlanadi?
- A. Nuxxayi zeboyi Humoyun, Tazkirat ush-shuaro
 - B. Nuxxayi zeboyi Jahongir, Tazkirat ush-shuaro
 - C. S. Majmuai shoiron, Me'yor ul-ash'or
 - D. Tazkirat ush-shuaro, Tazkirai qalandaron
37. «Sabot ul-ojizin» asarini kim o'zbek tiliga tarjima qilgan, hajmi qancha?
- A. Huvaydo, 12000 bayt
 - B. Vola, 10000 bayt
 - C. So'fi Olloyor, 12000 bayt
 - D. Shavkat, 11000 bayt
38. Qaysi tazkiralarda Mashrab haqida ma'lumotlar uchrayli?
- A. Tazkirat ul-avliyo
 - B. Tazkirai qalandaron
 - C. Muzakkiri ahhob
 - D. A, B
39. Mashrab Qashg'arda kimning qo'lida tahsil olgan?
- A. Ibrohim Adham
 - B. Mulla Bozor Oxund
 - C. Ofoq Xo'ja
 - D. Nasimiy
40. Qul Ubaydiy qaysi tillarda ijod qilgan?
- A. Turk, arab
 - B. Fors, turk
 - C. Fors, arab
 - D. A,B,S

41. Xojaning «Maqsad ul-atvor» asari qaysi ijodkor asari ta'sirida yaratilgan?

- A. Nizomiy
- B. Jomiy
- C. Navoyi
- D. Dehlaviy

42. Har qanda g'ami do'st dili porani istar,
To subh yaqo yirtmadi – mehr o'lmadi paydo.
Ushbu misralar muallifi kim?

- A. So'fi Olloyor
- B. Mashrab
- C. Turdi
- D. Huvaydo

42. «Boburnoma»ni Bobur qanday nomlagan?

- A. Boburnoma
- B. Vaqoe
- C. Voqeanoma
- D. Tuzuki Bobur

43. «Xoja» nomli monografiyaning muallifi kim?

- A. Izzat Sulton
- B. V.Zohidov
- C. M.Mirzaahmedova
- D. Fitrat

44. «Bu asar kichik-kichik hikoyalardan iborat. U yaxlit syujetga ega emas.
40 ga yaqin hikoyalardan iborat». Ushbu ta'rif qaysi asarga xos?

- A. Gulzor
- B. Shajarai turk
- C. Shajarai tarokima
- D. Rohati dil

DARSLIK IMLOSIDAGI AYRIM XUSUSIYATLARGA IZOHLAR

Tarixiy manbalarda «Xeva»shaklida yozilgan shahar nomi keyinchalik rus tili ta'sirida tovush o'zgarishlariga uchrab, «Xeva», «Xiva» shakllarini olgan. Biz darsligimizda nomning asliyatiga yaqin «Xeva» shaklini asos qilib oldik.

Sparq mumtoz adabiyotiga oid «matla'», «maqta'», «tatabbu'», «tashbih», «misra'» kabi terminlarni biz darsligimizda «O'zbek tilining imlo lug'ati» («Fan», T., 1976) hamda «O'zbek tilining izohli lug'ati» («O'zbekiston milliy ensiklo-

pediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, T., 2006–2008)ga muvofiq ravishda «matla», «maqta», «tatabbu», «tashbeh», «misra» shakllarida ishlatishni to'g'ri deb topdik. Chunki, birinchidan, bu lug'atlar hozirgi zamon o'zbek adabiy tiliga asoslanib tuzilgan, ikkinchidan, so'zlarning bunday shakllarda qo'llanishi imlo uslubida soddalikni ta'minlaydi va xatoga yo'l qo'yilishi ehtimolini kamaytiradi.

Darslikda arabiy izofa bilan yoziladigan nomlar yagona shaklda – «Badoe' ul-vaqoe'», «Tazkirat ush-shuaro», «Tuhfat ul-ahbob», «Muntaxab ut-tavorix» va h.k. tarzda berilishi qabul qilindi. Mazkur nomlarning turli adabiyotlarda turlicha yozilishidan saqlanish va kitobxonlar uchun imlosi, talaffuzi, eslab qolinishi qulayligini ko'zlab shunday shakl ma'qul ko'rildi.

Ulug' mutafakkir Nizomiddin Mir Alisherning taxallusi asliyatiga muvofiq «Navoyi» shaklida yozildi. O'zbek milliy uyg'onish davri adabiyotining yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat o'z asarlarida taxallusni shunday qo'llagan, asarlardagi taxallus imlosi zamonaviy nashrlarda ham aslida chop etildi. Professor Hamid Sulaymon «Alisher Navoyi nomining yozilish shakllari va imlosi haqida»gi («Adabiy meros», 1977 yil, 9-son, 43-bet) maqolasida masalaga manbashunos sifatida yondashib, «Navoyi» shaklidagi g'alati mashhurning kelib chiqishi tarixini batafsil yoritdi va muammoni to'g'ri hal etdi. Adabiyotshunos olim N.Jumaxo'ja 1990 yillari O'zbekiston matbuotida e'lon etilgan qator maqolalarida va «Istiqol va ona tilimiz» kitobidagi «Navoyi» taxallusining badiiy ma'no miqyoslari va imlosiga doir» sarlavhali maqolasida («Sharq», T., 1998, 79-90-betlar) taxallusning to'g'ri yozilishini isbotladi. Shu kitobda, «Xalq so'zi» gazetasi va «Mushtum» jurnalida bir muddat taxallusning shu imlosiga o'tildi. Taxallusni qanday yozish haqida biror qaror qabul qilinmagan bo'lsa-da, jamiyat maxsus qarorga ehtiyoj sezdi shekilli, yana xato imloga qaytdi. Biz darslikda taxallusni asliga muvofiq shaklda qo'llashni lozim topdik. Tildagi o'zagi unli tovush bilan tugagan taxalluslarga yoyi nisbat «yi» shaklida qo'shilishi qonuniyati asosida Navoyi, Atoyi, Gadoyi taxalluslari bir xil yoziladi.

Yirik mutafakkir shoir Ogahiyning ismi ham «Muhammad Rizo» shaklida ikkiga ajratib ko'p adabiyotlarda xato yozib kelinadi. To'g'ri, ism ikki o'zakdan iborat, lekin eski o'zbek yozuvidagi «dol» (d) harfi o'zidan keyingi harfga qo'shilmasligi qoidasiga binoan qo'lyozmalarda ikki o'zak ajratib yozilgan. Bu ism joriy yozuvda ham ajratib yozilishini bildirmaydi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bir necha o'zakli nomlar qo'shib yoziladi. Masalan, Tursunpo'lat, Sultonmurad, Muhammadqosim kabi. Mana shu qoidaga muvofiq Ogahiyning nomi ham «Muhammadrizo» shaklida ishlatildi.

MUNDARIJA

Uqtirish xati	3
XVI–XIX asr I yarmidagi tarixiy sharoit, madaniy hayot va adabiy-ilmiy muhit	5
Zahiriddin Muhammad Bobur	48
Buxoro adabiy muhiti. Xoja ijodi, asarlarining talqini	117
Qul Ubaydiyning o'zbek mumtoz adabiyotida tutgan o'rni	130
Qul Ubaydiy mahorati	146
Turdi Farog'iy	148
So'fi Olloyor va «sabot ul-ojizin»	180
Asarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari	180
Boborahim Mashrabning hayoti va ijodi	187
Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo	227
Qo'qon adabiy muhiti. Amiriyning hayoti va ijodi	237
Gulxaniyning hayoti va ijodi	268
Nodiraning hayoti va ijodi	278
Uvaysiyning hayoti va ijodi	298
Xeva adabiy muhiti	328
Abulg'oz Bahodirxon – yetuk tarixnavis	328
Muhammadniyoz nishotiyning hayoti va ijodi	350
Nurmuhammad andalib	363
Shermuhammad munis xorazmiy	374
Muhammadrizo ogahiy – shoir, tarixchi va tarjimon	398
Amaliy mashg'ulot mavzulari	416
Asosiy adabiyotlar	421
Qo'shimcha adabiyotlar:	421
Test topshiriqlari	422
Darslik imlosidagi ayrim xususiyatlarga izohlar	429

pediy
«maq
Chunl
tuzilg
sodda
D
ul-va
h.k. t
yozili
laylig
U
«Nav
namo
larda
Hami
(«Ad
fatida
batafi
1990
va on
losiga
to'g'i
jurna
haqid
sezdi
shakl
lusla
Gado
y
ikkig
dan i
qo'sh
ism j
lida l
rod,
«Mu

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

**Nusratullo Ataullo o'g'li Jumaxo'ja,
Ikkaloy Istamovna Adizova**

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI

(XVI–XIX ASR I YARMI)

Toshkent – «NOSHIR» – 2019

Muharrir *N. Jumaxo'ja*
Rassom-dizayner *Sh. Odilov*
Texnik muharrir *S. Safayeva*
Musahhih *I. Adizova*

Kompyuterda tayyorlovchi *G. Qulnazarova*

Nashriyot litsenziyasi AI № 254, 31.12.2014-y.

Bosishga 2019-yil 26-dekabrda ruxsat etildi.

Bichimi 60x84¹/₁₆. «Ofset» qog'ozi. «Times New Roman» garnituras.

Ofset qog'jzi. Ofset usulida chop etildi. Shartli bosma tabog'i 27.

Nashr tabog'i 27. Adadi 300 nusxa. Buyurtma № 24.

«NOSHIR» QK nashriyoti, 100020, Toshkent sh., Langar ko'chasi, 78.

«NOSHIR» O'zbekiston-Germaniya qo'shma korxonasi bosmaxonasida chop etildi.
100020, Toshkent sh., Langar ko'chasi, 78.